

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ, АРМЯНАХ
И ДРУГИХ НАРОДАХ
ЗАКАВКАЗЬЯ

ИЗВЛЕЧЕНИЯ ИЗ ТУРЕЦКИХ ОРИГИНАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ
В ПЕРЕВОДЕ НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК С ПРЕДИСЛОВИЕМ,
КОММЕНТАРИЯМИ, ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИМ СЛОВАРЕМ
И ПРИЛОЖЕНИЕМ

Т О М I

Составил
А. Х. САФРАСЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1 9 6 1

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵՆՏՐ

ОБМЕН

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՅԵՐԻ
ԵՎ, ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ՄՅՈՒՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՒՐԲԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ,
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՈՎ, ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ,
ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՈՎ,
ԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱԾՈՎ

Հ Ա Տ Ո Ր Ո

Կազմեց
Ա. Խ. ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1961

ԱՐԵՎԵԼԱԴԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անգրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» ժողովածուով Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Արևելագիտության սեկտորը ձևափոխում է նման աշխատանքների հրատարակության, նստատակ ունենալով ասպարազում հրատարակել Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների պատմական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների մասին և հայկական աղբյուրները Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների մասին:

Մինչև այժմ հայ պատմագրության մեջ այս ուղղությամբ քիչ բան է արված:

Ա. Սաֆրառյանի այս ժողովածուն երկար տարիների աշխատանքի արդյունք է, նա առաջին անգամ հայ ընթերցողին ծանոթացնելու է թուրքական աղբյուրների հետ: Օգտագործված հարուստ փաստական նյութը ցույց է տալիս Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Կովկասում և պատմական Հայաստանում, անդրկովկասյան եղբայրական ժողովուրդների համատեղ, ազատագրական սլայքարը թուրք զավթիչների դեմ՝ XVI—XVIII դարերում:

Այս բոլորը թուրք պատմագիրները շարադրել են բավական մանրամասնորեն, սակայն լինելով պետական պաշտոնյաներ, պատմական դեպքերի մեկնաբանումը տվել են էլնելով Թուրքիայի տիրող շրջանների շահերից:

Ժողովածուում զետեղված նյութերի հրապարակումը անհրաժեշտ ու այժմեական է այն պատճառով, որ թուրք ժամանակակից պատմագրությունը կեղծում է պատմական փաստերը, ճշգնում է ցույց տալ, որ իբրև թե անցյալում սուլթանական Թուրքիայի դերիշխանության տակ ապրող ժողովուրդներն իրենց պետականության և կուլտուրայի զարգացման ներկա աստիճանին են հասել

Յամանյան կառավարության հովանավորության և բարձրացակամ վերաբերմունքի շնորհիվ:

Թուրք պատմագիրներից բազմաթիվ լիարժեք հատվածները կարևոր են նաև այն իմաստով, որ նրանք ընթերցողին ծանոթացնում են թուրք միջնադարյան պատմագրության հետ, ցույց են տալիս մեր հարևան ժողովրդի բարբերը, ներքին և արտաքին քաղաքականությունը:

Աշխատանքը թուրքական աղբյուրների վրա շարունակվում է: Մոտակա տարիներում նախատեսվում է լույս ընծայել ժողովածուի 2-րդ և 3-րդ հատորները:

Արևելագիտության սեկտորը շնորհակալությամբ կընդունի այս հատորի վերաբերյալ ընթերցողների դիտողություններն ու առաջարկությունները:

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն.

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության մեջ մեր հիմնական նպատակն է եղել տալ՝ Հայաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների մասին եղած բոլոր նյութերը, որոնք տալագրվել են թուրքական պատմագրական աղբյուրներում (պատմագիր, տարեգիր, ուղեգիր և այլն)։ Վարելի է ասել, որ հայ պատմագիրները մինչև օրս չեն օգտագործել թուրքական աղբյուրները։

Թուրք պատմագիրները (արքունական թե ոչ-արքունական) իրենց երկերում, այս կամ այն չափով, խոսել են նաև Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, արձանագրել, բացատրել և վերլուծել հաճախ այնպիսի կարևոր պատմական դեպքեր, որոնք կապված են եղել հայ և այլ ժողովուրդների կյանքի և ճակատագրի հետ։

Կասկածից դուրս է, որ հայ ժողովրդի պատմության լրիվ և բաղմակողմանի ուսումնասիրության համար բուզանդական, իրանական, արաբական, եվրոպական, և այլ աղբյուրների հետ միաժամանակ, անհրաժեշտ է ծանոթանալ նաև թուրքական աղբյուրներին*։

* Այդ հասունացած պահանջի արդյունքը կարելի է համարել այն, որ վերջերս մի շարք պատմագրական աշխատություններում, թեև սահմանափակ ձևով, սկսել են օգտագործել նաև թուրքական աղբյուրները, ինչպես՝

ա) «Հայ ժողովրդի պատմություն», դասագիրք, առաջին հատոր,

Բ) Մ. Ներսիսյան, «Հայ ժողովրդի պատմագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ», Երևան, 1955.

դ) Саркисян Е. К., Аграрная политика османского правительства в западной Армении, Айпетрат, 1957. ինչպես նաև նույն հեղինակի Թուրքիայի մասին այլ աշխատությունները։

դ) Երիտասարդ ասպիրանտների մի շարք մոնոգրաֆիական աշխատություններ, հոդվածներ և այլն։

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» ընդհանուր խորագիրը կրող ժողովածուի մեջ ծրագրել ենք աստիճանաբար և հնարավորության սահմաններում ներկայացնել հայ ժողովրդի սլաւամոթյան համար կարևորություն ունեցող այն նյութերը, որոնք ցրված են թուրքական աղբյուրներում: Ներկա առաջին հատորում ղեկեղված նյութերը վերաբերում են հիմնականում XVI, XVII և XVIII դարերին: Նախատեսված է երկրորդ հատորում տալ նյութեր՝ այդ նույն դարերի այն սլաւագիրներից, որոնք չեն մտել I հատորի մեջ: Երրորդ հատորը կընդգրկի XVIII և XIX դարերի թուրք սլաւագիրներին:

Ժողովածուում սլահայանվել է թուրք սլաւագիրների տարեգրության ձևեր, նյութերի դասավորումը, նրանց վերնագրերը և այլն: Մեր կողմից թարգմանված նյութերի որոշ մասը հարկադրված ենք եղել կրճատել՝ ավելորդ երկարաբանություններից և մանրամասնություններից խուսափելու համար: Այսպիսի դեպքերում սլաւական հարցերի միջև եղած կապը սլահայանելու նսլատակով, ավելացրել ենք համառոտ ծանոթություններ:

Թարգմանության մեջ նսլատակահամար ենք համարել սլահայանել հատուկ անունների (տեղանուն, անձնանուն), սլաշտոնների և տիտղոսների թուրքական ձևն ու արտասանությունը, ինչսլսլսլ էլակեթ, սանջակ, վեզիր, սադրաղամ, սերասքեր, բեյլերիկ, միրիմիրան, միրլիլա և այլն: Մասնավորասլես նկատի ունենուլով կառավարական, հոգևորական ու ղինվորական կոչումների և տիտղոսների թարգմանության անիմաստ և անհնար լինելը, այդսլսլները տվել ենք նույնությամբ, ավելացնելով առանձին ծանոթություններ (տողատակ) և ծանոթագրություններ (զլխի վերջում):

Հայ սլատագրության հայտնի ներկայացուղիչներից Լեոն, իր «Հայոց սլատություն» 3-րդ հատորում, «Թուրքիա» սլսում (էջ 101) խոսելով թուրքական սլատագրության մասին, ասում է. «Ավելի նշանավոր հաջողություն ունեցավ թուրքական միտքը սլատություն մեջ: Օսմանյան դրականության այդ ճուղը շատ հարուստ է և ունի շատ արժեքավոր գործեր...»: Այնուամենայնիվ Լեոն չի տալիս ողնե համառոտ տեղեկություններ այդ «հարուստ ճուղի» մասին, բավականանալով հիշել միայն Քյաթիր-Չելերին: Լեոն հնարավորություն չի ունեցել օղավելու թուրքական աղբյուրներից, որա համար թուրքիային վերաբերող նրա տեսությունը լի է աղավաղված և սխալ անուններով ու տերմիններով: Մինչև անղամ Քյաթիր-Չելերի, երկրորդ անունը լուխանակ հաջի-Սալիֆայի (կամ Կալֆայի) վերածված է հաջի-Կուլի:

Բացի այդ, դրքի վերջում իբրև հավելված տրված են հետևյալ լրացուցիչ տեղեկությունները.

1. Օսմանյան սուլթանների ժամանակագրական ցուցակը և նրանց իշխանության տարիները (հիշրի և եվրոպական), նկատի ունենալով, որ Թուրքիայի պատմությունը կալմված է ըստ սուլթանների իշխանության շրջանների:

2. Իսլամական հիշրի թվականները մեր թվարկությանը վերածելու աղյուսակ, որը կօգնի տարեթվերը լրիվ ու ճշտորեն եվրոպականի վերածելուն. թարգմանության մեջ հիշված հիշրի տարեթվերի հետ մենք հաճախ հիշել ենք նաև եվրոպական տարեթվերը*:

3. Հետևելված է դրքում գործածված թուրքական բառերի ու տերմինների փոքրիկ բառարան՝ լատինական տառերով, հայերեն թարգմանությամբ:

Տեքստի տողատակերում հաճախ տրված են որոշ բառերի թարգմանություններն ու նրանց իմաստները:

4. Անձնանունների և տեղանունների ցուցակ համառոտ բացատրություններով:

Յուրաքանչյուր հեղինակից հետո տվել ենք ծանոթագրություններ՝ որոշ պատմական վայրերի, անհատների, գեպքերի և այլ հարցերի մասին: Թարգմանված նյութերում որոշ բառեր, որոնք առնված են անկյունավոր փակագծերում, ավելացված են մեր կողմից՝ նախադասությունը կամ բառը ավելի ճիշտ հասկանալի դարձնելու համար:

* Այդ աղյուսակը մենք կազմել ենք Հ. Օրբելու «Синхронические таблицы для перевода исторических дат по хиджри на европейское летоисчисление» դրքի հիման վրա, հրատարակություն Լենինգրադի Պետական էրմիտաժի, Լենինգրադ, 1940:

Հայտնի է, որ Թուրքիայում և առհասարակ իսլամական երկրներում, զործ էր անվում հիժրեթի (հիշրի) թվականությունը: Թուրքիայում Քեմալական ռեֆորմների շարքում, 1926 թ. ընդունվեց նաև «Միջազգային օրացույցի և ժամերի օրենքը», որով գործածության մեջ մտան եվրոպական թվականները, ժամերն ու թվանշանները: Ամբողջական պատմությունը նոր՝ եվրոպական տարեթվով կազմելը մեծ զգվարությունների հետ է կապված, ուստի ժամանակակից թուրք պատմագիրները շարունակում են միաժամանակ գործածել և՛ հիշրի և՛ եվրոպական տարեթվերը:

* * *

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության ներկա առաջին հատորում տալիս ենք նյութեր հետևյալ թուրք պատմագիրների երկերից*:

1. Փեշևլի, պատմագիր XVI—XVII դդ., «Թարիխի Փեշևլի», 940—1034 թթ. հիշրի, 2 հատոր:

2. Նայիմա, պատմագիր-տարեգիր XVII դ., «Թարիխի Նայիմա», 4 հատոր. 1000—1071 թթ. հիշրի:

3. Ռաշիդ, պատմագիր-տարեգիր XVII—XVIII դդ., «Թարիխի մա», 4 հատոր. 1070—1071 թթ. հիշրի:

4. Չելեբի-Ջաղե, պատմագիր-տարեգիր XVIII դ., «Թարիխի Չելեբի-Ջաղե»—1134—1141 թթ. հիշրի: Այս հեղինակի պատմությունը տպագրված է Ռաշիդի պատմության հետ իբրև նրա 6-րդ հատորը:

5. Սուբհի, Սամի և Շաֆի, պատմագիր-տարեգիրներ XVIII դ. «Թարիխի Սուբհի, Սամի և Շաֆի», 1143—1156 թթ. հիշրի: Այս երեք հեղինակների պատմությունները միացված են երկու հատորում, որը հայտնի է «Թարիխի Սուբհի» անունով:

6. Սյուլեյման-Իզադի, պատմագիր-տարեգիր XVIII դ., «Թարիխի Բզզի», 1157—1165 թթ. հիշրի, 2 հատոր:

7. Վասրֆ, պատմագիր-տարեգիր XVIII դ., «Թարիխի Վասրֆ», երկու հատոր, 1168—1188 թթ. հիշրի:

8. Ջևդեր-Փաշա, պատմագիր-տարեգիր XVIII դ. և XIX դ. առաջին քառորդի, «Թարիխի Ջևդեր», 12 հատոր, 1188—1241 թթ. հիշրի:

Բացի Փեշևլիից, մնացածները պատական-պաշտոնական տարեգիրներ են, تاریخ امپراطوری عثمانیه («Վալիա-նյուվիա»), որոնք գրել են Օսմանյան պետության պատմությունը ժամանակագրական կարգով: Վերոհիշյալ տարեգիրների պատմությունը սկսվում է հիշրեթի 1000 թ. և հասնում մինչև 1241 թ. (Եվրոպական տարեթվերով՝ 1591—1825 թթ.), այսինքն՝ XVI դ. վերջից մինչև XIX դ. առաջին քառորդը: Տարեգիր Չելեբի-Ջաղեից հետո՝ 1142 թ. ղեկավարը չեն

* Հայտնի է, որ պատմագիրների երկերը կրում են հեղինակի անունը, ինչպես՝ «Թարիխի Փեշևլի», «Թարիխի Նայիմա», «Թարիխի Ջևդեր» և այլն: Պատմագրի անունից հետո հիշված են նրանց «Պատմության» ընդգրկած տարիները:

մտել օսմանյան տարեգիրների պատմության մեջ, որովհետև հաջորդ տարեգիրը՝ Սուրհին, իր պատմությունը սկսում է 1143 թ. դեպքերից: Հետադաշում 1329 թ. (1911) «Թարիխի-Օսմանի-էնջյումենի Միջմուառի»-ում* ընկերության աշխատակիցներից Մուհամմեդ-Արիֆը ժողովում տպագրած «Օսմանյան պատմության [դեպքերի շարքից] պատմության մեջ չարձանագրված 1142 թ. դեպքերը» վերնագրով հոդվածում լրացնում է այդ բացը: Այդ տարեթիվը ղուգադիվում է Սուլթան Ահմեդ III իշխանության վերջին տարիներին:

Այսպիսով թուրքական աղբյուրներից մենք տալիս ենք Հայաստանի և հայաբնակ շրջաններին վերաբերող 300 տարվա պատմական նյութեր (940—1241 թթ.):

Վերոհիշյալ թուրք պատմագիրների մասին կենսագրական և այլ տեղեկություններ ու նրանց «պատմությունների» համառոտ բնութագրերը տրված են յուրաքանչյուր հեղինակից թարգմանված նյութերի սկզբում:

Սույն աշխատության առաջին հատորում նպատակահարմար համարեցինք օգտվել այն թուրքական պատմագիրներից, որոնք ավելի կարևոր նշանակություն ունեն և կարևոր տեղ են բռնում թուրքական պատմագրության մեջ և երկրորդ՝ որոնց «պատմությունները» ժամանակագրական կարգով հաջորդում են իրար: Բացի Փեշեվիից, մնացած բոլոր պատմագիր-տարեգիրների «պատմությունները» իրար հաջորդում են ժամանակագրական կարգով:

Մենք նախընտրել ենք արքունական, պաշտոնական տարեգիրներին, որոնք որպես հեղինակավոր և իրենց ժամանակի համար աչքի ընկնող մտավորական անձնավորություններ, մոտ լինելով սուլթանական արքունիքին ու կառավարական օրգաններին, դեպքերը տալիս են ավելի լրիվ, հաճախ պաշտոնական փաստաթղթերի հիման վրա:

Աշխատության մեջ հիշված պատմագիր-տարեգիրներից մի քանիսը նկարագրում են իրենց ժամանակակից և հաճախ ականատես եղած դեպքերը. ինչպես պատմագիր Փեշեվին (որոշ դեպքեր), պատմագիր-տարեգիրներ՝ Ռաշիդը, Չելեբի-Ջազեն, Սուրհին, Իզզին և Վասըֆը: Անտարակույս այդ հանգամանքը ունի որոշ առավելություններ:

* تاریخ عثمانی الجمنی مجموعہ، استانبول ۱۳۲۹، ج ۱، ۶-۷، ص ۲۶۴-۲۷۹، ۳۱۶-۳۰۹.

Նսլատակահարմար համարեցինք թուրք պատմագիր-տարե-
գիրների «պատմությունների» անունները տալ առանց թարգմա-
նելու, ինչպես՝ *تاریخ جوید*, *تاریخ اجماع*, *تاریخ جودت*, *تاریخ*
«Թարիխի Փեշեվի», «Թարիխի Նույիմա», «Թարիխի Ջեվդեթ
փաշա» և այլն:

Նկատի ունենալով թուրքական պատմագրության մասին հա-
յերեն լեզվով գրականության բացակայությունը, առաջաբանում
խիստ համառոտ տրվում է թուրքական պատմագրության կարևոր և
բնորոշ գծերը, ուսլն աշխատության ընդգրկած XVI—XVIII դարերի
սահմանում:

Օսմանյան պատմությունը, այնպես ինչպես շարադրել են գրե-
թե բոլոր թուրք պատմագիրները, ներկայումս կորցրել է իր նշա-
նակությունը, քանի որ Օսմանյան պետության պատմության սկզբ-
նական շրջանը, մինչև Ստամբուլի գրավումը (1453), չի արձանա-
գրվել և եթե արձանագրված էլ լինի, կարևոր նյութերը չեն պահ-
պանվել: Այնպես, որ ըստ ավանդությունների, Օսմանյան պետու-
թյան հիմնադիրը համարվող Օսման-Ղադիից սկսած, մոտավորա-
պես երկու դարի պատմություն զուրկ է պատմական հաստատ ու
ստուգված տվյալներից:

Ժամանակակից թուրքական պատմագրության ներկայացու-
ցիչներից մեկը՝ Իսմայիլ Համի-Դանիշմենդը այս մասին ասում է.
«Այս առաջին շրջանի բազմաթիվ դեպքերը մեզ համար բոլորովին
անծանոթ են, իսկ քիչ թե շատ հայտնի դեպքերի թե՛ տարեթվերի
և թե՛ ավանդության ձևի տեսակետից, պատմագիրների միջև մեծ
տարբերություններ կան... Բյուզանդական, արաբական և այլ օտար
աղբյուրների հաճախ իրար չհամապատասխանող բացատրություն-
ներն էլ այս մութ շրջանը լուսավորելու բնույթը չունեն: Մասնա-
վորապես մեր ներքին դեպքերը օտար աղբյուրներում շատ քիչ են
արձանագրված*:

Օսմանյան պետության ծաղմանն ու նրա սկզբնական զարգաց-
մանը վերաբերող պատմական հարցերը, բնականաբար, թուրք և
օտար պատմագիրներին յուրջ կերպով զբաղեցնող հարցերից են:

Անվիճելի պետք է համարել այն փաստը, որ Օսմանյան պե-
տության հիմնադիրը համարվող Օսմանի և նրան հաջորդողների՝

* Ismail Hami Danişmend, *Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstan-
bul, 1947, I cilt. sah. VII.

Օրիսանի, Մուրադի և Բայազետի (որոնք պաշտոնական Օսմանյան պատմության մեջ կոչվում են Ղազի Սուլթան Օսման, Ղազի Սուլթան Օրիսան և Ղազի Սուլթան Մուրադ) անվան և իշխանության հետ կապված դեպքերի մեծ մասը պատմական իրողություններից ամբողջական ալանդություններ են, որոնք ինչպես իրավամբ նկատում է հայտնի արևելագետ Հերբերդ Ադամս Գիրբոնսը, «շարադրվել են շատ ամբողջ ուշ ժամանակներում թուրք պատմագիրների կողմից, իսկ նվիրույթի թուրքագետ պատմագիրներից շատերը, առանց գիտական ուսումնասիրությունների և ստուգումների, հաճախ նույնությամբ կրկնել են թուրք պատմագիրների կողմից իբրև պատմական փաստ տրված ավանդությունները»^{*}։

Մինչև հիջրեթի XI դարը (1000 թ. = 1596 թ.) Օսմանյան պետությունը չի ունեցել պաշտոնական տարեգիրներ։ Պատմական որոշ դեպքեր, գլխավորապես Սուլթանների անձի և գործերի վերաբերյալ դեպքերը, դրի են առել «Շահնամե-իսան»^{**} անունով հայտնի բանաստեղծները (Շահնամե գրող, ասող), որոնք պարսկական շահերի «պատմագիրների» նման «Շահնամեներ» էին գրում։ «Շահնամեիսաններից» առաջինը եղել է Ֆեթհուլլահ-էֆենդին, որն իրանից է եկել. սա սուլթան Սուլեյման-Կանունիի պատերազմական գործողությունների մասին թուրքերեն և պարսկերեն լեզուներով, ոտանավորի ձևով «պատմություններ» է գրել։ Թուրք պատմագիրների ասելով Ֆեթհուլլահ-էֆենդիից հետո ապրող «Շահնամեիսանների» աշխատությունները չեն պահպանվել, հիշվում են ինկման, Քյաթիր-Մուհամմեդ, Հյուսեյն և այլ անուններ։

Ավելի ուշ, հիջրեթի XI դ. սկզբին, Օսմանյան պետության պատմագրությունը ստանում է ամբողջ ձևակերպված բնույթ։ Պետության կողմից նշանակվում են հատուկ պատմագիրներ-տարեգիրներ՝ «Վակաա-նյուլիսներ»։ Այսպես, Սուլթան Մուհամմեդ III-ի կողմից արված փառաբանական հրամանագրով սահմանվում

* Հ. Ա. Գիրբոնսի՝ Օսմանյան պետության ծագման ու զարգացման հարցին վերաբերող աշխատությունը թարգմանված է թուրքերեն լեզվով Ստամբուլի Պետական համալսարանի թուրքագիտության ինստիտուտի կողմից։

هربرت ادامس کیبونس: عثمانلى ایچراطورافنك قورولوشى، ترجمه ایدن: راغب خلوصى، استانبول دارالفنونى توركيات انستيتوسى، استانبول ۱۹۲۸، ص ۷.

** شهنامه خوان — Շահնամեիսան.

է, որ «Վախաա-նյուվիսը» պետք է տիրապետի արձակ և ոտանաժուր-
գրելու արվեստին, պիտի իմանա ուղղագրութիւնը և գեղագրու-
թիւնը, նրա տրամադրութեան տակ պիտի լինեն քարտուղարներ,
նկարիչներ, ոսկեղօծողներ (գրքի վերնագրերը և կազմը զարդա-
րողներ):

Ահա այս ձևով տարեգրութիւնը վերածվում է պետական պաշ-
տոնի. տարեգիրները նշանակվում են Սուլթանի կողմից, հաճախ
պետական բարձր աստիճանի և իրենց գրական հմտութեամբ հայտ-
նի անձնավորութիւններից:

Թուրքական պատմութեան «Վախաա նյուվիս»-ները, թվով 29,
գրել են Օսմանյան պետութեան պատմութիւնը տարեգրութեան
ձևով, հիշրեթի 1000 թվականներից մինչև XIX դ. կեսը:

«Վախաա նյուվիս»-ների շարքում կան, իհարկե, երկրորդա-
կան նշանակութիւն ունեցող պատմագիրներ, բայց կան և այն-
պիսիները, որոնք իրենց «պատմութիւններով» մեծ տեղ են բռնում
Օսմանյան պետութեան տարեգրութեան մեջ և որոնք թողել են
պատմութեան տեսակետից հիշատակութեան արժանի գործեր: Այդ
կարգի թուրք պատմագիրներից կարելի է հիշել Նաջիմաին, Ռա-
շիդին, Չելեբի-Ասըմին, Վասըֆին, Ջեմալեթ-իսաշային, Աբդուրահ-
ման-Շերեֆին: Բացի պաշտոնական (պետութեան կողմից նշա-
նակված) «Վախաա-նյուվիս»-ներից պետք է հիշել նաև ոչ պաշտո-
նական պատմագիրներին, որոնք նմանապես ուսումնասիրել են
որոշ պատմական շրջաններ և գրել են կարևոր պատմական երկեր:
Դրանցից կարելի է հիշել Փեշեվին*, բանաստեղծ Նեդիմին**, Թա-
յար-Ջադե-Աթաին, Քյաթիր-Չելեբիին, Հյուսթի-Չելեբիին, Խայ-
րուլլահ-Էֆենդիին և այլն:

Օսմանյան պատմագիրների այս ցանկը լրացնելու համար
պետք է հիշել նաև հայտնի ուղեգիր-պատմագիր Էվլիյա-Չելեբիին
(XVII դ), որի 10 հատորից կազմված «Էվլիյա-Չելեբիի ուղե-
գրութիւնը»*** բացի աշխարհագրական և տեղագրական նշանա-

* Փեշեվիի մասին տե՛ս ներկա աշխատութեան «Թարիխ-Փեշեվի»
դրութիւնը:

** Նեդիմը թարգմանել է Դերվիշ-Ահմեդ էֆենդիի արարներն լեզվով
գրված «Սեհաիֆ-ուլ-Ախրար» հայտնի պատմութիւնը «Մյուսէջիմ-բաշի թա-
րիխի» անունով:

*** اوليا جلیبی: اوليا جلیبی سیاحتنامہ سی، استانبول ۱۳۱۴، جلد ۱۰.

կությունից, ունի նաև պատմագրական նշանակութիւն, քանի որ Լիւլիյա-Չելերին իր «Ուղեգրութեան» մեջ տալիս է մի շարք պատմական և կարևոր դեպքերի նկարագրութիւնը, հաճախ հետաքրքիր մանրամասնութիւններով:

Թե պաշտոնական տարեգիրները և թե առհասարակ այլ թուրք պատմագիրները, որոնք շատ հաճախ ուսումնասիրել ու գրել են անցյալ՝ ոչ իրենց ասորած ժամանակաշրջանների պատմութիւնը, իհարկե, ամենից առաջ օգտվել են պետական, արքունական նյութերից և պաշտոնական փաստաթղթերից:

* * *

Թուրքական պատմագրութեան հիմնական ձևը, ինչպես յստացինք, տարեգրութեան ձևն է. որը գործ են ածում բոլոր պատմագիրները, շատ աննշան բացառությամբ: Թուրք պատմագիրների շարքում խիստ կարևոր տեղ բռնող Ջելդեթ-Փաշան, տարեգրութեան ձևը հիմնականում սլահայանելով հանդերձ, «Թարիխի Ջելդեթի» մեջ երբեմն շեղւում է և որոշ պատմական շրջանների կամ ամբողջ պատմական դեպքերի մասին տալիս է տեղեկութիւններ, ընդհանրացումներ և վերլուծումներ (3-րդ հատորում Կովկասի՝ Վրաստանի, Դաղստանի, Չերքեզիստանի և այլնի մասին):

Կոչի-Բեյը* 1041 թ. (1631) Սուլթան Մուրադ IV ներկայացրած իր հայտնի «Ռիսալեյում» (ըրոշյուր) որոշ ժամանակաշրջանի պատմական դեպքերը և երևույթները հանգամանորեն վերլուծում և բնագիտութեան է ենթարկում:

Թուրք պատմագիրների գլխավոր ներկայացուցիչների երկերի ուսումնասիրութիւնը հնարավորութիւն կտա, մի քանի հիմնական դժեբով, բնութագրել գլխավորապէս այս հատորում մեղ հետաքրքրորդ (XVI—XVIII դդ.) թուրք պատմագրութեան մակարդակը:

1932—1933 թթ. «Թուրքական Պատմութեան Ուսումնասիրութեան Ընկերութեան»** կոլեկտիւ աշխատութեամբ չորս հատորով

* Կոչի-Բեյի «Ռիսալէի» ոտներն թարգմանութիւնը տե՛ս Смирнов И. Д. Кучи-Бей Гомюрджинский и др. Османск. писатели об упадке Турции.

** Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, ներկայումս կոչվում է Türk Tarih Kurumu (Թուրքական Պատմութեան Ընկերութիւն), կազմակերպել է Մուստաֆա Քեմալի ղեկավարութեամբ 1931 թվականին Անկարայում:

հրապարակված «Թարիհ»-ում «Պատմագրությունը օսմանցիների մոտ» հատվածում, այսպես են բնորոշվում թուրքական պատմագրությունն ու պատմագիրները. «Կուլտուրական ասպարեզում օսմանցիների առաջադիմությունից հետո, պատմագիրները հետամուտ են եղել գրելու խրթին ու ճոռոմ լեզվով: Պատմական որոշ դեպքեր, երբ պահանջվում էր, որ դրանք ընթերցողները չհասկանան, պատմագիրները բացատրել են բաղաձայնի տերմիններով ու խրթին արտահայտություններով, այդպիսով շատ հաճախ նրանցում եղած ճշմարտությունը հասցրել անհասկանալիության: Հոջա-Սադեդդին-էֆենդիի «Թաշ-ուլ-Թեվարիխ» (Taʿ-ül Tevarih) անունով աշխատությունը, որն Օսմանյան պետության հիմնումից մինչև Սելիմ III մահը տեղի ունեցած դեպքերի մասին է, խրթին և ճոռոմաբան օսմանյան պատմություններից ամենադժվարն է համարվում:

«Թաշ-ուլ-Թեվարիխ»-ից հետո կանոնավոր կարգով, բավականին ընդարձակ կերպով դրված պատմական երկերի միջոցով կարելի է հետևել օսմանյան պատմությանը մինչև XIX դ. կեսը... իրար հաջորդող պատմությունների հեղինակներից շատերը պաշտոնական տարեգիրներ են («Vakaa-nüvis»)*:

Ամենից առաջ պետք է նշել, որ թուրք պատմագիրները, շատ չնչին բացառությամբ, իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում են գլխավորապես Սուլթանական արքունիքի, պատերազմական գործողությունների վրա: Այդ բոլորը տալիս են հաճախ անտեղի և անիմաստ մանրամասնություններով: Դա բացատրվում է, իհարկե ամենից առաջ, այն բանով, որ պատմագիր-տարեգիրը նշանակված է Սուլթանի, արքունիքի կողմից: Նա ամենից առաջ պիտի բավարարի Սուլթանի, վեզիրների, կրոնական, վարչական և ռազմական ղեկավար պաշտոնյաների փառասիրական ձգտումները, նրանց անունների և գործերի հավերժացումով: Բացի այդ, պատմագիր-տարեգիրը պատկանում է նույն այդ խավերին և նա շահագրգռված է դուրս գալ այդ դասի շահերի ու հետաքրքրության սահմաններից:

Ժողովուրդը, հասարակության խոշոր զանգվածները չեն երևում թուրք պատմագիրների երկասիրությունների մեջ, կարծես նրանք չեն տեսնում ժողովրդին, կամ ժողովուրդը մասնակից չէ

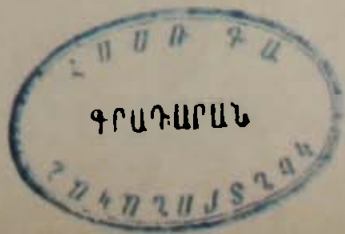
* Tarih, III, cilt, yeni ve yakın zamanlar, T. T. T. Cemiyeti tarafından yazılmıştır, 1933, İstanbul, sah. 151.

«պատմական դեպքերին: Եթե շխոսենք Օսմանյան պետության մեջ ապրող ոչ-խալամ ազգությունների՝ բալկանյան ժողովուրդների, հույների, հայերի, հրեաների և այլոց մասին, որոնց նկատմամբ հաճախ կրոնական ֆանատիկ մոտեցում ունեն թուրք պատմագիրները, անգամ իսլամական կրոնին պատկանող ժողովուրդների նկատմամբ ևս նույն անտարբերությունն է նկատվում: Այդպիսի պայմաններում, իհարկե, ավելորդ կլինեի թուրք պատմագիրներից սլահանջել, որ նրանք ուշադրության առարկա դարձնեն ժողովրդի չենցաղը և կուլտուր-կրթական խնդիրները: Եթե թուրք պատմագիրները չեն զբաղվում ժողովրդով, չեն հետաքրքրվում նրա նյութական-կուլտուրական վիճակով, ապա նրանք իրենց պատմության մեջ առանձին հետաքրքրություն են ցույց տալիս դեպի պետական կյանքը, նրանում առաջ եկած փոփոխությունները, հաճախ մեկնաբանում և քննադատում են պետական կյանքում առաջ եկած երևույթները, նորությունները, մինչև անգամ քննադատում պետության ղեկավար վեզիրներին և այլ բարձրաստիճան անձնավորություններին: Այդ երևույթն առանձնապես աչքի է ընկնում Օսմանյան պետության արտաքին հարաբերությունների խնդրում:

Երկրի տնտեսական խնդիրները թուրք պատմագիրներին հետաքրքրում են գլխավորապես պետական բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկերի և այդ հարկերի գանձման, պետության ֆինանսական դրությունը ապահովելու, տեական պատերազմների հսկա ծախքերը, արքունիքի անսահման շռայլությունները և ճոխություններն ապահովելու տեսակետներից:

Թե ինչ ազդեցություն էին գործում ժողովրդի տնտեսական կյանքի վրա բազմաթիվ, երկարատև և կործանարար պատերազմները, այդ մասին էլ թուրք պատմագիրները գրեթե չեն խոսում:

Թուրք պատմագիրներին հատուկ այս բնորոշ գծերը, իհարկե, ինչն նաև աննշան լացառություններ: Այսպես, Ահմեդ-Ջեվդեթը և մասնավորապես ուղեոր-պատմագիր Էվլիյա-Չելեբին, հաճախ պատմական, արքունական, պատերազմական դեպքերի շարքում, չեն մոռանում նաև ժողովրդին, զբաղվում են նրա կենցաղով, զբաղմունքով և կուլտուրայով: Այդ ուղղությամբ շատ արժեքավոր նյութեր է տալիս Չելեբին, որը Օսմանյան պետության հսկայածավալ տերիտորիան անցել է քայլ առ քայլ, ուսումնասիրել և նկարագրել է մզկիթների, մեդրեսների հետ միասին նաև ժողովրդին, տալով

նրա աշխատանքի (արհեստ, առևտուր, տնտեսություն) կարևոր բնագավառները, կենցաղը, սովորությունները, լեզուն և այլն*:

Թուրք պատմագրության բնորոշ կողմերից մեկն էլ այն է, որ պատմագիրների երկերը շատ երկար ժամանակ մնացել են կղզիացած վիճակում, քանի որ նրանց «պատմությունները» չեն տպագրվել և միայն սահմանափակ ձեռագիր օրինակներ են մատչելի եղել խիստ սահմանափակ շրջաններին: Թուրքիայում՝ թուրքական տպագրական արվեստը սկիզբ է առել շատ ուշ, XVIII դ. առաջին քառորդում, այսինքն տպագրության գյուտից մոտ 3 դար հետո (1440 և 1727 թթ.)**:

Թուրքական տպագրության արվեստի հիմքը դրել է ազգության մեջ հունգարացի Իբրահիմ-էֆենդի-Մյուլթեֆերիբեն, որը Վիեննայից բերել է տալիս փորագրիչներ, արարական տառեր ձուլողներ, տպագրիչներ և ձեռնարկում տպագրության գործին:

Տպագրության գործի հիմնման մասին «Թարիհը» գրում է. «Եվրոպայում XV դարի կեսին տպագրության արվեստի հիմնումը դրքերի քանակն հեշտությամբ բազմացնելու հնարավորություն է ստեղծում, որն էր հերթին նպաստում է գիտության և արհեստների արագ տարածմանը: Իբրահիմ-էֆենդիի „Darultabaatulamire“ (Կայսերական տպագրություն) անունով տպարանում մի շարք գրքեր տպագրվեցին, առաջին տպագրված գիրքը մի թուրքի կողմից գրված բառարանի թուրքերեն թարգմանությունն էր: „Vankulu“ անունով այդ գիրքը տպագրվեց հաղար օրինակով: Տպագրված գրքերից շատերը պատմությանն ու աշխարհագրությանն էին վերաբերում, որոնցից մեկը „Tarih-i Timur Gurgan“-ն էր: Սկզբում տպագրված գրքերից պետք է հիշել նաև Քաթիբ-Չելեբիի تاج-يچ-اش-ը, թուրք պատմագիր-տարեգիրների երկերից՝ Նայիմայի تاريخ-يچ-اش-ը, Ռաշիդի تاريخ-يچ-اش-ը և այլն: Այդ գրքերի խնամքով և առանց գրաշարական սխալների մաքուր տպագրությունը կարելի է տեսնել մինչև օրս պահպանված օրինակներում***:

* Էվլիյա-Չելեբիի ուղեգրությունից «Հայաստանի և հայերի մասին» մեր քաղած և թարգմանած նյութերը պատրաստել ենք տպագրության համար առանձին գրքով, — «Էվլիյա-Չելեբիի Հայաստանի և հայերի մասին»:

** Այդ թվականից մեկ և կես դար առաջ, 1567 թ., Արզար-Դալիրը Իտալիայում ձուլված հայկական տառերը Ստամբուլ է բերում, հիմնում թուրքիայում հայկական առաջին տպարանը:

*** Tarih, III c. sah. 148.

Երկու խոսք թուրք պատմագիրներից մեր կատարած թարգմանությունների լեզվի մասին:

Պատմագիրներից շատերը իրենց «պատմությունները» գրել են XVI—XVII դդ. հատուկ, վերին աստիճանի խրթին և ծանր լեզվով, որը արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն լեզուների խառնուրդ էր: Բացի այդ, նկատի պետք է ունենալ նաև այդ դարերում պատմության շարադրության ձևը, — պատմագիրը գրում է մեծածափալ հատորներ, շատ հաճախ առանց գլուխների, վերնագրի և կետադրական նշանների: Հայտնի է նաև, որ արաբական տառերով շատ դժվար է ձիշտ արտահայտել հատկապես անձնանունները և տեղանունները:

Վերոհիշյալ պատճառներով հասկանալի կլինի նման նյութերի թարգմանության դժվարությունները և անխուսափելի թերությունները: Թարգմանության մեջ մենք աշխատել ենք, ըստ հնարավորին, պահպանել տեքստերի արտահայտության առանձնահատկություններն ու ոճը և դրանով, բնականաբար, որոշ չափով շեղվել ենք մեր լեզվական կանոններից:

* * *

Թուրք պատմագիրներին չի հետաքրքրել հայ ժողովրդի կյանքն իր տարբեր կողմերով: Իր պետականությունը և անկախությունը կորցրած հայ ժողովուրդը և նրա հայրենիքը՝ Հայաստանը, որի մի խոշոր հատվածը ընկել էր սուլթանական Թուրքիայի դաժան լծի տակ, ինչպես թուրք տիրակալների, այնպես և պետական ղեկավարների ու թուրք պատմագիրների աչքում՝ չէր ներկայացնում մի այնպիսի ուժ և մեծություն, որին անհրաժեշտ լիներ հաշվի առնել: Նրանք հաշվի չէին առնում նույնիսկ Օսմանյան կայսրության հիմնական տարրը հանդիսացող իսլամ-թուրք ժողովրդին, իսկ արհամարհանքը դեպի անհավատ (քյաֆիր) ժողովուրդները՝ մասնավորապես դեպի հայերը՝ բացահայտ էր թուրք աշխարհականների համար:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը բացառիկ և կարևոր նշանակություն ունեւր թուրք աշխարհակալների համար՝ նրանց դեպի Աբեւելք և Հարավ ծրագրած նվաճումների իրականացման գործում: Դեպի Միջագետք, Սիրիա և նդիպտոս կատարած նվաճումների ընթացքում, թուրքերն ամեն կերպ ձգտում էին գրավել և իրենց ձեռքում պահել Հայկական բարձրավանդակը: Այստեղ թուրք աշխարհակալների դեմ միակ ռեալ ուժը Իրանն էր, որն զգալով ու հաշվի առնե-

լով օսմանյան թուրքերից իրեն սպառնացող ահալոր փտանդը, նույնպես ձգտում էր իր ձեռքում պահել Հայկական բարձրավանդակն ու Արևելյան Անդրկովկասը:

Ահա այդ երկու հակառակորդ ուժերի՝ Թուրքիայի և Իրանի բախման ասպարեզ է դառնում Հայաստանը: Իրանա-թուրքական պատերազմները որոնք սկսվեցին XV դ. առաջին քառորդից և որոշ զաղարներով շարունակվեցին մինչև XVIII դ., Հայաստանը վերածեցին պատերազմական թատերաբեմի: Իրանա-թուրքական այդ արյունալի և անհաշտ պատերազմական դործողությունները, Հայաստանի, հայ ժողովրդի, ինչպես նաև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների համար շատ ծանր հետևանքներ ունեցան: Երկու հզոր և անհաշտ պետությունների կողմից աշխարհակալական նպատակներով բորբոքված այդ կատաղի պատերազմները ստացան կրոնական-դավանական գունավորում: Թուրքիան, իսլամական կրոնի՝ սյուննի դավանանքի դրոշակով կոչվում էր նույնպես իսլամ, սակայն շիա դավանանքին սլատկանող կըզլբաշական Իրանի դեմ: Կրոնական այս գունավորումը երկու պետությունների թշնամությունն ավելի էր ուժեղացնում, բորբոքելով նրանց բանակների կրոնական ֆանատիզմը:

Սեֆյան Իրանի պետության հիմնադիր՝ Շահ-Իսմայիլի և օսմանյան թուրքերի Տալուզ-Սուլթան Սելիմի 1514 թ. Թավրիզի մոտ՝ Ջալդրանի մեծ ճակատամարտով սկսված իրանա-թուրքական պատերազմները, դրեթե միշտ, տեղի են ունեցել Հայաստանի և հայաբնակ շրջանների տերիտորիայում:

Իրանա-թուրքական պատերազմներն ավելի կատաղի բնույթ են ստանում օսմանյան հռչակավոր Սուլթան Սյուլեյման-կանունիի և Իրանի շահ՝ Շահ-Թահմազի իշխանության օրոք: Այդ և դրանից առաջ տեղի ունեցած պատերազմների հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ անցնում են օսմանցիներին: 962 թ. (1554) Սուլթան Սյուլեյմանը արշավում է Իրանի վրա, հրով ու սրով ավերում Արարատյան երկիրը, Նախիջևանն ու Սյունյաց աշխարհը:

Որոշ ընդհատումից հետո Իրանա-թուրքական պատերազմները վերսկսվում են Սուլթան Մուրադ III օրոք, ու փոփոխակի հաջողություններով շարունակվում մինչև 991 (1590) թվականը: Այս վերջին պատերազմների հետևանքը՝ լինում է այն, որ թուրքերը գրավում են Անդրկովկասի զգալի մասը:

Սրանով ավարտվում է XVI դ.:

XVII դ. սկզբից իրանա-թուրքական պատերազմներում կարևոր դեմք է հանդիսանում Շահ-Աբբասը, որը վերջ տալով Իրանի զահի շուրջը տեղի ունեցած երկարատև կռիվներին, վերակազմում է բանակը և սկսում Թուրքիայից ետ խլել Իրանի կորցրած վայրերը: Երևանի բերդը, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ կարևոր օբյեկտ է հանդիսանում իրանա-թուրքական բախումներում: Երևանի այդ նշանակությունը պահպանվում է նաև հետագա պատերազմական գործողություններում: Իրանական բանակը արշավում է դեպի Էրզրում, կողոստում, ավերում և 23 հազար մարդ է քշում դեպի Արարատյան դաշտը: Իսկ թուրքական բանակի հարձակումների պատճառով, երբ իրանական բանակը ստիպված է լինում նահանջել, տեղի է ունենում Շահ-Աբբասի՝ պատմության մեջ հայտնի հայերի գերեվարումը 1604 թ.: 1021 թ. (1612), Սուլթան Ահմեդի օրոք, Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքվում է կարճատև հաշտություն, սակայն 1025 թ. (1616) նորից է բռնկվում պատերազմը:

Իրանա-թուրքական հակամարտությունը սուր կերպարանք է ստանում Սուլթան Մուրադ IV իշխանության վերջին տարիներին, երբ Սուլթանը անձամբ ղեկավարում է Երևանի արշավանքը: Երևանը, վեցերորդ անգամ գրավվում է թուրքերի կողմից:

1049 թ. (1639) Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքվում է Կասրի-Շիրինի հաշտության դաշնագիրը, որով վիճելի տերիտորիալ հարցերը հիմնականում հարթվում են:

XVII դ. վերջին քառորդից նորից են սկսվում պատերազմական գործողությունները: Դրությունը ավելի է ծանրանում ռուս-թուրքական պարբերաբար կրկնվող պատերազմների հետևանքով:

Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող այդ պատերազմական գործողություններին ավելանում են, դարձյալ Հայաստանի հողի վրա, հայ ժողովրդի դժբախտության մի այլ աղբյուր հանդիսացող քրդական շարժումները, որոնք շարունակվել են XVI—XVII դդ.: Քրդերը Իրանի իշխանությունը խորտակելու համար լայն օժանդակություն են գտնում Օսմանյան կառավարությունից: Քրդական շրջանները մեծ մասամբ անցնում են Օսմանյան կայսրությանը: Թուրքիայի, երբեմն էլ Իրանի օգնությամբ հաճախ նրանք ստեղծում էին իրենց կիսաանկախ իշխանությունները: Դրանցից կարևոր է հիշել Բիթլիսի նշանավոր Ավդալ խանի քրդական մեծ խանության հետ կապված դեպքերը:

* Բիթլիսի քրդական խանության այս շարժման ականատես, հայտնի թուրք ուղեգիր Էվլիյա Չելեբին այդ շարժումը մանրամասնորեն նկարագրում է իր «Ուղեգրության» մեջ: Տե՛ս Էվլիյա-Չելեբի Սոյահեթնամեի», հատ. 4, էջ 200—220:

Պատկերը լրիվ լինելու համար անհրաժեշտ է հիշել նաև, որ Թուրքիայի ներքին կյանքում, հատկապես մեզ հետաքրքրող դարերում, խրոնիկական բնույթ են ստանում ներքին շարժումները, որոնցից արժանի են հիշատակման Զելալիների ու Արաղա փաշայի հսկայածավալ ապստամբությունները։ Միանգամայն պարզ է, թե ինչպիսի ահարկու և կործանարար ազդեցություն էին ունենում Հայաստանի հողի վրա ծավալվող այդ պատերազմական դործողությունները։

Մեր ընթերցողների համար, անտարակույս, հետաքրքիր և տեղին է այսպիսի մի հարց, — աշխատության մեջ հիշված Թուրք պատմագիրները ի՞նչպես են նայել վերոհիշյալ դեպքերի վրա, ի՞նչպես են պատկերել իրենց երկերում այն բոլոր անասելի տառապանքները, որոնց ենթակա է եղել հայ ժողովուրդը իր սեփական հայրենիքում։

Թուրք պատմագիրները, ինչպես նշել ենք, իրենց սոցիալ-քաղաքական դիրքով, իրենց դասակարգային և հասարակական պատկանելիությամբ ու կրոնական ֆանատիզմի հետևանքով անընդունակ էին հասկանալու ու իրենց երկերում արտահայտելու հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը։ Նրանք այդ բոլորը համարել են բնական, իրերի և դեպքերի անհրաժեշտության արդյունք, հանուն Խալամի հաղթանակի։ Դարեր շարունակ դեպի Արևմուտք և Արևելք արշավող, հրով ու սրով իրենց գերիշխանությունը ապահովելու ձգտող Թուրք աշխարհակալների՝ սուլթանների, վեզիրների և փաշաների գաղափարախոս և դրվատող ենիչերիական հորդաների բարբարոսությունները գովաբանող Թուրք պատմագիրներից կարելի էր սպասել, որ նրանք գոնե երկու խոսք ասեին ժողովուրդների կրած ահավոր տառապանքների մասին։

Մենք տեսնում ենք բոլորովին հակառակը։ Թուրք պատմագիրները հիցամոնրով ու առանձնակի գովասանքով են խոսում, բանաստեղծական վառ դույներով նկարագրում սուլթանների և վեզիրների անմիջական ղեկավարությամբ՝ ենիչերիական հորդաների կատարած գաղանուխությունները, հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց կոտորածը, անթիվ առևանգումները, հրդեհումները, ավերումներն ու կողոպուտները։

Թուրքական բանակի կատարած անասելի բարբարոսությունները Թուրք պատմագիր Փեշևին նկարագրում է բանաստեղծական լեզվով և ցինիկորեն դուրսբանում Թուրքական բանակի ղեկավար-

Շևերի և Ենիշերիական ըստրարուս հորդաների անասնական կրքերը*,
Նման նկարագրութուններ թուրք պատմագիրների մոտ հազ-
ախաղակալ էին: Նրանք բացահայտ արհամարհանքով ևն խոստում մյուս
ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների, ռուսների մասին:

Այս հանգամանքը, այսինքն՝ թուրք պատմագիր-տարեգիրների նման մոտեցումը դեպի օսմանյան սուլթանների նվաճումներին և ենիչերիական հորդանների բարրարոսություններին ենթակա ժողովուրդները, մեր կարծիքով, երբեք չի նսեմացնում թուրքական աղյուցյուրների նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության համար: Թուրքական պատմագիրների տված նյութերով մենք կարող ենք հակահարված տալ և հերքել ժամանակակից թուրքական պետական շրջանների և թուրք պատմագրության այն անհեթեթ պնդումը, որ իրր թե հայերը, օսմանյան սուլթանների հովանավորության տակ, մշտապես ապրել են ամենաբարենպաստ պայմաններում:

* * *

[illegible]

Հայ, վրացի և ադրբեջանցի ժողովուրդները դարեր շարունակ միասին են սլաքարել, օտար նվաճողների դեմ, ունեցել նույն պատմական ճակատագիրը:

Հասկանալի է, որ հնարավոր չէ սահմանադիծ դնել այդ ևդ-բայրական բախտակից ժողովուրդների պատմության և պատմական դեպքերի միջև:

Ահա այդ պատճառով էլ այս աշխատության մեջ մենք քաղել և թարգմանել ենք նաև Վրաստանի և Ադրբեջանի պատմությանը վերաբերող կարևոր նյութերը: Մեր կարծիքով այդ նյութերը կօգնեն լուսաբանելու Հայաստանի և հայերի հետ կապված մի շարք պատմական դեպքերը:

ՓԵՋԵՎԻ-ԻԲԲՈՒՆԻՄ, XVI — XVII ԴԴ.

تاریخ بجوی — «ԹԱՐԻԽԻ-ՓԵՋԵՎԻ»

Փեչևևի-Իբրահիմ էֆենդին ականավոր թուրք պատմագիրներից է: Նրա երկու հատորից կազմված պատմությունը ընդգրկում է հիշրի X դ. վերջին քառորդից մինչև XI դ. առաջին կեսը ընկած ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ Սուլթան Սյուլեյման-Կանունիի (օրենսդիր) իշխանության վերջից մինչև Սուլթան Իբրահիմի գահակալությունը:

Փեչևևիի կենսագրությունից շատ սակավ տեղեկություններ կան: Պատմության ու աշխարհագրության վերաբերող հայտնի թուրք հանրագիտարանը (Շեմսեդին-Սամի՝ «Կամուս-ու-Ալամ»)՝ Փեչևևիի մասին շատ քիչ տեղեկություններ է տալիս. բազմապատկերում է հիշելով, որ «...պատմագիրներից է և սուլթան Մուրադ IV ժամանակ** գրել է երկհատոր օսմանյան պատմությունը: Նա Սերդար Լալա-Մուհամմեդ փաշայի մարդկանցից է»:

Պատմագիր Փեչևևին էլ իր պատմության մեջ իր մասին գրեթե ոչինչ չի ասում: Միայն II հատորում, երբ նկարագրում է «Վրաստանի մեղիքներից Մավրավի ձեռքով Կարչղայ խանի սպանությունը և Վրաստանի հպատակությունը 1034 թվականին» (1624), հիշում է, որ ինքն անձամբ ներկա է եղել Մավրավի՝ պատգամավորների դիմումին և աշխատել է համոզել Սերասքեր Հաֆեզ փաշային, որ նա ընդունի Մավրավ բեյի առաջարկը՝ վրացիների օժանդակությամբ հարձակվել կրվելքաշների վրա, բայց փաշան մերժում է այդ առաջարկությունը: Փեչևևին փաշայի այդ քայլը բնորոշում է հետևյալ բառերով՝ «...նա Աստծուց չվախեցավ, արյունից զգուշացավ և այդպիսի բացահայտ ոճի գործեց»***: Այս հի-

* ش. سامی: قاموس الاعلام، استانبول ۱۳۱۴-۱۳۰۴

** Ոսկրան Մուրադ IV, 1032—1043 թթ. (1622—1640):

*** «Թարիխի-Փեչևևի», հատ. II, էջ 406:

շատակությունը ցույց է տալիս, որ Փեչեվին ևղել է պետական հեղինակություն ունեցող, բանակին մոտ կանգնած, պատերազմական գործողություններին մասնակցած անձնավորություն: Հետևաբար իր «Պատմության» մեջ նկարագրած որոշ զեպքերին նա ականատես է եղել:

«Թարխիսի Փեչեվին» սուլազրված է Ստամբուլում 1283 թ. (1866) «Պետական տպարանում»: Փեչեվին ունի համեմատաբար պարզ լեզու. նրա պատմության մեջ բանաստեղծական զեղումները քիչ տեղ են բռնում: Փեչեվիի պատմությունը սկսվում է հիջրի 926 թ. և հասնում մինչև 1048 թ. (1519—1638):

Ինչպես առհասարակ թուրք պատմագիրները, նմանապես և Փեչեվին իր պատմության մեջ առանձնապես ծանրանում է Ռումելիի (Թուրքիայի եվրոպական մասի) զեպքերի վրա: Նա մանրամասնորեն նկարագրում է այդ ժամանակամիջոցում Ռումելիում տեղի ունեցող երկարատև և դաժան պատերազմները: Սակայն Փեչեվին բավական տեղ է հատկացնում նաև Անադոլուին (Թուրքիայի Ասիական մասը), մասնավորապես Թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմական զեպքերին, որոնք անմիջականորեն կապված են Հայաստանի և հայերի հետ: Փեչեվին այդ պատերազմական զեպքերը նկարագրում է հաճախ մեծ մանրամասնություններով:

Փեչեվիի «Պատմությունից» մեր թարգմանած նյութերը մեծ մասամբ վերաբերում են թուրք-պարսկական այն պատերազմներին, որոնք տեղի են ունեցել XVI դ. առաջին կեսից (1530-ական թվականներից) և ընդամեններով շարունակվել են մինչև XVII դ. առաջին քառորդը: Այդ երկարատև և դաժան պատերազմների հետևանքով մեծապես տուժել են Հայաստանը, Վրաստանը և Անդրկովկասն ամբողջությամբ. այդ երկրները կողոպտվել ու թալանվել են, անխնա կոտորվել և գերվել են նրանց ժողովուրդները: «Իսլամական» (թուրքական) և «կրգլըրաշական» (պարսկական) բանակների այդ դաժան և բարբարոսական պատերազմական գործողությունները Փեչեվին նկարագրում է իբրև «իսլամական բանակի» օրինական և նվիրական գործողություններ՝ ընդգեմ «անհավատ կրդըրաշներին»², Օսմանյան փողիշահի հաղթանակը՝ ընդգեմ Պարսկաստանի «մոլորյալ» շահի:

Փեչեվին, ինչպես նաև բոլոր թուրք պատմագիրները, իր պատմությունը տալիս է ժամանակագրական կարգով, հաճախ կապելով այդ զեպքերը Սուլթանի անձնավորության, վեզիրների կամ սերասքերների իշխանության ժամանակաշրջանի հետ: Այդ պատճա-

«... Եւ զայս անկախ օրոշ զեւթեր ու զործողութիւններ հաճախ լրիւ
սլատկեր շեն տալիս:

Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, մենք աշխատել ենք
նորոգման ված նյութերն իրար հետ կապել որոշ «ծանոթութիւններ-
ոով», իհարկեւ, պահպանելով սլատմագրի շարադրութեան ձեւն ու
ընթացքը³:

Փեշեվիից մեր ընդմեջած նյութերի առաջին մասը վերաբերում է թուրք-
պարսկական այն պատերազմական զեւթերին, որոնք տեղի են ունեցել 940—
942 թթ. (1533—1535) տուլթան Սուլեյման-կանունիի և Շահ-Թահմասպի միջեւ:
Կրկնաշերտի վրա ուղարկված Մեծ Վեդիի Բերահիմ փաշան նախ գրավում է
Հայաստանի մի շարք բերդերը (Վան, Էրջիշ, Աղիլջեվազ և Ախլաթ)^{*} և այնուհետեւ
նվաճում՝ Թավրիզն ու ամբողջ Պարսկական Աղբեջանը: Սուլթան Սուլեյմանը
անձամբ դուրս է գալիս արշավանքի 941 թ.: Սուլթանը հարձակվում է Բաղդատի
վրա և գրավում: Այնուհետեւ գնում է Թավրիզ և վերադառնում Ստամբուլ: Նյութերի
մի մասը կապված է 955 թ. (1549) պատերազմական գործողութիւնների հետ,
երբ թուրքերը պաշարում ու զրավում են Վանի բերդը և երբ վեդիի Կարա-Ահմեդ
փաշան նվաճում է Վրաստանը:

Մի շարք բերդերի գրավումը Մեծ Վեդիի և Վսեմ Սերաֆերի-^{*} ջանքերով

Նույն թվականին^{*,**} աշխարհակալ փաշան Հալեպի կշիռքում
(ձմեռանոցում) նախապատրաստութիւն տեսնելով, ձեռնարկեց
գրավելու իսլամական^{***} սահմանի վրա գտնվող կրկնաշերտական
բերդերը: Նա ճարեց մի քանի վստահելի, իրապես սրտեր գրավելու
ընդունակ ու հասկացող մարդիկ և նրանց ուղարկեց Աղիլջեվազի,
Էրջիշի, Ախլաթի և Վանի բերդերում գտնվող կրկնաշերտ իշխանների
մոտ: Ուղարկվածներից ամեն մեկին հաջողվեց զանազան միջնոր-
դութիւններով և սրտադրով միջոցներով վերահիշյալների [կրկն-
աշերտի] սիրտը դեպի փառիշտ³ը գրավել, [բերդերի], բանալիներն

* Հայկական Արճեշ, Արծկե և Քլաթ անունները թուրքերեն լեզվով
կոչվում են Էրջիշ, Աղիլջեվազ և Ախլաթ:

** Նախապես հիշված Բերահիմ փաշան է:

*** Նախապես հիշված թվականը — 940 թ. (1533):

**** «Իսլամական բանակ», «Իսլամական երկիր» և այլն գործ է ածվում
թուրք սլատմագիրների կողմից թուրքական, օսմանյան իմաստով:

ուղարկելու և բերդերը հանձնելու խոստումը ստանալ: Հետո (նրանք) ապահովելով իսլամական բանակի հաղթական ընթացքը դեպի այդ կողմերը, ետ վերադարձան:

Աղիլջեվազ բերդի գրավումը 940 թ. (1533), Էրջիշ բերդի
գրավումը նույն րվականին և Ախլարի գրավումը
նույն րվականին

Երբ այդ դարնանը դաշտերը ծաղիկներով զարդարվեցին, փա-
շան մրջյունի նման բազմաթիվ զինվորներով, ձիու սանձը դարձրեց
դեպի այդ կողմերը: Բարձյալն Աստուծո ողորմությամբ, տեղ հաս-
նելուն պես (բերդերը), ինչպես որ նախապես խոստացված էր, Փա-
ղիշահի տիրապետությանը ենթարկվեցին: Երբ վսեմաշուք փաշան
իմացավ, որ այդ ժամանակ «մուրյալ» Շահը որսորդության պա-
տրվակով, Թավրիզից դնացել է հորասանի կողմերը, մտադրվեց
այդ տեղից գնալ դեպի Դիարբեքիր ու Մուսուլ, և հետո դեպի Բաղ-
դատ, սակայն, որովհետև զինվորական քեթխուդայի* պաշտոնով
հայտնի և պատվասելի Դեֆթերդար Իսքենդեր-Չելերին խնդրում էր
գնալ Թավրիզի կողմը, Սերասբերը չկարողացավ մերժել նրան և
որոշեց շարժվել դեֆթերդարի ցանկությամբ...

Հռչակավոր Վանի բերդի գրավումը
940 թ. Չիլեիջլե (ամսի) 11-ին

Երբ բերդակալ** փաշան, Կափու-կուլի***, Անադոլուի, Կարա-
մանի, Ջյուզգադերիևի, Ռումի, Դիարբեքիրի, Հալեպի, Շամի և ամ-
բողջ Քուրդիստանի զինվորներով վերոհիշյալ օրն եկավ հասավ
Խան-Սեվատ-Բեյ կոչված վայրը, ուրախառիթ հաղթանակը ծանու-
ցող պատգամավորները (բերդի) բանալիներով շտապ կերպով կայ-
սերական բանակն եկան: Խուարեյվ փաշան անհապաղ և փութա-
ջանորեն Շամի բելլերբեյին բերդապահ նշանակեց և ուղարկեց
այնտեղ:

(«Թարիխի-Փեշեվի», հատ. I, էջ 176—177)†

* Քեթխուդա — դործերի կատարիչ: Փաղիշահն ու վեդիբներն ու-
նեին իրենց քեթխուդաները:

** Ուզուժ է ասել բերդերը պաշտպանող հռչակված:

*** Կափու-կուլի՝ Սուլթանի արքունական դուբը:

Հարձակում Վրաստանի վիլայերի վրա

943 թ. (1536) Մուհարրեմ ամսի 15-ին Բայբուրտի կառավարիչը՝ հռչակավոր էմիր-Մուհամմեդ խանը, այդ երկրի հաղթական բանակը հարձակման նախապատրաստելուց հետո մտավ Վրաստանի վիլայեթը։ Նրա նա փաշան՝ զրադված էր կողոպուտով և թալանով, անհավատ (փյաֆիր) վրացիները կազմ ու պատրաստ լինելով, դիմադրություն ցույց տվին իսլամական բանակին։ Մեծ կռիվից հետո հաղթության քամին իսլամների կողմից փչեց, անհամար անհավատներ ընկան և ոչնչացվեցին, մնացածներն էլ ցաք ու ցրիվ ձղան։ Մեր զինվորներն այնքան մեծ ավարի և հարստության տիրացան, որ զփար է արտահայտել։ Այս խրատական (դասից) հետո 3—4 սանջակի չափ երկրներ հնազանդություն ցույց տվին և հպատակվեցին։ փադիշահի կողմից նրանց վրա վալի նշանակվեց։

(«Թարիխի-Փեշևի», հատ. I, էջ 191)։

Ինչպես վերևում հիշվեց՝ 940 թ. Վանի բերդը գրավեց թուրքական բանակի կողմից։ Պատմագիրը, 955 թ. դեպքերի շարքում հիշում է, որ «...նախապես Վանի բերդը գրաված էր մեծահռչակ սուլթանական բանակի կողմից։ Սակայն մի քանի վատասիրտ և անկարող իշխողների անհոգության և անուշադրության պատճառով [բերդը] նորից ընկել էր կրքըրաշների ձեռքը»։ Սուլթանական բանակի կողմից զինվորներ են ուղարկվում, որոնք պաշարում են Վանի բերդը։

Վանի բերդի գրավումը 955 թ. (1548) Ռեջեբ ամսի 10-ին

Կայսերական օթաքը** Բավրիզից շարժվելով Ռեջեբ ամսի 11-ին հաստատվեց Վանի դաշտում։ Սադրաղամ Զելիլ-Ռուստեմ փաշան Ֆերման ստացավ՝ սկսել բերդի գրավումը։ Նույն օրը խրամատների և գրավման համար անհրաժեշտ նախապատրաստություններ կատարվեցին։ Ամբողջ մի շաբաթ, գիշեր-ցերեկ [բերդը] գնդակոծեցին։ Կրքըրաշների գլուխն ազատելու նպատակով պաշարման իններորդ օրը, պաշարվածների գլխավոր Ալիխանը, մի քանի կրքըրաշների բերդից իջեցրեց և էլզաս—Միրզայի միջնորդությամբ փրկություն խնդրեց։ Տասներորդ օրը բերդը գրավվեց և փադիշահին ենթարկվեց։ [Բերդի] բեյլերբեյությունը շնորհվեց Զերքեզ-Իսքենդեր փաշային, որը Ստամբուլում Անադոլուի գեֆթերդարի պաշ-

* «Թարիխի-Փեշևի», հատ. I, էջ 273։

** Օթաք — սուլթանական մեծ վրան։

տոնն էր վարում: (Բերդի) կարիքները և պաշարները շտապ կերպով՝ հոգալուց և լրացնելուց հետո, ձմեռվա ցրտերը մոտեցած լինելով՝ ճանապարհ ընկավ դեպի ձմեռանոց...

Երկրորդ Վեզիր Ահմեդ փաշան գնում է դեպի
Էրզինջան, Ադիլջևազ և Էրջիշ*

Նույն թվականին, երբ մոլորյալ Շահը՝ իմացավ Վանի բերդի գրավումը, գիտենալով, որ ինքն անձամբ չի կարող իսլամական բանակի դեմ դուրս գալ, սկսեց կողոպտել Ադիլջևազի, Մուշի դաշտի և Ախլաթի շրջաններում ապրող ռայաներին, կոտորել իր ձեռքը ընկած թույլերին, աղքատներին և այրիներին: Նա [Շահը] չորան դարձած, բշեղ-տարել էր իր ձեռք բերած [թալանած] ոչխարները, բեռնակիր ձիերը, եզներն ու կովերը: Կարսի բերդը, որ վաղուց ավերակ էր, բուերի և աղոտների բնակավայր էր դարձել: Նրա նորոգության համար երջանկահիշատակ փաղիշահը որոշ միջոցներ հատկացրեց: Բասենի Միր-լիվա Զյուլղաղերու Ալի բեյի կողմից ուղարկված մի քանի շարագործներ խաբեությանը հարձակվել էին [բերդի վրա]՝ կոպտալու և կոտորել: Այս բոլորի մասին փաղիշահին տեղեկություն հասավ այն ժամանակ, երբ նորոգում էին Վանի բերդը: Փաղիշահը ծովսնման բանակով անմիջապես շարժվեց դեպի Ադիլջևազ: Սակայն աղվեսանման շահը, որքից-որք թաքնվում էր, նրանից ու նրա անվան հետքն անդամ չմնաց: Եվ որպեսզի իր կողոպտած շորքոտանի կենդանիները իսլամական բանակի ձեռքը չընկնեն, այդ կենդանիներին կոտորելուց բացի՝, ուրիշ փաշություն ցույց չտվեց: Ինչպես վերը հիշվեց, ցրտերը մոտեցած լինելով, շարժվեցին դեպի Դիարբեքիր: Երբ նրա [փաղիշահի] բախտավոր ստվերը տարածվեց Դիարբեքիրի վրա, լուր ստացվեց, որ [կըլըլբաշները] նորից հարձակվել են Երզնկայի և Թերջանի վրա և Արջիշում, Մուշում ու Ախլաթում սկսել են կրկնել աղքատների ու խեղճերի վրա կատարած բռնություններն ու շարագործությունները: Երբ այս սարսափելի լուրը հասավ փաղիշահի Դերգյահը**, վերոհիշյալ վեզիրն [Ահմեդ փաշան] մեծաթիվ զինվորներով ուղարկվեց շարամիտ թշնամիների վրա:

(«Թարիխի-Փեղեվի», հատ., I, էջ 273—274):

* Երզնկա, Ալջևազ և Արճիշ:

** Դերգյահ — բառացի նշանակում է զուռ, դավիթ, բազ. դործ է անվում փաղիշահի ապարանք իմաստով:

Երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշայի ղեպի Վրաստան գնալու
և նվիրական պատերազմում նրա ունեցած հաղթության ու ավարի
մասին

956 թ. (1549): Այս ժամանակ Վրաստանի անհավատները
(քյաֆիրները) ապստամբել էին: Երբ այդ ապստամբական շարժ-
ման լուրը փաղիշահին հասավ, [ներանց վրա ուղարկվեցին]
երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշան, էրզերումի, Կարամանի, Ջյուլ-
պագերուի և Սվադի բեյլերեյինները և սանջակների բեյերը,
ենիշերինների քեթխուդան՝ մի քանի հազար ենիշերիններով, ինչ-
պես նաև «ղարիրների վաշտի»⁵ աղաները, որոնք նվիրական
Շարան ամսի սկզբին փաղիշահի բարձր հավանությանն արժանա-
նալով, ճանապարհ բնկան: Ամենից առաջ ղրավեցին Թորթումը
բերդը. մեծ կուլից հետո նեջա և էմիրախոր բերդերը հանձնվեցին:
Ակչա-կալան գրավեցին կովով, Բեփկերդը, էշերդը, մյուս Ակչա-
կալան և այլ 15 բերդեր էլ ենթարկվեցին ու հպատակվեցին: Հետո
հարձակում գործեցին Դիվանի գավառակի (նահիյե) վրա, որն
արծվատես և կաքավի պես թեթևաշարժ անթիվ երիտասարդ ղազի-
ների որսը դարձավ: Հետո նվաճեցին Փերթքերի բերդը, երկու այլ
բերդերի հետ միասին: Դադ-էլի գավառն իր բարեշեն գյուղերով
միացվեց փաղիշահական երկրներին: Վերոհիշյալ գավառում
գտնվող բերդերից 15-ը պահպանվեցին, իսկ մնացածները հողին
հավասարվեցին: Հետո Թորթումը, Բելխիսը, Ակչա-կալան, Դիվա-
նե-դերեսին մի առանձին սանջակ կազմեցին և այդ սանջակը շնորհ-
վեց էմիրներից մեկին: [Բանակն] այստեղից ապահով ու ավարով
վերադարձավ և նվիրական Ձեվվալ ամսի 2-րդ օրը միացավ կայ-
սերական բանակին: [Հաղթանակով] վերադարձողները փաղիշահի
կողմից բարձր աստիճանների, կայսերական շնորհումների և նվեր-
ների արժանանալով՝ անհավատների (քյաֆիրների) շրջանում ընտ-
րյալ և բարձրագույն դարձան:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. I, էջ 283—287):

Մոլորյալ շահը հարձակվում է Աղիլջեվազի, էրջիշի և Ախլարի
բերդերի վրա և այդ պատճառով փաղիշահը ձեռնարկում է
նախիջևանի արշավանքին

959 թ. (1551) աշխարհակալ փաղիշահն էդիրնե մայրաքաղա-
քումն էր և ղրադված էր էնգերուսի* սահմանի բերդերի վրա իսլամա-

* էնգերուս — չուչգարա:

նան զինվորներ ուղարկելով: Մոլորյալ Շահը՝ լսելով այդ և առիթը նստաշարի համարելով, իր բանակով գնացել էր դեպի Վանի սահմանը՝ թալանել-կողոպտել էր Աղիլջեազի, էրջիշի ու Ախլաթի գավառների խեղճերին և պաշարել էրջիշի բերդը: Բերդի կուսակալը՝ ռուդ էմիրներից Միր-Իբրահիմը, որն իր քաջությամբ Ռուստեմի նման մի ազնվական փահլևան էր, թողանոթներով, հրացաններով և այլ ռազմական զենքերով կրկնապաշտներին բերդից այնքան էր հեռացրել, որ նրանք կորցրել էին այն գրավելու հույսը: Այդտեղից շարժվեցին Աղիլջեազի վրա. սրա կուսակալը՝ Միր-Մուստաֆան, որը նմանապես հռչակված էր իր քաջությամբ, բերդի դռները չփակեց, պաշարված զազիներից մի խումբ կազմելով դիմավորեց թշնամու զորագնդերին և այնպիսի մի ահեղի ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որ երկնքում հրեշտակներն անգամ գովաբանեցին և հռչակեցին (այդ պատերազմը): Այսպիսով զգվելին (Շահը) այս բերդից էլ ետ դարձավ իր նստակից շահսած ու ջարդված: Հետո հարձակվեց Ախլաթի վրա, որը մի փոքրիկ բերդ էր և նրա բերդապահները դոնից-դուռ ման եկող թափառականներ էին դարձել: Սակայն սրանք էլ սպասվածից ավելի ջանքեր գործ դրին: Այն ժամանակ ստոր թշնամին դիմեց խարդախության, մի քանի ստահող նամակներ գրեց, որոնց մեջ հայտնում էր՝ «Ձեր փառիշահը հեռու է, դուք այս թակարդից ողջ դուրս եկեք ու գնացեք. հակառակ դեպքում մինչև ե՞րբ կարող եք դիմադրել»: Ոմանք վախենալով, ոմանք էլ արտաքուստ բարեկամություն ցույց տալով՝ բերդից դուրս եկան և հանձնվեցին: Շահը բոլորին անխնա, կանանց և երեխաների հետ միասին, սրի անցկացրեց և բերդը հողին հավասարեցրեց: Երբ դրությունն այդպիսի վերջավորություն ունեցավ, էրջիշի բերդում գտնվող զինվորները վատ հարաբերության մեջ լինելով էմիր-Իբրահիմի հետ, սպանեցին նրան և բերդը թողին ու հեռացան: Գրգռված եկավ և այդ բերդն էլ հողին հավասարեցրեց: Հետո Շահի որդին՝ Իսմաիլ-Միրզան մի քանի հազար կրկնապաշտ ռաֆրզիներով* գնաց դեպի էրզրում: Սա իր մի երկու զորագնդերը երևան հանեց, իսկ մնացածները թաքցրեց, սպասելով հարմար առիթի, որպեսզի թակարդի մեջ գցի և բռնի իր քաջությամբ հռչակված Իսքենդեր փաշային: Իսքենդեր փաշան, տեսնելով թշնամուն, անմիջապես կովի բռնվեց նրանց հետ և մի քանի կրկնապաշտների գետին թավալեց: Երբ փառիշահին հայտնեցին Ախլաթում և էրջիշում տեղի ունե-

* Ռաֆրզի՝ շիա դավանանքին պատկանող կրոնական հերձված:

յածի մասին, նա անմիջապես սրուշ թվով ենիչերիներ և էմիրներ նշանակեց էրզրումի սահմանների սլաշտպանության համար...»:

Ձմեռը վրա է հասնում, բերդում ապրելու հնարավորություն չլինելով, Իսրեն-յեր փաշան զինվորների մի մասին արձակում է: Մնում են գրեթե միայն էմիր-ները: թշնամին հաղթում է սրանց, ոմանը «նահատակվում» են, ոմանը գերի ընկ-նում: Փաղիշահը գարնան արշավանքի է պատրաստվում: Անադոլուի մի շարք էմիրմիրանների և այլ իշխանավորների հրամաններ են տրվում պատրաստվելու: Երբ Պարսից Շահը իմանում է փաղիշահի արշավանքի նախապատրաստության մասին, պատգամավորություն է ուղարկում սուլթանի մոտ և առաջարկում՝ հաշ-տություն կնքել: Փաղիշահը մերժում է այդ առաջարկը և գարնանը դուրս է գալիս արշավանքի:

Հաջորդ հատվածներում տալիս ենք փաղիշահական այդ արշավանքի մի բանի «գրվագները»՝ Երևանում, Նախիջևանում և Դարաբադում թուրքական բանակի կառավարած բարբարոսություններն ու գազանությունները: Փեշևզին այդ բոլորը նկարագրում է «գեղարվեստական» լեզվով, իբրև օսմանյան հաղթական բանակի սխրագործություններ: Պատմագիրը ցինիկորեն տալիս է այդ շրջաններում կա-ռավարած անսահման թալանի, կողոպուտների և ավարի նկարագիրը, այդ թվում նաև անթիվ «սիրական սղանների» և «սիրուհի աղջիկների և հարսների» գերումը փաշ-գիշահական բանակի կողմից:

Երևանի, Դարաբադի և Նախիջևանի կողոպուտն ու քաղաքումը

961 թ. (1533) վերջապես հասան Շորագյալ կոչված մենզիլը և լայնտեղ իջևանեցին: Այս երկիրը շատ բարեշեն է եղել, ունեցել է ճշակված հողերով հարուստ լազմաթիվ գյուղեր: Երկիրը լեռնային է: Հաղթական բանակը քանդեց ու ավերեց այդ բարեշեն գյուղերը, շինությունները ոչնչացրեց և հողին հավասարեցրեց: Այնտեղից բա-նակը շարժվեց դեպի Շարաբիսանև կոչված վայրը, այնուհետև Սիլ-Ֆրակ կոչված մենզիլը և ապա՝ Երևան քաղաքը, որն Աջեմների երկրի հոգին է: Նվիրական Շաբան ամսի 17-ին իջևանեցին Երևա-նում: Շահի, նրա ուղղու և մի շարք անվանի խաների և սուլթաննե-րի հոյակապ և գեղազարդ պալատները, պարտեզներն ու այգի-ները, մասնավորապես «Սուլթանական բաղ» անունով հայտնի դրախտանման այգին, բոլորը կրակի տվին, այրեցին և հողին հա-վասարեցրին, 23-րդ օրն անցան հայտնի Արփաշայ գետը, այդ շրջանում էլ ամեն ինչ կողոպտեցին և այրեցին: Այս մենզիլում Դիարբեքիրի բեյլերբեյին՝ պատահելով մի խուճր՝ կըզըլբաշների, մատաղի կռիվներ տվեց, հետո կըզըլբաշներից մի քանի գերի և

կտրված գլուխներ բերեց: 24-րդ օրն իջևանեցին Էրսի (Արասի) եղեր-
քին գտնվող Կարահիսար կոնաքում: Կարամանի ղեամեթից և այլ
զինվորական խմբերից ուժանք, որոշ հեռավորության վրա մի քա-
նի զյուղեր են տեսնում, հարձակվում ու կողոպտում են. սլարվում
է, որ մի քանի հիմար կրղրլբաշներ թակարգ են լարել. նրանց էլ
որոշ վնաս հասցնելուց հետո, 25-րդ օրը մտան Կարաբաղ կոչված
երկիրը, որն իր լեռներով և հարուստ ալգիններով շատ հայտնի մի
գավառ էր Աջեմի երկրում: Անսպասելի կերպով երկիրն այնպիսի
մի փոշով ծածկվեց, որ մարդը-մարդուց չէր կարելի ջոկել, լուսու-
վոր ցերեկը մութ գիշերվա վերածվեց: Այս գավառի բնակչությունը
այն աստիճան ջրվել և ոչնչացվել էր, որ մարդու հետք անգամ
չերեաց: Սակայն գտնվեցին որոշ տեղերում սլահված և քարայրնե-
րում թաքցված գանձեր ու գանաղան ապրանքներ, բանական անսահ-
ման հարստություններ ու ավար ձեռք բերեց. իսկ հարստությու-
ների մի մասը, որ տանելու հնարավորություն չկար, կրակ տվին ու
ալրեցին:

27-րդ օրը հասան Նախիջևանի դաշտը: Հաղթական բանակի
սարսափից քաղաքներն ու զյուղերը, տներն ու բնակավայրերը այն
աստիճան ամայացել, ավերվել և բուերի ու ագռավների բնակա-
վայր էին դարձել, որ տեսնողներին սարսափ էին պատճառում:
Որսի և ավարի ծարավ «աթ-օղլաները» և այլ զինվորներ հարձակվե-
ցին շահի և նրա որդու սլալատների և բնակավայրերի վրա՝ կողոպ-
տեցին թաքցրած հարստությունները, ավերեցին, քանդեցին, քարը-
քարի վրա շթողին: Բացի այդ, 4—5 օրվա տարածության վրա գտնվող
ճանապարհի բոլոր զյուղերն ու ավանները, դաշտերն ու շինություն-
ներն այն աստիճան քանդեցին ու ավերեցին, որ շինության և կենդա-
նության հետքն անգամ չմնաց: Աջեմի երկրում մեր բանակն ամբողջ
ժամանակ հաղթող և տիրապետող հանդիսացավ: Սլանված ու վի-
րավորված կրղրլբաշների թիվն ու քանակը հայտնի է միայն բար-
ձրյալն Աստծու Բացի այդ՝ անսահման էր նաև թալանված ու կո-
ղոպտված բազմատեսակ թանկագին ապրանքների քանակը: Արտա-
քինից արծաթի նման մարմին ունեցող նորարոգիչ սիրեկան տղա-
ների, նորահաս և վարդապետներն ունեցող քնքուշ ու մատղաշ աղ-
ջիկների, աննման և չքնաղ գեղատեսիլ ու մանկամարդ հարսների
թիվն հորինող գրիչս անգամ անկարող է արտահայտել: Ոչ մի արշա-
վանքում բանակն այս աստիճան հարստություններ ձեռք չի բերել:

* Աթողլաններ — ձիապաններ:

Չկար մի վրտն, որի մէջ գտնվող սիրեկան և սիրուհիների թիվը
երեքից պակաս լինէր. հնգից, տասից ավելի ունեցող վրաններն ան-
թիվ էին: Մուշի դաշտում, Ախլաթում և շրջակայքում՝ կըղըլբաշներն
ցանած շարագործութեան սերմերը հասունացան, հնձվեցին և խառ-
նելով թույնի հետ, արյան փոխարեն, արյուն խմեցին»:

Հետո փաղիշահն իր «հաղթական» բանակով վերադառնում է և իջևանում
քանդված Բայազետ բերդի մօտ: Շահից գրութուն է ստացվում, որով նա հաշ-
տութուն է խնդրում: Փեշեվին տալիս է այդ մասին փոխանակված գրութուն-
ները: 962 թ. (1564) Թուրքիայի և Իրանի միջև կնքվում է խաղաղութեան դաշ-
նագիր: 985 թ. (1577) վերսկսվում են թուրք-պարսկական պատերազմները:
Պարսկաստանում Շահ-Իսմայիլին հաջորդում է նրա եղբայրը՝ Մուհամմեդ-նուդա-
բենգեն՝ անգրագիտ և անբնդունակ մի անձնավորություն: Այս հանգամանքը հա-
մարվում է հարմար առիթ թշնամուց վրեժ լուծելու համար: Սկսվում է արշավանքի
պատրաստությունը: 986 թ. Երզրար Կարա-Մուստաֆա փաշան մեծ բանակով Ստամ-
բուլից դուրս է գալիս՝ ձևացնելով, թե գնում է մի շարք վրացական անհնազանդ իշ-
խաններին հպատակեցնելու: Երբ բանակն իջևանում է Արդահանում, լուր է ստաց-
վում, որ Թորմաթ խանը մեծածիլ զորքով ուզում է արգելել իսլամական բանակի
Վրաստան մտնելը: Հատուկ գրությամբ Շահին առաջարկվում է հրաժարվել այդ
մտքից և հետ նահանջել դեպի Պարսկաստան: Հետո Փեշեվին նկարագրում է Չըլդը-
րի դաշտում տեղի ունեցած մեծ հակառամարտը, որը վերջանում է թուրքական
բանակի փայլուն հաղթունակով:

Պատերազմական գործողությունները փոփոխակի հաջողություններով շարու-
նակվում են 10 տարուց ավելի: Օսմանցիները գրավում են գրեթե ամբողջ Անդը-
կովկասը: Այդ դեպքերի հետ կապված նյութերը Փեշեվիից թարգմանում ենք գրեթե
առանց կրճատումների:

Մեծ պատերազմը Չըլդըրի դաշտում

986 թ. (1578) Ջեմադիյեի-ախըր ամսի 5-ին Արդահանից շարժ-
վելով [օսմանյան] բանակը իջևանեց Վեփլե բերդի մոտ, որը հեշ-
տությամբ նվաճեց. դրանից հետո, երկու լեռան միջև գտնվող և
բարձր ժայռի վրա կառուցված Ենի-Կալա բերդը գրավելու համար,
գիրք բռնեցին նրա շրջակայքում: Բարձրյալն Աստուծո օգնությամբ
մեծ կռիվից հետո, զեռ երեկո շեղած, բերդը գրավվեց: Իմացվեց, որ
ստոր Սերգար Թորմաթ-խանը, Իմամ-Կուլի խանն ու Կարա-խանը 30
հազար ընտրյալ կռուիչ աշ վինվորներով եկել և Չըլդըրի բերդի ու մի
բարձր լեռան վրա դիրք են բռնել: Իսլամ զազիներից 40—50 մարդ
շրջակայքը հետախուզելու ժամանակ ընկնում են կըղըլբաշ զորա-

գնդերի ձևերը և քաջարար կոչում: Նրբ Սերդարն իմանում է, այդ, նրանց վրա է ուղարկում առաջապահի պաշտոնն ունեցող Դիարբե- քիբի բեյլերբեյին՝ Դերվիշ փաշային: Սա մի աննման հերոս և դյուցազն երիտասարդ էր: Նա առանց հաշվի առնելու թշնամու քիչ կամ շատ լինելը՝ հետապնդած դինվորներին դադար չի տալիս: Զո- րագնդից իր հետ առնելով 300—400 դինվոր, քաջարար կոչում է, հետապնդում է երկու կրղըլբաշ զորագունդ ու ստիպում նրանց նահանջել: Սակայն կրղըլբաշները նորից ոգեշնչվում են և մի նոր գնդով հարձակվում նրա վրա, նրանց հաջողվում է 30-ից ավելի անվանի աղաներին սպանել և փաշային էլ ձիուց վայր գցել: Սակայն փաշայի մարդիկ հարձակվում են կրղըլբաշների վրա, 200 մարդ սպանում և նրան նորից ձիու վրա բարձրացնում: Դրանից հետո փաշան իր ձեռքով երեք կրղըլբաշ է մորթում և հետապնդում կրղըլբաշ զորագնդերը: Ի մեոօս վիրավորված, ձիուց ընկնում է, սակայն հեծյալ մարտիկի հատուկ ճարտ- կությամբ տեղում կապմ ու պատրաստ կանգնում է... Մոնշ այդ Սերդարն (օգնություն) է, ուղարկում Օսման փաշային: Օսման փա- շան նմանապես այս կոչում շատ մեծ հերոսություններ է կատա- րում: Հետո հասնում են նաև էրզրումի բեյլերբեյի Բահրամ փա- շան և Մեվիթար-դադե-Ահմեդ փաշան: Առավոտից մինչև երեկո աշնալիսի կատաղի մարտեր են տեղի ունենում, որ երկնքում հրեշ- տակներն անդամ հիանում և գովարանում են: Աստուծո կամքով, անձրևն աչք բանալ չի տալիս, բացարձակապես ոչ-ոք թնդանոթի կամ հրադանի ձևեր չի դիպցնում: Միայն սուսերամարտ է տեղի ունենում: Վերջապես մայրամուտի մոտ, կրղըլբաշների վեր- ջապահը խորտակվում է և 5—6 հազար կրղըլբաշների գլուխներ տեղն ու տեղը նիվակների վրա են ցցվում, իսկ նրանց կեղտոտ դիակները դետին թափվում: Իսլամ դադիներն այնքան ձիեր, ջորիներ, այնքան վրաններ, բռններ և դանադան իրեր են ձեռք բե- րում, որ դրանց քանակը հայտնի է միայն բարձրյալն Աստուծո: Հաջորդ օրը Սերդարի դիվանն են բերում արյան մեջ թաթախված կրղըլբաշների գլուխները: Նա [Սերդարը] հրամայում է հաշվել. հաշ- վում են ճիշտ 5 հազար գլուխ: Այդտեղ են բերում նաև ողջ դերի բռնված 500 անվանի և հայտնի կրղըլբաշների, որոնց նույնպես գլխատում են:

ՄԵՆՈՒՋԵՆՐ-ԼԻՆԻ-ՔԼԵՅԻՆՈՒՐԵՎԻ* ԿՆԱՎԱՆՊՈՐՈՒՆԸ

Վերոհիշյալ իշխանը 600 զինված ազնաուր ընկերներով, հաղթական կողմից օգնություն ոտանալու հույսով եկել և լեռան հետեից դիտում էր, թե ո՞վ պիտի հաղթի և ո՞վ պիտի հաղթվի:

Ծանոթանալով Թոքմար խանի դրություն հետ, նա առաջնության վաղ եկել հասել էր Սերգարի պատկառելի վրանը (օթաղը): Այդ պահին միրմիրանները և ֆիրլիվանները Սերգարի դիվանն են բերում իրենց զինվորների մոտ դանակող կըզըբաշների գլուխները և գլխիկոր շղթավածներին, փողերի և թմբուկների ձայնն արտահայտում էր [կըզըբաշների] պարտությունը, իսկ իսլամ զազիները զբաղված էին ողջ բերված կըզըբաշներին դիտատելով: Եկող ազնաուրները տեսնելով թշնամու այդքան սուտը գլուխների գետնի վրա թափվումը, որը լավ օրինակ և խրատական հանդիսացավ [նրանց համար]:

(«Թարիխի—Փեշևի», հատ. II, էջ 39—42):

Չըլլըբ բերդի, Թոֆմաֆ բերդի, Խոթեկ (Խերովիս) բերդի և Ախալխալսկ բերդի գրավումը

Վսեմ Սերգարը Արդահանի սանջակին միրլիվա նշանակված Արդուրահման-բեյին ուղարկեց հնազանդեցնելու և հպատակեցնելու վերոհիշյալ բերդերը: [Այդ բերդերի] բնակիչները գլուխ խոնարհեցին և հպատակվեցին:

Փաղիշահի կողմից գրավված բերդերի վրա նշանակվեցին կառավարիչներ:

Թիֆլիս բերդի գրավումը

Նույն թվականին, [986] Ջեմաղիյե-ախըր ամսի 20-ին իսլամական զինվորները մոտեցան վերոհիշյալ [Թիֆլիս] բերդի զուգահեռականին: Նրա տերը՝ Դավիթ խանը, որը Վրաստանի մեծիքներից հայտնի մի իշխան էր, նախապես հպատակություն ցույց տալով, թագ էր դրել և առաջվա նման իր երկրում տիրություն էր անում: [Դավիթը] լավ գիտենալով, որ չի կարողանալու դիմադրել իսլամական բանակի հարձակմանը, թողնելով իր երկիրը, բոլոր ռայաներով բերդից փախել էր և ապաստանել դժվարանցանելի լեռ-

* Մեսիեթիայի իշխողն է:

Ներում: Վերոհիշյալ բերդը [Թիֆլիսը] և նրա շրջակայքը թողել էր անմարդարևակ և ավերակ դրությամբ մեջ: Վսեմ Սերդարն այդ էյալ-լեթը (շիրայեթը) նվիրեց Կաստեմունիի սանջակի բեյին՝ Սուլաթ-Ֆերհադ փաշա-Ջադե Մուհամմեդ փաշային, իսկ իրեն [Ժողովրդին] արձանագրեց իբրև «կուլ», լրացրեց անհրաժեշտ ուղղմական պաշարները և կարգավորեց ամեն ինչ:

Լեվենդ խանի* ուղի Ալեքսանդրե խանի հպատակությունը

Նույն թվականին [Սերդարը] դուրս գալով Թիֆլիսից՝ անցավ Քուր գետը և երրորդ մենդիլում՝ իջևանեց Կափուր** գետի ափին: Այդ ժամանակ Ջերեմ և Քուրիմ*** երկու մեծ քաղաքների և Վրաստան երկրի մի քանի այլ վայրերի հայտնի իշխանը**** հանդիմու-
ռող՝ Վրաստանի մելիքներից ավագ և անվանի Ալեքսանդրե խանի կողմից հավատարմատար մարդիկ եկան և Սերդարին ուղղված համակրանքի նամակներ բերին. այդ նամակներով [Ալեքսանդրեն] հայտնում էր, որ ինքը երկրի ավագանին իր շուրջը հավաքելով, անվանի ազնապետներից գնդեր է կազմել և պատրաստվում է գալ կալսերական բանակը: Բոլոր իսլամական զինվորները, փաղիշա-հալան մեծահոգության և նամուսին համապատասխան, կատարյալ փառքով և պատվով դիմավորեցին նրանց. իսկ երբ նրանք եկան իր հաղթանակներով հռչակված Սերդարի վրանը [Ալեքսանդրեին] մի քանի ձեռք խալաթ, իսկ մնացած մարդկանց՝ իրենց աստիճանին համապատասխան նվերներ շնորհվեցին: Իբրև տուրք տարեկան 30 բեռ մետաքս, 10 սիրական տղա (ղուլամ), 10 բարեկազմ կույս աղջիկ, 10 վայրի բազե, (որսի համար) և 10 ոչ-ազնվացեղ հաջինբաբան (?) տալու պայմանով, [Ալեքսանդրեն] իր երկրի վրա բեյլերբեյի տիրույթով իշխելու մասին սուլթանական հրովարտակ շնորհվեց:

Շեֆ Բերդի գրավումը

986 թ. (1598), երբ Ալեքսանդրե խանը հպատակություն ցույց տվեց, նրան հանձնարարվեց Շեֆ Բերդի գրավումը: Երա հա-

* Լեվենդ — պետք է լինի Լևան:

** Կափուր — Ալագան գետը (այդպես էին անվանում պարսիկները):

*** Քուրիմ — հավանաբար Գրեմ (Կախեթիայի քաղաքներից է):

**** Բնադրում — էմիր:

մար ուղարկվեցին զինվորական մասից 200 սիփահի* և էմիր-
ններից՝ Միրզա-Ալիբեյն ու Հալուս-Ահմեդ բեյը: Այս հնագույն եր-
կիրը նրա [Ահմեդ բեյի] հայրենիքն էր, որի հայտնի առյուծներից
և դայլերից էր ինքը: Բայց նրանց ճանապարհի վրա գտնվող Կընըք
դետի խիստ հորդած և տղմոտ լինելու պատճառով՝ մի քանի
եր ուշացան: Հետո հարմար առիթ գտնելով գետն անցան և սլա-
շարեցին Շեքի լեռը: Բարձրյալն Աստուծո բարերարության
նրանք բերդը գրավեցին փաղիշահական պետության համար: Իր հոր
այդ ծառայության փոխարեն Հեմենդի որդին Առաքել-Միրզան նշա-
նակվեց այդ էյալեթի իշխողը: Հետո [բերդի համար] բերդապահ և
կադի նշանակվեց. ուրիշ այլ կարիքները լրացնելուց հետո, բերդը
կցվեց փաղիշահական երկրին:

Երկրորդ պատերազմը ընդդեմ էմիր խանի և Քեմրահանի

986 թ. հաղթական Սերդարը, հետապնդելով թշնամուն, գնաց
դեպի Շիրվան և կանգ առավ Կաբուր և Կընըք գետերի միջև: Այդ
ժամանակ նա իմացավ, որ Թոքմաք խանը և նրա հետ միասին
հաղթված Քեմրահանը՝ իսլամական զինվորներից վրեժ լուծելու
համար ցանկությամբ ստորված՝ պատերազմական պատրաստու-
թյուններ էին տեսնում, Շահից խնդրել և արտոնություն էին ստացել,
որ Թալրիզի խանը՝ իբրև քաջ և կարող իշխան, իրենց համար Սերդար
նշանակվի: Իսկ էմիր-խանը և Նախիջևանի իշխան Շերիֆ խանը,
ընդամենը 7—8 կըզըլլաշ սերասքեր, 20 հազարից ավելի զինվոր
հավաքելով, Կոյուն-Քեչիզի կոչված գետն անցնելով, հանդիպել
են իսլամական լանակի արոտավայրում արածող ուղտերի և այլ
անասունների: Երբ այս լուրը հաղթական Սերդարին հասավ, նա
անմիջապես նրանց վրա ուղարկեց Հալերի բեյլերբեյի Մուհամմեդ
փաշային և Զյուլգադերուլի բեյլերբեյի Մուստաֆա փաշային:
Սրանք տեսան, որ [կըզըլլաշները] մի քանի զորագնդեր կազմած
պատրաստվել են կռվի: Բացի էմիր խանից, մնացած բոլորն անցել
էին հայտնի Կոյուն-Քեչիզի դետից, իսկ էմիր խանը իբրև հետա-
սլահ, մի քանի դնդերով սպասում էր անցքի մոտ: Երբ իսլամա-
կան զինվորները տեղ հասան, անմիջապես քաջաբար կռիվ սկսե-
ցին և թշնամուն բոլորովին աչք լաց անելու հնարավորություն
չտալով, նրա վրա հարձակվեցին: Սակայն նրանք էլ հաստատ և
անհողողող մնացին և շարունակեցին կռիվը իսլամական զինվոր-

* Սիփահի — հեծելազոր:

ների դեմ: Կերջ ի վերջո, բարձրյալն Աստուծո օգնությամբ, իսլամական զինվորները կըվերլաշ զինվորների Երեսները ետ դարձրին և գետանցից անցնող բոլոր զորագնդերը խորտակեցին: Մեր զինվորներն ուժեղ հարձակում գործելով նրանց վրա՝ մի Երկու հազար կըվերլաշ զինվորների գետին գլորեցին, մնացածներն իրենց կյանքը փրկելու միջոցներ փնտրելով, շտապեցին անցնել գետանցից: Սակայն իրարանցման պահին, չկարողանալով գտնել գետի ծանոթ անցումը, սրի սարսափից շատերը գետը թափվեցին և նրա անանցանելի տեղերում խեղդամահ եղան: Միայն էմիր խանը կարողացավ ազատվել մահից իր զորագնդերով միասին, որովհետև նուրբ գետը չէր անցել: [կըվերլաշներից] նրանք, ովքեր իրենց հագուստները թողնելով կարողացան գետն անցնել ու ազատվել, շատ գոհ մնացին այդ փրկության համար:

Շամախիի իշխող էրս (Արաս) խանի և Շեքիի
Ահմեդ խանի պարտության մասին

Կերոհիշյալները [խաները] իրենց աստիճանակից և մոտիկ 7—8 կըվերլաշ մարդկանց հետ միասին և 12 հազարի չափ կրոնի թշնամի [իրանական] զինվորներով գնում են էմիր խանին օգնելու: Պատահական կերպով հասնում են բարձր մի վայր, որտեղից կարողանում են հեռվից դիտել, թե ինչպես էմիր խանը պարտվում է իսլամական բանակի դեմ մղած մարտում*: Պարզվում է, որ Շիրվանի սյուննիները, լսելով կըվերլաշների պարտութունը, գնում են նրանց հետապնդելու և տեսնելով նրանց փախուստը, անմիջապես կռիվ սկսում նրանց դեմ: Կըվերլաշները մեծ խուճապով ու իրարանցումով մի հսկա կամուրջից անցնելիս են լինում, երբ կամուրջը նրանց ծանրության տակ խորտակվում է և նրա վրա գտնված բոլոր կըվերլաշները գետն են թափվում և խեղդվում, իսկ ետ մնացածներին էլ կոտորում են Շիրվանի սյուննիները:

Էրշի** բերդի հիմնադիրների մասին

Նրբ իսլամական բանակը Եկավ վերոհիշյալ բաղաբը, այնտեղ սննդամթերքի մեծ պակասութուն էր զգացվում: [Բանակի] զինվորները՝ խմբով գալով Սարդարի մոտ, անվայել լեզվով էին խոսել:

* Պարբը վերաբերվում է նախորդ հատվածում նկարագրված պատերազմին:

** Էրշ — հավանաբար Արեշ (Արաշ):

Արդարև, դարին վեց ոսկով, ալյուրը 11 ոսկով և ամեն մի կերու-
կուրի համար ամենաանհրաժեշտ պարենը՝ երկու ոսկով շէր ճար-
վում: Իսկ երբ [բանակը] եկավ էրշ [Արեշ] քաղաքը, զինվորները
որոշ չափով շունչ քաշեցին և հանգստացան, ամեն մեկն իր համար
մեկ ամսվա, մինչև անգամ 40—50 օրվա պաշար հավաքեց: Այս-
տեղ անհրաժեշտ դասն մի բերդ կառուցել: Քաղաքի մոտ Շահ-
Բադի կոչված մի հիանալի այգի կար՝ ամուր պարսիպներով, որի
բոնած տարածությունը բավական էր 20—30 հազար զինվորների
բնակության համար: Երբ այս բանը պարզվեց, միաձայն որոշեցին
այդ վայրը բերդի վերածել: Բոլոր ծառերը կտրեցին և մի շաբաթվա
ընթացքում կառուցեցին մի մեծ ամրակուռ բերդ՝ երեք դոներով,
ընդարձակ ու խոր խանդակով (փոս) և մի քանի մեծ աշտարակ-
ներով: Բերդի բեկերբեկի պաշտոնը տրվեց Քեյթոս բեյին, որը
Սարուխանի ստեղծակույժ վալի էր եղել:

Բար-Էլ-Էրվար, ալսիմն Թեմուր-Կալիու բերդի* գրավումը

986 թ. (1578), երբ այդ երկրում ապրող սյունիները իմա-
ցան, որ հռչակալուր Սերդարն իր բանակով նվաճել և իր իշխա-
նության տակ է առել Շիրվանի երկիրը, «մուրոյալ» Շահի կող-
մից վերոհիշյալ բերդը վրա [Թեմուր-Կափու] իշխող նշանակված
Չըրադ-Խալիդե անունով անձնավորությանը բռնել ու բանտարկել
էին և նրա մարդկանցից 300-ի չափ կըղըլըաշները՝ գլխատել: Դրա-
նից հետո երկու հազարի չափ սյունիներ՝ կապույտ և սև կալպակ-
ներով (գլխարկով), նեւ ու աղեղածգության մեջ հերոսությանը
հայտնի երիտասարդներ, հատուկ զիրքով կայսերական բանա-
կան, նրանցից ազնվատոհմները խալաթներ ստացան, իսկ մնա-
ցածներն իրենց սպասածից ավելի պատվի և նվերների արժանա-
ցան: Այստեղ խալաթամիտ Չըրադի ունրագործ կյանքին վերջ տրե-
վեց և այլ սպանվածների հետ միասին հանգստարանում թաղվեց:

Ոսման փաշան վեզիրի պաշտոնով մնում է Շիրվանի էյալերում

Շիրվանի երկիրը կցելով Օսմանյան պետությանը՝ անհրաժեշտ
համարվեց այդ երկրի պահպանության գործը հանձնել քաջարի
մի անձնավորության: Զինվորներից մեծերն ու փոքրերը և առ-

* Կասպից ծովի արևմտյան եզերքում գտնվող Դերբենդը, պատմու-
թյան մեջ հայտնի է նաև Բար-Էլ-Էրվար (դռների դուռ) և Թեմուր-Կափու
(Երկաթյա դուռ) անուններով:

հասարակ բոլորը լիովին համաձայն էին, որ այդ սլաշտոնը տրվի էռզթեմուր փաշայի որդի՝ Օսման փաշային: Վերջինս վեզիրության և սարդարության տիտղոսով նշանակվեց Շիրվանի կառավարիչ, իշխանության կենտրոնը Թեմուր-Կափու բերդը լինելու սլայմանով: Վեզիրին տրամադրվեցին հազար ենիչերի և «եզուֆէջի վաշտի»⁷ յաղաներին ու բավական քանակությամբ կափուկուլիներ⁸, 60-ից ավելի թնդանոթ և զարբազան, 900 արկղ ուղմամթերք, ինչպես նաև բերդում մնացող կուլերի վեց ամսվա ոռձիկը: Բացի այդ՝ նորից 3 հազար կուլեր դրի առնվեցին և հարկի ենթարկված ցեղերի թիմարի տերերից 10 հազարի չափ սլահակներ նշանակվեցին:

Շիրվանի վիլայերի ունեցվածքը գրի առնելու մասին

Վերոհիշյալ վիլայեթի դեֆթերդարությունը* տրվեց Քեմեշ-դադե-Մուստաֆա-Չելեբիին, իսկ կըզրլրաշների սեփականության տարեկան եկամուտը 247 և կես բեռ աղչե լինելու սլայմանով, արձանագրվեց կայսերական դեֆթերում: Ջալ-Մուհամմեդ-Չելեբին նշանակվեց այդ երկրի մարդահամարի սլաշտոնին: Դեֆթերում արձանագրվեցին՝ Շամսիյի բեյլերբեյին—700 հազար աղչե խասով, 14 սանջակի բեյերն իրենց իրավունքի համաչափ խասերով, և ամեն մի սանջակը համասլատաուիան զեամէթ և թիմարներով, իսկ ընտրյալ գյուղերը, արձանագրվեցին իբրև կայսերական խասեր: Թեմուր-Կափու էյալեթին նույնպես՝ ըստ նվիրական կանոնի՝ խասեր տրվեցին, իսկ էմիրներին, զեամէթ և թիմարատերերին էլ, ըստ օրենքի՝ գյուղեր: 7 սանջակ-բեյերին խասեր նշանակվեցին: Դադստանի իշխող էմիր-Շամսալին և նրա եղբայր Թուջելու բեյին էլ նմանապես մի սանջակ տրվեց իբրև արփալըք**։ Օսման փաշան հատկապես Դադստանի իշխանների հետ բարեկամություն և միություն սլահալնելու նպատակով, ամուսնացել էր վերոհիշյալի աղջկա հետ, այդ աղջկան էլ մի լավ սանջակ տրվեց իբրև արփալըք: Դադստանը ընդարձակ մի երկիր լինելով, նրա մի շարք իշխողների անուններ չեն հիշատակվել. դրանց թվին են սլատկանում Կումուքի, Կըյթակի և Թիզսեմ-

* Ֆինանսական բաժնի վարչություն:

** Արփալըք — պետության կողմից իշխանավորներին փոխով կամ ինչ-որով տրված թոշակ (հատկացում):

քանեի իշխողները, որոնք այս անգամ Օսման փաշային հսկա-տակություն հայտնեցին և ենթարկվեցին։ Հանգուցյալ Օսման փաշան, այդ խաթունին* իր հետ Ստամբուլ էր տարել, որտեղ նա հռչակվել էր իր ղեղեցկությամբ։ Այդ ժամանակվա զրասերները «Դադստանի գեղեցիկը» վերնադրով երգեր էին հորինել և քառյակ-ներ էին կազմել, մի երկու տարվա ընթացքում երգիչների և արտա-սանողների բերանում մշտապես հիշվում էր նրա (գեղեցկուհու) անունը։ Հետո Բոսնիայում խեղդված հանգուցյալ Հասան փաշան, փաղիշահի Ֆերմանով հիշյալ գեղեցկուհուն կնության էր վերցրել և իր հետ միասին տարել Բոսնիա։

(«Թարիխի—Փեշևի», հատ. II, էջ 42—50)։

Իսլամական գինվորների ծմուռն էրգրում գնալու մասին

Երբ իսլամական գինվորները հասան Թիֆլիսի շրջակայքը, Պասըմին**, երկու օր էր մնացել։ Իսկայն ձմեռն իր ամբողջ ուժով սկսվել էր և ցուրտն ու սառնամանիքը այն աստիճանի խիստ էին, որ մի քանի հազար վրաններ քամուց պատառ-պատառ էին եղել և խորտակվել։ Բուն Կասըմի գիշերն այնպիսի մի ձյուն տեղաց, որ վրանների մեծ մասը ձյան տակ թաղվեց և դրա հետևանքով այդ վայրում մի քանի հազար մարդիկ մահացան, իսկ մնացածները մեծ դժվարություններով կարողացան էրգրում մտնել՝ նվիրական Միսմազան ամսի 21-ին։

Իսլամական բանակը դուրս գալով Սկյուդարից, մենգիլից-մենգիլ անցնելով, մինչև էրգրում հասնելը 134 օր ճանապարհ էր անցել։ Դրանից հետո գինվորներից ոմանց կըշլաք, ոմանց էլ ար-ձակուրդ տրվեց։ Բոլորի կարիքներն էլ բավարարվեցին լիովին։

Իսլամական բանակի վերադարձից հետո, Շիրվանի երկրում տեղի ունեցող դեպքերի մասին

Օսման փաշան իր տրամադրության տակ գտնվող բազմաթիվ գինվորներով էրշի դիմաց, գետի վրա մի ամրակուռ և մեծ կամուրջ կառուցեց, անցավ այդ կամուրջով, կողոպտեց ու թալանեց Ղա-րաբաղի և Մուլանի ժողովուրդներին, և նրանց բազմաթիվ ավե-

* խաթուն — հարգելի կին, տիկին։

** Կասըմի օրը — համապատասխանում է նոյեմբեր ամսվա 8-ին, որը ժողովրդական տարեցույցի համարվում է ձմեռվա սկիզբը։

րումներ պատճառեց ու անսահման ավարով իր երկիրը վերադարձավ:

(«Թարիխի — Փեշևաթ», հատ. II, էջ 51—52)։

Կալսերական արշավանքը Մուսաֆա փաշայի
վեզիրության և սերդարության երկրորդ տարում

986 թվականի (1578) գարնանը, Ջեմադիյե-էվլե-լե-ամսին-իսլամական զինվորները, կալսերական ֆերմանով նորից հավաքվեցին էրզրումի գավառում: Այս նվիրական տարում Անադոլուի բեյլերբեյի Ջաֆեր-փաշան, Շամի բեյլերբեյի՝ Մեծ վեզիր Ջելիլ-Մուհամմեդ փաշայի աչքի լույսը՝ Հասան փաշան, հրաման ստացան կալսերական արշավանքին մասնակցելու՝ իրենց էյալեթի զինվորներով: Նրանք եկան և հիշյալ վայրի (էրզրումի) գավառում հավաքվեցին: Այդտեղից մեկնելով Ջեմադիյե-լե-ամսին-իսլամական երկրորդ օրը իջևանեցին և Կարսի գաղտնի ձևով անցան Կարսի բերդի կառուցմանը ու Աստուծո կամքով նույն ամսվա վերջին ավարտեցին: Հրաշագործ և բարեգործ դասից մի անձնավորություն, մի օր տեսնում է, որ մի լուսավառ փիլիսոփա է երևան գալիս, որն ասում է. «Ինձ անվանում են էրու-էլ-Հասան-Հարբունի, ևս ասելով եմ այս վայրում, եթե նշան և աստուծոյց եր ուզում, ահա իմ ոտքերի տակ մի խոր փոս կա» (և ցույց է տալիս այդ վայրը): Այդ անձնավորությունը մասին հայտնում են վսեմաշուք Սերգարին և ցույց տված վայրը փորում են: Ինչպես ասված էր, գտնում են այդ խոր փոսը և այնտեղ մի գեղեցիկ ուխտատեղի են կառուցում: Նույն ամսին աստուծոյց անձրևի պես սկսվում են թափվել զիրհեմներ** և զինարներ***, ինչպես նաև ողորմություններ և զոհաբերություններ, որոնց շնորհիվ օգնություն են ստանում մեծ թվով աղքատներ: Այդ հնազանդ հրաշքի ղեկավար, Ռումելիի բեյլերբեյի Մուհամմեդ փաշան արաբերեն գրի է առել և պատմության համար փորագրել մի մարմարյա քարի վրա: 548 թ. Մելիք-Իզեդդին փաղիշահի վեզիրը՝ Ֆիրուզը, այդ բերդը նորոգել է. այդ գործում նրան օժանդակել և օգնել է մի հայտնի և համեմատաբար խաթուն (տիկին), Բենդեյի-Քերիմեդդին անունով: Այդ ծանր քարը մինչև հիմա

* Փիլիսոփա — կրոնական ազանդի, կամ օրդենի ղեկավարը, ղեկավարը:

** Դիւրհեմ — հին արաբական արծաթյա փող: — մոտ մեկ ֆրանկ արծաթով:

*** Դինար — հին ոսկի փող:

էլ զբաղւած է Կարսի բերդի մի վայրում և այդ հնագույն հուշարձանը
պահպանւում է:

Թիֆլիսի բերդի պաշարումը և պաշարվածների կրած
նկույթաւնները

Նրբի իսլամական լուսնակն էրզրում եկավ, Թիֆլիսի բնակչու-
թյան մի քանի անգամ օգնութիւն խնդրող զրութիւններ ստացուե-
ցին, որոնցով նա [բնակչութիւն] հայանում էր իրենց կրած նեղու-
թիւնների մասին: Չնայած միջոցներ ձեռք առան, սակայն հնա-
րավորութիւն չեղավ սննդամթերքներ ուղարկել: Կրղըլբաշներն
իմացան նրանց ծանր դրութիւնը. Իմամ-Կուլի խանը 10 հազար
գինովորով եկավ և լրիւ չորս ամիս շարունակեց [Թիֆլիսի] պաշա-
րումը: Պաշարվածների մոտ ցորենի քիւլն* 10 հազար, դարու քիւլն
8 հազար ակշնով էր ծախւում, երբեմն այդ գնով էլ չէր ձարվում և
մոտ էր սպառուկու: Մի ուղտ ծախվեց 20 հազար ակշնով, ի վերջո
շան ու կատվի միս կերան, մինչև անգամ մի շուն ծախվեց երկու
հազար ակշնով: Այս տանջանքների և զրկանքների պատճառով,
բերդում մնացել էր միայն 700 մարդ: Այդ ծանր դրութեան մեջ,
նրանք ամեն ջանք գործ դրին և չնայած [թշնամու կողմից արված]
խոստումներին և պնդումներին, բերդը չհանձնեցին. հետո Սերդար
Մուստաֆա փաշայի միջոցով [պաշարվածներին] առատ սննդա-
մթերք ուղարկվեց: Դրանից հետո մի քանի անգամ ևս պաշար
ուղարկեց և այդ կերպով թշվառներին կյանք պարգևեց: Թեև պա-
շարի որոշ մասը ընկավ վրացի քաֆիրների ձեռքը, այնուամենայ-
նիւ դրանց մի մասն էլ իսլամներին հասավ: Հետո Մեծ վեզիրը
դարձյալ մեծ քանակութեամբ սննդամթերք հայթայթեց և իր աչքի
լույս ու սրտակից, Հասան փաշային Սերասքեր նշանակեց: [Հա-
սան փաշան] սպասվածից ավելի հերոսութիւն ցույց տալով
16 օրվա ընթացքում եկավ և հասավ [Թիֆլիս]: Տարօրինակն
այն է, որ փաշան երկու օր առաջ իր հորից նամակ էր ստա-
ցել, որով (հայրը) հայտնում էր, թե՝ «Գիտեմ Թիֆլիսին սննդա-
մթերք հասցնելու գործը ֆերմանով քեզ պիտի հանձնարարի,
հակառակութիւն մի ցույց տա, իմաստութեամբ շարժվիր,
նախապես լավ պատրաստվիր և հետո գնա: Այդ ծառայութիւնը
ընդունիր իրրեւ պետական կարեւոր և նշանակալից գործ»: Այս գրու-
թեան մասին ինքը [փաշան] պատմել էր իր մոտիկ մարդկանց:

* Քիւլն --- հացահատիկի չափ, որը հավասար է մոտավորապես 40 լիտրի:

Իսլամական գիմնությունների կողմից Նրեանի երկիրը
կողոպտելու մասին

Նրբ կառուցում էին Նրեանի բերդը, Թոքմաք խան կոչված ստոր արարածը, իր մի վաշտ ավազակներով հարձակում էր գործում երբեմն պաշար տանողների, երբեմն էլ խոտի գնացողների վրա: Չնայած դրան, Աստուծո օգնությամբ բերդի շինությունը ավարտվեց: Իսլամական ժողովրդի դժվարին հարցերը լուծող իսլամի նվիրական շեյխերը, կըզըլբաշների երկրի ավերման, կողոպտման, նրանց բնակչության և զավակների գերության մասին նվիրական ֆեթվա են տվել, որը երևում է հետևյալ հարց—պատասխանից.

Հարց — Շարիյաթով թույլատրվո՞ւմ է ծագումով հայ մի անձի իրրե գերի ծառայեցնելը:

Պատասխան — Կարելի է, եթե ոճիր չունի:

Հարց — Քանի որ մեծ իմամներից պատմված ավանդության համաձայն, կարելի է գերի վերցնել պատերազմի շմասնակցող, իսլամական կրոնը թողած, այլակրոն դարձած կնոջը [մյուրթեղե] և եթե կըզըլբաշների կանանց պերի դարձնելը կատարյալ ուժ և արիություն է տալիս իսլամական զինվորներին, իսկ թշնամուն կատարյալ թուլություն և ստորություն պատճառում, — Շարիյաթը թույլատրո՞ւմ է վարվել համաձայն այդ ավանդության:

Պատասխան — Թույլատրում է:

Հարց — Շարիյաթով թույլատրվո՞ւմ է գերի վերցված կանանց հետ միասին, գերել նաև նրանց փոքրահասակ երեխաներին, որոնք անկարող են կրոնը հասկանալ:

Պատասխան — Կարելի է:

Բարձր կարողության տեր Սերդարը, կըզըլբաշների երկրում առաջնորդվելով այդ ֆեթվայով, գիշերային հարձակումներ գործեց և հետամուտ եղավ կողոպտելու և հափշտակելու Անագուլուի բեյերբեյի ճաֆեյի փաշան ֆերմանով Սերդար նշանակվեց և Նրեանի կողմն ուղարկվեց, նրան ուղեկցեցին երեք բեյերբեյիներ իրենց զինվորներով: Նրանք [ուղարկվածները] ասում էին. «Նրեանի երկրում իշխող Թոքմաք խանը, որը կողոպտում է ձիարած տղաներին և բանակի բռնատարներին, թող տեսնի թե այդ բանը [կողոպուտը] լա՞վ է»: Այսպես ասելով նրանք սկսեցին կողոպտել և թալանել Նրեան բաղարն ու երկիրը: Այնտեղի [Նրեանի] բոլոր ոսկեղօծ և գեղեցիկ կառուցված պալատներն ավերվեցին:

և գետնին հավասարվեցին, դեղադարդ և ոսկեփայլ կամարներն ու ծածկերը (շարդախ) խորտակվեցին և 20 հազարից ավելի կանանց ու երեխաների գերի տարան: Պրանից հետո իսլամական բանակը, մեծ ավարով ուրախ տրամադրությամբ կայսերական բանակատեղը հասավ:

(«Թարիխի.—Փեշեվի», հատ., II, էջ 56—59):

Սերդար Երկրորդ վեզիր Սինան փաշայի դեպի Թիֆլիս
կատարած ուղևորության մասին

(988 թվականին—1580 թ.)

Նրբ կայսերական բանակի Սերասքերը փառիշահական կնի-
ւին արժանացավ, նա իր մենդիլից մեկնելով անցավ մի շարք մեն-
դիլներ և իջևանեց Թիֆլիսի մոտ: Թիֆլիսի բեյլերբեյի մասին որոշ
դժգոհություններ կային: Վրաստանի էյալեթի բեյերից ամենից
ավելի խելացի Կյորդի-բեյը, որը հպատակություն էր հայտնել նա-
խորդ Սերդարին, այս անգամ իսլամություն ընդունելով, Սերաս-
քերի կողմից Թիֆլիսի էյալեթի [կառավարիչ] նշանակվեց՝ ստա-
նալով Յուսուֆ փաշա անունը: Վերոհիշյալ մենդիլներում կրղրվաչ
դինլորները հարձակումներ էին դործում իսլամական բանակի
դինլորների և իոտ ու պաշար տանողների վրա: Այդ ժամանակ
լուր ստացվեց, որ «մոլորյալ» շահը պատրաստվում է 60 հազարա-
նոց բանակով իսլամական բանակի վրա հարձակվել և նրա փառն
հռչակված Սերդարը դուրս էր եկել շրջակայքը ուսումնասիրելու,
հռչակված Սերդարը դուրս էր եկել շրջակայքը ուսումնասիրելու
որպեսզի որոշի թե, կրղրվաչը ո՞ր կողմից պիտի երևա: Այդ ժա-
մանակ Ջեքեմի իշխանը՝ Լեվենդ խանի որդի, Ալեքսանդրե խանը,
որն այդ վայրում տեսակցել էր նախորդ Սերդարի հետ, [Սերդարի
մոտ] եկավ և հայտնեց իր կարծիքը: Նախորդ Սերդարը, որ մի
պատկառելի փիլ էր, նրան չէր հավատացել: Այժմ լուր էր ստաց-
վել, որ սա [Ալեքսանդրե խանը] մի ինքնահավան երիտասարդ է և
նրան չի կարելի վստահել: Նրբ ստոր ռայաներից մի երկու դժբախտ
մարդ տանում էին Շահի կողմից Ալեքսանդրեին ուղարկված նա-
մակները, դինլորների կողմից բռնվում են: Նամակները բանակում
կարդացվում են: Եվ որովհետև հարցը վերաբերում էր իսլամական
բանակի դեմ թակարդ լարելուն, Սերդարը արտաքուստ ոչինչ ցույց
չտալով, կտրուկ միջոցներ ձեռք առավ և բանակը տեղից շարժեց:

Քայց և զգուշության տեսակետից այդտեղ մնալն էլ նպատա-
կահարմար չհամարեց: Հաջորդ օրը Քայրամ փաշան նշանակ-
վեց բանակի առաջապահ, որն իր զորամասով մի մենդիլ առաջ
շարժվեց, իսկ ինքը [Սերդարն] իր ուղղությունը հակառակ կողմը
դարձրեց, այսինքն զգուշության ճանապարհը բռնեց, սակայն գլխա-
վոր ճանապարհից շեղվեց: Քայրամ փաշայի հետ գնացողները մի-
այն նամադի ժամանակ կարողացան տեղեկություն ստանալ Սերդա-
րից և շտապ կերպով շարժվելով, հաղար նեղություններով կարողա-
ցան նրա բանակաստեղը գտնել, բայց այդ խավար գիշերին կողոս-
տրվեցին և շատ մեծ վնասների ենթարկվեցին: Բնչքա՞ն երևելի զեա-
մէթի տերեր և հայտնի չափուշներ* Վրաստանի քյաֆիրներին դերի
ընկան և ինչքա՞ն էլ այդ պատճառով կյանքի շնորհից զրկվեցին:
Այդ մենդիլից մեկնելով զնացին դեպի Մենուշեհի երկիրը: Նրանց
նպատակն էր մի օր առաջ բնակություն հաստատել Կարսի դաշ-
տում, այնտեղից զինվորներ ուղարկել Աջեմների երկիրը կողոս-
տելու, ավերելու համար: Այդտեղից զնացին մի անտառոտ վայր:
Վրացի ավազակների ոչ մեկի աչքին քուն չեկավ և ոչ ոք մի
ժամ անգամ հանգիստ չունեցավ: Վերջապես մի երկու օրից բնա-
կություն հաստատեցին Կարսի դաշտում: Ստամբուլից տրված հրա-
մանի համաձայն պետք էր զնալ Թավրիզը նվաճելու: Դրա հա-
մար էլ ամեն ոք հավաքեց իր սննդամթերքն ու պաշարը: Մի քանի
օր հետո լրտեսները տեղեկացրին, որ Շահն էկել է Արփա-չայի
կողմած վայրը: Սակայն լսելով իսլամական բանակի Սերդարի հե-
րոսությունների, լավադույն սլատրաստությունների մասին, հետ է
գնացել: Բր փառքով հայտնի Սերդարն այս առթիվ շատ ուրախա-
ցավ և «մի քանի մենդիլից թշնամու իր առջևից փախչելն էլ
բավական է» ասելով, այդ խնդրից հրաժարվեց:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 66—68):

Ինչպես նախապես հիշվեց, Շիրվանի էյալեթին միջլիվա էր
նշանակված Զալ-Մուհամմեդ բեյը: Կըղըրաշներն օգտվելով նրա
միամտությունից և անհեռատեսությունից, կեղծ հաշտության առա-
ջարկով, հարձակվել էին և իսլամական բանակից շատերին կոտո-
րել: Այս պատճառով սուլթանական ֆերմանով, դեպի Շիրվան են
ուղարկվում զինվորական մեծ ուժեր: Քեֆեյի բեյլերբեյին՝ Զաֆեր

* Չափուշ — Սուլթանի կամ պետական հիմնարկությունների ծառա-
յությալ մեջ գտնվող հատուկ սպա:

փաշան նշանակվում է Սերդար, որը 990 թվականին Քեֆեից իր բանակով շարժվում է դեպի Թեմուր-Կափու Պատմագիրը հաջորդ կետում նկարագրում է իսլամական բանակի ուղևորությունը դեպի Շիրվան:

Քեֆեից դեպի Թեմուր-Կափու Կփչակի դաշտի մենգիլների
և կայանների մասին

Քեֆեից դուրս գալով, շորրորդ օրը նրանք հասան Կերչի նեղուցը, որտեղից անցնում են Աղաքի (Աղովի) ծովից Սև ծովը հասող ջրերը: [նեղուցի] լայնությունը մոտ 20 մղոն է, այդ տարածությունը նավերով 15 օրում դժվարությամբ կարողացան անցնել: Այդտեղից շորրորդ օրն եկան Տամանի դաշտում գտնվող Թեմրեյ բերդի մոտ, 5-րդ օրը հասան Կուբան կոչված մեծ գետը, այստեղ շերքեղները լաստեր էին սարքել և [պինդոնները] ամեն մի ձիուն հինգ, իսկ սայլերին՝ 12 ակչե փող վճարելով գետն անցան: Այդտեղից 4-րդ մենգիլում հասան Չերքեղների վիլայեթում Քեմրեքի կոչված երկիրը: Տեղական շերքեղներն այնպիսի գողեր են, որ հազուստ շմնաց, որի թև ու քղանցքը չկտրեն: Սրանք մարդու աչքից սուրման անգամ կհանեն: Նրանք ակչեի և ոսկու մասին դադափար չունեն: Պատմում էին, որ մեկը (մի շերքեղ) 40—50 ոսկե է գտել և տվել է ուրիշին երկու էնգաղ^{*} կռավի դիմաց: Այստեղ աղափնու ձվի մեծության կարկուտ տեղաց, որի պատճառով շատ ձիեր խրանեցին, ձիավորները ցած ընկան: Այդտեղից մեկնելով հասան Հեյհաթ կոչված դաշտը, սա անբույր, անձոր, անծայրածիր մի դաշտ է, նրա խոտերը մետաքսի են համարում, այստեղ այժմյանները խումբ-խումբ թափառում են, ամեն երկու քաջի վրա մեծ քանակությամբ այժմյանի եղջյուրներ են թափված, ...քսան օրում անցնելով այդ անծայրածիր դաշտավայրը, հասան մի գետեղեր: Այնտեղից հինգ օրից հետո հասան Բեշ-Թեփե կոչված վայրը, այնտեղից մեկնելով հինգերորդ մենգիլում իջևանեցին Բերք կոչված գետի եզրքում, որը դրախտանման մի վայր է... այնտեղից եկան Կրթայ կոչված վայրը, ուր շերքեղ բեյերն եկան Թեքեք ու Կրթայ գետերի վրա ութ տեղերից կամուրջներ կապեցին, որոնց վրայից բանակն անցավ և երեք օրում հասավ Շամխայի վիլայեթը: Այստեղից մեկնեցին դեպի Թեմուր-Կափու, ուր հասան 80 օրում: Օսման փաշան և Շիրվանի զորքը նրանց դիմավո-

* էնգաղ — հին չափ (երկարության), որ մոտավորապես հավասար է 5 սանտիմետրի:

րեցին. մեծ ուրախություն և հանդեսներ տեղի ունեցան: Մի քանի օրից հետո սկսեցին կշլաքի պատրաստություններ տեսնել, ոմանք մտան թիփուտների մեջ, ուրիշներն իրենց վրանները ծածկեցին մացառներով: Կենդանիների համար թիփուտներից հյուղակներ շինեցին: Ուրիշներն էլ սրջեր փսրեցին և մեջը մտան, ամեն մեկն ըստ կարելիւն իր պաշարը պատրաստեց, սակայն հացահատիկը պակաս էր, ցորենն ու դարին 200-ով [ափսեով] շէր ճարւում. մարդիկ ստիպւած եղան լրինձ ուտել և անասուններին էլ բրինձ ուտեցնել:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 77—78):

Հաջորդ մասում մանրամասն նկարագրվում է 991 թ. Օսման փաշայի և Իմամ-Կուլի խանի միջև տեղի ունեցած կատաղի պատերազմը: Այս պատերազմում կըզըլբաշները պարտվում են. պատմագիրն ասում է, որ 7500-ից ավելի զուխներ կտրվեցին, «որոնցից Սերգարի հրամանով մի աշտարակ կառուցեցին»։ Փեշեվին հիշում է նաև հետևյալ բնորոշ երևույթը՝ «Կուլի եկող կըզըլբաշները մեծ մասամբ իրենց կին ու երեխաներով էին եկել: Նպատակն այն է, որ տղամարդը՝ կնոջ և երեխաների ներկայությամբ ավելի լավ կովի: Իսկապես նրանք (կըզըլբաշները) կռվում թուլություն ցույց չտվին, սակայն Աստուծո ողորմությամբ հաղթության քամին իսլամների կողմից փչեց»:

Վրաստանի մի քանի իշխանների գերումը և Շամախի բերդի կառուցումը

Անհավատ Սերասքեր Իմամ-Կուլի խանը նամակներ էր ուղարկել վրաստանի իշխաններին և առաջարկել, որ նրանք մասնակցեն պատերազմին: Այս վերջիններն եկել էին այն ժամանակ, երբ Իմամ-Կուլի խանը պարտվում էր: Նրանք [վրացի իշխանները] Կուրանի նահանգում ճանապարհները շիմանալով ընկել էին լեռները: Այդ շրջանի ժողովուրդն ամբողջությամբ ավաղակներ են. կեղծ բարեկամություն ցույց տալով, եկող վրացիների մեծ մասին կոտորել էին, նրանց ունեցւածքը թալանել, նրանց բեյերից երկուսին և 15-ի շափ հայտնի շների ոտքերը կապած տարել էին: Դրանից հետո սպանւած վրացիների անթիւ գլուխները նիզակների ծայրը ցցած, եկան Սերդարի վրանը: Վսեմ Սերդարը [Օսման փաշան] անմիջապես դրանց [գլուխները] ուղարկեց Զեքեմի իշխան Լեվենդ խանի որդուն և հայտնեց՝ «Այն պահին, երբ դուք երջանիկ փաղիշահին հարկատու եք, ինչի՞ է նման այս վարմունքը»։ և խիստ կերպով հանդիմանեց:

Պատերազմից հետո իջևանելով Շափուրա կոչված քաղաքի դիմացը, մի քանի օր հանգստացան. այնուհետից անցնելով մեն-

զիլից-մենզիլ հասան Շամախի քաղաքը: 991 թ. (1583), Ջե-
մաղիլեկ-էվլեկ ամսի 15-ին ձեռնարկեցին բերդի կառուցման աշ-
խատանքներին և 45 օրվա ընթացքում վերջացրին: Նրանից հետո
Վրաստանի և Դաղստանի երկրներում կարծես կրակ ընկավ. ամեն
կողմից բեյերը բազմաթիվ արմատեններով (նվերներով) դի-
մումներ կատարելու գործում իրար կանխել էին ուղում. նրանցից
ամեն մեկն աչքի զարնող մարդկանց իբրև պատգամավոր ուղարկում
էին [Սերգարի մոտ]... Դրանից հետո բարձր վեզիրը ցանկանալով
տեսնել Բաքվի բերդի շրջանում գտնվող նավթահանքերը, իր հետ
վերցրեց որոշ քանակությամբ զինվորներ, գնաց զեպի Թեմուր-
Կափու ու այնտեղ մեծ ուրախությամբ անցկացրեց նվիրական
տոներ:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 82—83):

Նրեանի բերդի և նրա ենթակա բերդերի կառուցումը

991 թ. (1583) իսլամական բանակն անցնելով մենզիլից-մեն-
զիլ հասավ Նրեանի երկիրը [քաղաքը] և այնտեղ իջևանեց: Կալա
փաշայի ժամանակ այս կողմերում արշավանքներ էր կատարվել,
երկրի մեծ մասը կողոպտվել ու ավերվել էր: Սակայն մի երկու
տարվա ընթացքում այդ բոլորը վերակառուցեցին, ավելի լավ, քան
առաջ էր: Ոչ մի ավերված տեղ չթողին. շրջակայքում գտնվող
գլուղերը վերածվեցին մի-մի քաղաքի կամ գյուղաքաղաքի (կա-
սաբա), որոնց բնակչությունը 300—400 տնից պակաս չէր: Շահ-
Պուլի խանի որդին՝ Մուհամմեդ խանը, որը հետո հռչակվեց Թոք-
մաք խան անունով, ռայաների նկատմամբ ցույց էր տալիս մեծ
արդարադատություն և լավ վերաբերմունք. նա իր ժամանակի մեծ
մասն անց էր կացնում խոսակցությամբ և զվարճությամբ: Երբ նա
տեղեկացավ, որ իսլամական բանակը մոտենում է, շփոթվեց և
իրեն կորցրեց: Երբ արդարադատ Ներդարը մտավ վերոհիշյալ
քաղաքը [Նրեանը], նա անմիջապես ձեռնարկեց բերդի կառուցման
աշխատանքներին: Բուքմաք խանի պալատը մեջտեղ առնելով, նրա
շրջակայքում կառուցեց մի լայն և ամրակուռ պարիսպ: Այդ աշ-
խատանքներն ավարտեց 45 օրում: Այդ բերդի բեյլերբեյության
պաշտոնը տրվեց Վանի նախկին բեյլերբեյի Ջըղալե-Ջաղե-Յուսուֆ-
փաշային, որը հանգուցյալ սուլթան Սյուլեյմանի հարգելի կնոջ
խնամքի տակ մեծացած և իր հերոսությամբ հռչակված մի անձնա-
վորություն էր:

Նրեանի բերդի կառուցումից հետո անդի
ունեցած դեպքերի մասին

Վերոհիշյալ լայնիթում պիտանի և կարևոր բերդերից Շարա-
քյալի անձնակազմը և անհրաժեշտ կարիքները լրացնելուց
հետո մեկնեցին դեպի Կարսի բերդը և այնտեղից՝ Կարա-Սրդա-
հան և յս բերդերի անհրաժեշտ պաշարներն ու գանձարանի
առատորեն ապահովեցին և Դիարբեքի բեյլերբեյի միջոցով
Թիֆլիսին պաշար ուղարկեցին։ Նրանք ողջ ու ապահով վերադար-
ձան, որից հետո ձմեռը մոտեցած լինելով, շարժվեցին դեպի
Արեւելք, այսինքն դեպի Երջանիկ Էրզրումի բերդը և Կըշլաքի
պատրաստություններ տեսան։ Այս նվիրական տարում իսլամա-
կան բանակը հանդիստ և ապահով ժամանակ անցկացրեց։ Ոչ
թշնամու վախ զգացին, ոչ էլ մթերքի պակասություն։ Ասրեյին
կատարյալ առատության և հանգստության մեջ։

Լորիի և Գորիի գրավումը

993 թ. (1585) գարնանը, կայսերական բանակի՝ արշավանքի
համար նախատեսված իսլամական զինվորները հավաքվեցին
Վսեմ Սերդարը գրավեց Լորիի բերդը, նորոգեց, նրա բոլոր
կարիքները լրացնելուց հետո բեյլերբեյի նշանակեց։ Հետո այդ
կողմերում, այսինքն Վրաստանի սահմանում գտնվող բոլոր բեր-
դերին, ըստ իրենց կարիքի, մեծ թվով կուլեր նշանակեց, որտեղ
անհրաժեշտ էր նորոգեց և ոչ մի պակասություն չթողեց։

Մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշայի որդի՝ Հասան փաշայի
արշավանքը և կողոպուտները

Նույն թ., Երբ հասան Գորիի բերդը, վերոհիշյալ Հասան-փա-
շային միացան՝ Սիւլասի և Ռումելիի բեյլերբեյի՝ Մեծ վեզիր Սինան
փաշայի որդին՝ Մուհամմեդ փաշան, Կարսի բեյլերբեյի մյուս
Մուհամմեդ փաշան իրենց զինվորներով։ Կայսերական բանա-
կում քաջարի զաւիներին* իրավունք տրվեց գիշերային հար-
ձակումներ կատարելու։ Սրանք Գորիից երեք-չորս մենդիլ տարա-
ծության վրա արշավանքներ կատարեցին, անսահման քանակու-

* Իսլամական բանակի այն զինվորները, որոնք կրոնի պատերազմում
հաղթել են, կոչվում են «զաւիներ»։

թյամբ ամար և գերիներս վերցրին, մինչև անգամ 5 հազար տուն ուղևաններ՝ գերի վերցնելով իրենց հետ տարան: Նրանց ձեռք բերած և թալանած թանկագին ապրանքներն անհաշիվ էին:

Իսլամական զինվորների թիֆլիս հասնելը և Ալեքսանդրի
խանից սուրբեր ստանալը

Իսլամական զինվորները կողոպուտով և թալանով հարստանալուց և լավարարվելուց հետո, զնացին դեպի Թիֆլիս. այստեղ իրենց կարիքները և պաշարները հողացին ըստ ցանկության. նրանք վերցրին նույն կեղևնի ուղի Ալեքսանդրի խանին պարտադրված տուրքը՝ 30 բևս մետաքս, մի քանի երիտասարդ տղա և աննման գեղեցիկ աղջիկներ, ինչպես նաև մի քանի վայրի բաղև և բալարան (?)։ Հիշյալ Ալեքսանդրի խանն իրեն համարում էր շնորհքի տեր անձնավորություն: Մինչև անգամ բանաստեղծ Հաֆիզ-Շիրազի Ալեքսանդր Մեծի մասին զբաղ նշանավոր ուսանավորը՝

Ոչ Խրվրբի կյանքն է մնում, ոչ էլ
Իսթենդերի մյուլքը,
Այս ստոր աշխարհի վրա ինչո՞ւ ես
վրձում, ո՞վ գերվիշ՝

իրեն էր վերագրում: Ընդհանրապես քյաֆիրների լեզվում Իսթենդերին Ալեքսանդրի են ասում: Այս աստիճան երևակայության մեջ բնկնող մի անձնավորություն էր նա:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 86—89):

Այնուհետև Փեշեվին նկարագրում է Ռուրք-Արսկական սլաոնազմի հետ կապված հաջորդ դարերը: 993 թ. (1585) օսմանցիները նորից գրավում են Թալ-բիզը և կոտորում բնակչությանը: Հետո ձեռնարկում են բերդի վերակառուցմանը: Շրջակայքի ժողովրդին բերում և բնակեցնում են բազարում: Օսմանյան օրենքով գրի են առնում 80 հազար սուն. բայց գբանցումից հետո մի այդչափ էլ վերաբնակեցնում են: Քաղաքում կար 19 ջամի, որոնք բոլորը կառուցված էին գունավոր, բազմատեսակ և գեղեցիկ քարերով, 21 հիանալի բաղնիք՝ գեղեցիկ շատրվաններով, 200 քարվանսարա, 12 հազարից ավելի խանութ, լավ զարդարված շուկաներ և բաղնիքներ պարտեզներ ու այգիներ, որոնցից ամեն մեկը գրախտի էր նմանում: Այդ այգիներում կային գեղեցիկ և հիանալի քյոշկեր, ամեն մի քյոշկում բազմաթիվ և գեղեցիկ նստարաններ, պարսկական ոճով

* Ուղևոս — ժողովուրդ, տոհմ, ցեղ:

ձառուցված ավազաններ և ցնցուղներ։ Սրանք բոլորը հիացմունքի առարկա էին հանդիսանում... Թավրիզում մնացած սակավաթիվ զինվորները ենթարկվում են պաշարման։ Քաղաքում պաշարի մեծ պակասություն է առաջանում։ Քաղաքը սկսել է շահի որդին՝ 30 հազարանոց բանակով։ Հնայած իրենց կրած մեծ նվաճումներին, օսմանցիները դիմադրում են և հարձակումներ գործում։ Բերդում երանք ունեն 150 թնդանոթ։ Պաշարումը տևում է մի տարի. կռիվները լինում են խիստ կատաղի։ Ֆարհադ փաշան պաշարվածներին օգնության է հասնում ու բերդի քանդված մասերը նորոգում։ Զորամասեր են ուղարկվում կղզերաշների կողոպտելու և կոտորելու համար։ Զինվորներ են ուղարկվում Վրաստանի կողմերը, նախօրոք հպատակություն ցույց տված [իշխաններից] տուրքեր հավաքելու, որոնց թվում գտնվեց լեվենդ խանի որդին Ալեքսանդր խանը հանձնում է իր տուրքերն ու նվերները։ Տուրքերը ստացվում են նաև նենգամիտ Սիմոնից՝ Սևրդարն առանց հանգիստ առնելու, ամեն կողմ զորամասեր է ուղարկում։ Կղզերաշներից նոր գրավված Թևմուր-Ալիուի, Շիրվանի, Թիֆլիսի, Երևանի բերդերի պաշարները և կարիքները լրացվում են։ Զմեռելու համար քաշվում են էրզրում։

995 թ. (1586) պարսիկներն հաշտության առաջարկ են անում, Սուլթանը համաձայնվում է. բայց այդ խաղաղությունը շատ կարճատև է լինում։ Շուտով վերսկսվում են պատերազմական գործողությունները։ 998 թ. (1589) Ջաֆեր փաշան կղզերաշների դեմ սկսում է մեծ ռազմական գործողություններ։ Պարսկական զահին տիրացած Շահ-Աբբասը 1000 թ. (1591) թուրքերի հետ կնքում է հաշտության պայմանագիր՝ Թավրիզը, Լեյլիջանը, Շիրվանը, Վրաստանը Օսմանյան պետությանը անցնելու պայմանով։ Սակայն որոշ ժամանակից հետո, պարսիկները նորից խախտում են խաղաղության պայմանագիրը, գրավում Թավրիզը և նախնջևանը։ 1013 թ. (1604) գրավում են նաև Երևանի բերդը։

Երևանի բերդի գրավումը 1013 թվականին (1604)

Երբ ղեկավարն այս կերպ դասավորվեցին, «մոլորյալ» շահը, Թավրիզի Լրկրում [չրքանում] գործող բուրդ ժողովրդին խոստումներով սիրաշահեց և իր շուրջը հավաքեց։ Վրաստանի իշխաններից Աղեհսանդր խանի որդին՝ Լեվենդ խանը և Սիմոնի որդին՝ Լեասար* խանը իրենց զինվորներով նրա [Շահի] մոտ եկան։ Շահը ղեկավարեց։ Պաշարումը շարունակվեց 9 ամիս և տասը օր, մի քանի անգամ ակառներ փորեց և հարձակումներ գործեց, բերդի շուրջը վեց հատ «ֆրան» թնդանոթ ձուլել տվեց, որոնցից ամեն մեկը 90 օկկա քարեր էր արձակում։ Տեղական մուսուլմանները, ջրաղացի** կարիք ունենալով, բերդում ընկնող քարերը օդատաղործում էին ձեռագույների համար։ Ամեն մի քար ծախվում էր

* Լեասար — Լուսարսար

** Հավանաբար ուղում է ասել Լրկանարար

Ժրերը դուրսուշուլ*։ Բայց սլաշարված դադիներն ուղարի և ձիու մի-
 ուտելով հիվանդացել էին, շատերն անուժ ու անշարժ ընկել էին։
 Մի օր անիծյալները [սլարսիկները] մուսուլմաններից գաղտնի նո-
 րից ական էին դրել։ մի քանի հազար կըղըլբաշներ առավոտյան
 վաղ երևացին ներքին և արտաքին բերդերի միջև։ այդ պահին ար-
 տաքին բերդում գտնվող սնտլատլուստ և շփոթված մուսուլման-
 ների վրա հարձակվելով մի վաշրկյանում սրով 1800 մարդ գետին
 փռեցին։ Իսկ երբ իսլամական բանակի սերդար Սաաթչի փաշայի
 մահվան լուրը տարածվեց, իսլամական զինվորների ձեռքն ու ոտքը
 կապվեց։ Տասը օր հետո ներքին բերդն էլ հանձնեցին։ Շահը Շերիֆ
 փաշային մեծ հարգանքներ և պատիվներ ավեց և նրան նշանակեց
 Իմամ-Ռիզայի մյուլեկլիխան** պատշոնին։ Շերիֆ փաշան
 մինչև իր կյանքի վերջը, նշանակվելու կամ հեռացվելու հոգսից
 ազատ, ժամանակ անցկացրեց։ [Շահը] մնացած զինվորներին
 ասաց՝ «Ուր ուղում է, թող ինձ կուլ լինի, ով ուղում է, թող գնա
 օսմանցու մոտ»։ Մինչև անգամ հզոր փաշայի որդուն՝ Մուհամմեդ
 փաշային 300—400 տուն, ընտանիքով և երեսաներով, Շահի
 մարդկանց ուղեկցությամբ ապահով կերպով Կարս ուղարկեց։ Իսկ
 Նրևանի բերդը ավերեց, այրեց և հողին հավասարեցրեց։

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 260—261)։

1014 Բվականին (1605) կրգրլբաշները զրավում են Գենջեն և Շիրվան

Նույն թվականին մոլորյալ Շահը շարժվեց Գենջեի վրա։ Գեն-
 չեի բեյլերբեյին՝ Մուհամմեդ փաշան յոթ ամիս սլաշարված մնաց։
 Իրիշեր և ցերեկ անդադար կուվեց, բայց ի վերջո, երբ սլաշարված-
 ներն օգնություն ստանալու հույսը կորցրին «ամանով»*** հանձնվե-
 ցին։ Հետո Շահը շարժվեց Շիրվանի վրա, որը նմանապես յոթ
 ամիս սլաշարված և անօգնական մնալով՝ հանձնվեց։ Մոլորյալ
 Շահը շնայած «ամոն» ավեց, սակայն իսլամական զինվոր-
 ների կեսից սովելին կոտորեց։ Նույն դավաճանությունը կատարեց
 նաև Գենջեի զինվորների նկատմամբ։ Տասը-տասներեկու տարում
 իսլամական զինվորներն այս կերպով ոչնչացվեցին և այդ անկրոնն
 (Շահը) ամենքի վրա հաղթություն տարավ, որի հետևանքով պարզ
 կերպով երևան եկան նրա բռնություններն ու անգթությունները։

* Ղուրուշ — հին օսմանյան դրամ, լիրայի 1/100-րդ մասը։

** Մյուլեկլի — վարքիների կառավարիչ։

*** «Աման խնդրել» կամ «աման տալ» նշանակում է ներդրություն
 և գթություն խնդրել կամ ներել ու գթալ։

1019 թ. (1610) օսմանյան բանակն նորից շարժվում է պարսիկներին վրա, գրավում Քավրիզը, որը նախապես դատարկված էր, թուրքերը նորից ավերում և բանդում են Քավրիզը, դրանից հետո պարսիկները նորից հաշտություն են առաջարկում՝ տարեկան 290 բեռ մետաքս, 100 բեռ աղյուսի արժեքով զանազան ապրանքներ տալու պայմանով: Սակայն պարսիկները երկու տարի հետո հրաժարվում են այդ տուրքերը վճարելուց և խախտում խաղաղության պայմանագիրը: Օսմանյան բանակը շարժվում և պաշարում է Երևանի բերդը: Սակայն շահը խորամանկությամբ նորից կարողանում է ազատվել թուրքերից: Իսլամական բանակը վերադառնում է:

1027 թվականին (1617) Ռաբար խանը ծովով անցնում և հաղթվում է կրգրլաշենքի երկրի վրա

Սրանից առաջ Ռաթար խանին հանձնարարված էր թաթարական զինվորներով արշավանքի գնալու: Կրգրլաշենքի դեմ: Երբ ծովից անցնելու և արշավանքի ձեռնարկելու ժամանակը հասավ, 30 հազարի չափ թաթարական զինվորներ շարժվեցին դեպի Տրապիզոն և դիմեցին Սերդարին, որպեսզի արտոնի նրանց, ուղղակի հարձակման անցնելու կրգըջրաշենքի երկրի վրա: Նրանց թուլատրություն տրվեց: Խանն իր թաթար զինվորներով սկսեց ավերել և քանդել Չոլմալի (?), Գենչեի, Նախիջևանի և այդ կողմերում գտնվող այլ քաղաքներն ու գյուղերը, ոչնչացնել թշնամուն: Թաթարները 30 հազարի չափ զերի, մեծ քանակությամբ բեռնատար կենդանիներ և անասնոց քանակությամբ ապրանքներ գրավելով, մեծ ավարով եկան միացան Սերդարին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Չոլեքի դաշտում: Նրանք Սերդարի և բոլորի կողմից մեծ պատվի և հարգանքի արժանացան:

Այնուհետև պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է պարսիկների դեմ արշավանք կազմակերպելու հարցում օսմանյան բանակում գոյություն ունեցող տարբեր կարծիքները, հետո թուրքերի արշավանքը, պարտությունը և հաշտության համար տեղի ունեցած երկարատև բանակցությունները: Վերջապես 1027 թ. (1618) կնքվում է խաղաղության դաշնագիրը՝ նախկին պայմաններով:

1034 թվականին (1624) Վրաստանի Մելիքներից Մավրավր [Մադրավ] սպանում է Կարշղալ խանին և Վրաստանը հպատակություն է հայտնում

Վերոհիշյալ Մավրավ անունով իշխանն իր և ընդհանուր Վրաստանի երկրի քեթխուդա՝ Շահ-Աբրաահին օգնող և նրան մտերիմ մեծ

իշխան էր: Որոշ հանգամանքների բերումով Շուշի Մավրավին ուղարկել էր Վրաստան երկու-երեք խանի ղեկավարներով: Մավրավր զրգոված այն ցեղային հակառակությունից, որ Վրաստանը ցույց էր տալիս դեպի Շահը, ուզում էր կրղրլրաշներից վրեժ լւծել: Նա նպաստավոր առիթ գտնելով, սպանել էր Կարչղային ու նրա հետ եղած խաներին, նրանց ղեկավարներից մի երկու հազար կրղրլրաշների գլխատել էր: Նույն տարվա նոյեմբերի 15-ին Ռամազան ամսի 27-րդ օրը Մավրավի որդին և Վրաստանի մի քանի իշխաններ իրենց հետ վերցնելով Կարչղայի և այլ կրղրլրաշների գլուխները, գերիներ, սրնգավողեր և թմրուկներ, ինչպես նաև 200—300 զրուշակներ, կայսերական բանակ էկան: Նա [Մավրավր] հայտնեց, որ Ալ-Օսմանին ամեն անգամ այսպիսի պատահություն չի տրվում: Առանց ուշացնելու և առանց թուլություն ցույց տալու, պետք է, անմիջապես իսլամական բանակով շարժվել և հարձակվել [կրղրլրաշների] վրա: «Կասկած չկա, որ ամբողջ Ղարաբաղը, Գենջեն, Եփրուն (?), Շիրվանի երկիրը ձեր երևալուն պես, հպատակություն ցույց կտան. նրանք կրղրլրաշներից երես են դարձրել և կարիք չկա հայտնելու, որ նրանք սյուննի-մուսուլմաններ են: Այդտեղից շատ հեշտ կլինի գրավել էրզերիլը և Մեշհեդը, ինչպես նաև կրղրլրաշների երկրամասը կրակ տարածելը: Դուք բոլորովին կարիք չունեք մտածելու և հրդալու ուղտերի կամ ջորիների պաշարի, թնդանոթի, ռազմամթերքի և այլնի փոխադրության մասին: Ինչ որ ցանկանար, բոլորն այնտեղ պատրաստ է: Աստուծո կամբով իսլամական բանակն այնքան մեծ քանակությամբ հարստություն և ալար ձևեր կրերի, որ մինչև աշխարհի վերջը բերնե-բերան պիտի խոսեն այդ մասին»:

Երբ նրանք ներկայացան Հաֆրզ փաշային, ես ներկա էի*: Մավրավի խնդիրը, նրա բովանդակությունը և նպատակները բանաստեղծական լեզվով, մանրամասն և պարզորոշ կերպով հայտնեցին:

Հանգուցյալ Հաֆրզ փաշան սարօրինակ բնավորության տեր պետական անձնավորություն էր: Մենք հաճախ ենք նրա բարիքները վայելելու անսահման շնորհներին արժանացել: Իմ գրածները բոլորը համապատասխանում են իրականության, թշնամու-

* Պատմագիր Փլչեվին խոսում է իր մասին. սրանից պարզվում է, որ պատմագիրը իբրև պետական պաշտոնյա, եղել է թուրքական բանաստեղծ:

թյուն և զրոյարտություններ չեն, վկա է բարձրյալն Աստուծոյ Մայրաւի մարդկանց վճռական պատասխան շտրվեց։ Նրանք [վրացիները] մի քանի անգամ Եկան-ղնացին, պատասխան խնդրեցին։ «Կգամ, կամ՝ ոչ»՝ անգամ չպատասխանեց։ Նվաստ շատ ջանքեր գործադրեցի «Այս առիթը մի անգամ էլ ձեռք չի բերվում», ասացի, սակայն նա [Հաֆըզ փաշան] պատասխանեց՝ «Երջանիկ փաղիշահը մեզ հանձնորարել է Բաղդադը գրավել, մենք նշանակված չենք Վրաստան և Շիրվան գնալու համար»։ Ես պատասխանեցի նրան՝ «Եթե մեր երջանիկ փաղիշահն իմանա, որ Մայրաւը երևան կգա և եթե նա [փաղիշահը] թշնամու շարքերում այդպիսի մի մեծ գժտության տաջանաւը հնարավոր համարեր, ոչ միայն ձեզ կնշանակէր, այլ կասկած չկա, որ ինքն սնծամբ արշավանքը կազմակերպելու և այդ արշավանքին մասնակցելու հոգնությունը հանձն կառնէր։ Մենք փորձառություն ունենք, որովհետեւ Էնգերուսի* արշավանքի ժամանակ, մինչև որ թշնամու շարքերում պառակտում առաջ չէկաւ, մենք քչաֆիրներին հաղթել չկարողացանք։ Եթե այս պատեհ առիթը փախցնէնք, մինչև աշխարհի դէրժը կզղջանք»։ Բայց տեսա, որ բան դուրս չի գա։ Նրա վերջին պատասխանն այս եղաւ՝ «Դուք դեռ իմ խառնվածքին (բնավորության) ծանոթ չեք. ես մինչև հաստատ համոզված չլինեմ մի բանում, չեմ ձեռնարկի, մի քայլ անգամ այդ ճանապարհով չեմ գնա»։ Ես պատասխանեցի՝ «Արդյոք մեր մեծ սովթանները կամ մեծ վեքիլները**, որոնք այնքան հաղթանակների և պալիսթյան են արժանացել, նախապէս վստահ են եղել իրենց հաջողությանը և հետո՝ են գնացել։ Սերդարները պետք է իրենց շարժման ու գործի մեջ հաստատակամ լինեն և տպավորեն լամբողջովին Բարձրյալն Աստուծոյ։ Հիմա, երբ դուք նպատակ ունէք գնալ և Բաղդադը նվաճել, վրաստան՝ եք այդ գործի հաջողությանը»։ Նա պատասխանեց՝ «Աստուծոյ կամքով ես հավատացած եմ և վստահ, ինձ կհաջողվի [Բաղդադի գրավումը], այդ մասին կասկած անգամ չունեմ»։ Իրականությունն այս է. մենք հաստատ համոզված էինք, որ [Պարսկաստանի] նվաճման համար հնարավորություն կա և նպատաւոր առիթը ներկայացել էր, բայց նա [Հաֆըզ փաշան] կոզմնուկից էր այդ արշավանքը հետաձգելուն։ Հետո ես դիմեցի Ենիշերիների աղային՝ Խուսրուվ Աղային և ասացի. «Եթե դուք անձամբ չեք գնա, այդ դեպքում

* Էնգերուս — հունգարիաւ

** Վեքիլ — փաղիշահին փախաբինոյ Մեծ վեքիլ կամ մինիստր

չափ պատրաստութեամբ մեծաթիւ զորաւորանակ ուղարկելու հսկար տարեք»։ Նա պատասխանեց՝ «Մենք ենթարկւիմք ենք. մեր Սերգարը ինչ որ հրամայի, պարտաւոր ենք այն կատարել»։ Ես այլևս կասկած չունեի, որ նա [ենիշերիների աղան] չէր ցանկանում Հաֆըզ փաշայի հաղթութիւն շահելը։ Այս պատճառով ամենակարող Աստուծոյն էլ նրան հաղթութիւն չշնորհեց։ Հետո իր սերգարութեան ժամանակ Մամրավի, իր սրտու ե 40-ի չափ մարդկանցով մի անգամից այդ չափ սպանութիւններ կատարելը տարօրինակ բան է։ Եթէ շահը հաղար բևռ ակշե, կամ ամբողջ մի երկիր էլ տալու լիներ, նա դարձյալ ոչինչ չէր անի։ Սա [Հաֆըզ փաշան] Աստծուց չմխտնեցաւ, արյունից չզոռացաւ և այդպիսի բացահայտ ոճիւրդործեց։

Այդ ժամանակ Շահ-Արամի իշխանութեան 40-րդ տարին էր. իրականութիւնն այս է, որ նա այդ 40 տարւա ընթացքում այդպիսի դժուար և ծանր դրութեան մէջ չէր եղել։ Մամրավի պատճառով ամբողջ կըրկրաշի երկրում նմանը չգտնւիող յոթ նշանավոր խաներ նահատակուեցին և Մամրավի դեմ մղած կռիւմ ոչնչացան։ Դրանից մեկը՝ Կարշայն էր, մյուսը՝ Շիրվանի խան՝ Յուսուֆը, մյուսն էլ Էմիր-Բոնեն և այլն։

(«Թարիխի—Փեշևի», հատ. II, էջ 403—406)։

ՄԱՆՈՒԹԱՎՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մաղրավ կամ Մամրավ—Բնյ, վրաց հայտնի իշխան և ազգային հերոս Գեորգի Սաակաձեի թուրքական պատմութեան մէջ հայտնի է իբրև Մաղրավ, Մամրավ-բեյ, հետագայում՝ իսլամական կրօնը ընդունելուց հետո՝ Մուհամմեդ-բեյ։

Մաղրավ-բեյի մասին խիստ ընդործակորեն խոսում են այդ դարի պատմագիրները։ Փեշեվին մեծ դովասանքով է պատմում Մաղրավ-բեյի խիզախութեան ու բաջադործութեան մասին՝ պարսիկ Կարշայ-խանի սպանութեան և նրա բանակի ոչնչացման դրածում։ Փեշեվիից հետո տարեգիր Նալիման իր «Թարիխի Նալիմայի» մէջ կարեոր տեղ է հատուցեում Մաղրավ-բեյի հետ կապած դեպքերին և մանրամասնորեն նկարագրում է դրանք։ Նալիման գտնում է, որ Մաղրավ-բեյը մեծ ծառայութիւն է մատուցել Օսմանյան պետութեանը, իսկ Մաղրավ-բեյի սպանութիւնը սերասեր խուսրով-փաշայի կողմից, Նալիման համարում է պետական դավաճանութիւն, մի սպանութիւն, որ կատարված է ասոսկ արյուն թափելու ցանկութեամբ։

Մանրամասնութիւնները Մաղրավ-բեյի դրածունեության մասին, տես «Թարիխի Նալիմայի» 3-րդ հատորից մեր թարգմանած նյութերը, սույն գրքի հաջորդ գլխում։

2. Կրօնական—բառացի նշանակում է «կարմիր դուխ»։ Կրօնական էր կոչվում հին Խրանում այն զինվորական դասը, որ կազմված էր թուրք և թուրքմեն ցեղերից, որոնք մեծ ծառայություն մատուցեցին Սեֆևյան իշխանությունը հիմնելու և ուժեղացնելու գործում։ Այդ անունը («կարմիր դուխ») նրանց տրվեց այն պատճառով, որ այդ դասի զինվորները իրենց զինին կապում էին կարմիր փաթթոց (սարբե), իսկ այդ կարմիր գույնը ուներ կրոնական-ավանդական նշանակությունը (նվիրական Ալիի բանակի զինվորները պատերազմի ժամանակ կարմիր գույնի փաթթոց էին կապում)։ Ավելի ուշ օսմանյան թուրքերի կողմից «կրօնական» անվանվեցին շիա զավանաներին պատկանողները, զինավորապես պարսիկները։

Թուրք պատմագիրները «կրօնական» տերմինը գործ են ածում ոչ միայն իրրե կրոնական ֆանատիզմի, այլև իրրե սոցալին առեկոթյան և արհամարհանքի արտահայտություն։ Թուրք պատմագիրներից Փեշևլին, Նալիման և ուրիշները իրենց «պատմություններում» իրանցիներին հիշում են բացառապես «կրօնական» անունով, հաճախ այդ խոսքին ավելացնելով «օբաշ» (սուր, հասարակ, դուհիկ) բառը—«կրօնական-օբաշ»։

3. Պատմագիր Փեշևլին մասին—լրացուցիչ տեղեկություններ։

«Թուրքական պատմության Ուսումնասիրության Ընկերության» նախագահը պրոֆ. Ակչուրա-Յուսուֆ բեյը, խոսելով թուրք պատմագիրների մասին, Փեշևլինի մասին ասում է. «XVII դարի օսմանյան պատմագիրներից Փեշևլին-Իբրահիմ-էֆենդին իր «Թարիխի Փեշևլիում օգովել է նաև արևմտյան աղբյուրներից»^{*}։

Փեշևլին, իբրև պատմագիր, հայտնի է իր համեմատաբար ավելի լայն մոտեցումով այնպիսի պատմական և միջազգային բնույթի հարցերի, որոնք զբաղեցրել են XVII դարի թուրքական պետական ղեկավար գործիչներին, որոնց շարքում ինքը՝ Փեշևլին կարևոր տեղ է գրավում։ Նման հարցերից է օսմանյան պատմության մեջ «էմդեհիանի (Աստախան) արշավանք» կամ «էմդեհիանի և Կազանի արշավանք» անունով հայտնի պատմական դեպքը (977 թ.), որի նպատակն է եղել իրականացնել Դոն-Վոլգա գետերի միջև ջրանցք բաց անելու ռազմական-քաղաքական ծրագիրը։

Փեշևլինից բացի այդ հարցով զբաղվել են նաև թուրք պատմագիրներ Բյաթիլ-Չելեբին, Ջելվեթ-փաշան և այլն։

4. «Մուրյալ» ռաիբ—ժամանցի թուրքերը պատկանելով իսլամական սյուննի զավանաներին շիաներին համարում են «անհավատ», «հերետիկոս», «մուրյալ» և այլն։ Ահա այդ պատճառով էլ, նույն կրոնական ֆանատիզմից ելնելով Խրանի շահին համարում են «մուրյալ» (քեմրահ) և հաճախ ասում են «Շահի քեմրահ» (մուրյալ Շահ)։ Ի հակադրություն պարսիկների, նրանց բանակի և Շահի, օսմանցիները գրեթե միշտ, գործ են ածում «իսլամական երկիր», «իսլամական բանակ», «իսլամական փաղիշահ» և այլն, օսմանյան երկիր, բանակ և փաղիշահ իմաստով։

5. «Ղարիբներ» վաշար—Ղարիբ (բառացի պանդուխտ) զինվորները հավաքագրվում էին մայրաքաղաքից հեռու շրջաններից և դրա համար էլ կոչվում էին

* «Turk Tarih Teikik Cemiyeti», հետազոտում «Turk Tarih Kurumu».

** Birinci Turk Tarih kongresi, konferanslar, müzakereler zabıtları, 1933, İstanbul, sah. 592.

«ղաւրիւններ» Այս գործառնալ համարվում էր «Չորս վաշտերի» բաղկացուցիչ մասերից մեկը և բաժանվում «աջ» և «ձախ» զարիբներով վաշտերի՝ բանակի աջ և ձախ թևերում կանգնելու պատճառով:

6. Զրլղրրի վաշտը—Զրլղրր բերդաքաղաք է: Զրլղրրի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմը, Թուրքիայի և սլաւոնների միջև, Փեչեվին նկարագրում է առանձին կարեւորութեամբ և մանրամասնորեն: Զրլղրր այդ ժամանակ եղել է շանչակ: Սանջակը ունէր երեք կաղա—Օլթի, Արդահան և Արտանուշ, որոնք միասին՝ կազմում էին ի նահիյե: Հաջորդ դարում (XI դարի հիշրի), երբ ավելի է շնչավում Զրլղրրի կարեւորութեանը, րնդարձակվում է և վերածվում էյալեթի՝ Զրլղրրի էյալեթ անունով:

7. «Ուլուֆեշիւնէրի վաշտը» «Ուլուֆեշիւնէր» էին կոչվում «Չորս վաշտերի» որոշ պարտականութեան ունեցող զինվորները, որոնք նույնպէս կանգնում էին բանակի աջ և ձախ կողմերում:

8. Կափու-Կուլի—XVI—XVII դարերում օսմանյան բանակը բաժանվում էր երկու հիմնական մասի՝ «Կափու-Կուլի» զինվորներ և «էյալեթի» զինվորներ: «Կափու-Կուլի» զինվորները համարվում էին փաղիշահական զինվոր: Այդ պատճառով էլ կոչվում էին նաև «Խասսե ասքերի»: Կարծւում էին Ստամբուլի գորանոցներում և ստանում սրոշ ուճիկ և օրապահիկ: «Կափու-Կուլի» գորամասը իր կազմում ունէր 7 օջաք, որոնցից մեկն էր Էնիէրինների օջաքը:

9. Ֆեթա (ավելի հաճախ «Ֆեթաի-Շերիֆ» է գործածվում)—մի որեիցի հարցի կամ դատի մասին մյուսների կողմից, առանց անունը հիշելու, շարիաթի սկզբունքներին համապատասխան տրված քաջատրութեան:

10. Քեֆե (Caffa, Theodasia, Feodosia) Ղրիմի թերակղզու հարավ-արևելքում, Կերչի նեղուցից 70 կմ հեռու բերդաքաղաք և նավահանգիստ է: Հնում կոչվել է Կաֆե (որը թուրքերեն լեզվում աղավաղված ձևով Քյուֆե-Քեֆե է կոչվել): Հույները այս քաղաքը անվանեցին Ֆեոդոսիա: XV դարում Ֆեոդոսիան դրավկեց ջենովացիների կողմից՝ իրեն առևտրական կենտրոն և ճանապարհ: Սուլթան-Մուհամմեդ II օրոք օսմանցիները դրավեցին այդ քաղաքը, որը մնաց օսմանցիների իշխանութեան տակ մինչև 1774 թ., երբ Ղրիմը անցավ Ռուսաստանին:

11. Թաքաւ-խան, Ղրիմի թաթարական խանն է: 880 թ., (1475) օսմանյան նավատորմը դրավում է Քեֆեի բերդը և Կերչի նեղուցը, այնտեղից դուրս անելով ջենովացիներին: Սկսած այդ ժամանակից Ղրիմի թերակղզին ամբողջութեամբ դառնում է Օսմանյան պետության ենթակա, սակայն ինքնավար շրջան: Խաները նշանակվում էին սուլթանական ֆերմանով՝ խանական դինաստիայից: Խաները պարտավոր էին իրենց բանակով (թաթարական զինվորներով) մասնակցել օսմանյան բանակի պատերազմական գործողություններին:

Ղրիմի խանութեան կենտրոնը Բալչև-Սարայն էր: Խաները կրում էին առաջին և երկրորդ վեզիրների տիտղոսներ և վարում միաժամանակ սերասքերի (սկալ-ղայո) պաշտոնը:

Համաձայն թուրք պատմագիր և պետական գործիչ Այնի-Ալի-էֆենդիի տված տեղեկութեան, XVI դարի վերջերին Ղրիմի թերակղզում Քեֆեն առանձին էյալեթ էր, որն ունէր իր առանձին բեյլերբեյին: Սրա իշխանութեան էին ենթարկվում Ադովի ծովի շրջակայքում գտնվող մի քանի բերդեր: Բեյլերբեյին ունէր

679.000 ակչեի խասսեր: Ղրիմի իւաներին տրվող օրական հազար ակչեի «գրպանի» ծախսը» քննարկելու համար կազմակերպւում է յալէթն ունել: 554 թիմար և զեամեթ:

12. Խաս, Զեամեթ, Թիմար—Պետական ծառայության համար արված ռոճիկն ու հողը, որը կոչվում էր «դիրլիկ» (dirlık): Իբրեւ գիրլիք տրված հողի եկամուտը՝ տասանորդը (uSr. aSar) չէր մտնում պետության գանձարանը, այլ հատկացվում էր գիրլիք ստացողներին:

Դիրլիքի բանակությամբ էին որոշվում և աւարներվում խասը. զեամեթն ու թիմարը:

ա) Խասը, ամենաբարձր գիրլիքը, հատկացվում էր փառիշահին, վեզիրներին և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Խասի տերը իր ստացած եկամտի յուրաքանչյուր 5000 ակչեի փոխարեն պարտավոր էր մի ջերելու կոչված հեծյալ զինվոր պատրաստել, զինման բոլոր ծախսերը իր հաշվին լինելու պայմանով: Փառիշահների և վեզիրների խասերը կառավարում էին քեթխուդա կոչված հատուկ և վստահելի պաշտոնյաները:

բ) Զեամեթ էին կոչվում այն գիրլիքները, որոնց տարեկան եկամուտը 20 հազար ակչեից 100 հազար ակչե էր, ըստ որում այդ եկամտի 20 հազարը համարվում էր «սրո իրավունք» (sılt hakı), իսկ մնացած գումարի յուրաքանչյուր 5000 ակչեի համար զեամեթի տերը պարտավոր էր մի ջերելու տալ՝ վերև հիշված պայմանով:

գ) Թիմար կոչվում էին այն գիրլիքները, որոնց տարեկան եկամուտը 3000 ակչեից 20 հազար ակչե էր, որի 3000 ակչեն համարվում էր «սրո իրավունք», իսկ մնացած գումարի յուրաքանչյուր 3000 ակչեի փոխարեն թիմարատերը պարտավոր էր մի ջերելու տալ:

ՆԱՅԻՄԱ.—XVII Դ.

«ԹԱՐԻԽԻ ՆԱՅԻՄԱ», ١٧٩٥ ھ. ١١٩٥ ھ.

Թուրք պատմագրության մեջ կարևոր տեղ գրավող Նայիման հայտնի է Հալեբլի-Նայիմա-Մուստաֆա-էֆենդի անունով: Նա եղել է կայսերական պալատի բալթաշիներից*, հետո Կուլաբլի-Ահմեդ փաշայի գիվանում քարտուղարի պաշտոն է վարել և մի շարք այլ պետական ծառայություններից հետո նշանակվել թուրքական պատմության պաշտոնական աստիճանի:

Նայիմայի ծննդյան թվականի մասին հիշատակություն չկա: մեռել է Մորայի պատերազմում, Բալիյե-Բադրե բերդում 1127 թ. (1715):

Նայիման գրել է նաև բանաստեղծություններ:

Նայիմայի պատմությունը՝ «Թարիխի Նայիմա» (վեց մեծածավալ հատոր) սկսում է հիշրի 1000 թ. և հասնում մինչև 1070 թ. (1591—1659). այսինքն XVI դարի վերջին տասնամյակից մինչև XVII դարի 60-ական թվականները:

Այդ ժամանակամիջոցը ղուդադիայում է հզոր Օսմանյան պետության աստիճանական անկմանը, ներքին քայքայմանը (ենիշերիների խռովությունները, Ջելալիների, Աբադա-փաշայի ապստամբական շարժումները), Թուրք-պարսկական դաժան պատերազմների, ինչպես նաև Նվրոսայում օսմանցիների գրեթե անընդհատ վարած ռազմական գործողությունների տարիներին:

* Բալթաշի էին կոչվում սուլթանական արքունիքի որոշ զասի ծառայողները:

Այդ բոլոր կարևոր դեպքերը Նաչիման ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է տարեգրության ձևով: Նաչիման ապրած լինելով իր գրած «Պատմության» ընդգրկած ժամանակամիջոցից հետո, չէր կարող տկանատես լինել այդ դեպքերին (և ինչհանգամանքով երջին երկու տասնամյակը): Բայց իրրև պետական պաշտոնական տարեգիր, նա, ամենայն հավանականությամբ, հնարավորություն է ունեցել լայն շափով օգտվելու սուլթանական արքունիքի և պետական բոլոր պաշտոնական փաստաթղթերից: Նրա մի քանի հիշատակումներից և դրքի սկզբում գետեղված առաջարան հոգվածներից երևում է, որ Նաչիման օգտվել է նաև այլ պատմագիրներից: Այսպես, նա մեջբերումներ ունի Փեշևալիից* (վրացի հայտնի իշխան Մադրավ-բեյի—Գյուրգի Սասկաձևի—օսմանյան լանակի սերասքեր չափող փառային ներկայացրած դիմումը պարսիկների դեմ կովի գնալու մասին**): Նաչիմայի պատմության մեջ շատ մեջբերումներ կան նաև պատմագիր Քյաթիր-Չելերիի «Ֆեղլեբեից», որին, ինչպես երևում է, Նաչիման տալիս է առանձին նշանակություն: Վերջինիս մասին նա գրում է. «...Հաջի-Խալիֆա անունով հայտնի Քյաթիր-Չելերին գրել է Օսմանյան պետության պատմությունը 1000 թ. մինչև 1066 թ. և անվանել է «Ֆեղլեբե»: Արդարությունն այն է, որ [«Ֆեղլեբե»] իր արտահայտության պարզությամբ և նրբությամբ, երկրաբանությունից դեբո, հիանալի մի պատմություն է»***: Նաչիման հիշում է նաև Կարա-Չելերի-Չադե-Արդու-Ալիդ էֆենդիի «պատմությունը» (սկզբից մինչև 1067 թ.) և այլ պատմագիրներ:

Նա հիշատակում և մեծապես դնահատում է նաև արաբական պատմագիրներից մի քանիսին՝ Իրնի-Էրի-Խեջեղեի «Աբերդան-Ուոլանը», Հալերի-Իրնի-Ուոլանի «Ռադուլ-Մենադիրը» և այլն:

Պատմության մասին Նաչիման ունի իր դատողությունները: Մենք կրավականանանք այդ երկարաշունչ հատվածներից միայն մի քանի բնորոշ կետերը հիշելով, որոնց մեջ պատմագիրն արտահայտում է իր տեսակետներն առհասարակ պատմագրության մասին: Ընդամաստիություն, փաստերի ստուգման, ժողովրդի մեջ տարածված դանադան առասպելներից խուսափելու անհրաժեշտու-

* Փեշևալիի ապրել է Նաչիմայից առաջ, իսկ նրա պատմությունը ընդգրկում է 926-1048 թթ.:

** «Խարիի Նաչիմա», հատ. 1, էջ 6:

*** Նույն տեղում:

թյան և այլնի մասին խոսելուց հետո, նա գրում է. «...չպետք է բավականանալ միայն դեպքերը, պատմական անց ու դարձը պատմելով, նման դեպքերի մասին տրված նկարագրություններն առանձին օգտակարություն չեն ներկայացնում... պետք է ժամանակի սլահանքի համաձայն պարզաբանել այդ պարի դեկավարների նպատակներն ու ձգտումները, երկիրը կառավարելու նրանց մտորումներն ու խորհուրդները, պարզաբանել ձևը բերված արդյունքները, թշնամու հետ տեղի ունեցած կռիվների և հաշտությունների ընթացքում հաղթության կամ պարտության պատճառներն ու հիմունքները: Այս բոլորը ըստ արժանավույն ստուգելուց հետո միայն պատմել և բացատրել, որպեսզի հետագա ժամանակներում, կարողացողները կարողանան որոշ օգուտ և փորձառություն ձևորենել: Այս պայմաններից զուրկ պարզ պատմություններն ոչնչով չեն տարբերվում «Համդա-Նամեյից»: Հետո Նայիման շեշտում է նաև պատմագրի լեզվի և ոճի պարզ և հասկանալի լինելու անհրաժեշտությունը, — որից դժբախտաբար ինքն էլ զուրկ է: Արդարև Հալեբի-Նայիման իր պատմության մեջ կարողացել է որոշ չափով հեռանալ թուրք պատմագիրներին հատուկ սոսկ պատմելու, նկարագրելու և հաճախ գովելու և փառարանելու դերից: Նա իր պատմության մեջ որոշ չափով տեղ է տալիս երևույթների պատմական լուսարանության և երբեմն նաև քննադատական մոմենտներին այնքանով, որքանով թույլ են տալիս սուլթանական Խուրրիայի միահեծան իշխանության, ֆեոդալական կարգերի և իսլամական կրոնական ֆանատիզմի պայմանները:

Նայիմայից մեր թարգմանած հատվածները այդ մասին տալիս են որոշ պատկերացում: «Թարիխի Նայիման» ապագրվել է Ստամբուլում և ունեցել է մի քանի հրատարակություն: Մեր ձեռք տակ է նրա երրորդ հրատարակությունը, որը լույս է տեսել 1238 թ. (1822) «Պետական տպարանում»: Տպագրությունը կառարված է բավականին խնամքով:

* * *

Նայիման, իր լե պատմագիր, գնահատվում է նաև ժամանակակից թուրքական պատմագրության կողմից: Այսպես, «Թարիհ»-ը Նայիմային տալիս է հետևյալ գնահատականը՝

* «Թարիխի Նայիման», հտտ. I, էջ 7:

«Սամանյան պատմագիրներից ամենից ավելի ուշադրութեան արժանի դեմքը Մուստաֆա Նալիմա-էֆենդին է։ Նալիմի թուրքերից սերող այս անձնավորությունը ծնվել է XVII դարի երկրորդ կեսին և մեռել 1715 թ.։ Նալիմա-էֆենդու պատմությունն ընդգրկում է XVI դարի վերջից մինչև XVII դարի կեսը տեղի ունեցած դեպքերը։ Դրբի լեզուն պարզ է, նկարագրված դեպքերը լավ է հասկացել և լավ էլ պատմում է. ցուցաբերելով դրանք կենդանացնելու կարողություն. դեպքերի հաջորդականությունը աշխատում է բացատրել, ուշադրության արժանի դեպքերի մասին ընդհանուր խորհրդածություններ է անում, նկարագրվող դեպքերի առաջացման պատճառները որոշ չափով փննդատություն է ենթարկում։ Մի խոսքով «Թարիհի Նալիման» բավականին մոտեցել է ժամանակակից պատմագրության մեթոդներին։ Մինչև օրս օգտակարություն կարողացվող երկերից է»։

«ԹԱՐԻԽԻ ՆԱՅԻՄԱ»

1008 թվականի (1599) ղեպերից

Վրաստանի իշխաններից Սիմոնի գերուքյունը Վանի էմիր-ուլ-Յումերա Ջաֆեր փաշայի ձեռքով

Վրաստանի իշխանները իրենց, թեև արտաքուստ, [փաղիշահա-կան] ֆերմանին հպատակ էին ցույց տալիս, սակայն իրականում նրանց նպատակն ապստամբությունն էր։ Դրանցից մեկը՝ ուխտադրուժ Սիմոնը, խախտելով պայմանագրությունը և մեծ խռովություն առաջացնելով՝ անսպասելի կերպով գրավել էր Գորիի բերդը և մասամբ ավերել։ Թավրիզի և Վանի էմիր-ուլ-Յումերա Ջաֆեր փաշան, Աստուծո կամքով, նրան [Սիմոնին] գերի վերցրեց։ Վրաստանի բնիկներից Ալեքսանդրե խանի ղուլսը կտրեց, նրա որդիներին բռնեց և Սիմոնի հետ միասին սույն թվի Թերի-ուլ-էվել ամսին ուղարկեց փաղիշահի դերգյահը։ [Սիմոնը] բանտարկվեց Եղի-Կուլեում** և որոշ ժամանակ անց ընդունեց խլիամական կրոնը։ Մեռավ Սուլթան Ահմեդ*** խանի ժամանակ։ Վերոհիշյալ Սիմոնը Եղի-Կուլեում բանտարկված ժամանակ գրել է հետևյալ քառյակը.

* Tarih, III, sah. 152.

** Եղի-Կուլեն՝ Սասմբուլի Ասիական մասում հին բերդ է։

*** Սուլթան Ահմեդ --- 1012—1026 թթ. (1603—1617)։

Ու ա ն ա վ ու (ն ա գ մ)

Բախտի կողմից ենթարկվեցի կողոպուտի,
Ժողովրդի աչքում դրա համար փուշ դարձա:
Թեև պետք էր ինձ ձի և ուղտ բռնեմքով,
Աստուծո փառք լինի, որ թեթևսրեմ եղա:

Հյուսիս—Ղևերիի՛ պատասխանը

Դու Գորիի մի բերդը գրավեցիր, իսկ հիմա
Տե'ս, Նդի-կուկում բերդապահ
(ղիղդար) դարձար:

(«Թարիխի—Նալիմա», հատ. 1, էջ, 230):

Ջևալիների² սկզբնական ելույթը և սեկյանների* խմբի
պետերից մեկի Արդուլ-Հալիմ Կարա-Յազըչիի երևան գալը

Իսլամական բանակը քաջիւրներ լազմաթիւ քաղաքներ ու
հանրային շինութիւններ հողին հաժաարեցրեց: Երբ բանակի
մյուս մասը [Թումէլիում] գնացել էր էնգերուսի նմիւրական պա-
տերաղմին մասնակցելու, անգիտակից թուրքերից և խաժարամիտ
քրդերից կազմված ավազակախմբեր էին երևան եկել, որոնք սկսել
էին դավաճանել և ապստամբութիւն բարձրացնել: Սեկյանների
վաշտի պետը՝ Արդուլ-Հալիմ*, Կարա-Յազըչի կոչվող ավազակ-
ների գլուխն անցած ապստամբութիւն դրող էր բարձրացրել
ընդդէմ Օսմանյան պետութիւն: Սկզբում Հալիւի բնակրեցիի պաշ-
տոնը վարող և 1007 թ. (1598) Անադոլուի թնիշ նշանակված
Հյուսէին փաշայի կատարած բռնութիւնների և ապստամբու-
թիւն սլատճառով, կայսերական ֆերմանով նրա [Հյուսէին փա-
շայի] դէմ ուղարկվեց Կարամանի տուրքահաւաքը՝ Մահմուդ-
Չավուշը, որն Արսարոյի մոտ մի երկու ժամ կռիւլուց հետո պար-
տըվեց և վերադարձավ Կոնիա... Հետո ավազակների դէմ ուղարկվեց
Սինան փաշայի որդին—Մուհամմեդ փաշան: Հյուսէին փաշան
դրանից վախենալով՝ վախաւ և աղետատուեց Կարա-Յազըչիի

* Սեկյան — ենիշերական զորքի մի մասը:

** Արդուլ-Հալիմ՝ սեկյանների պետը, որը Քաշ-Օվայի պատերազմից
փախչելու համար մահվան էր դատապարտված Զգալե-Ջադե փաշայի կողմից:

մոտ: Երկուսն էլ պաշարվում են իրենց ասպստանած բերդում: Սու-
համմեզ փաշան Կարա-Յազըջին առաջարկում է սանջակի՝ բե-
յությունը, աչն սլալմանով, որ իրեն հանձնի Հյուսեին փաշա-
յին: Կարա-Յազըջին բերդից ներքե է դցում Հյուսեին փաշային:
Ավազակապետը նշանակվում է Ամասիայի սանջակբեյի, իսկ Հյու-
սեին փաշային սանում են Ստամբուլ, կտրում ոտքերն ու ձեռքերը
և բռնակիր ձիու վրա դրած ման ածում փողոցից-փողոց: Հետո
սուրիշներին օրինակ տալու համար՝ կախում են: Հետագայում
Կարա-Յազըջին նորից է ասպստամբվում, սակայն պարտվում է, և
ներման արժանանալով՝ ստանում Չորումի սանջակը...

Պատմագիր Խալիման, հենվելով Հասան բեյ-Ջադեի տված տեղեկության
վրա, ասում է՝ «Ավազակապետ Կարա-Յազըջի ներման արժանանալու համար
հիմք է հանդիսացել պետական կարևոր անձնավորություններից մեկի Չելերի-Կա-
դիի միջնորդությունն ու երա խաշորությունը՝ ստույած մեծագույն կաշառքի փո-
խարեն»: Սակայն Կարա-Յազըջին բիշ անց նորից է ասպստամբվում և պարտու-
թյան մատնում իր դեմ ուղարկված խոշոր ուժերին...

Նայիման ասում է՝ «...Կայսերիի [Կեսարիա] գաշտում ավազակների խում-
բը զուրա եկավ բանակի դեմ: Ջելալի գինվորները մոտ 20 հազար հոգի էին:
Պատերազմը շատ կատաղի եղավ: Հաջի-Բբրահիմ փաշան պարտվեց: Ջելալի
գինվորներն իրենց սրերը քաշած դետին թափեցին 15-ի շափ շորբաջիների՝ և
հազարից ավելի նիշերիներին: Դրանից բացի բերդում եղած տղամարդկանց մեծ
մասը սպանվեց ավազակների ձեռքով:

Դրանից հետո Կարա-Յազըջին ինքնիշխան է դառնում և ֆերմաններ տալիս:
Նայիման մեջ է բերում նրա ֆերմաններից մեկը:

Կարա-Յազըջիի հրամանք**

«Այս նվիրական հրամանը բերում է Կայսերիի բնակիչներին
Մուհամմեզ անունով մեկը, որը՝ Աստուծո ողորմությամբ, Օսման-
յան պետության Սերդար՝ Հաջի-Բբրահիմ փաշայի սլալտություն
[կրած] պատերազմում, կատարյալ անկեղծությամբ հոլատակություն
ցույց տալու համար, նրան] լողոր տեսակի տուրքերից և սլարտ-
քերից ազատել և՛ և ներում շնորհել: Այս կայսերական հրովար-
տակը նրան տվի և հրամայեցի, որ օսմանցիների իշխանու-
թյունը այս կողմերում լողորովին վերջացած է և սուլթանությունը
անվիճելի կերպով ինձ է հանձնված: Իմ կողմից տրված [սույն]
հրամանի և հրովարտակի համուձայն, նա աղատված և ներված

* Չորբաջի — ենիշերիական բանակում վաշտապետ:

** Բնագրում գործ է ածված «հյուբա» բառը:

լինելով, ոչ մի աուրք և վճար չպետք է պահանջվի նրանից. ով չի հալատակվի սույն հրամանին՝ կալատժվի: Այս նվիրական ֆերմանը ստանալով պետք է վարվել նրա փաղիշահական բովանդակությամբ համաձայն: Գրված է 1009 թ. Ռերի-ուլ-էվվելի եկեղեցի»:

✽ ✽ ✽

Նախմայի պատմության հաջորդ էջերում արված տեղեկություններից պարզվում է, որ Բաղդատի բելլերբեյի Հասան փաշան ուղարկվում է Կարա-Յազըջի դեմ, որը վերջինի հետ բախվում է էլրիստանում³։ Ջելալիներից կոտորվում է 20 հազար մարդ: Կարա-Յազըջին փախչում է դեպի Ջանիկի սանջակը և այնտեղ էլ մեռնում է: Կարա-Յազըջի ապստամբական գործը շարունակում է նրա եղբայրը՝ Դելի-Հասանը, որն իր շուրջը հավաքելով մի քանի այլ ապստամբ ավազակապետերի՝ իրենց բազմաթիվ զինվորներով, շարունակում է կռվել Հասան փաշայի դեմ, կատարելով անսահման կոդուպուտ, թալան և սպանություններ: Կռիվներից մեկում Հասան փաշան սպանվում է: Նախման ասում է՝ «...Դելի-Հասանը հեշտությամբ իրականացնելով իր նպատակները, անիծյալ զինվորներով շարունակում էր կոդուպուտ և թալանել Անադոլուի վիլայեթները: Հետո նրա ձեռքն են անցնում նույն Հասան փաշայի հարստությունները... Եվողերը վահանով, իսկ մահուղը, չուխան և այլ թանկագին ազդանքները թրով շափում և բաժանում էին իրար մեջ»:

Նախման 1012 թ. (1603) դեպքերի շարքում տալիս է Ջելալիների շարժման վերջին շրջանը: Հետզհետե բնդարձակվող այս ապստամբական շարժման առումն առնել հնարավոր չլինելով, կեղծ ներման կարգով, Դելի-Հասանին հպատակեցնում և շնորհում են Բուսիայի էյալեթը: Դելի-Հասանը ցրում է իր բանակը, անցնում Ռումելի, ապա՝ Բելգրադ, մտնում Սերգար Լալա-Մուհամմեդ փաշայի տրամադրության տակ: Նրա սյուսնառով Ղրիմի խոնր հեռանում է ասելով՝ «Ես ավազակապետի հետ միասին կռվի չեմ գնում: Հետո Դելի-Հասանը շարունակում է իր շարագործությունները Բոսնիայի ժողովրդի հանդեպ: Վերջում, վախենալով սեղական ժողովրդից, փախչում է դեպի Բելգրադ և այնտեղ սպանվում՝ Ստամբուլից տրված ֆեթվայով: Սակայն Անադոլուում Ջելալիների շարժումը շարունակվում և բնդարձակվում է: Երևան են գալիս նոր ապստամբական խմբեր՝ Կալենդեր-Օղլու, Կարա-Սելիդ, Սեկպան-Դերվիշ, Յուսուֆ փաշա, Դելի-Դերվիշ, Բել-Ջադե, Առնավուտ-Հասան, Կում-Կափուլու Ահմեդ բեյ և այլն և այլն: Այս բազմաթիվ և բազմատեսակ ապստամբական խմբերի թվում ամենակատաղի և ամենահեղինակավորը՝ Ջանիդլու-Օղլու-Ալի բեյն էր: Նախման հիշում է հետևյալ ընդորդ դեպքը: «Այս ավազակապետը (Ջանիդլու-Օղլին՝ միանալով այլ ավազակապետների հետ, սլաշարում է Շամր (Դամասկոսը) և ստիպում նրա վալիին՝ միանալ իրեն: Հետո՝ «անկախություն» է հայտարարում, իր անունով խութրե կարգալ տալիս, փող կտրում և... դաշինք կապում Տեականայի մեծ Դուրսի հետ, ձեռնարկում նման դաշինքներ կնքելու գործին Եվրոպական այլ պետությունների հետ»:

* Խուլթըն՝ Ուրրաթի և լույրամի նամազների ժամանակ կարդացված ադոթիքը, որի մեջ հիշվում է խալիֆայի անունը:

1016 թ. մեծ ուժերով Անադոլոսի ապստամբներին դեմ է ուղարկում Մուրադ փաշան։ Սա մի բանի կատարի և արյունալի կռիվներից հետո վերջապես բախվում է Ջանփուլադ-Օղլու հետ, ջարդում նրա բանակից 26 հազար մարդ և փախուստի մատնում նրան։ Ջանփուլադ-Օղլին գնում է Կեսպի ձալևա, կողոպտում քաղաքը, բայց հետո այնտեղից էլ է փախչում, վախենալով տեղական ժողովրդից։ Մուրադ փաշային հաջողվում է շատ մեծ դժվարություններով ոչնչացնել ավազակախմբերը։ Հստ ապստամբիչներին տված տեղեկությունների, Մուրադ փաշան Անտաղոլում ոչնչացրել է 60—100 հազար մարդ...

Պատմագիրն ասում է, որ փաշան ստացավ «հոր փորոզ» անունը, որովհետև նա սպանած ավազակների գլխակները թաղում էր փերել տված հորերում։

* * *

«Ալալիներին՝ վերաբերող նյութերը՝ նայիմայի «պատմության» մեջ արված են խիստ մանրամասն և ըստ տարիների։ Մենք նպատակահարմար համարեցինք այդ բոլորը ի մի հավաքել և տալ կրճատ ձևով, պահպանելով պատմագրի ոճն ու մոտեցումը։

(«Թարիխի—Կալիմա», հատ. 1, էջ 231—234, 245—246, 294—296),

* * *

«Աչեմի սահմաններում՝ խուլվությունների սկիզբը» և «Եահյա առաջանում է Քեսպի թավրիզ՝ Քուրդ-Ղազի բեյը զբոսնում» վերնագրերով հասկանալիորեն նայիման պատմում է Եահյա-Աբրահաի Օսմանյան պետության դեմ ձեռնարկած պատերազմական գործողությունների և «դավադրությունների» մասին։ Թավրիզում գտնվող թուրքական պահակազորքը շրջակայքում ասպատակություններ է անում և կողոպտում։ Սալմաստի իշխողը՝ Քուրդ-Ղազի բեյը փախչում է և ապաստան գտնում Եահյա-Աբրահաի մոտ։ Եահյա նրան խանություն է շնորհում։ Օսմանյանները Ղազի բեյին պաշարում են Կարնի-Յարբե բերդում, բայց նրան հաջողվում է փախչել և գնալ Բսպահան, Եահյա-Աբրահաի մոտ։ Ղազի բեյի զբոսնում Եահյա 10 հազարանոց բանակով գնում է Թավրիզը գրավելու։ Սոֆիանում՝ տեղի ունեցած պատերազմում օսմանյանները պարտվում են, նայիմայի տակով ճբահակի սակավաթիվ լինելու պատճառով։ Եահյա-Աբրահան այս հաղթությունից հետո շարժվում է Թավրիզի վրա։ Նա առաջարկում է բերդապահներին հանձնվել, խոստանալով նրանց չվնասել։ Սակայն Եահյան իր խոստումը զրժում է, կողոպտում ու թալանում քաղաքը։

Նայիման ասում է՝ «...խոստումնադրում և տնգութ [Եահյա] նրանց [պաշարվածներին] խաբեց։ Նրանց ունեցվածքն ու հարստությունը թալանել տվեց... Թավրիզի կանանց մեծ մասին, իր զգվելի սովորության համաձայն, պոռնիկ դարձրեց։ Ամեն մեկին պոռնկություն համար ուրոշ վարձը նշանակել տվեց և մուսուլմանների պատիվը և բարքն ապականեց...»։

Եահյա-Աբրահա Թավրիզը գրավելուց հետո մի քանի օր մնում է Չուլհայում (Չուլֆայում) և Էրեբրիլի կառավարիչ Չուլֆիկար խանին մեծ բանակով ուղարկում է նախիջևանի վրա։ Սա պաշարում է նախիջևանը։ Հետո գալիս է ինքը՝ Եահյա, բաղաբը գրավում է և նորից շարունակում կոտորածն ու թալանը։ Նայիման ասում է՝ «...ստոր կըզըլըաշը [Եահյա-Աբրահա] իրավունք տվեց մի երկու օր քաղաքում

սզատ շարժվել և բռնություններ կատարել: Նրանք ամեն մի տնից գրավեցին օսմանցիների ունեցվածքը... մուսուլմանները և բյաֆիրները, ենթարկվեցին միևնույն բռնություններին, և տանջանքներին: Նրանց [կրգըրբաշների] կատարած շարագործություններն ամեն սահման անցան...»:

Այդ ժամանակ մի-երկու ավազակախմբեր, առիթից օգտվելով, գրավում են Որգուբադը, իսկ Ջրաք-Սուլթան սեռնով ավազակապետը գրավում է Ջուլֆան: Էլիշեն և Ջիվանշիրը գրավում են պարսիկների կողմից: Օսմանցիների դիմադրություն անհետևանք է մնում, նախիջևանի բերդապահները թողնում են բերդը և փախչում Երևան: Երևանում Շաֆից ստացվում է հատուկ նամակ, որով նա իրեն հատուկ գոռոզությունք և մեծախոսությունք հայտնում է, թե նա արդեն գրավել է Քավրիզը և պատրաստվում է գրավել նախիջևանն ու Երևանը: Այնուհետև նա պիտի գրավի իր «Ժառանգական երկիրը»՝ Ադրբեջանը և հետո Գնդեն և Շիրվանը, որից հետո՝ ձմեռելու է Ղարաբաղում: Այդ պատճառով առաջարկում է, իզուր դիմադրություն ցույց չտալ և հանձնվել: Երևանում Շահի առաջարկը չի բնդունվում: Շահ-Աբրահիմ նամակը ուղարկում են Ստամբուլ՝ փաղիշահին: Օսմանցիները ձեռնարկում են Երևանի բերդը ամրապնդելու և շրջակայքից օգնական ուժեր ստանալու աշխատանքներին:

Երևանում նոր բերդի կառուցումը

Այդ ժամանակ հայտնի դարձավ, որ Շահը պատրաստվում է հարձակվել նախիջևանի և Երևանի վրա: Երևանի ավազանին ու լինակիչները, տեսնելով, որ եթե նախիջևանի զինվորները թողնեն իրենց բերդը և Երևանի բերդում սպաստանեն՝ վերջինիս տա-րածությունը անբավարար է դառնում, որոշեցին հարավային կողմից պարսպի պատերին կից՝ իսլամական տների շրջանում, նոր բարձր պատեր կառուցել և այդ տները թողնել իրենց նախկին ղեկավար... Նրանք ձեռնարկեցին պարսպի հարավային, արևելյան և արևմտյան կողմից 500 արշին երկարությամբ բարձր պատերի կառուցմանը: Մեծ ջանքերով 15 օրվա ընթացքում, մինչև վեդիբի գալը, նրանք աշխատանքի կեսը կատարեցին. սա Վեդիբը շինության մնացած մասը բաժանեց զինվորների խմբերի վրա. որոնք իրենց անձի պաշտպանության համար ջանքեր չխնայեցին, Աստուծո օգնությամբ, դեռ Շահը չէկած, կարողացան ավարտել բերդի վերակառուցման աշխատանքները:

Աջեմի Գանբ գալիս է դեպի Երևան

Ջեմադիյե-ախրրի 11-րդ շաբաթ օրը, առավոտյան Երևանի հարավային կողմից երևացին կարմրագլուխների [կրգըրբաշների] դրոշակները. այդ ստոր ցեղի մարդիկ շար ոգիների նման տարած-վեցին Երևանի զաշտում: Բուն կրգըրբաշները հաղիվ 5—6 հազար

մարդ լինեին, նրանցից 3 հազարը, «Թյուլենջի» և «Գյոթ-Դուլար»
կոչված ավազակախմբերից էին. մի մասը քրդական խմբերից՝
Քուրդ-Ղազին և Նրա եղբայրներ Գոջին ու Վասիֆ-էդդինը, Քյոթ-
Կարաշին... մի մասը՝ Քուրդ-Ջեյնալ բեյի վաշտը և Ալաշկերտի
Կըլբջ բեյը... Շահը բանակի կենտրոնում փառքով և շքեղությամբ
շրջապատված, սրնգափողերի հնչյուններով սարսափ էր տարա-
ծում. ջորիների և ուղտերի բազմաթիվությունից շրջակայքը
սևին էր տալիս։ Երբ պարսիկներն երևացին պարիսպների մոտ,
նրանք կարծում էին թե բերդի ժողովուրդը, Շահի այդ վեհաժողո-
ւոց սարսափահար և նրա անմիտ շքեղություններից ու փայլից
սրտաբեկ՝ պարտված ճանաչելով իրեն, ստիպված կլինի բերդը
հանձնել։ Սակայն իսլամական բանակում կային խելացի և դատու-
ղության տեր մարդիկ, նրանք հասկացան, որ այդ վախի ու սար-
սափի նշաններն անհիմն էն և դուրկ ուրե է նշանակությունից. նրանք
ուշադրություն չդարձնելով այդ անիմաստ շքեղությանը, բերդում
դրված «ալարբա» թնդանոթների կրակոցով հետվից ողջունեցին
պարսիկներին։ Այդ «զվզվելիների խումբը» Միհնեդի բլուր կոչվող
վայրում հիմնեց շահի վրանը...

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. I, էջ 351—359)։

Պատմագիր Նայիման մանրամասնորեն ապիս է Երևանի պարիսպների տակ
տեղի ունեցած մարտերի նկարագրությունը («Առաջին մարտ», «Երկրորդ մարտ»
և «Երրորդ մարտ» վերնագրերով)։ Այդ կատաղի մարտերի հետևանքով Շահն իր
նպատակին չի հասնում և բերդը գրավելու համար դիմում է խորամանկության։
Յախջի-Չավուշ անունով մեկին իբրև պատգամավոր ուղարկում է Երևանցիներին
մոտ և փորձում օսմանյան զինվորների դիմադրական ոգին թուլացնել. սակայն
ապարդյուն։ Երևանի և Նախիչևանի Լմիր-ուլ-Յումերաճ Շերիֆ-փաշան դիմում է
ուղարկում Ստամբուլ՝ փաղիշահին և օգնություն խնդրում։ Չնայած, Երևանին
օգնություն հասցնելու համար հատուկ ֆերմաններ են տրվում, սակայն ուղիքան
Մուհամմեդի* մահվան և Սուլթան Ահմեդի** զահակալության պատճառով Երևանին
օգնություն հասցնելու հրամանները մնում են անհետևանք։ Պաշարումը տևում է
6 ամիս. պաշարվածները ուժասպառ են լինում։

* Սուլթան Մուհամմեդ III, 1003—1012 թթ. (1593—1603)։

** Սուլթան Ահմեդ I, 1012—1026 թթ. (1603—1617)։

Ռաֆրզիական (Պարսկական) պատերազմի հաջորդ ղեկավար
և Երևանի բերդի գրավումը Շահի կողմից

Շահ-Արլասը պաշտրելով Երևանի բերդը, մի քանի անգամ տեղի ունեցած մարտերից և իր ուղարկած պատգամաւորներին սուլանութունից հետո, Երբ տեսաւ, որ պաշարւածներն անձնատուր լինելու ցանկութիւն չունեն, լսլոր ուժերը իր լազկին տալով, սկսեց զնդակոծել բերդը: Եւ ճանապարհները քանդեց, բերդում Լոռուների համար կշանքի միջոց հանդիսացող հոսող ջրերը կտրեց և այդպիսով պաշարւածներին թողեց առանց ջրի: Չնայած պաշարւածները բերդում հորեր և փոսեր փորելով որոշ շափով իրենց ծարաւութեան առաջն առան, սակայն պաշարումը շատ երկար տևեց, որտեղ օգնութեան ստանալու հույսը կտրւեց, պաշարւածներին դրութեանը ծանրացաւ, բայց տոկունութեանը և դիմադրական ուժը թուլացաւ: Չիլհիջըն ամսին կրղըլուշ զինվորները ընդհանուր հարձակումով մտան նոր պարիսպներ և դրավեցին: Ալունիներէից շատերին գերեցին և մեծ մասին նահատակեցին: Պաշարման սկզբում Եղած 5—6 հազար զինվորներից, չոթ ամսվա ժամանակամիջոցում 1500-ի չափ մարդիկ ընկան մարտում: Մոտ 500 հոգի մահացան, զինվորների կեսը հակառակվելով թողեց հեռացավ, այնպէս որ քանակից մնաց միայն 500 մարդ: Այս փոքրաթիվ զինվորները անկարող լինելով պաշտպանելու բերդի ընդատ ձակ սահմանները, հրամարվեցին բերդը պաշտպանելուց: Իսկ մեծաթիվ թշնամին ամեն կերպ ձգտում էր հաղթանակ ձեռք բերել: Մոտ հարիւս ամսի 10-րդ օրը՝ նրանց սգի օրը լինելով, զգուշացան կռիվներից, որպէսզի հետո ավելի ուժեղացնեն իրենց հարձակումը: Երբ Շահի զինվորները պաշարւածներին օգնութեան խնդրելու և անձնատուր լինելու կոչ արին, պաշարւածներն ստիպւած շնորհ խնդրելով դիմեցին վեդիւրին: Որոշ նկատառումներով այդ խնդրանքը ընդունվեց:

Պատմագիրը «Շահի Միջլիսի պատկերը» վերնագրով հաստատածում նկարագրում է Երևանի բերդի գրավումից հետո, Շահ-Արլասի դուռով և դաժան վերաբերմունքը զեղի անձնատուր Լոռուները: Շահ իր վրանում ընդունում է իր զինվորների պարագլուխներին: Այդ մասին նախման տուում է՝ «...Մի անկյունում հասարակ կերպով զորքի վրա նստած էր Շահը, նրա ձախ կողմում՝ Լեվենդ խանի որդին Իսքենդեր խանը, աջ կողմում՝ Միսոնի որդին՝ Գուրգինը [Գուրգինը], որոնք նստած թափառաշրջիկների նման ժողով էին անում: Դրանից հետո նստած էր Թաւրիզի բեյերբեյի Ալի փա-

ան, նրանից հետո Քուրդ-Ղազին և նմանները, Ալեքսանդրելից հետո՝ Շերիֆ փաշան և այլ զինվորական պարադուխներ ...այս պահից գոռողը [Շահը] բյաֆիրներին «էհլի-սյուննեթ»^{*} մուսուլմաններից գերազաս էր համարում... հետո նախապես զերի վերցրած ուլմաններին դիմելով ասաց՝ «Իսկ ֆեթիա եք տվել, որ կրդըլրաշներից մեկի սպանությունը հավասար է 70 բյաֆիրի սպանության» և հետո նրանց ամորձիքներն ու թոքերը պատռել տալով սպանեց։

Նալիման հիշատակում է, որ այդ բոլոր մանրամասնությունները նա վերցրել է ղեկավարին ականատես Նախիջևանի Կադի Զեր-րահ-Զադեի փադիշահին ներկայացրած գրությունից։

Երևանի գրավումից հետո Շահ-Ալյրասը գրավում է նաև Շամախին ու Շիրվանը։

Կարսի պաշարումը Երևանի գրավումից հետո և կրդըլրաշների մի շարք շահագործությունները

Հասան-Բեյզադեն դրում է, որ Շահ-Ալյրասը Երևանի բերդը պաշարած ժամանակ Շերիֆ-Մուհամմեդ փաշան անձնատուր լինելով՝ դուրս էր եկել։ Երբ փաշան ներկայանում է Շահին, սա սպանել է տալիս փաշայիս՝ անհուվատարմության ամբաստանությունը։ Պաշարման ժամանակ էմիր-Շյոնե խանը մի խումբ կրդըլրաշ-զինվորներով ուղարկվում է շրջակայքը նվաճելու և Ակշա-Կալա բերդը գրավելու։ Էմիր-Շյոնե խանը պաշարում է Ակշա-Կալան և ինքը բռնությունների հակամետ լինելով, սկսում է կոտորել ու թալանել այդ վայրերը, իսկ հայ ռայաներին ամբողջությամբ քշում է և տանում Իսֆահան... Այդ ժամանակ այս երկրի Ալալ-բեյ՝ Քեհան բեյը, որ Կարսի իշխող Օսման-Աղայի կողմից ուղարկված էր գերիներ բռնելու, ընկնում է էմիր-Շյոնեի զինվորների ձեռքը։ Էմիր-Շյոնեն նրան ուղարկում է Շահի մոտ։ Շահը նրան՝ «Դու Թավրիզի թնդանոթապետն ես եղել» ասելով, կապում է թընդանոթի բերանին և ղեկի երևան կրակելով պատահապատահանում։ Երևանը բռնությունը գրավելուց հետո, օսմանցիներին ազատություն է տալիս, նրանց պաշար և մթերքներ տալով, հատուկ կարավանով ուղարկում է Կարս։ Երևանի պարսիկները բռնորովին քանդում, դետնին է հավասարեցնում և էլալեթը շնորհում

^{*} էհլի-սյուննեթ կոչվում են Մուհամմեդին և նրա հաջորդներին հավատացող և հավատարիմ մուսուլմանները, այսինքն սյուննեի դավանողները։

Էմիր-Գյոնն խանին: Շահը այդտեղից լեր է կենում և իր զորքերով զնում Կարս, ուղարկում բերդը: Կարսի զորամասը կազմված էր Երևանից եկած և մեծ մասամբ վիրավոր 400 քաջերից. սրանք աչեմի հետ կովկաս վարժ լինելով, դուրս եկան Շահի դեմ և սկսեցին կռվել: «Մոլորչալ» Շահը նրանց լուր ուղարկեց և ասաց՝ «Եթե Կարսը գրավեմ, այս անգամ ձեզից ոչ մեկին չպետք է խնայեմ»: Նրան հաջողվեց Կարսը գրավել: Էրզրումի էմիր-ուլ-Ումերա՝ Քյուսեղ-Աեֆեր փաշան նրանց [մուսուլմաններին] ապահովեց սաշարով: Շահը նստատակ ունեն գրավել նաև Ախասխան [Ախալցխան]: Այդ ժամանակ Ախասխանի իշխողը Կարակաշ փաշան այնտեղ էր. և Աստուծո օգնությամբ կարողացավ բերդը պահպանել: 300 աշեմներ ուղարկված էին մի մեծ խանում և հայ ռաջաների կանանց բռնությունները բերել սալով, զվարճությամբ էին զբաղված: Հայերը դիմեցին Աեֆեր փաշային, որը Երևանից եկած զինվորներով հարձակվեց խանի (բարվանսարայի) վրա: Թեթև հրացանային կովից հետո, Աեֆեր փաշան տանիքը ծակելով ներս մտավ և հարբած աշեմներին ամբողջովին կոտորեց ու նրանց դուխները ուղարկեց Ստամբուլ: Ավելի ուշ, Աեֆեր փաշան և Կարակաշ փաշան, Ջղալե-Ջադեի պարտություն կրած կռվում նահատակվեցին: Սակայն «Ֆեղլեբեում»՝ գրված է, որ երբ Շահը Երևանի վրա հաղթություն տարավ, Շերիֆ փաշային պատիվ անելով նրան Իմամ-Ռիզայի մյութեֆելիություն** պաշտոն տվեց: Սա իր կյանքի մնացած օրերն անցկացրեց Մեշհեդում: Շահը մյուս պաշարվածներին ադատ արձակելով, ասաց՝ «Ով ուզում է, թող իմ նորարը լինի»: Իրանց Մուհամմեդ փաշային հանձնելով՝ Կարս ուղարկեց: Էրզրումի բեյլերբեյին ու Սերդարը՝ Սաաթլի-Հասան փաշան, վախճանված էին, այդ պատճառով լանակը ցրվեց և նոր ձեռնարկումները հետաձգվեցին հաջորդ տարվան:

(«Թարիխի—Նաչիմա», հատ. I, էջ 388—396):

* * *

Նաչիման 1613 թ. գեղերի շարքում, շարունակում է պարսկական պատերազմի հաջորդ գեղերի մանրամասն նկարագրությունը: Իրանի արշավների ղեկավար է նշանակվում Ջրղալե-Ջադե-Սինան փաշան. սա ճանապարհին ուժեր հավաքելով է զրազվում և միայն ձմռանն է հասնում Կարս: Նրա օսմանյան բանակը հասնում է Եսփիլեան, Շահը հանգստանում էր Թավրիզում:

* «Ֆեղլեբե» — թուրք պատմագիր Քյաթիր-Չելերիի պատմությունը:
** Մյութեֆելիություն — վանքֆների վարչություն, մյութեֆեյի՝ վանքերի կառավարիչ:

Նախիման ասում է՝ «...որովհետև զյուզերի և բաղարների ուայաները նախապես արտորվել էին, ևրկիրը մեայել էր տեմշակ, բողցն ու սովը հասել էին ամենա-ծայրահեղ աստիճանի...»։ Ջրղալե-Ջաղեն հրաժարվելով Շահի հետապնդումից, բաշվում է զեպի Վան։ Այստեղ նա իր մոտ է հրավիրում բուրդ բեշերին, նրանց հետ միություն կազմելու, նպատակով։ Շահ-Աբրասն Ալլահվերդի խանին մեծ ուժով ուզարկում է Ջրղալե-Ջաղե-Սինան փաշայի դեմ։ Պարսիկները պաշարում են Վանը. փաշան բավարար ուժեր չունենալով, նավակով Վանա լճի վրայով փախ-չում է զեպի Աղիջեսաղ և այնտեղից շտապում Երզրում։ Շահն իմանալով փաշայի փախուստը, Վանի բերդի պաշարումը վերացնում է և բաշվում զեպի Թավրիզ։ 1014 թ. Սինան փաշան նոր ուժերով արշավանքի է ելնում։ Սայմաստի և Խոջի շրջանում տեղի ունեցած կռվում կրղըրաշները պարտվում են, բայց հետո, Էրբ օսմանցիները կրղըրաշներին հետապնդելով շատ առաջ են գնում, պարսիկները կորում են նրանց նահանջի ճանապարհը։ Օսմանցիները շարաշար պարտության են մատնվում, Ջրղալե-Ջաղե-Սինան փաշան ստիպված նորից բաշվում է զեպի Վան։

* * *

1019 թ. (1610) գարնանը Ջելայիների ոչնչացման գործում հայտնի դարձած Մուրադ փաշան, Սևրդարի պաշտոնով և մեծ ուժեղով գնում է զեպի Թավրիզ։ Քաղաքը բոլորովին դատարկված և զրեթե ավերակ վիճակումն էր, Նախիման գրում է. «...Բայմական զինվորները մնացած շենքերն էլ բանդեցին ու այրեցին»։ Գրանից հետո Սևրդարը հատուկ նամակով գիմում է Շահ-Աբրասին, ու հայտնում, որ նա Շահ-Իսմայիլ 11 ժամանակ կերված պայմանագիրը խախտել է։ Շահն իր նա-մակում հայտնում է՝

«...ձեր սահմանի վրա եզոդ իշխանները, մեր վաճառական-ներին ապրանքների վրա աշք ունենալով, մի քանիսին սպանել են։ Այս մասին լաղմիցս հայտնել ենք փաղիշահին, սակայն նա բոլո-րովին ուշադրություն չի դարձրել, չնայած որ սուլթանական նա-մուսը դրան չպետք է հանդուրժեր։ Աստուծո կարգադրությամբ, մենք գրավեցինք մեր ժառանգական կալվածները հանդիսացող երկրե-րը։ Թաթարական զինվորները պարծանքի առարկա են։ Թաթարա-կան ղեկավարները՝ Իսլամ-Կիրայը և Ղադի-Կիրայը, Շիրվանի վրա զինվոր տանելով, կրղըրաշների դեմ մղած կռվում պարտվել են, իսկ խաները իրենք գերի էին բնկել։ Հիմա եթե նորից գան, դարձ-յալ իրենց արժանի պատիմները կստանան։ Այ-Օսմանի փաղիշահ-ներին ուժը, հարստությունը և բանակի մեծաթիվ չինելը մեղ հայտնի է։ Սակայն մեր զաղինները առաջնորդվելով նվիրական Շարիաթի ցուցմունքներով, բոլորովին շեն սարսափում ձեր զորքի շատու-թյունից։ Նորին Վեհափառություն սուլթան Սյուլեյման խանի, իմ հանգուցյալ պապ՝ Շահ-Թահմասրի հետ կնքած պայմանագրի համաձայն սահմաններն որոշելու կարելիության ղեպքում, ես Էր-

ջանիկ փաղիշահի մեկ կույնն էմ. էթե մարդը թշնամության մեջ
ուժեղ չլինի, նրա բարեկամությանն էլ չի կարելի վստահել: Մեր
բարեկամությունը կտեսնենք: Այնպես որ, էթե համաձայն չեք, այդ
ղեպրում թող տեղի ունենա նախախնամության կարգադրածը,
վեասելամ:

ՄԼԾ ԱԼԵՂԱՐ ՄՈՐԱՊ ՎԱՇԱՅԻ ԿԱՏԱՍԽԱՆԵՐ

«...Դուք հայտնում եք, թե թաթարական զինվորները պարծան-
քի առարկա են. թաթարները փաղիշահի այլ կույների նման են: Եթե
նրանց խաները դերի են բնկել, դա նախախնամության կարգա-
դրությունն է, մի անգամ հաղթվողը, մի այլ անգամ հաղթող կհան-
դիսանա: Եթե ձեր կողմից գերի բնկածներին հաշվենք, բացի ավե-
յորդ երկարաբանությունից, ամոթի առարկա կլինի: Այնպես որ,
էթե դուք ձեռք քաշեք երջանիկ փաղիշահի խութրեն կարգացված
երկրներից, այդ ղեպրում, էս էլ փաղիշահի մի հավատարիմ կույր
լինելով, հույս ունեմ, որ խոսքս կբնդունվի. մեր միջև խաղաղություն
և ապահովություն ստեղծելու ջանքերը դործ դնելով, բոտ առաջնույն
սահմաններն որոշելուց հետո, էս կհեռանամ: Բալամական զինվոր-
ները տարիներ շարունակ այս կողմերում են ձմեռում և նախա-
խնամության կարգադրությամբ՝ հաջողության հասնելու համար գործ
են դնում ամեն տեսակ ջանքեր: Բարձրյայն Աստուծո ողոր-
մությամբ՝ մրեթինդիլ լինելն անհրաժեշտ է: Սրանից առաջ Շահի
ուղարկած նամակով, Շեմսեղգին-Մուհամմեդ աղան եկել
և դիմելով Մուրադ վաշալին խոսել էր հաշտության մասին:
Նրա հետ միասին խալրեղդին-Չավուշը բերել էր պատասխան-
նամակը: Մոտ մի տարի է անցել, բայց պատասխան դեռ չի
ստացվել: Սուլթան Մուրադ խանի ժամանակ մեր տիրացած
երկրներն ազատելու համար, երբ էս Ջեմադիյե-ախրրի 20-րդ օրը
մեծաթիվ զինվորներով էրդրում եկա, վերոհիշյալ Մուհամմեդ
աղան և խալրեղդին-Չավուշն եկան և հանձնեցին իրենց հետ բե-
րած արքայական [Շահական] նամակը, որի մեջ ասված էր,
որ զաշնագիրը խախտելու պատճառ է հանդիսացել սահմանի վրա
գտնվող իշխողների կողմից ձեր վաճառականների ապրանքների
զրավումն ու հափշտակությունը: Երկուստեք խոսքերն երկարում և
շարունակվում են. դուք ցանկություն ունեք հաշտության դործը
զլուխ բերել, անցյալը մոռանալ և նախորդ սուլթանների ժամանակ
բնդունվածի հիման վրա խաղաղություն կնքել: Այնքան ժամանակ:

որքան որ Սուլթան Մուրադ խանի օգոթ նվաճված Երկրները գտնու-
վում են այն կողմը, պարզ է, որ «անցյալը պետք է մոռանալ»
նշանաբանը, փաղիշաճի կողմից համոնություն չի կարող արժա-
նանալ: Եթե խաղաղություն էք ցանկանում, պետք է հանձնեք այն
Երկրները, որտեղ կարգացվում է փաղիշաճի խուժրեն»:

Այս բովանդակությամբ պատասխան գրվեց և ուղարկվեց:

(«Թարիխի—նայիմա», հատ. II, էջ 84—86):

1019 թ. (1610) ձմռանը նորից Շահի կողմից պատգամավորներ եկան: Շահն
առաջարկում էր հաշտություն կնքել, գրավված վայրերի բերքից տարեկան 200
բեռ մետաքս տալու և այդ երկրների վրա փաղիշաճի կողմից մի բիլլերբեյի նշա-
նակելու պայմանով: Մուրադ փաշան չի համաձայնվում և արշավանքի է պատ-
րաստվում, սակայն նրա մրցակիցը՝ Նեուհ փաշան, որը 1029 թ. Մուրադ փա-
շայի մահվանից հետո նրան էր փոխարինել, հակամետ էր Շահ-Աբրահամի հետ հա-
մաձայնություն կնքելու: Նեուհ փաշան իր հետ վերջնելով Շահի պատգամավոր-
ներին և նրանց հետ բերած մեկ տարվա մետաքսը, գալիս է Ստամբուլ: 1021 թ.
երկու երկրների միջև կնքվում է խաղաղության դաշնագիր, Սուլթան Սյուլեյման-
կանունիի և Շահ-Թահմասի միջև որոշված սահմաններով և տարեկան 200 բեռ
մետաքս իբրև տուրք վճարելու պայմանով:

Նայիման առիթ է հաշտության դաշնագրի մանրամասն պայմանները, որոնց
մեջ բացի կրոնական և դավանական կետերից, կարևոր է նշել Սամանյան պետե-
թյան հավատարիմ Դադառանի, Կամիսալի և այլ խաների պաշտպանությունը և
առանձնապես հետևյալ կետը՝ «Անիժյալ ուստի այդ կողմերում երթևեկության
ճանապարհը փակելու համար, նրա կողմից կատուցված Խերեք բերդի կործանման
համար տրված ֆերմանին, Շահի գինավորներից ոչ մեկը չպետք է միջամտություն
ցույց տա...»:

(«Թարիխի—նայիմա», հատ. II, էջ 94—95, 113—114)•

1024 թվականի (1615) դեպքերը. Սերդար և Մեծ վեզիր
Մուհամմեդ փաշան զենում է դեպի Երևան

Պարսից Շահի հետ նախապես կնքված խաղաղության պայ-
մանագիրը Նեուհ փաշայի հետ եկած պատգամավոր կադի-խանի
միջոցով 1021 թ. Շարան ամսին Մուստաֆա Չավուշի ուղեկցու-
թյամբ ուղարկվել էր [Շահին], նա [չավուշը] մոտ երկու տարի
մնաց Աջեմի երկրում: Շահ-Աբրահամը չնայած որ հանձն էր
առել ամեն տարի 100 բեռ մետաքս և 100 բեռ թանկագին
ապրանքներ ուղարկել, երկու տարվա ընթացքում ոչինչ չէր տվել,
ասելով՝ «Մի՛թե ես հարկատու եմ և ոչ ոք»: Խոստումնազան-
ցությունը և պայմանագրի խախտումը փաղիշաճի մեջ դալորելի
առաջացրեց: Այդ պատճառով ֆերման տրվեց, որ Վեզիր-Մուհամ-

մեզ փաշան արշալանքի սլատրաստվի: Նա ֆերմանի համաձայն սկսեց սլատրաստություններ տեսնել: Այդ ժամանակ Աջեմի դեմ արշալանքի դուրս եկան Կափու-կուլինները, Ռումելիի և Անադոլուի ղինվորները: Նույն տարվա Ռերիուլ-ախըրի 23-րդ օրը Սևրդարը մեծ հանդիսավորությամբ տնցավ Սկյուդար... 20 օր հետո առաջ շարժվելով մտավ Հալեսլ և ձմեռն այնտեղ անցկացրեց:

Այդ միջոցին Իրանի շահի սուրհանդակը գալիս և հայտնում է, որ Շահը համաձայն է ամեն տարի որոշված մետաքսը տուլ: Սակայն փաղիշահն իր որոշումը չի փոխում: Երբ Սևրդարը Հալեսլում էր, Շահի պատգամավորը գալիս է Սոամբուլ, սակայն ոչ մի ուշադրության և հարգանքի չի արժանանում:

Մի տարվա ընթացքում ոչ նրա նստակն են ընդունվում և ոչ էլ նրա բերան նվերները:

1025 թ. գարնանը ներից սկսվում են ռազմական սլատրաստություններ: Տարբեր կողմերից եկած ռազմական ուժերը հավաքվում են էրզրումում և վերջինիս 7 թնդանոթ, շարժվում են դեպի Երևան:

(«Թարիխի—նայիմա», հատ. II, էջ, 141—142):

Կարսի բերդի կառուցումը

Կարսի բերդը մոլորյալ Շահի բռնության հետևանքով քանդված էր: Այժմ, անհրաժեշտ համարվեց բերդը նորոգել և այնտեղ ղինվորներ պահել: Կափու-կուլիներին և փաշաներին հանձնարարվեց մաս-մաս կատարել շինության աշխատանքները, որոնք մի շաբաթվա ընթացքում բերդը բնակելի դարձրին... Բերդի սլաշտ-սլանության համար, ղինվորներ և թնդանոթներ տալուց հետո, Ջեմադիյե-ախըրի կեսին շարժվեցին դեպի Երևանի դաշտը: Գիշերը խրամատնիս սլատրաստելով բերդը սլաշարեցին: Էմիր-Բյունի խանը նախապես բերդն ամրացրել, ղինվորներով և ռազմամթերքով ասպահովել էր: Շահն իր ղինվորներով գտնվում էր Նախիջևանում: [Բերդի] շրջակայքում թնդանոթներ դրին և 20 օր շարունակ գնդակոծեցին, սակայն ասպարդյուն: Հետո սկսեցին հողը փորել: ցերեկը փորածը, գիշերը ներս էին տանում: Փոսերում ձգված տոսլրակները ու դարարները* կեռերով ներս էին քաշում: Բ վերջո իսլամական ղինվորներն ամբողջուններ շինեցին, զարբազաններով անցքեր բացին ու ամեն կողմից առաջացան դեպի բերդը: Մադենդերենցի հրացանաձիգները խմբված մեծ և կատաղի մարտեր

* Ղաբար — թևից դարձված խոշոր պարկ:

մղկեցին, որի հետևանքով շատերը նահատակվեցին: Երբ Լենիշերի-
ների աղան՝ Մյուսելլի-Աղան նահատակվեց և «թուրքերեն շիմա-
ցողը»^{*} վիրավորվեց, բռնակը ստիպված եղավ հետ քաշվել:

Հետ պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է հաջորդ պատերազմա-
կան գործողությունները: Նախիջևանի պաշարումը տևում է 44 օր, կռիվները
լինում են վերին աստիճանի կատաղի: Չմեռն վրա է հասնում, և օսմանցիները
ստիպված են լինում պաշարումը վերացնել և հաշտություն կնքել՝ Նևուհ փաշայի
ժամանակ որոշված մետաքսի և նվերների կեսը տալու պայմանով: Բերդի համար
օսմանցիների բերած մեծաքանակ պաշարները ոչնչանում են: Կրկնվող զինքը բեր-
դից դուրս գալով առևտուր են անում: Թնդանոթներն ուղարկում են Կարս: Բա-
նակը ձմեռվա դաժան խստության պատճառով մեծ դժվարություններով հասնում
է Էրզրում, ճանապարհին շատերը սպռնում են:

Այս անհաջողության պատճախահատուն Մուհամմեդ փաշան էր, որն «այն-
րան գանձով և զինվորներով անկարող եղավ Երևանի նման մի հողային
բերդ գրավելու» [Նայիմա]: Փաշային հեռացնում են վեզիրության պաշտոնից:
Ստամբուլում գտնվող ճահի պատգամավորը բանտարկվում է Եգիպտոսում: Նոր
նշանակված Սուրուր-խանի փաշան պաշտաստվում է նոր արշավանքի:
Ղրիմի խանին՝ Ջանիկ-Կիրային ֆերմանով առաջարկվում է մասնակցել արշա-
վանքին: Սա 40 հազար զինվորներով Քեֆեից անցնում է Գենջե, Նախիջևան և
Ջյուլֆան կողոպտում, որի համար արժանանում է փառիշահական շնորհների
(500 ալթուն, սուր, խալաթ, ձի և այլն):

(«Թարիխ—Նայիմա», հատ. II, էջ 142—143):

1026 թվականի (1617) ղեկավարից

Վրաստանի պաշտպանության համար զինվորների առաքումը

Գուրիլի իշխանը նամակ էր ուղարկել և հայտնել, որ կրկն-
վաճակները նպատակ ունեն Վրաստանի իրենց տրամադրության տակ
առնելու: Այդ պատճառով Վրաստանի պաշտպանության համար,
կարգադրություններ ուղարկվեցին Բաթումի բեյլերբեյի Օսման
փաշային, Չըլդրի բեյ Մուրթաղա բեյին, Սեֆեր փաշային և Վրաս-
տանի կողմերում եղող այլ իշխողներին և էմիրներին, Գուրիլի,
Դադիանի և Աչըր-բաշի բեյերին, Դադստանի իշխաններին, իրենց
տրամադրության տակ եղած զինվորներով, ինչպես նաև էրզրու-
մում և Տրապիզոնում գտնվող բոլոր Լենիշերիներին՝ իրենց սպա-
ներով միասին, անհապաղ հավաքվեն Սերասքերի մոտ և պատ-
րաստ լինեն:

(«Թարիխ—Նայիմա», հատ. II, էջ 151—152):

^{*} Վանի Բեյլերբեյի Հյուսեին փաշային տրված անունը:

Սերգար Խալիլ փաշան մեծ բանակով գնում է Ռավրիզի վրա, նրա հետ էր նաև թաթար խանը՝ Ջանիկ-Կիրայը։ Շահը էրդերիումն էր, թաթար խանը իր զինվորներով և 10 տանջակն զինվորներով ուղարկվում է Շահի նշանավոր խանն-րից՝ Կարչղաջ խանի դեմ, որը գտնվում էր էրդերիլի մոտ։ Թաթար խանը 8 կո-նաքի հանապարհն անցնում է Երկու և կես օրում և Սերավի դաշտում կռվի մեջ մտնում Կարչղաջի հետ։ Կատաղի կռվում խախտված և թաթարական բանակի զինավորներից շատերը սպանվում են, մի մասն էլ գերի է ընկնում։ Ջանիկ-Կիրայը հաջիվ է ազատվում և փախչում։ Խալիլ փաշան այս պարտության լուրն ստանալով գնում է դեպի էրդերիլ։ Շահ-Ներբասն էրդերիլը դատարկում է և հետ է բաշխում։ Նորից սկսում են հաշտության բանակցություններ և Նեսուհ փաշայի ժամանակ ընդունված պայմաններով հաշտություն է կնքվում 1027 թ. (1618)։ Նալիման՝ «Սերավի դաշտում երկուստեք կնքված խաղաղություն» վերնագրով հատվածով տալիս է, ի միջի այլոց, հետևյալ մանրամասնությունները. «...խորա-մանկ Շահը զինվորների համար ուղարկեց 800 ուղտի բեռ պաշարեղեն... մասնա-վորապես մեծ վեզիրի համար 9 ուղտի բեռ հալվա և քաղցրեղեն (մուրաբբա), ամեն տեսակի պտուղներ, մասնավորապես լիմոնի և նուռի ամենալիցի տե-սակները, նուրբ և բնտիր մետաքսե գործվածքներ, բրինձ, շաքար (որի ամեն մի դոլոսը 5—10 կըլ* էր կշռում), կնիշերիների աղային, Սադրաղամի քեթխուլա-յին, այլ փաշաներին և ավագանիներին՝ 2—3—5 ուղտի բեռ նվերներ, որով իր Բարեկամությունն ու անկեղծությունն արտահայտեց։ [Շահի] պատգամավորը՝ Միրզա-Մուհամմեդն այդ բոլոր բերեց և բաժանեց ինչպես որ հատկացվա-ն էր...»։ 1029 թ. (1619) Շահ-Ներբասի պատգամավորը՝ Բուրուն-Կասրմ լի-զալիս է Ստամբուլ, իր հետ բերելով 100 բեռ մետաքս և 4 ուղտի ու մեկ ոնգեղ-ջուրի բեռ դանազան նվերներ։

Տեղի ունեցած բանակցությունների հետևանքով Ախասխայի կյալնթն ռաման-ցիներին մնալու, իսկ Բաղդատի ռամանում երկու տանջակ պարսիկներին տալու պայմանով, ստորագրվում է խաղաղության պայմանագիրը։

Նալիման հիշում է 1030 թ. (1620) տեղի ունեցած կլիմայական արտակարգ երևույթը․ Ձմռան, Ռեբի-ուլ էվլեդի 10-ին, Ստամբուլում մեծ քանակությամբ ձյուն է տեղում և ալիպիսի սառտիկ առանամանքներ են լինում, որ ծովը սառ-չում է։ Նույն ամսի 17-ին Ստամբուլի և նրա Արիական մասի՝ Սկյուդարի միջև ծովը բոլորովին սառչում է, նավագնացությունը կանգ է առնում, որի հե-տևանքով քաղաքում առաջանում է մեծ թանկություն։

Նալիման ասում է, որ բոլոր պատմագիրների տված տեղեկությունների, հիշ-բերի 121 թ. Ստամբուլում տեղի է ունեցել նման երևույթ։

Այդ մասին շաշիմի Չելեբին գրել է չափածոյով,

Ռանապարհ եղավ դեպի Սկյուդար,
Շագար երեսունին Սպիտակ ծովը սառեց։

(«Թարիխի—Նալիմա», հատ. II, էջ 164—168, 172—173)։

* Կոյե կամ օկկա—ծանրության կշիռ է։ հավասար է 1 կգ. 284 դրամի։

Արագու փաշայի ապստամբական շարժման մասին

Նայիմայի «ապստամբյան» մեջ Արագա փաշայի ապստամբական շարժումը շատ մեծ տեղ է բռնում։ Այդ շարժումը կապված էր Թուրքիայում, մասնավորապես Ստամբուլում ծայր առտիճանի հասած ենիչերիական խլրտուժների և անկարգությունների հետ։ Արագա փաշայի ապստամբական շարժումը զուգահեյում է կողբւբաշների Վրաստանում կատարած արշավանրի և Շահ-Աբբասի կողմից Բաղդատի գրավման կապակցութամբ՝ Թուրք-պարսկական պատերազմական գործողությունների բնդարձակման հետ։ Վրաստանում կատարված դեպքերը թարգմանում ենր ամբողջութամբ։ Բաղդատի շուրջը մղվող երկարատև կռիվներն անմիջական կերպով կապ շունենալով Հայաստանի հետ, դուրս են մնում ձեր նյութից։ Իսկ Արագա փաշայի ապստամբական շարժման վերաբրյալ նյութերը, որոնր նայիմայում արված են րստ տարեգրություն և շատ բնդարձակ մանրամասնություններով, մենք տալիս ենք մի բնդհանուր համառոտ տեսություն, թարգմանելով նայիմայից միայն բնորոշ հատվածները։

Նայիման Արագա փաշայի մասին ասում է՝ «Արագա փաշան ինքնըստինքյան կարող և քաջարի անձնավորություն էր, Աղբրում գտնվում էր Ջանփուղադ-Օղլուի* ծառայության հեջ։ Մուրադ փաշայի արից աղատվել էր ենիչերիների աղա խալիլ փաշայի միջնորդությամբ, որից հետո ծառայել էր խալիլ փաշային։ Շնորհիվ իր բնդունակության, խուժիների արշավանրի ժամանակ նշանակվել էր Ռումելիի բելլերբեյի... հետո ստացել էր երդրումի էյալեթը։ 1031 թ. երբ տեղի ունեցավ Սուլթան Օսման II գահընկեցությունը, Արագա փաշան՝ լսելով այդ, որոշեց փաղիշահին սպանողներից՝ ենիչերիներից վրեժ լուծել... գինվոր և հարբտություն հավաքելու բնդունակ լինելով, մեծ թվով սեկրաններ հավաքեց։ Նա հատկապես հարգանք էր ցույց տալիս հայտնի, անվանի քաջ և կարող մարդկանց։ Ենիչերիները խիստ ինքնահավան էին դարձել և գոռոզացել էին, երգրումումն էլ անկարգ և ապօրինի շարժումներից հետ շլին մնում, էմիր-ուլ-Ումերալի մարդկանց ենդություններ պատճառում, իրար հայհոյում ու անարգում էին։ Արագա փաշան խառնակություններ առաջացնողներին, հայհոյողներին և կրավողներին անխնա կերպով կոտորեց, կախեց իր ձեռքն անցած ենիչերիներին և երգրումը նրանցից մարբեց։ Հնոո իր էյալեթին ենթակա Ախասխայի բերդում եղած բերդապահ ենիչերիներից 70-ի շափ մարդ կոտորեց, Վրաստանի սահմանները նրանցից մարբեց... այս մասին լուրեր տարածվեցին և շրջակայքում խոսում էին թե՝ Արագա փաշան ապստամբվել է և Սուլթան Օսմանի արյառհամար ենիչերիներին կոտորում է...»։

Այդ պատճառով Արագա փաշայի Սվադ ուղարկած սեկրաններին ենիչերիները կոտորում են։ Փաշան 10 հազարի շափ լավ գինված գինվորներ է հավաքում և շարժվում Սվադի վրա։ Սվադի բնակիչները նրան դիմավորում են մեծ պատվով։ Արագա փաշան բոլոր ենիչերիներին հաշվառման է ենթարկում։ Մի քանի որ հետո հրամայում է, որ բունեն և իր մոտ բերին Սվադի ենիչերիներից երեք հայտնի քաջերին... փաշան երեքին էլ ուղտերի վրա փայտով մեխել է տալիս, ուսերը ծակելով մեղրամոմ լցնում և վառել տալիս, «խրեց փաղիշահին շխալող մուրդկանց վիճակն այս է» ասելով՝ քաղաքում ցուցադրե-

* Ջանփուղադ-Օղլու, Ջելալինեբի պարագլուխներից է։

լույց հետո տարբեր ձևերով սպանում է, Փաշան բոլոր դասի ենիշերիններին ան-
խորհա՝ կերպով կոտորում է, նրանց բնակարանները կողոպտում և թալանում:
Նաչիման ասում է՝ «...նրանց ամեն մեկի բերանում կրկնվում էին այս խոսքերը
«Ստամբուլ պիտի գնանք, Դար-ուլ-Սուլթանեն» պիտի կողոպտենք ու թալանենք»:
Այս ղեպերի պատճառով շրջակայքի ժողովուրդը շատ սարսափահար էր՝ Լեզլու
Մարաշի բելլերեյին՝ Կլավուն-Յուսուֆ փաշան 10 հազար զինվորներով միա-
նում է Արաղա փաշային: Արաղա փաշայի սպիտամարտկան շարժումը բնդար-
ձակվում է: Ստամբուլից Արաղայի վրա է ուղարկվում սերասեր Մյուրթեղա փա-
շան, որը 10 հազարի չափ զինվորներով Կարա-Հիսարի-Շարբիյում սպասում է
Արաղա փաշային: Արաղա փաշան գալիս է մեծ ուժերով, կռիվը շատ կատաղի է
լինում, Նաչիման ուսում է. «Ջեկալիները բազմաթիվ լինելու պատճառով, Մյուր-
թեղա փաշան պարտվեց և բաշվեց Կարահիսարի բերդը: Արաղան պաշարում է
բերդը, Մյուրթեղա փաշան հանձնվում է և ենթարկվում Արաղա փաշային,
որը նրան րեզունում է մեծ պատվով: Ստամբուլից Սվադի վալի նշանակված
Թալար փաշան գալիս և դրավում է Սվադը, հետո փաշան միայն խորաման-
կությամբ կարողանում է ազատվել Արաղայից և փախչում է Մեծ վեզիր Մու-
համմեդ փաշայի բանակը, որը ուղարկված էր Արաղա փաշայի վրա: Մու-
համմեդ փաշան գալիս է շատ խաշոր ուժերով: Արաղա փաշան,— ասում է
Նաչիման,— տեսելով որ Ալ-Սամանի վեզիրն իր վրա է գալիս, մեծաթիվ
զինվորներով օսմանյան բանակին դիմավորելու համար հավաքում է թուրք,
բուրդ, թուրմեն և այլ ցեղերից անթիվ զինվորներ և դուրս գալիս Սվադից
Սերդարին դիմավորելու: Արաղա փաշան Կալսերիի (Կեսարիա) զաշտու
տեղի ունեցած կատաղի կռվում պարտվում և փախչում է: Նաչիման հի-
շում է, որ Քյաթիր-Չելեբին իր հոր հետ միասին Սերդարի բանակում է
եղել և ինքն ախանառես լինելով այդ պատերազմական ղեպերին, իր
«Ֆեզլեբյում» մանրամասն նկարագրել է այդ պատերազմը: Արաղան ճա-
խապես գնում է Սվադ և Կյանեդից էրզրում: Սերդարը նրան հետապնդում է,
սպասում փաշան դիմում է սերդարին և սամանս խնդրում: Սերդարն ընդունում
է Արաղայի խնդիրը և նրան դարձյալ տալիս է էրզրումի էյալեթը (1033):

Սակայն Արաղա փաշան հետադաշում շարունակում է իր սպստամբական
շարժումը: Այդ ժամանակ պարսիկները պաշարել էին Ախասխալի բերդը: Անադո-
լուի վալի՝ Դիշլենդ-Հյուսեին փաշան Սերասեր է նշանակվում և ուղարկվում է
Ախասխա: Արաղա փաշան իմանում է, որ Սերդարի կողմից իր սպանության
մասին հրահանգներ են տրված, նա հավաքում է իր ուժերը և Դիշլենդ փաշայի
դեմ մղած կռվում նրան վերավորում և բանակը պարտության է մատնում: Խա-
լիլ փաշան, Արաղայի սպստամբությանը վերջ տալու նպատակով պաշարում է
էրզրումը: Այս պաշարմանը մասնակցում է վրացի Մադրավ բեյը, իր հետ բերած
թնդանոթով, 70 օրվա պաշարումից հետո խալիլ փաշան սաստիկ ձմեռվա պատ-
ճառով ստիպված է լինում պաշարումը վերացնել և ետ վերադառնալ: 1037 թ.
(1627) Արաղայի վրա է ուղարկվում Կալսիին ենիշերինների աղա՝ Խուսրով փաշան,
որը մեծ ուժերով և բազմաթիվ թնդանոթներով պաշարում է էրզրումը: Արաղան,
տեսնելով, որ դիմադրությունն աննպատակ է, դիմում է փաշային և հանձնվում:

*Դար-ուլ-Սուլթանեն՝ բառացի՝ նշանակում է Սուլթանի ասրած վայրը,
ախներն մայրաքաղաք Ստամբուլը:

Պատմագիր նախմասն մեծ շտապանքներով է խոսում՝ խուսրեվ փաշայի սասին, որը կարողացավ վերջ տալ տարիներից ի վեր պետության և երկրի համար պատահառ ցարձած Արագա փաշայի ապստամբական շարժմանը։ Խուսրեվ փաշան Արագային իր հետ վերցրած գալիս է Ստամբուլ, նրա միջնորդությամբ Արագան փաղիշահի կողմից զննման» է արժանանում... և նշանակվում է Բոսնիայի բեյ-բերեյի։

* * *

Նախմասն իր պատմության III հատորում՝ 1044 թ. (1634) ղեկավարի շարքում նորից վերհիշում է Արագայի մասին և Նշանավոր Արագա-Մուհամմեդ փաշայի սպանությունը՝ վերնագրով համվածում տալիս է այդ փաշայի արկածալից սպանության ղեկբեր, մեծ մանրամասնություններով։

Բոսնիայից հետո Արագա փաշան Ստամբուլում մեծ դիրք է ձևաբերում։ Նախմասն նրան անվանում է փաղիշահի հատուկ «խառնեղիմը»*։ Նախմասն ասում է, որ Արագա փաշայի սպանության պատճառի մասին տարբեր և իրար հակասող տեղեկություններ կան։ Առաջին՝ որ նրան շեն վստահել՝ ի նկատի ունենալով նրա արյունոտ ու զավաղիր անցյալը։ Երկրորդ՝ որ նա իր բազմաթիվ կողմնակիցների և ենթակաների միջոցով կարող էր նորից խլրտումներ ստեղծել։ Տերբեղ՝ Բոսնիայում վստահած ժամանակ հայտնի հարուստ Բաղիրզյան-Ջառեից փող կորզելու նպատակով՝ նրա նկատմամբ բռնություններ է ցույց տվել, որի համար հարուստը փաղիշահին գանգառ էր ներկայացրել։

Պատմագիրն այս վերջին կարծիքը ավելի հավանական է համարում, Արագայի սպանության առթիվ է հանդիսացել «Կարմիր ձվի օրվա» (Ջատիկի) առթիվ «բյուֆեր» հայերի և հույների միջև տեղի ունեցող վեճն ու կռիվը, որի համար «...այդ էրկու տղետ ամբոխն երկար թշնամությունից և կռվից հետո, վեճը լուծելու համար դիմում են Երուսաղեմի Կամաժե եկեղեցուն, այն պայմանով, որ սպանեն մինչև պատասխան ստանալը։ Սակայն հայ բյաֆիրներն իրենց կատարյալ հիմարության պատճառով, վեճը մեծացնելով դիմում են Արագա փաշային և 50 հազար զուրուշ՝ տալով՝ նրանից օժանդակություն են խնդրում։ Արագան անգրագետ և աշխարհասեր (նյութասպաշտ) անձնավորություն լինելով, առանց հետևանքներ նկատի առնելու, իր ժառանգության պատճառով այդ զուրուշը վերցնում և խոստանում է օգնել հայերին՝ Լրտեսներն այդ մասին հայտնում են փաղիշահին։ Երբ փաղիշահն Արագայից հարցնում է, թե հայերից ինչքան չի ուղղ և ստացել, նա ստում է ասելով, որ 12 հազար զուրուշ, «...փաղիշահը՝ համոզված լինելով Արագայի ժառանգության ու խարեություն և հայերի մոլեռանդության ու համառության մասին», իրեն զայրանում և մի քանի օր անց գանգատավոր հայերին՝ զլխատում է, իսկ Արագա փաշային նախապես բանտարկում է խառ-բաղչայի պալատում, հետո սպանել է տալիս 1044 թ. (1634)։

Տարօրինակն այն է, որ Արագա փաշային թողում են մեծ հանդիսավորությամբ։ Պատմագրի առկով Արագայի թաղմանը ներկա էին պետական բոլոր ղե-

* Նեղիմ (նեղիմի-խառն), փաղիշահին հետաքրքիր խոսքերով և պատմականորեն դրադեցնող ու զվարճացնող անձնավորություն։

** Դուրուշ — ոսմանյան չիրախի 1/100-րդ մասն է, որը հավասար է 40 փարայի (պիաստր)։

կա վար անձերը, իսկ ժողովրդից՝ անթիվ մարդիկ։ Այսպիսի արկածալից և ար-
լունալի է եղել Աբսղա փաշայի երկարատև ապստամբական շարժումը։

(«Թարիխ-նայիմա», հատ. II, էջ 240—241, 253, 254, 298, 314,
320—326, 316—317, 333—334, հատ. III, էջ 221—232)։

1034 թվականի (1634) դեպքերից.

Կրդըլբաշ գինվորենի ի պարտությունը Վրաստանում

Հին ժամանակներից ի վեր Վրաստանի իշխաններն (էմիրները) Չսմանյան դինաստիային հպատակություն ցույց տալով՝ ռաֆրզի (հերետիկոս) ղինվորների հարձակումներից ապահովված էին։ Բայց մի քանիսը՝ խարվելով խորամանկ Շահի նենգամտությունից և խարդավանքներից, կեղծավորությամբ մոտիկություն ու բարեկա-
մություն ցույց տվին (Շահին) և նրան հպատակվեցին։ Երա հե-
տևանքով որբա՞ն բնակավայրեր ենթարկվեցին ավարի և թալանի, որբա՞ն ընտանիքներ գերվեցին և վնասվեցին։ Շահի կողմից կա-
տարված բռնությունները և ճնշումներն որեքոր ավելանում էին։
Ջեքեմի իշխանը՝ Բեյմուրադ խանը, չկարողանալով տանել նրանց [կրդըլբաշներին] բռնությունները, մի քանի անգամ կովել էր Վրաս-
տանի վրա հարձակվող խաների դեմ և նրանց պարտության մատ-
նել։ Այս անգամ նա [Թեյմուրազը] միանալով Քարթլի իշխան Մադ-
բալ խանի, Գուրլիլի, Դադիանի, Աչքը-Բաշի և Կարա-Կալքանի մե-
լիքների և Վրաստանի այլ իշխանների հետ, ձեռնարկեց կովել
Վրաստանը նվաճելու գիտավորությամբ և կող Կարչղալ-խանի և
բնդհանրապես կրդըլբաշ ղինվորների դեմ։ Վերոհիշյալ Մադբալ
խանը, հնազանդության կարգով, Շահի բանակումն էր գտնվում։
Շահը 30 հազարի չափ կրդըլբաշ ղինվորներ և հռչակված խաներ
Կարչղալ խանին տրամադրելով, Մադբալ խանի հետ միասին ու-
ղարկել էր Վրաստանը թալանելու։ Վերոհիշյալը [Մադբալ խանը]
նախապես զադտնի կերպով Բեյմուրադ խանի հետ համաձայնու-
թյուն էր կնքել, որ Վրաստանում մի նեղ կիրճում պատրաստ սկետք է
լինեին որոշված ժամանակին՝ հարձակման անցնելու համար։ Մադ-
բալն իր ղինվորներին հետ միասին հետ մնաց, իսկ կրդըլբաշ ղինվոր-
ները բոլորովին անփուլթ կերպով կիրճը մտան, ամեն մեկն իր ու-
ղած ձևով հանդուսնում ու քնում էր, մյուսներն էլ խմում, հարբում
և զվարճանում էին։ Այդ միջոցին լեռներից դուրս եկան դա-
րան մտած ղինվորները, իսկ Մադբալը Կարչղային մոտենալով
ասաց՝ «Ինչ ես կանգնել, իմ խան, հրամայիր ղինվորներին, որ ձի

հեծնեն և պատրաստ լինեն» և իր ձեռքի նիզակով հարված իջեցրեց Կարչղաչ խանին՝ թիկունքից ներքև։ Կարչղաչը՝ «Ուլ քյաֆիր, Շահի հացը քեզ հարամ լինի» ասաց և ձիուց վար ընկավ։ Կարչղաչի տղան, տեսնելով այդ՝ «Ուլ Շահի թշնամի, այդ ի՞նչ արիր ասաց և նրա վրա հարձակվեց։ Մաղրավը սուրբ քաշելով նրա դուխը և մեկ թևը կտրեց ու ներքև գցեց։ Կըզըլբաշ զինվորներն իրար խոռնվեցին, իսկ նրանց խոսները շփոթվել էին և չգիտեին, թե ինչ պետք է անել։ Վրացի բեյերը տարրեր կողմերից նրանց վրա հարձակվեցին և այնպիսի մի կոտորած սարքեցին, որ 30 հազար կըզըլբաշներից միայն երեք հազարը ողջ մնացին և շտապ ձի նստելով մեծ հժվարություն մը կարողացան փախչել և Շահի բանակում շուշ առնել։ Վրացի կտրիճները, թեթևաշարժ, փախչող կըզըլբաշների հետեից ընկան և մինչև Նարարաղի սահմանն իրենց պատահած ու բռնած կըզըլբաշների գլուխները գետին գլորեցին։ Այդ օրը կոխյր շարունակվեց առօրյա տիպի մինչև երեկո առանց ընդմիջման և հազարավոր մարդիկ սրի քաշվեցին։ Կարչղաչի, նրա որդու, էմիր-Քյունե խանի, Կազդան-խանի որդու, Շիրվանի խան Յուսուֆ-խանի, Մուհամմեդ-խանի, Այուկյման-խանի և 10 սուլթանների գլուխները կտրելով, նրանցից յուրաքանչյուրի վրա հատուկ պիտակներ (յաֆթա) դնելով, նրանց զրուշակների, թմբուկների և զինվորական փողերի հետ միասին 6—7 հազար գլուխ և 20-ի շափ գերիներ, Սերդարին ուղարկեցին։ Ռամազան ամսի 21-ին Մաղրավը, նրա որդին և մի քանի վրացական իշխաններ կայսերական բանակն եկան։ Քաղաքում ուղաներին քշելով, կտրված գլուխները մի-մի փայտի վրա ցցած և թմբուկները ու փողերը գլխիվար դարձրած անցկացրին Սերդարի վրանի առաջից։ Հետո այդ բոլորը, Ամասիայի բեյը՝ Մուհամմեդ-բեյի միջոցով ուղարկեց պետություն Վայրաքաղաքը։

Ձինվորների ուղարկումը դեպի Վրաստան

Մաղրավն իր նամակում և զիմումում հայտնում էր՝ «Եթե իսլամական զինվորներ ուղարկվեն այս կողմերը, հարմար առիթ է, Քենչեի, Ղարաբաղի և Նիրվանի ժողովուրդները՝ հպատակություն ցույց կտան, իսկ Էրզերիլի կողմերը կզրավեն։ Այդ վայրերը սննդամթերքներով և ուղմամթերքներով շատ հարուստ են։ Գժվարություններ չեն լինի. կըզըլբաշների երկրին կարելի է մեծ վնասներ պատճառել։ Բացի այդ, նրա (Մաղրավի) մարդիկն էլ բն-

բանացի հայտնեցին և պնդեցին այդ մասին: Հափըզ փաշան նշանակված լինելով Բաղդատի վրա արշավելու զնայի այդ կողմերը, պնակու համաձայնություն չավեց: Այդ և ձախ վաշտերից երկու հազարի շափ Կուլ-Օղլու՝ իրենց ազատներն հետ միասին գրաւեցին: Բաթումի բեյերէյին՝ Էսմէր փաշան Վրաստանի սերասքեր նշանակվեց և որոշ քանակութեամբ Լնիլերիներ և Կուլ-օղլուներ ուղարկվեցին վերոհիշյալ Սերգարի տրամադրութեան տակ: Այդ բոլորից հետո այդ սահմաններում եղող բեյերին հրամաններ ուղարկվեցին, որ Վրաստանի իշխանների հետ միանան, երբ Սերգարն այդ երկրում երևա, նրանք պետք է կրղըլրաշների երկիրը կողոպտեն ու թալանեն: Կրնարի-իշխան Էսմի խանին նույնպէս գրութուն ուղարկվեց և հանձնարարվեց, որ Բաղդատանի պինդներով պատրաստ լինի և այդ կողմից ևս հարվածի կրղըլրաշների լանակին:

Բայց այդ տարում այս կողմերում կարևոր արդյունքներ ձեռք չբերվեցին: Փեշեվէին՝ ուսում է՝ «Մաղրավի մարդիկ մի քանի տնգամ եկան ու գնացին՝ բերանացի համաձայնութիւն խնդրեցին: Հափըզ փաշան պատասխանեց՝ «Երջանիկ փաղիշահը մեզ հանձնարարել է Բաղդատը գրավել, մենք չենք նշանակված Վրաստան և Շիրվան գնալու համար: Ես շատ ջանք գործ դրի, լիակատար չեկալ: Հափըզ փաշան՝ ուսաց՝ «Ես վստահ չեմ, որ դրանից նպաստաւոր արդյունք կստացվի, հարմար չէ, որ անորոշ գործի համար ժամանակ կորցնենք և մեզ համար կարևոր նշանակութիւն ունեցող ծառայութիւնից Լտ մնանք»: Ես նրան հարց ւովի՝ «Արդյո՞ք մեր նախկին սուլթանները կամ վեզիրներն իրենց ձեռք բերած հաղթանակների համար նախապէս յատահ են եղել, Սերգարն անհրաժեշտ համանականութեամբ պետք է գործի ձեռնարկի և Աստուծոյ աստիճինի (թեվեքթուլ): Հիմա երբ դուք գնում եք Բաղդատը նվաճելու, հաստատ դիտե՞ք, որ այդ ձեզ կհաջողվի»: Այս հարցին նա պատասխանեց՝ «Բարձրալն Աստուծոյ կամքով, հաստատ համոզված եմ, որ այդ (Բաղդատի գրավումը) ինձ կհաջողվի, այդ մասին կասկած անգամ չունեմ»: Երբ մենք դիմեցինք Լնիլերի ազա՝ Խուսրով-Աղային, նա պատասխանեց՝ «Մենք ենթակա ենք փաշային, բացի հնազանդութիւնից ոչինչ չենք կարող անել: Պարտաւոր ենք ենթարկվել Սերգարի հրամանին»: Սակայն որովհետև Խուսրով-

* Կուլ-Օղլու՝ զերիններից կազմված բանակ:

** Փեշեվէին — սխալ է. պետք է լինի Փեշեվի (պատմագիր). տե՛ս Պրքի «Թարիխ-փեշեվի» գլուխը:

Աղան ներքուստ չէր ցանկանում, որ Հաֆրդ փաշան հաղթանակ տանի, այդ պատճառով էլ ղեպի այդ կողմը շարժելու հակամետ չեղավ: Եթե Վրաստանի կողմերում ջանքեր գործ դրվեին, մեծ հաղթանակ կարելի էր ձեռք բերել: Սակայն Քյաթիր-Չելեբին իր «Ֆեդլեբեյում» առում է՝ փեշևերի ցանկությամբ շարժվելով, Հաֆրդ փաշայի այդ կողմեր գնալն անարդյուն էր: Վիլայեթն [Երկիրը] ավերելով, միթե՞ Շահը Բաղդատը կհանձնէր: Այն պահին, երբ նա Հաֆրդ փաշան նշանակված էր Բաղդատը նվաճելու, եթե այդ ուղղությամբ գնար և հաղթանակ ձեռք բերել չկարողանար, հանդիմանության չէ՞ր արժանանա: Անցյալում սուլթան Սյուլեյմանե Նախիջևանի արշավանքի արդյունքը պատմության մեջ արձանագրված է: Թեև Հաֆրդ փաշան Բաղդատի վրա արշավելով արդյունքի չհասավ, սակայն լուսնակը որոշ փորձառություն ձեռք բերեց և պարզվեց, որ Բաղդատը հեշտությամբ չի կարելի գրավել:

Վրաստանում կրգըլբաշների հետ կատարված դեպի
մանրամասնությունը

Սուլթան Ահմեդ խանի ժամանակ Վրաստանի իշխաններից իր գեղեցկությամբ և վայելչությամբ, քաղցրությամբ և գրավչությամբ մեծ հռչակ էր ստացել՝ Թեյմուրազը: Երբ Շահ-Աբրահամը լսեց նրա գեղեցկության և վայելչության մասին, միջոցներ փնտրեց և մի կերպ կարողացավ նրան իր մոտ ծառայության առնել: Երբ նա Թեյմուրազը կատարելիության աստիճանին հասավ, [Շահ-Աբրահամ] նրան նշանակեց Վրաստանի մայրաքաղաքի՝ Ջերեմի իշխան՝ Թեյմուրազ-խան անունով: Բայց հետո Թեյմուրազը Ահմեդ Շահին հակառակություն ցույց տալով, Վանի բելլերբեյի՝ «Թուրքերեն շիմացող» Հուսեյն փաշայից օգնություն խնդրեց: Բայց ղեռ օգնությունը չհասած, շտապ վերցրեց Վրաստանի բանակը և կրգըլբաշների դեմ կռվի ելավ: Մատ սղանուլթյուններ և կողոպուտներ կատարեց: Իսկ Շահ-Աբրահամը, միանալով վրացի բելլերից Մադրավ-բեյ անունով ազնուորի հետ, նրա ուժից օգտվելով, Թեյմուրազից յրեթ լուծելու համար, Վրաստանի վրա բանակ ուղարկեց: Թեյմուրազը փախավ Աշք-Բաշ կոչված երկիրը: Ահմեդ շահը, Վրաստանը կողոպտելով և կոտորելով ավերեց բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ, մասնավորապես վրացիների մայրաքաղաք Ջերեմի ավրեց ու կործանեց: Իսկ երբ Ահմեդ լուսնակը հետ քաշվեց, Շահն իր մարդկանցից [օգնականներից]

Փեյքեր-Սուլթանին Վրաստանի խան նշանակեց և պատվիրեց, որ արդարադատութեամբ վարվի և ավերված երկիրը վերականգնի: Որովհետև Ջեքեմն ավերված էր, այդ իսկ պատճառով Փեյքեր-Սուլթանը, Կրնըք դեռի Էվերքում, Քելֆիդ կոչված քաղաքով երաշինեց, ամրացրեց և մայրաքաղաքի վերածեց: Երկիրն արդարադատութեամբ կառավարելով հայտարարեց՝ «Շահը հրամայել է, որ ամեն մարդ իր տունը նորոգի և արտը մշակի, աշխատանքով զրադվի, սերմացու շունեցողներին խազինայից [սկսական գանձարանից] սերմացու փոխ սրվի և երեք տարի [ժողովուրդը] սկսական պարտքերից ազատվի»: Լեռներում և դաշտերում ցրված վրացի ռայաները նորից հավաքվեցին և շինարարություն սկսելով երկիրը շենացրին: Կըզըլբաշների վախից թաքնված և թափառական դարձած վրացիները դուրս եկան և սկսեցին վար ու ցանքսով զբաղվել: Բոլորը Փեյքեր-Սուլթանին հպատակություն ցույց տվին: Սակայն Փեյքեր-Սուլթանը, վախենալով վրացիների շատությունից [բազմաթիվ լինելուց] Շահին դիմեց և ասաց՝ «Վրացիները նորից շատացան, կարող են դուրս գալ ապստամբել, ներկայումս 10 հազար սուր բռնելու կարող վրացիներ հավաքված և պատրաստ են, ի՞նչ ես հրամայում»: Շահն իր պահակապետներից, վերոհիշյալ Կարչղայ խանին, մի քանի հազար կըզըլբաշ զինվորներով Մադրավ բեյի հետ միասին, հում մետաքս գնելու պատրվակով, ուղարկեց Վրաստան: [Շահը] պատվիրեց, որ [Կարչղայը] առանց Մադրավ բեյի հետ խորհրդակցելու, ոչ մի գործի չձեռնարկի: Միաժամանակ հայտնեց, որ պետք է իրենից գաղտնի նամակի ու ֆերմանի սպասի և ըստ այնմ վարվի: Կարչղայ խանը և Մադրավ բեյը գալիս են Վրաց երկիրը և հայտարարում, որ համաձայն ֆերմանի, Փեյքեր-Սուլթանին հպատակվող և Շահին բարեկամ եղողները պետք է ներկայանան այսինչ տեղը և շնորհի արժանանան: 12 հազար վրացիներ հավաքվում և գնում են դեպի որոշված վայրը, որպեսզի ստուգվեն և նվերներ ստանան: Շահը գաղտնի ուղարկած նամակում գրել էր [Կարչղային]՝ «Դու որ իմ պահակապետն ես, ստուգման անվան տակ հավաքված վրացիներին բոլորին պետք է կոտորես, Մադրավին էլ չպետք է ողջ թողնես, ինչ միջոցով էլ լինի, պետք է սպանես»: Այս բովանդակությամբ զբաղված նամակը, նամակարերին տալով պատվիրել էր, որ նամակը Մադրավին ցույց չտա և ուղղակի հանձնի Կարչղային: Սակայն նամակատարն նախատեսված դավադրությունից անտեղյակ, [Շահի] պատվերը հակառակն հասկանալով, նամակն առանց պահա-

կապետին ցույց տալու, հանձնում է Մաղրավ լեյին: Մաղրավը նամակը կարդում է և բովանդակության հետ ծանոթանում: Նա ստուգման պատրաստվող 12 հազար վրացիներին լուր է ուղարկում և իրերի դրությունը հայտնում, իսկ այդ տգետները անհավանական են համարում և [Մաղրավին] չեն մատահում: Մաղրավը տեսնելով, որ վրացիներն իրեն չեն հավատում, խնդիրը թաքցնում է ասելով՝ «Տեսնենք զործերն ինչ վախճան կունենան»: Մաղրավը շուրջը հավաքելով իր զինվորներին, Կարչղայի խմբի չետևից ուշադիր սպասում էր: Փեյքեր-Սուլթանը հավաքելով վրացիներին ուղարկում է ստուգման. երբ նրանք մի լեռան հետևից զուրս եկան դեպի դաշտը, կրղըլբաշները պատրաստ էին: Լեռնանցքից (գերբենդ) զուրս եկողներին սրի անցկացնելով 400-ի չափ վրացիների կոտորեցին: Մի քանի ևս մնացողներ, որոնք փախչելով, իրենց հոգին ազատեցին, պատահածի մասին պատմեցին վրացիներին: Սիայն այդ ժամանակ վրացիները Մաղրավին հավատացին և շատ ցավեցին: Այդ պահին Փեյքեր-Սուլթանը ու Կարչղայ խանը հավաքվել էին, իսկ մյուս կողմից վրացիների պարագլուխները և Մաղրավը զադտնի պայմանավորվեցին որ հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան հավաքվեն և հարձակվելով խաների վրա, նրանց կոտորեն: Վրացի քաջերը, լուրերը պատրաստ էին: Նրանք վաղ առավոտյան հավաքվում են Մաղրավի շուրջը: Մաղրավը ձի է հեծնում, վերցնում իր նիզակը և գնալով դեպի Կարչղայի վրանը ասում է՝ «Իմ խան, ի՞նչ ես կեցել, Թեյմուրազն եկավ ու հարձակվեց»: Նա [Կարչղայը] զուրս է գալիս և երբ ձի էր նստում, Մաղրավը կողքից հարվածում և սպանում է նրան (ինչպես որ վերևը հիշված է): Այս անիծյալ Կարչղայն էրդեբիլի դեսպարում, Մուհամմեդի ժողովրդի [խալիֆների] նկատմամբ կատարածների պատիժը ստացավ: Հիշված ձևով բաղմաթիվ խաներ և մի քանի հարյուր կրղըլբաշներ սպանվեցին: Դրանից հետո Մաղրավ բելը հետամուտ եղավ անկախություն ձեռք բերելու, վրացիներին իրեն հպատակեցնելու, Շահ դաունալու, «ես, Մաղրավ Շահ, Վիլայեթի Շահ» մակագրությամբ, իր անունով փող կտրել ավելցելով տարօրինակը սա է, որը [Մաղրավը] մուսուլման շլինելով հանդերձ, ընդունեց ռաֆլդիների նշանաբանը: Երբ Շահն այդ մասին տեղեկություն ստացավ, իր պահակապետ նշանակած Իսհակ-խանին և էմիր-Գյոնե խանին մի քանի հազար արյունարբու ռաֆլդիներ տալով ուղարկեց Մաղրավի վրա: Մաղրավը մեծ բանակով զուրս եկավ և կռվի մտավ նրանց դեմ: Մաղրավը սրի հարված

առաջիկային Էմիր-Գյունե խանի խնդիրը, նրան ձիուց վայր դնելը և երբ վրացի ազնապետներից 4 մարդ նրա Էմիր-Գյունե խանի՝ գլուխը խոցնելու համար մրցում էին, Էմիր-Գյունե խանի մերախորը*, որը մի կտրիճ Երիտասարդ էր, եկավ և այդ շուրս ազնապետի հետ կռվի բռնվելով, մեկին սպանեց, Երեքին վիրավորեց և Էմիր-Գյունե խանին իր թևերի վրա վերցրած ձի նստեցրեց ու այդպիսով ազատեց։ Սակայն Էմիր-Գյունե խանն իր Երկիրը վերադառնալուց հետո, շապաքինվեց և մեռավ։ Այս կռիվում կրկնապատկված զինվորները շատ մեծ կորուստներ տվին, միայն Սևրասքերն ու շատ քիչ զինվորներ ազատվեցին։ Դրանից հետո Մաղրավն իր զորքով գնաց Բերդաշի Երկրի վրա, սպանություններ կատարեց և կողոպտեց։ Գնեջե քաղաքը կրակի տվեց և հետո վերադարձավ Վրաստանի Երկիրը։ Թեյ-Մուրազը կրկնապատկեց սարսափից ավարա դարձած, թափառում էր Կարսի կողմերը։ Նա խմացավ, որ վրացիներն այս անգամ Մաղրավի շնորհիվ ազատություն ստացան։ Թեյ-Մուրազը գիտեր, քանի որ Մաղրավն իշխանական ցեղից չէ, թագավորությունը նրան չի պատկանում։ Նա [Թեյ-Մուրազը] հավաքելով իր հպատակներին, վերաշինեց իր իսկական մայրաքաղաքը — Ջեքեմը և այնտեղ նստեց իբրև փաղիշահ (թագավոր)։ Քանի որ նա իշխանագույն էր, վրացիները նրան էին ուղում և վստահելով, նրա կողմն անցան ու սկսեցին խումբ-խումբ նրա շուրջը հավաքվել։ Մաղրավը հեռատես անձնավորություն լինելով, կրկնապատկեց վերցրած ավարից մի քանի ձի և հազվագյուտ ապրանքներ իբրև նվեր ուղարկում է Թեյ-Մուրազին, նամակ գրում, մեծարում նրան և հպատակություն ցույց տալիս։ Սակայն մտածելով, որ ինքը չպիտի կարողանա տանել Թեյ-Մուրազի թագավոր լինելը, ներքուստ դժգոհ լինելով նրանից, իրեն հավատարիմ և ենթակա մի խումբ ազնապետներով փախչում և ապաստանում է Օսմանյան պետության մեջ, զրդելով Հաֆեզ-Ահմեդ փաշային շարժվել այդ կողմերի վրա։

(«Խաբիխի—Նայիմա», Հատ. II, էջ 345—352)։

1036 թվականի (1626) դեպքերից

Էրզրումի տաշավանքի պատճառը և Սևրասքերի մեկնումը

Այդ ժամանակ Ահմեդի սահմանում եղող Ախասխա բերդից օգնություն խնդրողներ էին եկել և հայտնել, որ հաղարի շափ կրկնապատկված զինվորներ պաշարել են վերոհիշյալ բերդը։ Այդ պատճառով

* Մերախոր — արքայական ախոսպետ

Դիարբուրի ընդերքերի՝ հուսարեւ փաշան, Հայերի վալի՝ Նուզալ փաշան, Մարաշի վալի՝ Չոր փաշան, Ռումելիի վալի՝ Սյուլեյման փաշան, Դիարբուրի կուլի աղաներ՝ Չալար-Մու-համմեդ աղան խորհրդակցեցին և որոշեցին 4—5 հազարի շաֆի հինվորներով հավաքվել, Այդ բոլոր ընդերքեյներին Սերասըր նշանակվեց Անադոլուի վալի՝ Դիշլենկ-Հյուսեին փաշան։ Սրանք Զիլհիջէ ամսի 5-ին շարժվեցին դեպի Ախասիա։ Մեծ Սերդարն էլ վճռեց նրանց հետեից գնալ դեպի այդ կողմը։ Նախապես Բոստան փաշան ուղարկվեց էրզրում՝ Արաղա փաշայի մոտ, որպեսզի նա էլ գնա Ախասիային օգնություն ցույց տալու։ Երբ Բոստան փաշան աշեսեղ հասավ, Արաղա փաշան նրան խալաթ հագցրեց և սլատիվներ արեց, հետո իր օթաղը հաստատելով Գյուրջի* դռան մոտ, նամակ գրեց Մեծ Սերդար էքրեմ-խալի փաշային և ասաց՝ «Ես Փաղիշահի մի նվաստ ծառան եմ, յիլայեթը ձերն է, սակայն դուք պետք է գիտենաք, որ Լեվենդ** զինվորներից և մասնավորապես Էնիշերիներից վտանգ է սպառնում։ Դուք շնորհ արեք Կափու-Կուլի զինվորներով Մուշի կողմից շարժվել, որպեսզի նրանք ապահով լինեն, իսկ ես այս կողմից փաշաների հետ միասին կգնամ Ախասիայի վրա։ միաժամանակ խնդրում եմ, որ Սերասըրեթյունն ինձ շնորհեք»։ Մեծ վեզիրն իր սլաստասիան նամակում հայտնեց, որ Այդ կողմի զորամասերը քո Սերասըր լինելուն համաձայն չեն։ Եթե տրված հրամանի համաձայն դուրս գաս արշավանքի և աշխատես մի որեէ գործ կատարել, բարձրյալն Աստուծո ոգորմությամբ քո ոճիրը կներվի և Փաղիշահի աչքում արժեք ու սլատիվ կունենաս»։ Այդ ժամանակ Արաղա փաշան մի քանի նամակատարներ լռեց, որոնք տանում էին Սերդարի կողմից ուղարկված նամակը, որով Սերդարը հանձնարարում էր [Արաղա-փաշային] սպանել։ Այս պատճառով [Արաղան] շատ անհանգստացավ։ Պատրաստություններ տեսնելով, նա դուրս եկավ իրր թե գնում է դեպի Ախասիա։ Երբ հասավ Էլիջա կոչված վայրը, էրզրումի Կադիին ուղարկեց փաշաների մոտ և «Ես ի՞նչ գծություն է» ասելով, հանդիմանեց նրանց։ Դիշլենկ փաշան, որը, շատ քաջարի լայց վերին աստիճանի բարկացկոտ անձնավորություն էր, «Արաղան ի՞նչ տղա է, ես Զինենթ-օղլույի նման ազնաուրի, որը պնդում էր իր փաղիշահական սերունդից լինելը, կարողացա հեշտությամբ ձեռք գցել»։ Այսպիսի խոսքերով կադիին դուրս վռնեց։

(«Խարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 404—405)։

* Էրզրումի պարսպի զոններից մեկը կոչվում էր «Գյուրջի կափուսը»։

** Լեվենդ — հատուկ զինվորական թեթև վաշտեր։

!

(«Քարիխի—Նախմուտ», հատ. II, էջ 411),

—

l

գործերը հանձնարարված էին բացարձակ լիազոր Սերգար հալիբ փաշային» նման պատասխանով ղեկավարին ևս ուղարկեցին: Զեքեմի իշխան Գյուրջի Թեյմուրազ խանին հրաման ուղարկվեց, որով հայտնում էին՝ «Այս տարի կրկըլլաշների վրա է ուղարկվելու Մեծ վեզիր հալիբ փաշան իբրև Սերգար, դու էլ քո ունեցած բոլոր ուժերը բազուկիդ տուր, Վրաստանի մյուս իշխանների հետ միասին և միաբան ամեն ջանք գործ դրեր կրկըլլաշին հեռացնելու համար»:

(«Թարիխի—նալիմա», հատ. II, էջ 411):

1037 թվականի (1627) ղեկավարից.

Էրզրումի պաշարումը

Աբազա փաշան ենիչերի զինվորներին և Դիշլենկ-Հյուսեին փաշային սպանել էր ու բանակը կողոպտել: Այդ ձևով ապստամբական շարժումը առաջվա նման շարունակում էր: Այս պատճառով հալիբ փաշան հրաժարվելով Աջեմի արշավանքից, նախորդ տարվա վերջը շարժվել էր դեպի Էրզրում և իջևանել Բիջա կոչված վայրում: Մուհարրեմ ամսի սկզբին գալով դեպի Էրզրումի բերդը, իջևանեց նրա հարավային կողմը գտնվող դաշտում: Առաջա փաշան, որ առաջներում հալիբ փաշայի աշակերտը (չրադ) և զինվորն էր եղել, նրան շնորհեց, շարունակեց իր ապստամբական շարժումը [եյուլթը] և բերդի դռները փակելով, թնդանոթներն ուղղեց դեպի նրա վրանները: Արազայի զինվորները դուրս գալով բերդից կռվում էին: Սերգարը բերդը անդակոծող թնդանոթներ չունեւր և բացի Կարչդաշին սպանող Մադրալ բեյի բերած մի թնդանոթից, «բալլեմեզ» թնդանոթներ չկային: Միայն երբեմն դարբաղաններով էին անդակոծում: Մարդիկ էին ուղարկված, որ Թորթումի բերդից մի քանի «բալլեմեզ» թնդանոթներ փոխադրեն: Ակսեցին պաշարման պատրաստութուններ տեսնել: Մուհարրեմ ամսի 13-րդ օրն առաջնության զինվորները դուրս գալով բերդից, ուղղվեցին դեպի վրանները:

Մյուս կողմից էլ զինվորները գործողութունների անցան, մի բանի մարտեր տեղի ունեցան, սակայն Արազայի զինվորները չկարողանալով դիմադրել, նահանջեցին դեպի բերդը:

Մադրալ բեյի գալը և մերերիս* մտնելը

Սեֆեր ամսի 4-ին նախապես Նարչդաշ խանին և նրա զինվորներին սպանող Մադրալ խանը, որը Վրաստանի հայտնի և կարող

* Մեթերիս — նոսաժատ:

իշխաններից էր, որոշ պատճառներով իր եղբոր հետ հակառակու-
թյուն ուներ, եկավ կայսերական բանակը՝ Նրա գալը դիմադրողներին
նոր ուժ տվեց և ոգևորություն պատճառեց։ Նա իր հետ մի թագանոթ
էր բերել։ Օլթիի բերդից էլ 2 թագանոթ ստացվեց։ Նույն օրը, ան-
միջապես, խրամատներ մտան։ Զինվորները Հասան-Կալան գրա-
վելուց հետո յոթ օկկա զնդակ արձակող մի կալենյուռնե (թագա-
նոթ) և որոշ քանակությամբ վստող բերել տվին։ Սեֆեր ամսի
18-ին, նախապես «Կարա-Օղլան» անունով հռչակված «Սերդեն-
Գեչդի»՝ Լնիշերին, որը հետո վաշտի մեջ մտնելով սիրահի էր
դարձել, իր մի քանի ընկերներով հիմարություն ունեցավ արշավելու
զեպի էրդրումի պարիսպը, այստեղ հրացանով նրան խփեցին և
նահատակեցին։ Երբ տեսան, որ երեք թագանոթով մի տեղից պա-
րիսպի գնդակոծումն արդյունք չի տալիս, սկսեցին հողը փորել։

(«Ժուրիսի—Նայիմա», հատ. II, էջ 416)։

Հաջորդ էջերում պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է այդ տարվա
խիստ ձմեռը, որի հետևանքով Սևրդարը սոխաված է լինում պաշարումը թողնել
և վերադառնալ Բոկասու Ճանապարհին բանակն ենթարկվում է անպատմելի դրո-
վարությունների։ Շատերը սառչում են, կորցնում ձեռքերն ու ոտքերը, Նայիման
ասում է՝ «Նվաստո Տրապիզոնից զեպի Թոկսու և Սվազ գնալու շամանակ, ինչս
ակունատես եմ Լեդի, որ Սև ծովից զեպի Վրաստան և զեպի Քյուրդիստան ձգվող
հսկա լեռներում երկու մզբաբից ավելի ձյուն էր տեղում։ Լեռան զազաթից զեպի
ձորը կուտակված ձյունը սաստիկ սառնամանիքի պատճառով սառչում է։ Փետր-
վար ամսին, հողի գոլորշու տաքությունից ձյան զանգվածի ստորին մասը սկսում
էր հալչել։ Ներքևում առաջացած պատարկության պատճառով, լեռան վրա կու-
տակված երկու մզբաբ հաստության ձյան ծանրությունից զանգվածը պոկվում էր
և զլորվում զեպի ձորը։ Եթե ճանապարհին հազար ձիավոր էլ պատահի, նրանե-
րից ոչ մեկն էլ չի ազատվի, բոլորը զլորվելու և ձորն են թափվելու։ Շրջակայքի
ժողովուրդը դրան «չրդ» անունն է տալիս։ Երբ Տրապիզոնից գնում էինք զեպի
Քեհսար, ձորի եզերքով, այնպիսի մի «չրդ» պոկվեց, որ 20-ի չափ մարդիկ իրենց
նիերի հետ միասին զլորվեցին և ձորը թափվեցին։ Մենք այլևս առաջ գնալ չկա-
րողացանք, և մուտակա գյուղերից մարդիկ հավաքելով, փորձեցինք այդ թշվառ-
ներին դուրս բերել ձյան տակից։ Միայն չորս հողի կենդանի դուրս բերվեցին,
մնացածները բոլորը, ձիերն էլ խեղդամահ էին եղել։ Աստված խնայի, սա մի
պատահական յորձանք էր, որից չէր կարելի ազատվել»։

(«Խարիսի—Նայիմա», հատ. II, էջ 418—419)։

Շան Արթասի մահը

Նայիման իր պատմության 2-րդ հատորի վերջում այս վերնագրով տալիս է
մի հատված։ Շահ-Աբբասի մասին պատմագրի ունեցած դատողությունների մա-
սին վաղափար աշուտ համար, այդ հատվածը թարգմանում ենք կրճատված ձևով։

«995 թ. դառնում է հորասանի վալի իր հոր՝ կույր հուզարենզի փոխարեն, նրա կենդանության ժամանակ Աջեմի Շահ է լինում և գահակալում է Կազվինում: Հայրն անգրագետ լինելով, կրգրլուաշ լմիրները [պետական գործերը] իրենց ձեռքն էին առել և ուզում էին պետությունը բաժանել: Արքայը, շահ դառնալուց հետո, նրանց բոլորին կոտորեց և երկիրն իր ձեռքն առավ: Մնացածները [լմիրները] հրաժարվեցին պետական գործերին միջամտելուց: Մի բանի տարի [Շահ-Արքայի] զրազվեց Օղրեկներով և Ալ-Սամանով, հետո իր եղբոր-բղուն՝ Հեյզար-Միրզային Ստամբուլ ուղարկեց և հարմար առիթի սպասեց: Օղրեկ խանը՝ Ար-գուլահ խանի որդի Արզել-Միամին խանի մահվանից հետո, մինչև 1030 թ. նրանց հորասանից զրաված քաղաքները մեկ-մեկ հետ վերցրեց, իր պապերի դե-րեշխած բոլոր տեղերն ադատեց, հետո գալով Ռումի փաղիշահի՝ երկրի սահման-ները, օգտվելով չելալիների ապստամբական շարժումից, խախտեց հաշտության պայմանը և զրավեց Քավրիզ, Եիրվան և Նրևան քաղաքները: Նրկարատե պաշա-րումներից և պատերազմներից հետո սյուննիսներին կոտորեց: Հետո զրավեց Հրեզ-կաստանում Գանդահարը, Ջղալե-Օղույի դեպրումն էլ, հաղթություն շահեց: Երզնրիի արշավանքում հաղթեց Իթաթար-խանին և մեծ հարստության տիրացավ: Խաղաղություն կերելու գործում խաբերայական միջոցներ ստեղծելով, պատգա-մավորներ ու նվիրելու ուղարկեց, հետո զրավեց Բազդասը Իսկ երբ Ռումի բա-նակը [Օսմանյան] հարձակման անցավ, պաշտպանվելու համար բազմաառնակ մի-ջոցների և խորամանկությունների դիմեց, հետո կախարդական և գլուխակա մի-ջոցներով բանակի մեջ խուճուկյուններ առաջացնելով հետ մղեց: Խորեզմի, Եի-լանի և Սեհիստանի երկրներն էլ իր ձեռքն անցկացնելով, 43 տարի իշխեց իրրե-լահ: 1036 թ. Զամազիս-լվվելու, Մաղանյարանում մեռավ չրգուլույան հի-վանդությունից և թաղվեց Էրզնրիի գերեզմանատան մեջ, Եելիս-Սեֆիի թյուր-բեյում (չիրիմ): Տարիքը 70-ը անց էր: Նա սպանել է իր սրբուն: Շահ-Արքային աջորդեց իր թոռ՝ Սեֆի-Միրզան: Վերոհիշյալ շահը զսոռզ և բռնակալ, վերին աստիճանի արյունաբերու, խորամանկ մի անձնավորություն էր: Նրա իշխանության ժամանակ կրգրլուաշները նրան ենթարկվեցին ստրուկի նման և մոտացան բոլոր իրենց անհնազանդությունները: Մուխանդուլյան բերմամբ ի ներքան հազարա-վոր սյուննիսների է կոտորել: Գիտությունն ու արվեստը նրա աչքում անար-ժեք էին... ռայաներին պաշտպանելու գործում շատ ուշադիր էր և թույլ չէր տա, որ ժողովրդի վրա բռնություն և տանջանքներ գործ զնեն: Ըր հրամաններն ան-պայման գործադրել էր տալիս: Այդ պատճառով էլ իր երկիրը բարեշնչ էր և իր հարստությունն անսահման...»:

(«Քարիխի—նուլիմա», հատ. II, էջ 449—451):

1038 թվականի (1628) դեպրերից.

Կոնիաում Մադրավ բեյի հետ պատահած դեպքը

Պատմագիրն ասում է, որ Կրաստանի քաջարի իշխաններից Մադրավ բեյը, որի նարչույ խանի հետ ունեցած կռիվի և զրա հետևանքով արվար կըզըլլուաշների սպանության ժամանակ

Դումի փաղիշահ — գործ է ածվում Օսմանյան փաղիշահ իմաստով:

նկատի առնելով, որ Աջեմի վաճառականների՝ ղեպի նեմեցյների նրա ցույց տված հերոսություն մասին նախապես հիշվեց, էրզր-րումի արշավանքի ժամանակ Սերդարին հպատակություն էր ցույց տվել և քաղաքի նվաճմանն էլ մասնակցել էր։ Երբ Մադրավը՝ Ստամբուլ եկավ, նրա կողմից կըզլըլրաշին տրված հարվածը ընդունվեց իրրե ծառայություն Այ-Օսմանին։ Նա Մադրավը՝ ընդունեց իսլամական կրոնը և ստացավ Մուհամմեդ անունը։ Պատիվների և հարգանքի արժանացավ ու նրան տրվեց Կարամանի էյալեթը։ Արդարեւ, նա վերին աստիճանի քաջարի տղամարդ էր։ Կազմվածքով նման էր փղի...

Մադրավն իր նախկին մարդկանցից մեկին, բռնություն սիրող մի քահանայի, նշանակեց տուրքերի հավաքիչ (մյուլեսկլիմ) և մի վաշտ ազնաուրներով ուղարկեց Կոնիա։ Նրա մարդիկ աջեմների նման իրենց զլխին գունավոր թաշկինակ էին կապում։ Օսմանցիների սովորություններին և բարքերին անձանոթ այս մի խումբ վրացիները սկսեցին ժողովրդին նկույթուն պատճառել, հափշտակել նրանց ունեցվածքը և նեղել բարձր աստիճանավորներին։ Նրանք մի շարք աղջիկներ մաղերը կտրել տալով, իրրե անմորուք պատանիներ (դսւլամ), ձիու վրա նստեցրած մաս էին ածում։ Նրանց կատարած բռնությունները ժողովրդի կոկորդին էր հասել։ Այն պահին, երբ հարկահավաքները Կոնիայի դաշտում էին, Կոնիա քաղաքի հանդուհն ու կատաղի մարդկանց զլխավորողը՝ Սեյիդ-Իբրահիմ-Չելեբին, որն Արկաշ-էմիր-Օղու անուն էր ստացել և իր անվախությունը հայտնի մի ազնիվ սեյիդ էր, հանդիսանում էր ալագ շեյխի (նազիրի) փոխանորդը։ Սա հավաքեց մի խումբ մուսուլմանների, նրանց ոգևորեց և հարձակվեց վրացիների վրաների վրա։ Հիշյալ Սեյիդ-Իբրահիմը տուրքահավաքին բռնեց, դուրս բերեց վրանից և տարավ Կոնիայի բերդում բանտարկեց։ Մյուս վրացիները տեսնելով այս, անկարգ կերպով ցրվեցին։ Դրանից հետո Կոնիայի բնակիչները Սեյիդ-Իբրահիմի առաջնորդությամբ հավաքվեցին և խնդրագիր գրեցին, որով հայտնում էին, թե Մադրավ բեյին ենթարկվող վրացիները, մուսուլմանների նկատմամբ բռնություններ, անիրավություններ և քաղաքում բռնաբարություններ ու անկարգություններ են կատարել, վրայեթի կազիից թույլտվություն ստանալով, սեյիդներից, սլեմաններից և աղքատներից մի խումբ պանդատավորներ պնացին Սադրաղամ Խուսրևի փաշայի մոտ և իրենց խնդիրը ներկայացնելով, պանդատվեցին կատարված բռնությունների համար և փաշայից օգնություն խնդրեցին։ Խնդրագրում հիշված բռնություններին վերաբերող փաստերից և զանդատա-

վորենների բանավոր բացատրություններից, վրացիների կատարած շարագործությունները և բռնությունները՝ Մեթոդների համար պարզ դարձան։ Իսկ երբ այդ բոլոր բռնություններն ու անկարգություններն ասպացուցվեցին, Մաղրավը վախից փախավ։ Նրա դեմ ուղարկեցին Անադոլոսի բելլերբեյի Ջոր փաշային։ Նույն ամսի 8-ին Մաղրավ բեյի դեմ ուղարկվեց Նիկիտե սանջակի բեյը։ Սեֆեր ամսի սկզբին նրանք հասան Հալեսկ և Իջևանեցին Գյոթ-Մեյդանում։ Հինգերորդ օրը Շամի վալի Քյուչուք-Ահմեդ փաշան եկավ և զորահանդես կազմակերպեց։

(«Թարիխի—Նալիմա», հատ. III, էջ 4—8)։

Ռաֆրգիների նվաճումը վրաստանում

1042 թ. (1632) Աջեմը վրաստանի վրա բանակ ուղարկեց։ Թեյմուրազը չկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ, հեռացավ։ Կըզըլբաշ գինվորներն ամբողջ վրաստանը նվաճեցին և ժողովրդին հպատակեցրին։ Հետո Թավրիզում հանգստանալով, սպարապետվեցին Վանի վրա շարժվելու։ Երբ այս մասին մայրաքաղաքում տեղեկություն ստացվեց, կալուերական հրամաններ ուղարկվեցին սահմանների բերին։ Մյուրթեզա փաշան շարժվելով դեպի Մարգինի մոտ գտնվող Սուլթան-Յալլան, հավաքեց էյալեթի գինվորներին և այլ գինվորական մասերի հետ սպարապետվեց գնալ դեպի Վան։

(«Թարիխի—Նալիմա», հատ. III, էջ 146)։

1034 թվականի (1633) դեպքերից.

Ռաֆրգիների հաղթանակումը Վանի բերդի վրա և նրանց պատուիրյունը դագիների կողմից

Երբ Կըզըլբաշ գինվորները Թավրիզում հալածվեցին, խաների խան՝ Թուխտե-խանը մեծաթիվ գինվորներով շարժվեց Վանի վրա։ Մուհարրեմ ամսի վերջին, Մյուրթեզա փաշան Դիարբեքի բանակով Մարգինից դուրս եկավ և զնաց ուղղակի գեյի այդ կողմը (Վան)։ Էրզրումի բելլերբեյի՝ Թեմուր-Կազըք-Խալիկ փաշային Սերդարություն հրաման ուղարկվեց, որը Կարամանի, Մարաշի և Սվադի էյալեթների գինվորներով շարժվեց Էրզրումի վրայով։ Ռեբի-ու-էվվելում կըզըլբաշ գինվորներն եկան, Վանը սղաարեցին ու նստահանդիստը դրավեցին։ Ռեբի-ու-ախըրի

սկզբին հալիլ փաշան և Մյուրթեղա փաշան տեսակցեցին և երկու
բանակների միացումով ընդամենը 30 հազար զինվորներից բաղ-
կացած բանակ կազմվեց։ Հիշյալ ամսի 10-րդ օրը նրանք հասան
Վան։

Կըղըլբաշները, երկու օր առաջ այդ մասին տեղեկություն ստա-
նալով, դուրս էին եկել իրենց խրամատներից և Կոսկուն-Կոանի
կողմում մի լեռան հենվելով՝ կազմել էին իրենց զորագնդերը և
սպասում էին։ Իսլամական բանակը հասավ և այդ օրը մինչև երեկո
ուժեղ մարտեր տեղի ունեցան, իսկ երբ գիշերը վրա հասավ, առանց
կռիվը դադարեցնելու, ջահերի լուսավորության տակ [օսմանցի-
ները] երկու ուժեղ հարձակում գործելով՝ ստիպեցին ռաֆրզի ամ-
րոխին երեսը ետ դարձնել [նահանջել]։ Հաղթական զինվորներն
իրենց վրանները վերադարձան։ Հաջորդ օրը կըղըլբաշները հեռա-
ցան, իսկ փաշաներն իջևանեցին Վանից դուրս։ Խալիլ փաշայի և
Մյուրթեղա փաշայի միջև որոշ սառնություն առաջացավ Սերդարու-
թյան սլաշտոնի համար։ Մյուրթեղա փաշայի սրտում այդ հան-
դույցը մնաց ու միայն ավելի ուշ, երբ փաղիշահի հետ միասին
ըշում էին իրենց ձիերը, այն բաց արեց։ Նրանք մի քանի օր Վա-
նում հանգստացան և իրենց կարիքները հոգացին, հետո, սերդար-
ները զինվորներին արձակուրդ տվին։ Երբ Մյուրթեղա փաշան
Դիարբեքի բկավ, Կըղըլբաշ Հասան-աղան իր գնդով նրա դեմ դուրս
եկավ և Կըղըլ-Քյոյի լռաջ ընդհարում շեղի ունեցավ, ուր վերջինս
սպանվեց և փաշան քաղաք մտավ։ Փաշան քաղաքի դռները փակել
տվեց և հայտնի սիփահիներին Գյուրջի-Յուսուֆի, էլհաջ-Մեսլիի,
Շահ Բենդեր-Օղլու, Մուհամմեդ-Չելեբիի սպանության համար
ստացված ֆերմանի համաձայն, մոնեստիկներին հայտարարել
տվեց և քաղաքի կազիին ու ավագանիին հավաքելով՝ հրամանները
կարդաց։ Երեկոյան Գյուրջի Յուսուֆը, էլհաջ Մեսլին և Շահ-Բեն-
դեր-Օղլուն ձերբակալվեցին և գիշերը սպանվեցին։

(«Թարիխի—նայիմա», հատ. III, էջ 165—166)։

Վաստանի վիճակը

Մրանից առաջ էրզրումի բելլերբեյիին, Կարսի բերդին և ալլ
բերդերին մթերք ու վառորդ էր ուղարկվել, և հրաման էր տրվել
Իշ-էլ բերդից 500 մարդ իւրե կուլ ուղարկելու մասին։ Զիլ-
հիջջեի 5-րդ օրը Խալիլ փաշայից նամակ ստացվեց, որից սլարդ-

Վրում էր, որ Դադիանը և Գուրիլը միանալով՝ կըզըլլաշների կողմն
են անցել: Դադիանը իր աղջիկը կնության էր տվել Շահի կողմից
Ջերեմի և Քարթլի վրա խան նշանակված Խուսրեվ-Միրզային: Երբ
ցանկացել են հիշյալ աղջկան անցկացնել Աշք-Բաշի երկրից,
Աշք-Բաշը և Թելմուրազը շեն կամեցել ձանապարհ տալ: Այդ պատ-
ճառով, մեկ կողմից՝ վերոհիշյալ Խուսրեվ խան-Բեյն իր 30 հազա-
րից ավելի կըզըլլաշ ղինվորներով, իսկ մյուս կողմից՝ Դադիանն
ու Գուրիլը մեծ բանակով հարձակվել են Աշք-Բաշի վրա: Սրանց
միջև մեծ մարտեր տեղի ունեցան: Աստուծո հրամանով Դադիանը
հաղթանակ ձեռք բերեց, Աշք-Բաշը պարտվեց: Թելմուրազը և
Աշք-Բաշի որդին սուլաստանեցին մի անմատչելի վայրում, իսկ
Աշք-Բաշի երկիրը ձեռքից դուրս եկավ: Կըզըլլաշը, Դադիանը և
Գուրիլը միանալով՝ 30 հազարի շափ ռաֆրդիներին ցրեցին վրաս-
տանի մեջ: Երբ պարզվեց, որ Դադիանն ու Գուրիլը ուղում են ավե-
րումներ կատարել Սև ծովի եղերքում դտնվող Կոնիյեի և Տրապի-
զոնի սահմաններում, ցամաքից՝ բանակ, իսկ ծովից՝ կայսերա-
կան նավատորմ ուղարկվեց: Երբ Չըլդրի բնյլերէյի Սեֆեր փաշան
հայտնեց, որ այդ կողմերում կարգ պահպանելու համար անհրա-
մեշտ է Դադիանի և Գուրիլի վիլայեթները կողոպուտի ենթարկել,
սահմանի էմիրներին հրամաններ ուղարկվեցին և երդրումի սահ-
մանի պաշտպանության համար նշանակվեցին Անադոլուի բնյլեր-
բեյին և քնդհանրապես Կարամանի, Սարուխանի և Կաստեմունիի
սանջակները:

(«Բարիսի-Նայիմա», հատ. III, էջ 216—217):

1045 թվականի (1635) ղեկքերից.

Սուլթան Մուրադ խանը գնում է կայսերական
առչավանքի ղեկի երևան

Սուլթան Մուրադ IV Սկյուդարից մեկնում է երևան՝ «Արևելքի արչավան-
քին»: Պատմագիրը մանրամասն նկարագրում է փառիշահի և նրա բանակի շար-
ժումն այդ հսկա տարածության վրա: 1045 թ. Փաղիշահը հասնում է էրզրում,
ուր տեղի է ունենում վերին աստիճանի հանդիսավոր ընդունելություն:

Իսլամական Փաղիշանի ղեկի երևան գնալը

Մուհարրեմ ամսի 24-ին որոշ ժանրություններ թողին էրզրու-
մում... և նախօրոք 25 բայլեմեղ թնդանոթ և թուղեր ուղարկեցին:

* Սուլթան Մուրադ IV—1032—1049 թթ. (1611—1639):

Հաջորդ օրը Հաջորդությամբ Էրզրումից դուրս՝ դալով՝ ուղղվեցին զեպի Երևան։ Սեֆերի սկզբին իջևանեցին Կարսի մոտ, նրանց զիմալորեցին... Փաղիշահը Եկավ զիտեց Կարսի բերդը և վերադարձավ իր օթաղը։ Երկու օր այստեղ մնացին։ Հրաման տրվեց բեյ-ներեյիններին, որ 4 հազար զամբյուղի ձղոտներ պատրաստեն 20-ական ցցով։ Հաջորդ մենդիլում Կարսի ջուրն անցնելով, իջևանեցին... Սեֆեր ամսի 5-րդ հասան Մեսիհիչև անցքին։ Հաջորդ օրը ոտացվեցին Գուրիլի երկրի տուրքերն ու նվերները... Սեֆեր ամսի 10-ին իջևանեցին Երևանի մոտ. ցանքսերը անասուններին կերակրելու իրավունք տրվեց։ Մյուս օրը հասան Գյուր-Կումրեթ։ Երբ կայսերական բանակը իր շքախմբով մոտեցել էր բերդին, վերջինիս պարսպներից արձակված թնդանոթներին տրվեցին առանց որևէ լինաս պատճառելու անցնում էին նրա պահեստային ձիերի զխալերից։ Պատմում են, որ ուժեղ քամին և խիստ փոշին այդ երկրում սովորական երևույթ է։ Այդ օրն էլ շատ ուժեղ փոշի և մշուշ բարձրացավ, այնպես որ աչք-աչքի չէր երևում։ Այդ ժամանակ հաղթական հեծյալների խումբը հասել էր բերդի պարսպին։ Փաղիշահական առաջապահում ուղեցույցի պաշտոն ունեցողը փաղիշահին զիմելով ասաց՝ «Իմ վեհափառ փաղիշահ, Երևանի բերդն այս հովտումն է, շատ մոտ էք եկել, բայց մշուշի պատճառով չի տեսնվում. շնորհ արե՛ք, սպասեցե՛ք, մինչև որ հետևից բանակը դա հասնի»։ Սուլթան Մուրադն ուղեցույցին հանդիմանելով ասաց՝ «Ո՛վ հիմար, ինչո՞ւ ես վախենում, ոտանց էջելի* մարդ կլի՞նի»։ Արդարև, փոշին որոշ չափով պակասեց և տեսան, որ եկել հասել են Երևանի բերդի տակը։ Այդ ժամանակ բերդից արձակված թնդանոթի արկերն անցան սլահետի ձիերի և սղարների** վրայով՝ ոտանց որևէ մեկին մնաս պատճառելու։ Փաղիշահը ձիու սանձը բաշեց և եկավ միացավ զինվորներին։ Զանգիի ջուրը [զետը] ոտքով անցան և երբ պարսպից մի քիչ հեռու կանգնել էին, փաղիշահը հրամայեց ավելի մոտ գնալ։ Հաջորդ օրը շյունբար-Թևփեաի անուշով հայտնի բլուրի վրա սարքեցին փաղիշահական օթաղը։ Վեղիբներն ու այլ պետական բարձր աստիճանավորներն իջևանեցին իրենց հարմար տեղերում։ Ռազմամթերքի պահեստից զինվորներին բաժնու բրիչ, վառոդ և պատրույգ (ֆիթիլ) բաժանվեց և ֆերման տրվեց, որ ենիշերներն այդ գիշեր մտնեն խրամատները։

* էջել (աջայ)՝ մահվան անխուսափելի ժամը. օրհաս։

** Սղար — կայսերական հատուկ զորախումբ։

Սեֆեր ամսի 12-ի գիշերը լուսնկա էր և սլարսպի առջև մառվող ջա-
հերը լուսավորում էին: Մամը 3-ին զինվորները ծովի նման շարժվե-
լով գեպի սլարխսները, մտան խրամատները: Այն սլահին, նրանցից մի
ենիշերիները զբաղված էին սլատվար կառուցելով, նրանցից մի
քանի հարյուր հոգի վիրավորվեցին: Վեհափառ փաղիշահը հրա-
մայեց, որ ամեն մեկին 30 դուրուշի արժեքով թանկագին
մերհեմ* շնորհվի: Մի շարք վիրավորների վերքերը իր ներկայու-
թյամբ, վիրաբույժներին բանալ և մարբել տվեց: Մինչև առավոտ
[զինվորները] խրամատներում կատարեցին իրենց տրված ցուց-
մունքները և ամեն մի խումբը իր տեղում մնաց:

Երևանի բերդը պաշարումը և գրավումը

Փյոդչի-Թեփեփի անունով հայտնի վայրում հափուղան շյու-
սեփա փաշայի և ալեպի բելլերբեյի Ահմեդ փաշայի թևից թնդա-
նոթներն ուղղեցին դեպի բերդը և քանդեցին էմիր-Ֆյունե-Օղուի
պալատը ու մի շարք ափրակուռ շինություններ: Երևանի բերդն
ունեն մոտավորապես էսկի-Սարայի** մեծությունը: Երբեմն թըն-
դանոթի արկերը բերդի մյուս կողմն էին անցնում: Դռան առաջ
Ռումելիի էյալեթը [զինվորները] և Մեծ վեզիրը վեց հատ թնդանոթ
դրին: Բերդից դեպի վրանների վայրն արձակված թնդանոթների
արկից իր վրանում նահատակվեց Մեծ վեզիրի ղոնապանների
բեթխուղա Ալի-աղան: Ամսի 13-ին հին երևանի կողմից ենի-
շերի զինվորները և Անադոլուի էյալեթի զինվորները խրամատ-
ները մտան և այդ կողմից էլ վեց թնդանոթ դրին: Ամսի 14-ին
բերդի հյուսիսային կողմում գտնվող չրեզերբի սլաշտպանու-
թյունը անհրաժեշտ համարելով՝ էրզրումի բելլերբեյի Ահմեդ փա-
շան և Չըլդրի բելլերբեյի Սեֆեր փաշան ուղարկվեցին վերոհիշ-
յալ վայրը, ուր բերին ևս երեք թնդանոթ... 16-րդ օրը հափու-
ղան փաշայի թևում գտնվող Շեմսի-փաշան և իր երեք աղաները
միասին պարտեղ էին մտել և այնտեղ քնել, մնացել: Կրզըլրաշ-
ները դուրս գալով բերդից՝ երեքին էլ զլխատում են ու գլուխները
տանում բերդ: 19-րդ օրը Սերդարը՝ ջուրն անցնելով հասավ Փյոդչի-
Թեփեփի մյուս կողմը գտնվող անցքը և գրավելով տեղի կամուրջը՝

* Մերհեմ — վերքեր բժշկելու հատուկ դեղ, սպեղանի:
** էսկի-Սարայ, Ստամբուլում սուլթանների հայտնի պալատներին է, բառացի նշանակում է հին պալատ:

ձևոնարկեց մի պատի կառուցման՝ նպատակ ունենալով փակել
 բերդից դեպի գետը ձգված անցքը... Կենտրոն փաղիշահը Դիվան
 կաղմեց և բանակի ղեկավարներին իրենց աստիճանի համապա-
 տասխան սիրաշահելով մարտի մղող խոսքեր ասաց: [Փաղիշահն]
 ամենից առաջ դիմելով Քյուչուք-Ահմեդ փաշային՝ ասաց. «Ո՛վ
 Քյուչուք-Ահմեդ, քաջության օրն այսօր է, քե՛զ տեսնեմ, նվիրական
 կրոնին ծառայելու և փաղիշահի համար ինչպի՜սի արիության
 ցույց պիտի տաս»: Նա դետինը համբուրելով պատասխանեց՝ «Ի՛նչ
 փաղիշահ, քո ծառան՝ Ահմեդն իր բոլոր զինվորներով միասին,
 միշտ պատրաստ է քեզ համար իր անձն ու կյանքը զոհելու»: Հետո
 [Փաղիշահը] դառնալով Զանփուլատ-Ջադեին ասաց. «Ով Քուրդիս-
 տանի բեյզադե, ջանփուլատության* ժամանակը հիմա է, քո տղա-
 մարդկությունն ապացուցելով վեղիրության խնդիրը լրացնելու
 համար այսօր քո հոգին պողպատի պես պետք է լինի»: Հետո դառ-
 նալով Մյուրթեղա փաշային ասաց. «Մյուրթեղա, քեզ տեսնեմ,
 աչքդ բաց արա, հիմա է ծառայության ժամանակը»: Հետո խոսքն
 ուղղելով ենիչերիների աղային, ասաց. «Ո՛վ աղա, Ստամբուլում
 հարբած ման դալը և քաղաքացիներին ծեծելը շնորհք չէ. տղա-
 մարդկությունն այս գործում երևան կդա, երբ պիտի տեսնեմ ի՛նչ
 իմ բոլոր ենիչերի կուլերով խրամատներում ի՛նչպես պիտի կռվեր և
 նրանք գրավելու գործում ի՛նչպիսի ծառայություն պիտի մատու-
 ցեր, հիմա պետք է ցույց տաք, քեզ տեսնեմ»:

Փաղիշահն այս խոսքերն ասաց բոլորի ներկայությամբ, բա-
 ցարձակ կերպով և ոգեշնչեց ամենքին: Նրանք խրամատներ մտան
 և բերդի գրավման համար, իրենց բոլոր ջանքերը լիովին գործի
 դրին: Նրեք խրամատ փոխելով հասան մինչև խանդակի եզերքը և
 ամեն կողմից սկսեցին թնդանոթի և հրացանի գնդակներն անձրևի
 նման տեղացնել: Մի շարաթվա ընթացքում, գիշեր-ցերեկ արձակ-
 ված թնդանոթների հարվածներից քանդվեցին մի քանի աշտարակ-
 ներ և սլարսալի մեծ մասը: Մասնավորապես ենիչերիների Աղայի և
 Ռումելիի թևում եղած պարիսպը գետնին հավասարեցրին: Մի օր
 կըզըլբաշները, խրամատների վրա հարձակվելու նպատակով, դուրս
 եկան Ռումելիի բանակի կողմից: Իսլամ դադիները կաղմ ու պատ-
 րաստ լինելով, մեծ կորուստներ պատճառեցին նրանց և ետ մղեցին:
 Ջերեջիներից մեկը մի անգամ մեծ համարձակությամբ բարձրացավ
 աշտարակի վրա և հափշտակեց կըզըլբաշների գրոշակներից մեկը:

* Զանփուլատ՝ բառացի նշանակում է պողպատյա մարմին:

որի համար նրան սեփահիութիւն շնորհվեց... պատմում են, որ Երևանի պաշարման կռիւում, ինքը վեհաշուք փաղիշահն անձամբ ոտքի վրա կազմ ու սպարաւոր կանգնած, քսակների բերանները բաց արած. ոսկի և արծաթ էր թափում հրաւարակի վրա, գլուխ լեւորողներին՝ 40-ական դուրուշ, այն դինվորներին, որոնց ձիերը սպանվում էին՝ 50-ական ֆլորի, վիրավորվածներին՝ 20-ական դուրուշ. վիրավորներ բերողներին՝ 10-ական դուրուշ, թշնամու արձակած թնդանոթի գնդակներ բերողներին՝ 1-ական ֆլորի բախշիշ տալով, ասում էր. «Ո՛վ իմ քաջարի զաւլեր, արիութեան ժամանակն է, իմ զավակներ». այս կերպով նրանց քաջալերում էր և իր նվերներն ու շնորհներն ասրիւլյան անձրևի նման առատահոս տեղացնում: Մինչև անդամ դանադան տեսակի խմիչքներ բաժակների մեջ լցված սպտրաստ դրված էին: Դուրս բերողներին և դադիներին խմացնում էին զրախտի ջրի նմանոյ խմիչքը և նրանց պառակր հագեցնում: Կայսերական վիրաւույժները շարք-շարք սպտրաստ էին ծառայութեան: Վիրավորներին, որոնք հատուկ վրաններում պետք է բռնվելին, հանձնում էին նրանց: Բոլոր կարիքներն սպահովում էին՝ կայսերական միջոցներէց:

Կրճըլբաշներն ամեն ջանք դործ էին դնում՝ փակելու թնդանոթներին հարվածներէց քանդված տեղերը: Անցքերում պարկերով և կողովներով հող էին լցնում, բայց որովհետև դինվորները հարձակվում էին այդ տեղերի վրա, նրանք զիմադրութեան անզոր լինելով՝ պատրաստվում էին բերդը հանձնել: Թնդանոթի հարվածներէց մեծ բերդը քանդվել էր, պարսպի մի քառորդը քանդել էր Մուստաֆա փաշան, մյուս քառորդը քանդել էր Ենիչերիների Աղան: Երբ պարսպի վրա բացվեց շատ խոշոր անցք՝ կրճըլբաշներն իրենց կլանքը փրկելու համար ստիպված եղան «էլամա՛ն» կանչել: Սեֆեր ամսի 21-րդ օրը Թահմազ-Կուլի խանի կողմից պատգամավոր եկավ և դիմեց Քյուչուկ-Ահմեդ փաշային: Մի շաբաթվա զինադադարից հետո, հաջորդ շաբաթվա սկզբին սկսեց է բերդը հանձնելին: Ահմեդ փաշան այդ մասին հայտնեց Մեծ վեդիրին, և երբ, հայտնեցին նաև Վեհափառ փաղիշահին, նա իրրև իր կայսերական դայութի արտահայտութիւն, հրամայեց այդ օրն ևս թշնամակվել ու անսպաճան բերդը դրավել: Մեծ վեդիրի խնդրանքով պատգամավորն ազատվեց: Երբ պատգամավորը դուրս եկավ բերդից՝ դինվորների մեջ «վիրայի» (հանձնման) աղաղակներ բարձրացան: Նրանք կռիւը դադարեցրին: Այն ժամանակ՝ վատարարու կրճըլբաշները, առիթից օգտվելով, շտապեցին լցնել պարսպի՝ թնդա-

նոթաձգությունից առաջացած անցքերը, նորոգել նրա ավերված տեղերը: Չնայած դադինները զանազան տեղերից կանչում էին՝ «Այս ի՞նչ տեսակ «աման» խնդրել է, անցքերը մի փակեք, հետո ձեզ աման չի տրվի. բայց տեսնում էին, որ այդ ստոր արարածները չեն լսում և շարունակում են անցքերը նորոգել ու փակել: Այդ անուհի-տանների [կըզըլբաշների] բերդից անուպասելի կերպով արձակված թնդանոթներից երեք վաշտապետ և մի քանի ենիշերիներ նահա-տակվեցին: Իսլամական զինվորները, տեսնելով այս վիճակը, բռն-դացրին սլաշարումն ու մարտերը: Հաջորդ օրը, Սեֆեր ամսի 22-րդ երկուշաբթի օրը երևանի քեթխուդան՝ Մուրադ աղան, որը հայարտ և իր սյուննիությունը հայտնի անձնավորություն էր, իբրև պաշտոնական պատգամավոր՝ եկավ Ահմեդ փաշայի մոտ. որը նրան ներկայացրեց Մեծ վեզիրին, իսկ սա՝ նորին Վսեմություն փադիշահին: Հաղթանակի Դիվան կազմելու ֆերման տրվեց: Բոլոր զինվորական ղեկավարները հավաքվեցին: Վեհափառ փադիշահը բարձրացավ իր մեհ գահի վրա և խոսքն ուղղելով ներկա պատգա-մավորին՝ ասաց. «Ինչո՞ւ բերդը չհանձնեցիք»: Պատգամավորն աջնների խառնվածքին հատուկ նրբությունը և քաղաքավարու-թյամբ խոսելով, մեղմ արտահայտություններով փադիշահի վաշ-րույթը մեղմացնելու նույնատիպ ասաց. «Իմ փադիշահի վեհությունն և փառքի համբավը թող հասնի Նահի ականջը, նրա հերոսության հուշակը թող տարածվի և հասնի իրանական երկրի հողերին»: Հետո ավելացրեց՝ «Մենք, մըշլուխներս, համարձակություն ունեցանք զի-մադրել ձեզ նման հսկային, փոխանակ միարանություն մասին խո-սելու, բերդը հանձնելու՝ համառություն ցույց տվինք»: Վերոհիշ-յալի [պատգամավորի] ուղղմական լեզվով տրված պատասխանը և իմաստուն դատողությունը փադիշահին հաճելի թվաց և նա հրամայեց, որ նրան [պատգամավորին] ոսկեղօծ խալաթ տրվի. հետո, ասաց. «Հիմա եթե անկնդժորեն ցանկանում եք, պետք է այս-օր եևթ բերդը հանձնեք»: Մեծ վեզիրը պատգամավորին իր օթադը տարավ: Այդ գիշեր բերդի հանձնման լուրը տարածվեց և մարտեր տեղի չունեցան: Սակայն բոլոր զինվորները զոուչության համար կազմ ու պատրաստ մնացին: Մուրադ-Աղան իր մարդանցից մե-կին ուղարկեց բերդի ներսում գտնվող երևանի խանի մոտ և հայտ-նեց՝ «Ամանը ընդունված է»: Առավոտյան վաղ Մեծ վեզիրը ներկա-յացավ փադիշահին և խոսեց նրա հետ հաշտության պայմանների մասին...

Սեֆեր ամսի 23-րդ օրը երևանի իշխող էմիր-Գյունե-Օղլին դուրս եկավ բերդից: Իսլամական զինվորները, հաղած ու զինված շար-

քերով կանգնած էին բերդի դռնից մինչև փաղիշահի բարձրագույն
 գուռը: Այդ ժամանակ Թահմազ-Կուլի խանը, Մաղանդարանի
 հրացանաձիգների պարագլուխ Միրֆեթահի հետ միասին դուրս
 եկավ. նրանք սրերն ու սլառանքն իրենց վզին առած, բոլոր ունեց-
 վածքով և ենթականերով ներկայացան Մեծ վեզիրին: Հետո ներ-
 կայացան աշխարհակալ վեհափառ Սուլթան Մուրադին, գետինը
 համբուրելու քաղաքավարական արարողությունից հետո, նրա
 բարձրագույն դռան առաջ, ձեռքերը կրծքերին կանգնեցին: Փաղի-
 շահն իր շնորհքը ցույց տալով, ասաց. «Քո ունեցածները քեզ հմ
 շնորհում»: Նա [Թահմազ Կուլի խանը] գետինը համբուրելով, վե-
 ռին աստիճանի նրբին խոսքերով իր ծառայականությունն արտա-
 հայտելով՝ ներողամտություն և ողորմություն խնդրեց: Նրան մեկը-
 մյուսի վրա հրեք խալաթ հագցրին, վեզիրության աստիճանով ու-
 կեղոծ և զարդարված թուր ու դաշույն շնորհեցին և վերանվանեցին
 Յուսուֆ-փաշա: Խոսակցության ժամանակ փաղիշահը հարցրեց.
 «Ի՞նչ է պատճառը, որ ևս չորս ամիս՝ արշավանքի տանջանքների
 հանձն առած, պատերազմի եմ եկել, մինչդեռ ձեր շահը կնոջ նման
 փախստական, իր գահի ու թագի սլառիվը հողին է հավասարեց-
 րել. նա ի՞նչ շահ է»: Այս հարցին նա [Թահմազ-Կուլի խանը] պա-
 տասխանեց. «Իմ փաղիշահ, քո կյանքը և իշխանությունն երկա-
 լինի, ձեր պապերից սկսած, ձեր սուրբ հատու և ուժեղ է եղել. նա
 (շահը) ի՞նչ ուժ ունի, որ դուրս գա Ձեզ նման միշտ հաղթական,
 վեհ փաղիշահի դեմ»: Փաղիշահը պատասխանեց. «Իհարկե. այսօր
 իմ կույերը բերդը պիտի գրավեն» և ֆերման տվեց, որին նա սլա-
 տասխանեց՝ «Գլխի՛ս վրա, կատարյալ հպատակությամբ»: Միր-
 ֆեթահի 12 հազարի շափ հրացանաձիգները, ինչպես նաև նրա 500
 հոգուց բաղկացած մարդիկ, իրենց ինչքերով և ունեցվածքով, նրա
 չորս կանաչք, բոլորը ներման արժանացան և բերդից դուրս եկան:
 Ինիշերիների Աղան իր ընկերներով բերդը գրավեց և Էմիր-Գյոնե-
 Օղլուի մարդկանց դուրս արեց: Էմիր-Գյոնե-Օղլուի ալփաժ ցու-
 ցակի [ղեկավար] համաձայն, ղեկավարները մտան Երևանի բերդը:
 Բոլոր ներսի և դրսի ինչքերը, ինչպես նաև տեսանելի և թաքցված
 բոլոր հարստությունները հաշվի առան և վերցրին: Նրանք ստա-
 ցան այն անսպառելի գանձերն ու անթիվ հարստությունները,
 որոնք Երևանի իշխողը և նրա հայրը՝ Էմիր-Գյոնե խանը կուտակե-
 լին 30 տարվա ընթացքում: Նրանք մտնելով պետական գանձա-
 րան և պահեստները, այնքան հարստություն և պաշարներ գտան,
 որ բանակին երկու սուրի կրավախանանար: Եվ սրով հետև Երևանի

Ժշխողը պատվի էր արժանացել, ուստի Միր-Ֆեթահ-Օղլուն էլ այդ օրն իր 2 հազար Մուղանդարանի հյացանաձիղներով ներման արժանացավ, և դուրս գալով Երևանի բերդից, մեկնեց դեպի Աջեմի շահի մայրաքաղաքը՝ Բերդի։ Նվաճման ժամանակ գործադրվող կարգը՝ այսինքն անձնատուր եղող զինվորների զինաթափումը, այս անգամ չգործադրվեց, այնպես որ կրգըլբաշները գնացին զինված վիճակում։ Մի քանի խեյացիներ այսպես էին դատում. «Կրգըլբաշների պարծանք հանդիսացող այսքան ընտրյալ կտրիճների ապահով դուրս գալը և դնալը, մասնավորապես նրանց զինաթափ չլինելը, հետագայում խլրտումների պատճառ կհանդիսանա, այս ստորները մի որեւէ վայրում անտարակույս անկարողությունների և ապստամբությունների կձեռնարկեն։ Գոնե զրանց զինաթափ անեն»։ Եւ այց փաղիշահը շուրջ լսել և ընդունել այդ դատողությունները։ Իսկ երբ լսվեց, որ այդ ստոր աբարաժները ճանապարհին պատահած բեռնատար ձիերը գրավում և մարդկանց սպանում են, նրանց հետևից ուղարկվեցին Քյուչուք-Ահմեդ փաշան՝ Շամի էյալեթի բանակով և Մուհամմեդ փաշան՝ Կարամանի էյալեթի բանակով։ Երբ սրանք հասան, հրացանաձիգներն ապաստանեցին դժվարանցանքի լեռներում և սկսեցին կռվել։ Քյուչուք-Ահմեդ փաշան վիրավորվեց, Բեյ-Շեհիրի բեյը՝ Ռիզվան բեյը հաճատակվեց և 15 հոգի վիրավորվեցին, որից հետո նրանք վերադարձան և միացան կայսերական բանակին»։

Հետո պատմագիրը նկարագրում է Երևանի գրավման և պարսիկների պարտության առթիվ Ստամբուլում, Սուլթանի պալատում տեղի ունեցած հանդիսավոր ընդունելությունը։

(«Թարիխ-նայիմա», հատ. III, էջ 255—273)։

Պարսպների նորոգումը և պահակագործի նշանակումը

Սեֆերի 27-րդ օրը ձեռնարկեցին բերդի քանդված տեղերի նորոգման և խրամատները կարգի բերելու աշխատանքներին։ Գլխավոր ճարտարապետի կողմից շահումներ կատարելուց հետո՝ վանդակավոր (սաթրենջի) 19280 արմունկաչափ (արշին) տեղից 8 800 արշին տրվեց Ռումելիյի և Հալեպի էյալեթներին, սիփահիններին և զինակիրներին (սիլահգար), 8560 արշին Անադոլուի զինվորներին և Լնիչերիներին, 1920 արշին էյուլումի, Կարսի և Կարամանի զինվորներին։ Սրանք նորոգման գործը եռանդով առաջ տարան և վերջացրին, որից հետո ենիչերիներից և այլ զինվորներից 12 հազարի չափ զին-

վորներ նշանակվեցին բերդի պահպանության և պաշտպանության համար: Սրանց խոշակների համար գանձահանից 400 քիսե փող տրվեց. հանձնվեցին նաև անհրաժեշտ շտղմամբները ու բալլեմեզ թնդանոթներ:

Նրեանի գրավումից հետո, Սուլթան Մուրադը գնում է գեպի Թավրիզ. հունապարհին գետն անցնում է Կարսի, Ջենայի և այլ ցեղեր, հազարի շափ օրաներով հաղթեցնում է՝ Նրզինկայի, Թերջանի և Բասենի սանջակներում գտնված ավերակ և անմարդարնակ վայրերը քնակեցնելու համար: Այդ մասին հատուկ հրաման է արվում և նրանց բեյերին սանջակ ու գեամեթ է հատկացվում: [Խալաթական բանակը]՝ ճանձ գարշին պատահած բերդերը և ամրոցները՝ բանդելով, այգիներն ու պողաթ և ծառերը կտրատելով և ձեռքն անցած կրղրբաշներին սպանելով շարունակում է ճանապարհը: Այդպես են վարվում նաև հույ և այլ բաղարներում՝ մինչև Թավրիզ հասնելը: Փազիշահը հրամայում է բանդել և կործանել Շահի պալատը և բաղաթը: Խալաթական զինվորները Թավրիզի բարձրագիծ շենքերը, բարեշեն ու գեղեցիկ պալատները բանդում են, բյոշկերի և տների պատուհանների ու վանդակների դռները, որոնք կապույտ ու ռակեզույն ներկված ու գեղազարդված էին, պոկում են և իրենց վրաները տանելով՝ վալտի փոխարեն վառում են»:

Թավրիզի շենքերի և պալատների մեծ մասը բանդում են, շուկաներն այրում, բայց բաղարի անսահման՝ ծովի նմանուզ այգիներն ու պարտեզներն այնքան բնդարձակ էին, որ այդքան մեծ թվով զինվորներ նրեք օրվա բնթացքում ամեն քանդ գործ գնելով հանգեղծ, կարողացան այրել պարտեզների միայն մի տանիքըրդ մասը...» Սուլթան Մուրադն այդ ավերումները կատարել տալուց հետո, Կրանի հետ հաշտության է կնքում և վերադառնում Ստամբուլ:

Թուրք պատմագիրները ասում են՝ «Սուլթան Մուրադ IV դաժան և արյունալի զործերին պետք է ավերացնել նաև նրա բանդելու, այրելու և ոչնչացնելու արտակարգ ձգտումը»:

(«Թարիխի-նայիմա», հատ. III, էջ 253—253)։

Աջեմի շահը գրավում է Երևանի բերդը

Այս վերնագրի տակ նայիման պատմում է, որ Պարսից շահը՝ հավաքելով Թավրիզի և շրջակայքի զորքերը և Խաֆահանից շուրս թնդանոթ բերել տալով, պատրաստվում է հարձակվել Երևանի վրա: Երևանի պաշտպանության և օգնություն համար լայն միջոցներ են ձեռք առնվում: Բայց որովհետև ձմեռվա ուստիկ սառնամանիքները սկսվել էին, այդ միջոցառումներն անցնում են ապարդյուն: Շահը պաշարում է Երևանը: Անադոլուի տարրեր վայրերում կատարվում է զորահավաք, բայց գրեթե ոչ մի արվյուղ չի ուսացվում: Երևանի բերդում պարք վերջանում է Պաշարվածներն օգնություն ստանալու հույսը կորցրած, բերդը հանձնում են «վիրայով»։ Այդ տարի, ասում է պատմագիրը, ձմեռը և սառնամանիքը ծայրաստիճան ուժեղ են եղել, բոլոր ճանապարհները փակվել են, այդ պատճառով էլ սովը ուժեղ է եղել, ամի սոմար դարին 5 ղուրուշով և 20 շիրհեմ հացը մի անգնել[2 էր ծախվում»:

(«Թարիխի—նայիմա», հատ., III, էջ 281—283)։

1046 րվականի (1636) ղեպֆերից

Հետո պատճառիւր տալիս է մանրամասնութեաններ Երեանի վրա ուղարկված ուժերի մասին: Նույն թվին յիարբերիւր, "Կարս-մանի, Սիվասի, Քնադուրուի և մի քանի սանջակների փաշաները և բեյերն իրենց զինվորներով ուղարկվում են Կարսի պաշտպանութեան համար: Սրանք ձեռնարկում են Կարսի բերդի քանդված տեղերի նորոգմանը: Անադոլուի բեյերբեյի՝ Կյուրջի-Մուհամմեդ փաշային հանձնարարվում է Ախասխայի պարսիկների նորոգման գործը:

Ռուստեմ խանը գնում է Ջուր և Գերբույք քաղաքների վրա, իսկ Աջեմի շահը Երեանի բերդի կառուցման համար 4 հազար «սև-բախուր» և 10 հազար թուման փող է ուղարկում: Գենջեի Մուհամմեդ խանը և Շիրվանի Յուսուֆ խանը ուղարկում են 3 հազար կըզըլբաշ զինվորներ, Երեանի բերդը նորից նորոգվում է, շրջապատում ջուր է բաց թողնվում և բերդն ամրացվում է: Շահը բերդի իշխանութունը հանձնելով Քելի-Ալիխանին՝ ինքը գնում է Բաֆա-հան:

(«Թարիխի-Նայիմա», հատ. III, էջ 287—288):

1047 րվականի (1637) ղեպֆերից

Շահի կողմից Մարտուղ խան անունով պատգամավորը գալիս և հայտնում, թե շահը զղջացել է իր կատարած ոճիրների համար և ցանկանում է հաշտություն կնքել: Սուլթանը մերժում է այդ առաջարկը և պատգամավորին բանտարկում: Պատգամավորը զադտնի երկու մարդ է ուղարկում, որոնք ձանապարհին բռնվում են: Փազիշահը խիստ դաշրանում է. թեև այդ քաջի համար պետք էր պատգամավորին սպանել, բայց փազիշահը նրան խնայում է, միայն այդ մարդկանց է կախաղան բարձրացնում՝ պատգամավորի դուռն առաջ, կտրում է նրանց թիթն ու ականջները, զադտնի նամակը նրանց թթի մեջ կոխում և երեք օր այդ վիճակում թողնում կախված: Այդ բոլորը կատարում են պատգամավորին վիշտ պատճառելու համար:

(«Թարիխի-Նայիմա», հատ. III, էջ 322—323):

Կրգըլրաշների պատուարյունը քննան փաշայի դեմ
սղված կովում

Էրդըլումի վալի՝ Վեդիր Քենան փաշան և Ախասխայի իշխան՝ Սեֆեր փաշան, թշնամու երկիրը կողոպտելու սլաշտոն ունեցող թաթարական զինվորներով գնում են Երևանի վրա։ Երևանի իշխողը՝ Քելր-Ալի խանը իր բաղմաթիվ զինվորներով դուրս է գալիս նրանց [օսմանցիներով] դեմ։ Մեծ մարտերից հետո, կըղըլրաշները պարտվում են և Քելր-Ալի խանը վիրավորված փախչում է դեպի բերդը։ Իսլամական բանակը հետապնդում է նրանց, հարյուրավոր կըղըլրաշների զլովսները թոցնում, սուլթաններից մի քանիսին և բաղմաթիվ կըղըլրաշների գերի է վերցնում ու հափշտակում կովի դաշտում թողնված սրնդափողերը։ Այս հաղթության առթիվ 400 մարդկային զուլս և 30 գերի, ուրախության նամակով միապին ուղարկում են կաշսերական բանակը։ Միաժամանակ և Բաղդատ է հասնում նախապես Ջուր քաղաքը կողոպտելու համար ուղարկված բանակից վերցված մի քանի զերիների և մեծ սլաշարեղենի ուղարկման ուղարկալի լուրը։

Այդ ուրախառիթ լուրերը համարվում են լավ նշան...

Այս գեպերը տեղի են ունենում այն ժամանակ, երբ Սուլթանական բանակը զբաղված էր Բաղդատի պաշարումով, որը գտնվում էր Վրդըլրաշների ձեռքում։ Բաղդատի պաշարումը և նրա հետ կապված մարտերը լինում են շատ կատաղի և երկարատև։ Պատմագիր Նայիման տալիս է այդ գեպերի խիստ մանրամասն նկարագրությունը։ Ի վերջո Բաղդատը զբաղվում է Սուլթանի կողմից, ուր տեղի է ունենում ընդհանուր և սարսափելի ջարդ, ավեր, թալան ու կողոպուտ։ Շահն պատգամավոր է ուղարկում և հաշտություն խնդրում, Երկար բանակցություններից հետո, 1049 թ. (1639) Մուհարրեմ ամսի 14-ին կնքվում է հաշտությունը՝ հետևյալ պայմաններով՝

- ա) Բաղդատի կալեթի մեծ մասը անցնում է Սուլթանին։
- բ) Ախասխայի, Կարսի, Վանի, Ջուր քաղաքի, Բաղդատի, Բասրայի սահմաններում գտնվող բերդերը, գավառները (նահիյե) և հողերը, լեռներն ու բլուրները, Շահի կողմից ոչ մի միջամտության և հարձակման չպետք է ենթարկվեն։
- գ) Մենդելչեների մինչև Գերթենգ գտնվող բերդերը, Բիրև, Ջերդուբեյ (Զուեմուդ-Մավա էլ է կոչվում) և Ջենջիր-Կալայից գեպի արևելք գտնվող բերդերը, գյուղերը, անտառներն ու նրանց հարակից մասերը Շահի կողմից զբաղվելով, նրանց սահմանների մեջ գտնվող վայրերի նկատմամբ Սուլթանի կողմից միջամտություն չպետք է լինի։

* Հաշտության պայմանագրի լրիվ տեքստը տե՛ս «Թարեխի Եղգիթ» ծանոթագրություններում (ծան. 3)։

դ) Զենչիր-Կալայի (գտնվում է լեռան վրա) և Երևանի սահմաններում գտնվող Կոթուր, Սակուր (Մակու) և Կարսի կողմում գտնվող Մուղազրերդ [Մանսուկերտ] անունով բերդերը Երկու կողմից պետք է քանդվեն:

(գԹարիխի—Նայիմա», հատ. III, էջ 430—431):

ՄԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հյուսիսի Ձելլի—X դարի (հիջրի) նշանավոր թուրք բանաստեղծ:

2. Ջելալի, Ջելալիական ասյատավրություններ: Այս անունով հայտնի դեպքերի մանրամասնությունները տվել ենք տուրեզիք Նայիմայից կատարված թարգմանություններում: Ինչպես Նայիման, այնպես էլ այլ թուրք պատմագիրները սովորաբար Ջելալիների շարժումը համարում են «ավազակային»: Հատկանշական է հիշել, որ «Ջելալի» բառը թուրքերեն լեզվում համանիշ է դարձել ավազակ, ապստամբ և բմբոստ բառերի:

Այդ շարժումը Ջելալիական է կոչվել Բողոքի Շելխ-Ջելալի անունով, որը 925 թ. (1519) Անադոլուում առաջին անգամ ղեկավարել է ապստամբական շարժումը: Թուրք պատմագիրների ասելով Շելխ-Ջելալի Թոթատի շրջակայքում աղոթասեր և քարայրաբնակ դերվիշ է՝ սղել, որ ժողովրդին քարոզել է, թե մոտ ժամանակում մի Մեհգի* (Մեհիա) Երևան պիտի գա: Շելխը իր աշակերտների և հետևորդների թիվը հետզհետե սովելացնելով, ի վերջո իրեն Մեհգի է հայտարարում և շուրջը հավաքելով մոտ 20 հազար մարդ, սկսում է շրջակա վայրերու գրավել և Շահ-Ալիի անունով ինքնակամ իշխանություն վարել: Շրջակա բելլերբեյները և այլ պետական պաշտոնյաներ ակամա ենթարկվում են Շելխին:

Ստամբուլի կառավարությունը մեծ ուժեր է ուղարկում Շելխ-Ջելալի դեմ, որն Իրան փախչելու համար գնում է Սվազ և Եարքի-Կարահիսարի մոտ տեղի ունեցած կռվում սպանվում է: Նրա գլուխը կտրում և Ստամբուլ են ուղարկում:

Այս դեպքի կապակցությամբ, ըստ թուրք պատմագիրների, հետագա տարիներին Անագոլուում տեղի ունեցած ապստամբական շարժումները Ջելալիական և մասնակիցները՝ Ջելալի անունն են ստացել:

Թուրք պատմագիրներից ոմանք Շելխ-Ջելալի ապստամբությունը կապում են իրանական Շիա դավանանքի հետ:

Սակայն XVI և XVII դարերի թուրք պատմագիրներից շատերը (Փելևին, Նայիման, Քյաթիր-Չելեբին և ուրիշներ) Ջելալիների ապստամբական շարժման հիմնական պատճառը համարում են այն, որ Սագրազամ Սինան Փաշան Ավսուրիս-

شخصی الدین سامی: قاموس ترکی، ترجمه سعادت ۱۳۱۷، ص. ۴۷۸.

* Իսլամական 12 իմանները կոչվում էին մեհգիներ, որոնց գալուստյան էին սպասում մուսուլմանները: Ինչպես հրեաները սպասում էին Մեսիայի գալուստյանը:

լում, Խաչ-Օվայի պատերազմում պարտություն ևն խառնված թուրքական քանակի զինվորներից 30 հազար մարդու իբրև զասալիք («Վիրարի») մահվան է պատապարտել, բոլոր վիրակեթներին խիստ հրաման է ուղարկել բռնադատել, անխնայապանել, որտեղ որ նրանց ձեռք անցնեն։ Սինան փաշայի այդ պաժան հրամանի հետևանքով, մահվան պատապարտված բազմաթիվ զինվորներ ջրվում են Անտոյությունում և բարձրացնում Ջելալիական ապստամբությունը։

Ջելալիական ապստամբական շարժման մասին թուրք պատմագիրների տված բացատրությունները հույս է կիսական և պատմական արժեքից։ Թուրք պատմագիրները չեն տալիս և չեն հիշում Ջելալիների տարիներ տեղի ապստամբության սոցիալ-տնտեսական, բաղադրական պատճառները։

Ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ փորձեր են եղել այդ ապստամբական շարժումը ուսումնասիրելու և նրա շարժիչ ուժերը լուսաբանելու ուղղությամբ։ Բայց դժբախտաբար մինչև օրս չկա որևէ արժեքավոր գիտական ուսումնասիրություն։ Ժամանակակից թուրք պատմաբան Իսմաիլ Համի Դանիշմենդը, իբրև այդ շարժման պատճառ հիշում է՝ ա) Անագոլությունում Շիա դավանանքի պրոպագանդան, բ) վարչական և բաղադրական որոշ պայմանների պատճառով Անագոլուի՝ Ստամբուլի դեմ դուրս գալու Դանիշմենդը այդ մասին ասում է՝ «Կրոնական ձեռքով առաջացած Անագոլուի ապստամբությունները, ամենից առաջ, իրապես ազգային դժբախտությունների շատ բնական մի շարք արձագանքներ են եղել»։ գ) ապստամբության իբրև կարևոր պատճառներից կարելի է ցույց տալ նաև «Դեվշիրմե» և «Դեռնմե» դեկավարների և պաշտոնյաների Անագոլուի շատ վայրերում կատարած տնտեսական և ֆինանսական բռնությունները։ «...Օսմանյան աղբյուրներում իրարից տարբեր և տեղական բնույթի մի շարք շարժումների ձևով ցույց տրված բոլոր ապստամբությունների միևնույն ժամանակում հրեան գալը և ինչպես պարզվում է գեպեների ընթացքից, ապստամբների իրար օգնելը ցույց է տալիս, որ այդ շարժումները կանոնավոր կերպով և որոշ ժրագրով են առաջացել և թերևս մեկ ձևով կառավարվել»^{*}։

Պատմաբան Դանիշմենդի Ջելալիական շարժման մասին հիշած պատճառները անշուշտ, ուշադրության արժանի են, սակայն անբավարար են նման մասնատեսական շարժումը լուսաբանելու համար։

* Օսմանյան պետության բազմաթիվ սադրապամներ և վեզիրների ծագումով պատկանում էին այն տարրերին, որոնք «Դեվշիրմեի» (մանկա-ժողով) կարգով հավաքված էին հրկրի քրիստոնյա ժողովուրդների երեխաներից։ Այդպիսիներ կոչվում էին «գեվշիրմե վեզիրներ և սադրապամներ»։ «Դեռնմե» էին կոչվում նրանք, որոնք ծագումով պատկանում էին ոչ-խլամ ժողովուրդներին, բայց հետո ընդունել էին իսլամական կրոնը։ Դանիշմենդի և ժամանակակից թուրք պատմագրության մի շարք ներկայացուցիչների կարծիքով «Դեվշիրմե» և «Դեռնմե» ծագումով սադրապամները և վեզիրները (որոնց թիվը մեծ է) Թուրքիայի և թուրք ժողովրդի պարստության պատճառ են եղել։

** İsmail Hamî Danişmend, „İzahlı Osmanlı Tarihi kronolojisi“, İstanbul, 1948. cilt 2. sah. 120—121.

Սովետական պատմագրությունը, մասնավորապես Արևելագիտությունը անհրաժեշտ չափով չեն դիմել Ջելալիական շարժումը լուսաբանելու հարցով։ Քրիստոսյան Ա. Տվերիտինովայի «Կարս Յազըջի-Դելի Հասանի պատմությունը Թուրքիայում»՝ աշխատությունը, անտարակույս, շատ արժեքավոր գիտական ուսումնասիրություն է, սակայն չի քննարկում Ջելալիական պատմաբանական շարժումը լրիվ կերպով։ Ա. Տվերիտինովան իր եզրակացության մեջ ասում է՝ «Կարս Յազըջի-Դելի Հասանի պատմությունը ցույց է տալիս, որ Լուիսյան գյուղացիական ապստամբություն է, թե՛ այդ շարժման մասնակից հիմնական մասնակցների սոցիալական կազմով և թե՛ իր առաջ դրված խնդիրների բնույթով։ Այդ շարժումը պիտանոսի փոքր ֆեոդալները և ռազմական «ծառայողների» դասից դուրս եկածները պատմությունը օգտագործեցին իրենց նկղդասակարգային շահերի համար... Շարժումը ղեկավարող փոքր ֆեոդալները, հավանորեն, վախենալով մասնակցների ակտիվությունից, անցան Սուլթանի կողմը և օգնեցին նրան ապստամբությունը ճնշելուն»^{**}։

Թուրքիայում Ջելալիների ապստամբական շարժման բազմակողմանի, գիտական ուսումնասիրությունը սովետահայ պատմագրության և արևելագիտության առաջ դրված կարևոր խնդիրներից է, մանավանդ որ այդ շարժումը սերտորեն կապված է XVI—XVII դարերի հայ ժողովրդի պատմության հետ։ Այդ շարժման մասին գրում և արտահայտվում են այդ ժամանակի հայ պատմագիրները։

3. Էլրիստան—Հալեպի վիլայեթում, Մարաշի սահմանում կազայի կենտրոնն է, Մարաշից ու կամ զեպի հյուսիս-արևելք։ Այս կազան հետո ավելի մեծ է Եղև, կարևորություն է ունեցել և Մարաշ քաղաքից առաջ եղել է Ջյուկադերիե իշխանության կենտրոնը։

4. Թոսկանա, Թոսկանայի Մեծ Դրսությունը (Toscane) Իտալիայի արևմտյան մասում քնդարձակ երկրամաս է, որը հետո՝ կոչվում էր Էտրուրիա։ Հետո վերածվեց անկախ պետության, գրություն, Ֆլորանս մայրաքաղաքով։

Այս Մեծ Դրսությունը իր անկախությունը պահպանեց մինչև 1860 թ., երբ միացավ Իտալիային։

5. «Ահեմ» բառի ծագման և իմաստի մասին թուրք լեզվագետներ Ե. Սա-մին սալիս է հետևյալ բացատրությունը։ Արուները «Ահեմ» էին անվանում ոչ տրաք ազգություններին ու ցեղերին ընդհանրապես։ Սակայն ավելի ուշ այդ բառը դարձ է ածվում գլխավորապես Իրանի իշխանության տակ ապրող ժողովուրդների համար։ Ի վերջո «ահեմ» անունը մնաց Իրանի ժողովուրդին։ Այսպես, «Ահեմիստան» դործ էր ածվում Իրան, Պարսկաստան իմաստով, իսկ «ահեմ»՝ պարսիկ, իրանցի իմաստով։ Թուրք պատմագիրները ընդհանրապես դործ են ածում «Ահեմի շահ»։ «Ահեմի երկիրը», «Ահեմի սահմանները» և այլն։

6. Էմիր-ուլ-ումեհա, Ումեհա էմիր (իշխող) բառից, էմիր-ուլ-ումեհա բառացի նշանակում է էմիրների էմիր։ Հատուկ արտգոս էր, որն տրվում էր էմիր-միրաններից ավելի ցածր աստիճան ունեցող անձանց։

7. Աափրզի— իսլամական շիա դավանանքի սեկտերից մեկը կոչվում է ռաֆիզի, ռաֆիզիլիք։ Թուրք պատմագիրները «ռաֆիզի» անվանում են իրանցի-

* А. Тверитинова, Восстание Кара Языджи-Делл Хасана, М. Л. 1946

** А. Тверитинова, стр. 78.

ներին, նրանց համարելով հերետիկոս: Ինչպես «Կրգլ-բաշ», «մուրյալ», «սոն-կրոն» և այլ ածականները, ռաջրդին արհամարհական, անարդական բնույթ ունի:

8. Կուրբան-բայրամի. Բայրամ նշանակում է տոն, ուրախառիթ, տոնական օր, իսկ զուրբան՝ զոհ, զոհարկություն, զոհ կտրելը: Աստուծո մոտենալու և նրա ողորմությունը խնդրելու նպատակով այնպիսի կենդանիների զոհ բերելը, որոնց միսը կրոնական տեսակետից թույլատրված է ուտել: Կուրբան-բայրամին իսլամական մեծ տոներից է:

9. «Անդեն Կեշտի» էին կոչվում այն զինվորական խմբերը, որոնք անսպասելի կերպով մխրճվում էին թշնամու բանակի շարքերը կամ մոտեմ պաշարված բերդը: Այդ հարձակումները խիստ ահարկու էին և ընդհանրապես վերջանում էին հաղթությամբ:

Անշե, դուրուշ. Թուրքական ալբյուրներինց մեր թարգմանած նյութերում հաճախ հիշվում են Թուրքիայում գաղազան դարերում գործածված դրամական միավորները, փիեր և կշիռներ: Իրենց տեղերում մենք սուղատակ ծանոթություններում որոշ բացատրություններ ավել ենք: Այստեղ անշրաժեշտ ենք համարում՝ համառոտակի տալ ավելի լրիվ տեղեկանք, որպեսզի հնարավոր լինի ճիշտ պատկերացում ունենալ, մասնավորապես դրամական միավորների մասին:

Նախապես պետք է հիշեցնենք, որ Օսմանյան կայսրության մեջ դրամական միավորները, մեզ հետաքրքրող դարաշրջանում, խիստ անկայուն են եղել և մրջտական փոփոխություն են ենթարկվել: Բացի այդ, ինչպես Թուրքիայի ընդհանուր ֆինանսական հարցերը, նմանապես նաև յուրաքանչյուր դրամական միավորները լուրջ ու գիտական ուսումնասիրության առարկա չեն եղել: Թուրք պատմագիրները բայի կցկառուր տեղեկություններից, այդ մասին գրեթե ոչինչ չեն տալիս:

Ակշե. XVI—XVIII դարերում դրամական հիմնական միավորը եղել է ակշեն: Ակշե՝ մոնղոլական լեզվից վերցրած բառ է, որ նշանակում է մանր, սպիտակ դրամ: Սուլթան Օրխան-Ազդիի իշխանության շրջանում կտրված առաջին դրամը կոչվել է «ակշե-օսմանի»: Այդ ժամանակ կտրված չորս ակշեն (հետո երեքը) մեկ դիրհեմ արծաթի էր հավասար: Սկզբում կտրվել են երկու ակշենոց փողեր, հետո տաս ակշենոց: Պալով ակշեի իրական արժեքին, դա շատ փոփոխական և անկայուն է եղել: Թուրք պատմագիրներից և հեղինակներից ոմանրասում են, որ սկզբում հավասար է եղել շարիաթական դիրհեմի («գիրհեմի շե-րիյե» 1/ի-ն, ըստ այլ հեղինակների 1/3-ին): Ըստ Շեմսեդդին-Սամիի՝ Օսմանյան պետության սկզբնական շրջանում մեկ դիրհեմ արծաթի հավասար էր 3—1 ակշեի, 992 թ.՝ 10—12 ակշեի, —մինչև 1050 թ. կայուն վիճակ է ունեցել, —1065 թ. 10 ակշեի, 1131 թ. մեծ անկման հետևանքով՝ 20—21 ակշե, որից հետո կասկ կառել 20 ակշեի վրա:

Դիրհեմ, այս բառը ծագել է պարսկերեն «գրեմ» բառից, ավելի ճիշտ դիրհեմը պարսկական գրեմ բառի արաբականացված ձևն է: Շեմսեդդին-Սամիի իր բառարանում հակադրվելով մի շարք լեզվաբանների, որոնք գտնում են, թե պիրեմը հունական ծագում ունի, պնդում է, որ հին հույների դրամական միավորները, դրանց թվում նաև հին տրաքսի դրամի միավորը եղող դիրհեմը, պարսկական ծագում ունի: Դիրհեմը Թուրքիայում ընդունված քաշի (ծանրության) հիմ-

شمس الدين سامي، قاموس ترکی، در سعادت ۱۳۱۷، ایکنجی جلد، ص ۱۵۷۴.

նական միավորի, այսինքն օկկայի $\frac{1}{100}$ -ական մասն է՝ (մի օկկան 400 դիրհեմ է, դիրհեմը հավասար է 3.06 դրամի)։ Գիրհեմը իբրև արծաթ դրամի միավոր գործ է ածվել Արաբիայում և Օսմանյան պետության սկզբնական շրջանում՝ մինչև աղչեի երևան գալը։

Աղչեն իբրև դրամական միավոր վերջնականապես գործածությունից հանվեց 1234 թ. (1818—1819)։

Փուլ (փարա), պարսկերեն բառ է, բառացի նշանակում է մաս, հատ։ Հիշքի 818 թ. Եգիպտոսի մեմլուքներից Մելիք-մուլեիդի անունով կտրված դրամական միավորը՝ Մուլիդին, հետո (1945 թ.) կոչվեց փարե։

Նկատի ունենալով, որ Թուրքիայում աղչեի քանակն ու որակը անկայուն բնույթ էր ստացել, կարիք էր զգացվում բնդունել նոր և ավելի կայուն մի դրամական միավոր։ Հիշքեթի XI դարի սկզբին Թուրքիայում կտրվեց սկզբից ավելի մեծ դրամական միավոր-փարե, որն օսմանյան ռուրուլը միավորի ստեղծումից հետո բնդունվեց իբրև ղուրուլի մասը։ Այն ղուրուլը հավասար է 40 փարայի։

Ղուրուլ, բառ Ե. Սամիի ռուրուլը բառը գերմաներեն ցո-chen, կամ լատիներեն ցոսս բառերի աղավաղված ձևն է*։ Սուլթան Սուլեյման 2-րդի ժամանակ (1099—1102 թթ. հիշքի—1687—1691 թթ.) տեղի ունեցած դրամական սիստեմի ռեֆորմի կապակցությամբ, 1099 թ. կտրվեցին եվրոպական դրամների նման ավելի մեծ ծավալով արծաթ դրամներ, ղուրուլը բնդունելով Թուրքական լիրայի $\frac{1}{100}$ -րդ մասը, մեկ ղուրուլը 6 դիրհեմ բաշտվ։

Փիսե—բառացի նշանակում է պարկ, դրամապանակ (փարսիսի)։ Օսմանյան պետության մեջ քիսեն գործ է ածվել հույց ի վեր, բայց խիստ տարբեր և անկայուն դրամական քանակով։ Նախ, քիսեն կարող էր բովանդակել ոսկե կամ արծաթե փողեր։ Բացի այդ, քիսեի բովանդակությունը եւս մշտապես փոփոխվել է։ Թուրք պատմագիրների ասելով, սկզբնական շրջանում քիսեն բովանդակել է 30.000 աղչե կամ 10.000 ալթուն (ոսկի դրամ)։ Այդպես էր Ֆաթի-Սուլթան Մուհամմեդի և Սուլթան Բայազիտ 2-րդի շրջանում։ Ավելի ուշ քիսեի բովանդակությունը փոփոխվել է այս կերպով՝ 944 թ.— 20.909 աղչե, 1071 թ.— 40900 աղչե, 1100 թ. հետո 50.000 աղչե, հետո գործ է ածվել «Սուլթան-քիսեի», «քիսե-դիվանի» և «քիսե-մրսի» անուններով տարբեր քիսեներ։ Այդպիսի մշտական փոփոխություններից հետո ի վերջո քիսեն հավասարվել է 500 ղուրուլի։

Յուլ-բառացի նշանակում է բեռ, ծանրություն։ Օսմանյան պետության մեջ յուրը գործ էր ածվում նաև իբրև դրամական որոշ գումարի չափ և հավասար է 500.000 ղուրուլի։

Ոկկա—(աղավաղված ձևը՝ կիյե)։ Թուրքիայում բնդունված և երկար ժամանակ գործածության մեջ եղող ծանրության չափը կոչվում էր օկկա։ Մեկ օկկան հավասար էր 2 կիլոգրամ 225 գրամի։ Օկկան բաժանված էր 409 դիրհեմի։

Այս դրամական և ծանրության միավորների մասին մանրամասնություններ տես Belin M. «Essai sur l'histoire économique de la Turquie», Paris, 1865, կա նաև Թուրքերեն թարգմանությունը (նոր լատինական տառերով) Türkiye iktisadî tarihi hakkında tetkikler, Türkçeye çeviren: İstanbul mebusu M. Ziya, İstanbul, 1931.

* Նույն տեղում, էջ 965։

ՌԱՇԻԿ — XVII դ.

تاریخ راشد — «ՌԱՇԻԿԻ ՌԱՇԻԿ»

Նաչիմաչից Հեառ Ռաբրիայի երրորդ պատմագիր-տարեգիրը («վահա-նյուվիս») Ռաշիդ-Սուհամմեդ-Լֆենդին Քուրբ ուլեմա և բանաստեղծներին է։ Ռաշիդը Մալաթիացի Մուստաֆա Լֆենդիի որդին է։ Սկզբում 1101 թվականից պատահառությունով է պարապել։ 1134 թ. նշանակվում է Հալեպի մեվլեվիական պաշտոնում։ 1141 թ. (1728) գեսպան է եղել Բրանում։ Վերադարձից Հեառ Ստամբուլում գազիի պաշտոն է վարել, այնուհետև որոշ ժամանակով ուղարկվել է Երուսա՝ ապրելու Հեառ աղատություն ստանալով, վերադարձել է Ստամբուլ։ Ավելի ուշ նշանակվել է կադ-աս-քեր Անագոլուում։ Ունի բանաստեղծությունների զիվան։ Ռաշիդի պատմությունը («Ռաբրիսի Ռաշիդ») սկսվում է 1071 թ. և հասնում մինչև 1134 թ. (1660—1721)։ Իրիս արքունական տարեգիր, Ռաշիդը իր «Պատմությունը» սկսում է Նաչիմաչի վերջացրած թվականից։ Նա գրի է առնում և նկարագրում 63 տարվա գեպեր։ Երա «Պատմությունը» 6 հատոր է, բայց 6-րդ հատորը գրել է մի այլ պատմագիր՝ Չելեբի-Ջադեն, իրիս «Ռաշիդի Պատմության» հավելված²։

Ռաշիդի պատմությունը բնագրվում է XVII դարի երկրորդ կեսից մինչև XVIII դարի առաջին քառորդը։ Երա ժամանյան պետությունն ներքին և արտաքին դժվարությունների շրջանն էր։ ժամանյան կայսրությունն այդ շրջանումն էլ շարունակում էր իր պատերազմական գործողությունները և՛ վրացիների, բաղմաթիվ պետությունների՝ Ֆրանսիայի, Ավստրիայի, Հունգարիայի, Վենետիկի, Լեհաստանի,

² Տե՛ս «Ռաբրիսի Չելեբի-Ջադեն» ներկա աշխատության հաջորդ գլուխը։

Ռուսաստանի, Սալթանի և Հոռմի պապի գեմ: Ռաշիդի «Ասամու-
թյան» մեծ մասը հատկացված է աշղ երկարատև և անվերջ պատե-
րազմական զործությունների և նրանց հետ կապված զեպրերի
մանրամասն նկարագրություններին: Պեսական ներքին կյանքում
շարունակվում են, մասնավորապես Անադոլում, խլրտուհներն
ու ենիչերիների և սիփահիների ապստամբությունները: Սուլթան
Մուրադ IV-ից հետո պահակալի օսմանյան սուլթանները բնորոշ-
վում են իրենց մեղկությունով, աղիկարությունով և աշխատածու-
թյամբ, որոնք իրենց ժամանակի մեծ մասը անց էին կացնում հարե-
մական զվարճություններով, որսորդությամբ և այլն: Պետությունը
կազմարները՝ զեպրները, մեծ մասամբ գտնվում էին ենիչերիների
ազդեցության տակ և հաճախ նշանակվում կամ հեռացվում էին ենի-
չերիների ցանկությունով և քմահաճությամբ: Բացառություն էին
կազմում Քեոփրյուլուները՝, Քեոփրյուլու-Մուհամմեդ փաշան և նրա
որդին՝ Քեոփրյուլու Զադե Ֆադլ-Ահմեդ փաշան (1066—1087),
որոնք կարողացել էին զենքի ուժով պետության մեջ ժամանակա-
վորապես որոշ հեղինակություն ձեռք բերել:

Ներքին և արտաքին խիստ կարևոր աշխարհային շարքերի մասին
պատմագիր Ռաշիդը տալիս է չոր և հաճախ ամբլորդ նկարագրու-
թյուններ և մանրամասնություններ՝ պաշտոնական նշանակումներ,
մահափճիտներ...

Ինչպես այլ թուրք պատմագիրների, այնպես էլ Ռաշիդի «պատ-
մություն» մեջ ժողովուրդը, մասսաները չեն երևում, կարծես նրանք
աշղ երկրում չեն ապրում և պատմագրի ուշադրությունը չեն արժանա-
նում: Ռաշիդի համար ժողովուրդը գոյություն չունի: Պատմա-
սիրը բավականանում է միայն հիշատակելով Էրեմն տեղի ու-
նեցող երկրաշարժները, հաճախակի հրդեհները (մանավանդ
Ստամբուլում), այլ բնական աղետներն ու պատահարները:

Ռաշիդի պատմության մեջ շատ քիչ տեղ են բռնում նաև Հա-
յաստանի և հայերի հետ, առհասարակ Անդրկովկասի հետ կապ-
ված զեպրերը: Նրա հինգ հատորանոց պատմության մեջ անմիջա-
կանորեն մեկ հետաքրքրող նյութերը շատ սահմանափակ են:

Մեր ձեռքի տակ եղած ու օգտագործած «Թարիխի Ռաշիդը»
տպագրվել է Ստամբուլում 1282 թ. (1865), «Պետական տպարա-
նում»:

«ՌԱՐԻՆԻ ՌԱՇԻԳ»

Պատմագիր Ռաշիդը իր պատմության I հատորում, ամբողջովին դադարում է նվրդալու 1071--1099 թթ. տեղի ունեցած պատերազմական զեպրերով. բացի սլաշտոնական նշանակումներից և այլ պետական որոշումներից Հայաստանի, հայաբնակ վայրերի և Անգլիոյկասի մասին գրեթե ոչինչ չի հաղորդում: Դա մասամբ էլ բացատրվում է XVI դարի վերջի բառաստանաձևակի ընթացքում Փուրբիայի և Պարսկաստանի միջև պատերազմական գործողությունների դադարում և երկարատև խաղալուծյան պահանջամբ: Թուրք-պարսկական հարարերու-թյունների մասին յոսանիս՝ պատմագիրը բավականանում է հիշելով մի բանի զետպանությունների հանդիսավոր այցելությունները և մեծարժեք նվերների փոխանակումները: Այսպես, Ռաշիդի II հատորում 1103 թ. զեպրերի շարքում հիշվում է, որ Սուլթան Ահմեդ II դահակալությունը շնորհավորելու համար, պարսկական շահը հատուկ պատգամավորություն է ուղարկում Ստամբուլ:

Աջեմի շահի կողմից պատգամավորի գալը

Աջեմի շահի կողմից [Սուլթանի] երջանիկ դահակալությունը շնորհավորելու համար Ստամբուլ է դալիս Գենջեի իշխողը՝ Քեշին-Ալի անունով պատգամավորը: Սուլթանի կողմից արված կայսերական ֆերմանով պատգամավորը ընդունվում է էդիրնեում, Սուլթանական պառլի և նամուսի համաձայն, նրան բնակարան է հասկացվում և հոգսցվում են նրա այլ կարիքները: [Պատգամավորը] մի քանի անգամ խնջույքներով և բաղմատեսակ նվերներով հարգանքի արժանանալուց հետո, Ջեմադիել-ախըր ամսի 8-րդ օրը՝ նորին վեհափառություն սուլթանի կողմից ընդունվելով՝ մատուցանում է [Սուլթանին] դրությունը և հանձնում իր հետ բերած նվերները՝ մեկ փիղ և Աջեմի երկրին հատուկ հինգ արագընթաց ձի. 45 պարսկական ուղտ. ականազարդ վահան, թուր և այլ թանկագին նվերներ:

Կայսերական նամակի հանձնումը Աջեմի պատգամավորներին Փաղիշանի ներկայությամբ

Սրանից առաջ Սուլթանի դահակալությունը շնորհավորելու համար եկած Աջեմի պատգամավոր Քեշին-Ալի խանը, նորից իր նրբիրը վերադառնալու համար դիմում էր ներկայացրել: Սուլթանի կողմից Աջեմի շահի անունով գրված նամակը փաղիշահի ներկայությամբ հանձնելու հնազույն սովորության համաձայն, էդիրնեում, Խուսջու գետի ափին Իերազ-Կասրի կոչված վայրում մի հյուղակ

Նկատուցեցին և նվիրական Ռամազան ամսի 13-րդ օրը [պատ-
շամալուրին] իր բնակարանից առանձին թափուրով տյղտեղ բե-
րին. նա սաղրաղամի առաջնորդությունը՝ ներկայացավ Վհհափառ
փաղիշահին: Նախ, նորին Վսեմություն սաղրաղամբ պատվո խա-
լաթի արժանացավ, հետո վերոհիշյալ պատգամալորին ստմույրն
մուշտակով պարզեցեցին: Բացի այդ, կայսերական դանձու-
րանից իրեն ճանապարհածախս 12500 ղուրուշ, իր մարդկանց հա-
մար 5500 ղուրուշ ընդամենը 25 հազար ղուրուշ նվեր տրվեց և
իրենց Լրկիրը վերադառնալու արտոնության համար ֆերման շնորհ-
ալեց:

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 181—199):

Էրզրումի վալի Էսիրի-Խալիլ վաշայի սպանությունը

Սրանից առաջ Ջիվերգելենի պատերազմում քյաֆիրների ձեռքը
դերի ընկած Խալիլ փաշան, Լրի գերությունից ազատվեց, նրան՝
կայսերական ֆերմանով իրեն օժանդակություն [սղորմություն]
շնորհվեց էրզրումի էյալեթը և հանձնարարվեց, որ Աստուծո ծառա-
ների [ժողովրդի] հետ գթությունամբ վերաբերվի: Սակայն Խալիլ փա-
շան վերոհիշյալ էյալեթի ժողովրդի բաղմաթիվ աղքատների նկատ-
մամբ բռնություն և անիրավություններ էր կատարում, որի պատ-
ճառով, նրա [փաշայի] այդ վարքից և գործողություններից դժգո-
հություն արտահայտող համարական խնդրագիր ստացվեց. [բացի
այդ] արփալըքի կարգով էրզրումի տերը հանդիսացող Նախկին
Շեյխ-ուլ-Իսլամ Գեյդուլլահ-էֆենդին նույնպես մանրամասնորեն
հաղորդել էր վերոհիշյալ վեզիրի (Խալիլ փաշայի) բռնությունների
ու անիրավությունների մասին: Նրան [վալիին] պատժելու համար
ֆերման տրվեց և մահվան դատապարտվեց:

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 191):

* * *

Սուլթան Ահմեդ II գահակալությունը շնորհավորելու համար Աջեմի շահի
կողմից ուղարկված պատգամավորի հանդիսավոր և փառավոր ընդունելության
մասին վերևում հիշատակվեց: Հայտնի է, որ սուլթան Ահմեդ II փաղիշահությունը
շատ կարճ տևեց, միայն չորս տարի: Նրան հաջորդող սուլթան Մուստաֆա II գա-
հակալությունը շնորհավորելու համար, Պարսից շահը 1138 թ. նորից պատգամա-
վորություն է ուղարկում, որը նույնքան մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ
ընդունվում է սուլթանի կողմից: Պատգամավորը՝ Խորասանի Նախկին իշխող

էրու-էլ-Մուսուժ խանը շահի շնորհավորական դրության հետ իրեն նվեր է բերում մի փիղ և մի բանի պարսկական ուղտեր՝ ամեն մեկի վզից մետաքսյա նիհալի* կախված, իսկ սուլթանի կողմից Աջեմի պատգամավորին և նրա մարդկանց տրվում են բազմաթիվ և ամենաթանկագին նվերներ, հատկապես շահի համար վերին աստիճանի թանկագին ոսկյա ու արծաթյա, հազվագյուտ թանկագին քարերով զարդարված իրեր: Պատմագիր Ռաշիդը այդ բոլոր մանրամասնությունները հիշելուց հետո, ավելացնում է, որ Աջեմի պատգամավորի գալու և վերադառնալու կապակցությամբ կատարված ճախքերը՝ տրված նվերների արժեքի հետ միասին, չհաշված կայսերական ախոռից տրված թանկագին զարդերով սզնված ձիերի արժեքը, հասնում էր 261 և կես բիսե*՝ ակշէ գումարի: Պատմագիրը այդ գումարի մասին տեղեկացել է պետական գանձարանին մոտ կանգնած մարդկանցից:

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 389—390):

Պատմագիր Ռաշիդն ի միջի այլոց երբեմն հիշում է ալնպիսի պետական միջոցառումներ (հարկեր, մաքսեր և այլն), որոնք երկրի տնտեսական կյանքի մասին որոշ պատկերացում են առաջացնում: Այդպիսի միջոցառումներից է սուրճի վրա դրված հարկը:

Սուրճի վրա դրված հարկի ավելացումը

Ամեն տարի եմենից դեպի Ջիդդեի նավահանգիստը մոտ 40 հազար հակ սուրճ է դալիս, որի կեսը գնում է դեպի Նգիպտոս և նրա հարակից երկրները, 15—20 հազար հակը վաճառվում է փաղիշահական երկրի սահմաններում: Դրա [սուրճի] գործածությունը ժողովրդի այլ ծախքերի մեջ ավելի կարևոր տեղ է բռնում և սուրճի ծախքերի համար Օսմանյան պետությունից ամեն տարի շորս հազար քիսե ակշէից ավելի գումար է դուրս գնում: Ժողովրդի մեջ սրա գործածությունը ոչ մի կերպ հնարավոր չէ արգելել: Նկատի ունենալով այդ և միաժամանակ պետությունը մեծ եկամուտ ապահովելու հանդամանքները, հանգուցյալ խուղավենդիկյար-Սուլթան-Այուլեյման խանի սուլթանության ժամանակ ֆերման էր տրված՝ Ստամբուլի և նրան հարակից մաքսատներում սուրճ ներմուծողներից «Ռեսմի բիդաթ»*** վերցնելու մասին, ամեն մի օկկայի**** հա-

* Նիհալի, մետաքսից կամ ասեղնադրծված կաշվից շինված շրջանակաձև դարդ, որը կախում էին ուղտերի վզից:

**Քիսե — մեկ քիսեն (500 դուրուշ) 60,000 ակշէի համարժեք լինելով, վերահիշյալ 261,5 քիսեն հասնում է 15 միլիոն 690 հազար ակշէ գումարի:

*** Ռեսմ՝ տուրք, հարկ, բիդաթ. նորմուժություն. ռեսմի-բիդաթ՝ ներմուծության հարկ, ապօրեն հարկ:

**** Օկկա կամ դրյե — 1 կիլոգրամ 225 գրամ:

մարմնություններից՝ 8 ակչե, քաֆիրներից՝ 10 սաղ (ողջ) ակչե, էղիրների քաղաքում ներմուծողներից առհասարակ 50-ական ողջ ակչե: Այս հաշվով սուրճի օկկան երկու, երկու և կես զուրուշով բարձրացել էր: Նկատի ունենալով, որ որոշ գումարի հարկի նշանակումը և գնի վրա առաջացրած տարբերությունը հնարավորություն է տալիս այդ հավելումին, հատուկ ֆերմանով որոշվեց՝ Ստամբուլում և նրան ենթակա մարսաւեւերում, ինչպես նաև Օսմանյան պետության որոշ մարքատներում ներմուծվող սուրճից, — որոշ ապրանքների նման, — նախապես սահմանված մարքային հարկը տոնելուց հետո, մի առանձին վայրում ամեն մի օկկայից «սուրճի ներմուծություն» անունով հինգական փարա ևս առնել, վերոհիշյալ հարկը գանձելու և հավաքելու համար առանձին էմին և քարտուղար նշանակել: Քյաֆիր վաճառականներից իրենց երկրներն ուղարկած սուրճից բացի, մի շարք իսլամական քաղաքներում բերած սուրճից վերևը հիշված կարգով տուրք առնել:

(«Խարիսի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 425—426):

1114 թվականի (1702 թ.) դեպքերից.

Վրաստանի արշավանքի առաջանալը և իսլամական զինվորների նշանակումը

Վրաստանի երկրի բնակիչներից Դադիանի, Գուրիլի և Արաւլայի ավազակները մի քանի տարուց ի վեր իրենց հարկերը վճարել հրաժարվելուց բացի, իսլամական որոշ սահմանների վրա հարձակումներ էին կատարում և բռնություններ դրժ դնում: Երբ այդ մասին տեղեկություն բերվեց, էրզրումի էյալեթը շնորհիվ նախապես Բարա-Դադի կողմերում նշանակված վեզիր Քեոսեջիսիլի փաշային, որը միաժամանակ Վրաստանի վրա ուղարկվելու պատրաստվող իսլամական բանակի սերասքեր նշանակվեց...

Այդ բանակի համար նշանակվում են բազմաթիվ էյալեթների և սանջակների բազմատեսակ զինվորական Պասերը, զրանց թվում նաև Վրաստանի թուրքական զինվորական մասերը:

(«Խարիսի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 580—581)

Օսմանյան պետության մեջ տեղական արտադրությունը զարգացնելու և արտասահմանյան ներմուծումը կրճատելու նպատակով, միջոցներ են ձեռք առնվում Բրուսայում մանածագործություն հիմնելու ուղղությամբ: Այդ տեսակետից ուշագրության արժանի է Ռաշիդի հետագա հաւելածը:

* Սաղ ակչե — ողջ գումար, ոսկյա կամ արծաթյա փող:

Ասվի՛ (ղրապ) և գործվածքների սկիզբը օսմանյան երկրում

Նորին Վսեմություն պետության ղեկավարը Սելանիկից ասվի գործող հրեաներին էզիրեն կանչելով, նրանց հայտնեց՝ «Քրիստոնյա ազգություններն ասվի գործելու համար անհրաժեշտ նյութերը օսմանյան երկրից են գնում, մինչդեռ մեր երկրում, ասվիի արտադրություն գոյություն չունի, որը կարելի է բացատրել միայն անհոգությանը: Եթե դուք կարողանաք ասվեգործությունը [մեր երկրում] կազմակերպել, ձեր վարպետներին սպասածից ավելի փվերներ ու պարգևներ կտրվեն: Սրանից հետո օտար երկրներից ասվի չգնելու համար անհրաժեշտ միջոցներ պիտի ձեռք առնվեն»: Ասվեգործություն սկսելու համար, Բրուսայից էլ մետաքս ու կերպաս գործողներ հրավիրվեցին, նրանց էլ հայտնեցին, որ մինչև հիմա օտար երկրներից ստացված զանազան տեսակի գործվածքները, սրանից հետո Բրուսայում պետք է գործել: Այս ուղղությամբ աշխատելու համար նրանց ցանկության համաձայն հրամաններ արտվեցին և կարգեր հաստատվեցին:

(«Քարիսի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 587—588):

1115 թվականի (1703) ղեկավարից.

Վրաստանի արշավանքից վերադառնալուց հետո Լմիրների
Ռիզեում հանգստանալու մասին

Սրանից առաջ Վրաստանի վրա արշավանք սկսելու համար նշանակված բեյերը, իրենց ծառայության գործում սպասված աստիճանի հաջողություն չունենալով և ձմեռվա վրա հասնելու պատճառով, փոթորիկներից վախենալով, իրենց Ֆրեկաթաները բերին Ռիզեի նավահանգիստը և մինչև վարունս այդ նավահանգստում հանգստանալու և այդտեղ բնակվելու մասին տեղեկություն տվին:

(«Քարիսի Ռաշիդ», հատ. III, էջ 92):

Վրաստանի արշավանքի առաջանալու

Երբ Վսեմաշուր փառիշահին հայտնվեց և ղեկուցվեց, որ Վրաստանի կողմերում Աշքը-բաշի, Դադիանի և Գուրիլի վիլայեթներում բնակիչներից որոշ ավազակներ ապստամբության գործ են բարձրացրել, հիշյալ ամսի 12-րդ օրը, Տրապիզոնի վալիի և այդ կողմերի մյուս վալիների վրա սերասրեր նշանակված խալիլ փա-

շային ուղղված բարձր ֆերմանով հրամայվեց, որ ապստամբներն ձեռքում եղած լերդերը դրավելուց հետո ավերվեն և կործանվեն, Բաղդադը և Բաթում կոչված վայրերում ըստ կարիքի մի քանի լերդեր կառուցվեն և ամեն մեկում բավականաչափ լերդապահներ նշանակվեն և բնակեցվեն:

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. III, էջ 130—131):

1117 թվականին (1705) Սուլթան Ահմեդ III-ի դահլիսությունը շնորհավորելու համար պարսկական շահի կողմից նորից հատուկ պատգամավորություն է գալիս Ստամբուլ՝ Նախիջևանի իշխան Մյուրթազա-կուլի խանի գլխավորությամբ: Նույն հանդիսավոր և շրջապահությունը կրկնվում է, միայն այս անգամ պատմագիրը թանկարժեք և մեծագույնար նվերների մասին չի խոսում:

Սփրոպայից օսմանյան երկրի միջոցով Իրանի հետ կատարված տրանզիտային առևտրական հարաբերությունների մասին պատմագիր Ռաշիդ V հատորի, 1131 թ. (1718) գեպերի շարքում, տալիս է հետևյալ տեղեկությունը:

Աջեմի շանի մոտ պատգամավոր է ուղարկվում

Սրանից առաջ, թե կուլի և պատերազմի, թե խաղաղության և հաշտության ժամանակ, առևտրական կարգով երթևեկող պարսիկ վաճառականները Բելղրադի վրայով անցնելու արտոնություն և իրավունք չէին վայելում: Այդ պատճառով, նրանք ստիպված լինելով այլ հեռավոր վայրերով երթևեկել, շատ մեծ ծախսերի և բազմաթիվ դժվարությունների էին ենթարկվում: Բացի այդ, ճանապարհին ոչնչանում էին ապրանքները, մարդկային կորուստներ տալիս և վաստակ ձեռք բերելու փոխարեն վնասներ էին կրում: Այդ պատճառով, շատերը [վաճառականները], այդ աստիճան մեծ վտանգների չէին ուզում ենթարկվել, որի հետևանքով պարսիկ վաճառականները շատ հազվագյուտ էին երթևեկում դեպի նեմեցների երկիրը [Ավստրիա]. հետևաբար, երկիրը զրկվում էր վաճառականների կանոնավոր երթևեկությունից, ստացված օգուտներից և պարսկական ապրանքների մեծ սուղ [կարիք] էր զգացվում: Նախորդ տարում, Փոթարոֆչա* [Փասսարոֆչա] կոչված վայրում տեղի ունեցող հաշտության պայմանների վերաբերյալ բանակցության ժամանակ նույնիսկ առաջարկված էր վերոհիշյալ հոգվածը: Աջեմի շահի, նեմեցների կայսրի [չառար] և Օսմանյան պետության միջև գոյություն ունեցող վեճերն ու թշնամությունը վերանալուց հետո,

* Փասսարոֆչայի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է Թուրքիայի և Ավստրիայի միջև 1130 թ. (1717):

նկատի առնելով, որ Լեւոնի վաճառականների՝ դեպի նեմեցներ, երկիրը գնալու ամենակարճ, աստիճանի և հարմար ճանապարհը Բելգրադով անցնող ճանապարհն է և Օսմանյան պետության համար այդ հանգամանքը ոչ մի անհարմարություն չի ներկայացնում, ինչպես նաև այն, որ Լեւոնի վաճառականների աստիճանների վրա դրվող մաքսային տուրքերից Օսմանյան պետությունը մեծ եկամուտ և օգուտ ձեռք կրերի, և որ այդ իրավունքի տրվելը ոչ մի կերպ չի կարող անպատեհություններ առաջացնել, այս կերպով հաշտության պայմանագիրը բարենպաստ կերպով վերջացել էր: Հետագայում վերոհիշյալ հոդվածը կյանքում իրականացնելու և դրա հետ կապված այլ պայմանները ստուգելու նպատակով Իրանի երկրից [կառավարությունից], հարկերի այժմյան հաշվապետը՝ Դերի Էֆենդին պատգամավոր նշանակվեց ու վերոհիշյալ հոդվածի մասին հատուկ փառիշտահական գրություն հանձնվեց նրան, ինչպես նաև բերանացի հանձնարարվեց, որ այդ մասին տեղեկություններ ձեռք բերի:

(«Բարիսի Ռաշիդ», հատ. V, էջ 163—164):

1134 թ. (1721) Դերի-Մուհամեդ Էֆենդին Իրանից վերադառնում է Ստամբուլ և Իրանի շահի հետ իր ունեցած բանակցությունների մասին խիստ բնորոշ ձևով զրավոր գրություն է ներկայացնում Սուլթանին: Այդ «գրությունը», որը Ռաշիդի պատմության մեջ բռնում է մոտ 30 էջ (արաբական տառերով), գրությունից առաջ, խիստ մանրամասն օրագրություն և նկարագրություն է, որի մեջ պատգամավոր Մուհամեդ — Դերի Էֆենդին ավելորդ մանրամասնություններով նկարագրում է Իրանում իր ճանապարհորդությունը, Իրանի վեզիրների և շահի բնորոշությունները, իրենց բոլոր խոսակցությունները, խնջույքները և այլն:

Այդ գրությունից մենք քաղվածաբար կտանք մի քանի կետեր, որոնք որոշ նշանակություն ունեն Թուրքիայի և Պարսկաստանի այդ շրջանի քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունների պարզաբանման և բնորոշման տեսակետից:

Նրբ Դերի Էֆենդին տեսակցություն է ունենում Իրանի Մեծ-վեզիր Իթիմատ-ուլ-Դեվլեի հետ, այս վեզիրը հասկացնում է, թե Նրևանի խանի տված տեղեկություններից պարզվում է, որ թուրքերը պատրաստվում են Իրանի վրա հարձակվելու և սահմանամերձ վայրերը գրավելու... Դերի Էֆենդին պատասխանում է՝ «...Իրախտաբնակ հանգուցյալ Ղազի Սուլթան Մուրադ խանի կայսերական դաշնագրից սկսած մինչև հիմա, լրիվ ճշտարված ընթացքում զահակալած 7 փառիշտահներից ոչ մեկը հաշտությանն ու խաղաղությանն հակառակ՝ ձեզ վրա հարձակվելու ոչ մի վստ զիտավերություն չի ունեցել: Ինչպիսի իմաստուն և կատարյալ, կրոնասեր, առաքինի և հեռատես Սուլթան, ինչպիսին է Սուլթան Ահմեդը, որն իր կայսերական բնավորության բերումով ձգտում է ասպնովել երկու կողմերի հանգստությունն ու ազգաբնակչության, խեղճերի բարօրությունը, ռայասեր և աշխարհի ապավեն փառիշտալը կարող է մի այդպիսի ստոր բայ կատարել...»:

Պատգամավորությունը շահի կողմից ընդունվում է միայն 16-րդ օրը, պարսկական արքունիքին հատուկ շուրով և արարողություններով: Պատգամավոր Դերի Լֆենդին սուլթանի դրությունը մատուցում է շահին: Մի շարափ հետո նորից Մեծ-վեդիքի հետ տեսակցություն է տեղի ունենում, երբ Դերի Լֆենդին ներկայացնում է օսմանյան Մեծ վեդիքի նամակը: Նրկարդ անգամ շահը պատգամավորին ընդունելով հայտնում է, որ սուլթանի կողմից ուղարկված դրություն բովանդակության համաձայն նա ֆերմաններ է տվել իր երկրին:

Պատգամավոր Դերի Լֆենդին խիստ մեծ մանրամասնություններով տալիս է Երանի շահի հարցերը Օսմանյան սուլթանի գոբեների, դրադումների և առհասարակ նրա ապրելակերպի մասին: Շահի այդ հարցերին պատգամավորը պատասխանում է ներկայացնելով սուլթանին՝ իբրև «պետական մեծ ղեկավար», «գիտության և արվեստի սիրահար», «օրինասեր և կրոնասեր» մի անձնավորության:

Մի ուրիշ անգամ, Դերի Լֆենդին նորից է ընդունվում շահի կողմից: Այդ ընդունելության ժամանակ, Պարսկաստանի խաներից մի քանիսին էլ մեծ հանդիսավորությամբ խալաթներ են հագցնում և աստիճաններ տալիս: «Արևելքի և հյուսիսի միջև գտնվող Դադաստանի մուսուլման և բյաֆիր ժողովուրդների 94 ցեղերից ամեն տարի, ամեն ցեղից մի պատգամավոր է գալիս, նրանցից ամեն մեկը երկու հատ զատան մորթի և երկու հատ յուֆու (սաֆիոն) է բերում և ստանում իրենց հատկացված ոռճիկը (սալյանե) ու գնում»:

«Այդ ընդունելությունը, ասում է Դերի Լֆենդին, գուցադիպում է իր ընդունելության օրվան: «Այդ 94 տարբերակ մարդիկ իրենց արտակարգ հազուստներով և նվերներով (փեշքեշ), ծիծաղելի և տարօրինակ շարժ ու ձևով եկան և այնպես, ինչպես բյաֆիրները կուռքերին են երկրպագում, շահի առաջ երկրպագելին և թողնելով իրենց նվերները՝ գնացին: Մի երկու օգրեկ և մոսկով (ոռու) պատգամավորներ էլ կային: Սրանք էլ այդ ընդունելությանը մասնակցեցին, բայց առանց շահին մոտենալու, հեռվից գետինը համբուրեցին և իրենց թղթերը ստանալով գնացին: Հաշի հետ շահն ինձ իմ մոտ հրավիրեց և ասաց «Քո տեսածները մեր ուսանելից են, շատ ազդարար դրություն մեջ լինելով, մեր պապերից Շահ-Աբրահամը նրանց վրա գթելով, տարեկան որոշ գումար ոռճիկ է հատկացրել: Նրանք ամեն տարի գալով հայտնում են իրենց հպատակությունը, մենք տալիս ենք հատկացված սալյանեն ու ծանոթանում նրանց վիճակի հետ: Հետո ես ստույգ տեղեկություն ստացա, որ սրանք թալարների նման մի ժողովուրդ են, մինչև Շահ-Աբրահամի ժամանակ, թալարների նման, մշտապես արշավանքներ էին կազմակերպում և կողոպտում երկիրը, թալանում շրջակայքում եղած գյուղերն ու ավանները, մեծ քանակությամբ ապրանք ու գների ստանում: Շահ-Աբրահամի գահակալության ժամանակ, բարեկամության անվան տակ, սրանք հպատակված են և ամեն մի ցեղին [աշիրեթ] որոշ գումար ոռճիկ է հատկացված: Նրանք գալիս են շահի արքունական Դիվանում խալաթներ հագնում: Նրանք խոստումներ են տվել Երկրի ու ուսանելի նկատմամբ ոչ մի կերպ բռնություններ չկատարել...»:

Դերի Լֆենդին այլ նկարագրություններից ուշադրության արժանի է Պարսկաստանի մասին արված տեղեկությունները: «...Սրանց երկիրը, որը 60 կոնար երկարություն և 50 կոնար լայնություն ունի, խիստ բարեշեն և հարուստ է. ամեն մի գյուղ ունի 300, 500 և 1000 տուն: Նրանք ունեն բազմաթիվներ և ամեն մի երկու-երեք գյուղից հետո շուկա և բազար կա, իսկ երկու-երեք ավանից և գյուղաքաղաքից (կասարա) հետո՝ մի մեծ բազար: Թե բազարներում, թե գյուղաքաղաք-

ներում ու գյուղերում մեծ թվով վաճառականներ կան: Սակայն երկրագործ ոտնա-
 պարները քիչ են, այդ պատճառով էլ ցորենը, գարին և առհասարակ սննդամթեր-
 քները չեն բավականացնում և մեր երկրի համեմատությամբ երկու անգամ թանկ
 են վաճառվում: Սակայն հագուստեղենը համեմատաբար ավելի էժան է: Ժողո-
 վրդի մեծ մասը կարգավիճակի տեղ է, ազրատները քիչ են: Նրանց հագած հա-
 գուստները երկրի աղակալան ազրատներին են, այնպես որ հագուստեղենի մասին
 նրանք այլ երկրների գիմելու կարիք չունեն: Բրդեղենը (շալ) առատ է, ինչպես
 նաև ֆրանսիական կոշտ կերպասը, բայց այդպիսի գործածողները հազվագյուտ
 են: Տան կահավորանքը նույնպես ամբողջովին իրենց արտագրություներին է
 կմբողջ երկրում միայն երեք բերդ կա, մեկը Հնդկաստանի սահմանի վրա՝ Փան-
 գահարը՝ Միր-Ավիսի հայրենիքը, մյուսը Աթաուրիսանի կողմն է, իսկ երրորդը
 Էրզրումի մոտ, Երևանի բերդն է: Ընացած վիլայեթները, Սկյուդարի նման, բոլորը
 բաց են: Բերդերից բացի, սովորական քաղաքներում և գյուղաքաղաքներում թրև-
 գանթները խիստ հազվագյուտ են և առհասարակ թնդանոթի և նման ռազմա-
 կան զենքերին ուղարկվելու չեն նվիրում: Սակայն աղեղաձգության և հրադա-
 ռաձգության արհեստում վարպետ են և նրանց գինվորներն այդ երկուսին էլ մեծ
 սեր ունեն: Վերոհիշյալ Միր-Ավիսը 1118 թ., դուրս գալով Փանգահարի շրջանից,
 Գյուրջի-Արզուլաս խանի ձեռքից Գանգահարը մի կերպ խլելով ու գրավելով,
 քաղաք մտավ և այնտեղ գահակալեց ու մի քանի կոնար տարածության վրա քա-
 դարի շրջակայքը գրավեց և այս կերպով շահի գեմ ապստամբեց: Միր-Ավիսին
 պատժելու և նրա նվաճումները ոչնչացնելու համար շահի կողմից ուղարկված
 կրքրլըաշական բանակը պարտության մատնվեց և ջարդվեց: Վեց տարվա ընթաց-
 քում Միր-Ավիսը այս կերպով իշխանություն վարեց, իր անունով փող կտրեց և
 խոթթե2 կարգով տվեց ...վեց տարի հետո Միր-Ավիսը մահացավ և նրան հաջոր-
 դեց իր եղբայրը, որը սակայն պետական անձնավորություն չլինելով, գա-
 հագուրկ եղավ և վեց ամիս հետո Միր-Ավիսի որդին Միր-Մուհամմեդը իշխանու-
 թյան գլուխն անցավ և մինչև հիմա իր հոր նման կրքրլըաշների հետ ամեն
 տարի կովի և պատերազմի մեջ լինելով, Գանգահարեց մոտ 20 կոնար գեպի այս
 կողմը հասնում և Մեշհեդի և Քերմանի կողմերը արշավանքներ է կատարում:
 Սրանք իսկական ազնվական ցեղից են, բայց այժմները նրանց «բուրուջ» են
 անվանում: Իսլամական կրոնին են պատկանում, բնդհանրապես նամազը հավա-
 րական կերպով են կատարում: Նրանց գինվորների ձիերը և ջորիները քիչ են,
 2—3 մարդ մի ուղաի վրա են հեծնում, ոչխարի աղիքները ջրով լեցնում, իրեն
 դոռի մեջքերից կապում, ծառավելիս աղիքի ծայրը բաց անում, ջուրը խմում են
 և հետո նորից մեջքերից կապում ...Սրանք օգրեկ խաների հետ բարեկամություն
 են ստեղծել, որոնք նմանապես կրքրլըաշների վրա արշավանքներ կազմակերպե-
 լով, գրավել են մի շարք քաղաքներ ...Մեր դուրս գալու ժամանակ, Մեշհեդի
 ընակչությունից դիմում էր ստացված, որով նրանք հայտնում էին՝ «Եթե մեզ
 պաշտպանեք, վիլայեթը նրանց կհանձնենք»: Արևելքի և հյուսիսի միջև գտնվող
 Դաղստանի և Դերբենդի շրջանները, որտեղ լեզգի ցեղերն են ապրում և որոնք
 խաղաղական կրոնին են պատկանում, մոտ են Աջեմի Շիրվան, Շաքախի, Գենջե,
 Ղարաբաղ շրջաններին: Այդ վայրերում ներկայումս փողը և խոթթեն Ալ-Օսմանի
 փողիշահների անունով է: Այդ շրջաններում ապրում են մի շարք աշիրեթներ և
 ցեղեր, նրանց բաշբուղները, Իրաշիմ Սուլթանը և Հաջի-Դավուդ բեյը, վերջին
 ժամանակները, մի քանի տարի է, որ հարձակվում են կրքրլըաշների գյուղերի,

բաղաժների վրա և կողոպտում, ավերում: Այս նվիրական տարում գրավեցին սահմանի վրա գտնվող Շամախի բաղարը, որը Իրանի պարծանքն էր, արշավեցին Ֆենջեի վրա ... Աջեմների երկրում սյուննի դավանանքին պատկանող իսլամների թիվը խիստ մեծ է, բոլոր բաղարներում և գյուղաբաղարներում նրանք մեծ թիվ են կազմում, սակայն վախենալով չեն ցույց տալիս: »: Հետո Դերի Աջեմներն նկարագրում է այն տար և սրտաուշ ընդունելությունը, որը ցույց են ավել անգլիացիների սյունները օսմանյան պատգամավորությունը:

Եր գեկուցման վերջում Դերի Աջեմներն գրում է՝ «...Արջապես ներկայումս Աջեմի երկրի գրեթե մեկ երրորդը մուսուլմաններ են, մասնավորապես Շիրվանի, Շամախի, Ֆենջեի և Ղարաբաղի շրջանները, բոլորը սյուններ են, հազիվ մեկ հինգերորդը՝ կըզլուշները: Կըզլուշների երկիրը ընդհանրապես բարեշեն է և լավ կառուցված, ավերակները շատ քիչ են: Ես գալուսի և բացահայտ կերպով նրանց վիճակը ուսումնասիրեցի, — երկիրը շատ բարեշեն է, սակայն պետական ղեկավարներ չկան, կարծես թե պետական ղեկավարների սով է այդ երկրում: Այդ կողմից նրանց օրենքներն ու կարգերը խախտված են, շրջապատից նրանց վրա հարձակվում են, պաշտպանվելու կարողություն չունեն, իրենց հավաքած զինվորները փախչում ու ցրվում են: Սակայն եթե պետության ղեկավարներին խոսեցնես, մեծախոսությունից, չեն հրաժարվում, ասում են Միր-Ավիսի որդին մեր ռայաներից է, սակայն մեր շահի հետ որոշ վեճեր ունի, անտարակույս շուտով շահի առաջ գլուխ կխոնարհի, իսկ շահը նրա մեղքերին թողություն կտա... Բայց իրականում: թյան մեջ այդպես չէ, նա [Միր-Ավիսի որդին] Աջեմների ուժեղ թշնամին է: Արշավանքի գնացող սերասերներն ինչպես հուսահատած և անտարբեր կերպով են գնում, նրանց երեսը բնավ չի ժպտում, բոլորը համակարծիք են, որ Շեյխի որդու, այսինքն շահի բախտը շրջվել և իշխանությունը վերջացել է: Այս մասին նրանք բացահայտ կերպով խոսում են...»:

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. V, էջ 372—394):

Պատմագիր Ռաշիդը նույնպիսի ավելորդ մանրամասնությամբ տալիս է Աջեմի շահի կողմից ուղարկված պատգամավոր Մյուրթեզա-Կուլի-խանի Ստամբուլ գալը, սուլթանի կողմից մի քանի անգամ խիստ հանդիսավոր ընդունելությունը, խրեջույքները, խոսակցությունը և այլն: Կարծես Պարսկաստանի և Թուրքիայի արքունիքները մրցում էին ճոխություն, փառքի և շրջակայության ցուցադրության գործում:

Պատմագիր Ռաշիդը անձամբ մասնակցել և ներկա է գտնվել այդ պալատական արարողություններին և այդ պատճառով էլ զրանք նկարագրում է ամենամանրամասն կերպով:

Սուլթան Ահմեդը շահին ուղարկած իր նամակում նորից կրկնում է առևտրական կապերի և կրոնական-դավանական մի քանի խնդիրների վերաբերյալ Թուրքիայի համաձայնությունը և բարենպաստ վերաբերմունքը: Պատմագիրը հայտնում է, որ Աջեմի բազմաթիվ թանկարժեք նվերներից բացի, դեսպանին առանձնապես 36 թիսե, նրա բեթխուղային 6 թիսե, այսինքն՝ ընդամենը 42 թիսե ակշն է արվում իբրև «ճանապարհածախս»:

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. V, էջ 399—423):

ԻՍՄԱՅԻԼ-ԱՍԲԸ ԻՖԵՆԳԻ ՉԵԼԵՔԻ-ՋԱԳԵ

«ԹԱՐԻԽԻ ՉԵԼԵՔԻ-ՋԱԳԵ» — تاریخ چلبی زاده

Ռաշիդի պատմության (*«Թարիխի Ռաշիդ»*) 6-րդ հատորը գրել է պատմագիր Չելերի-Ջադե էֆենդին, որի պատմությունը կոչվում է *«Թարիխի Չելերի-Ջադե»*։

Իր առաջարանում պատմագիրը գրում է՝ «...նվաստիս, Քյուչուք Չելերի-Ջադե անունով հայտնի Իսմայել Ասրմին... 1135 թ. Ռամազան ամսի 28-րդ օրը վերոհիշյալ պաշտոնում [պատմագրության] ծառայելու, և Շահամե-դրուլ [Ռաշիդի] քաղցրախոս գրչի վերջացրած տեղից պատմություն գրելու մասին ֆերման շնորհված լինելով, 1134 թ. Ջիլադդե ամսի անցքերից գրել սկսեցի»*։

Այսպես, ուրեմն, պատմագիրը իր պատմությունը սկսում է 1134 թ. և հասցենում մինչև 1141 թ., այսինքն՝ 7 տարվա անցքեր է տալիս։

Չելերի-Ասրմը վարել է նաև Շեյխ-ուլ-Իսլամի պաշտոնը։
Մեռել է 1173 թ. (1759)։

1135 թվականի (1722) ղեկավարից.

Թիֆլիս և Գուրի բերդերի գրավումը

Ինչպես նախապես հայտնված էր, Թիֆլիսի գրավման և նվաճման համար նշանակված սերասքեր՝ էրզրումի վալին, վեզիր Սիլահ-դար-Իրրահիմ փաշան, էրզրումից շարժվելով բնակություն էլ հաստատել Կարսի ձմեռանոցում, գրավոր կերպով առաջարկել և ղրղել

* «Թարիխի Չելերի-Ջադե», էջ 7։

Այս Թիֆլիսի խոսնին՝ Վախթանգին [Վախթանգին] հպատակություն
 ցույց տալու Օսմանյան պետությանը, միաժամանակ ցույց տվել
 հպատակության ծայր աստիճան վտանգավորությունն ու սոսկալի
 հետեւանքները։ Սակայն վերոհիշյալը [Վախթանգը] իր անկապ
 հպատակության-նամականերում, երբեմն հպատակության և հնադան-
 դության հակամետություն էր ցույց տալիս, երբեմն էլ որոշ պայ-
 մաններ էր առաջարկում։ Նախապես Օսմանյան պետության կող-
 մից Շիրվանի խանությունը նվեր ստացած Հաջի-Դուլուդ խանին,
 կայսերական դրություն ու խալաթ ուղարկվեց և նշանակվեց կայ-
 սերական կառավարության կողմից։ Ձմեռվա ցրտերի պատճառով
 վերոհիշյալ վեզիրի [Սիլահգար Իրրահիմ փաշայի] հետ միասին
 Կարսում բնակություն էր հաստատել արքունական Դերգահի Կա-
 յուղի-Բաշիններից Միր-Ալեմ-Դերվիշ-Մուհամմեդ աղան։ Սրանք
 շարժվեցին դեպի Թիֆլիս։ Այդ ժամանակ Մահմուդ-խան-Աֆղանը՝
 հարձակվելով Իսֆահանի վրա, Շահ-Հյուսեյնին իր ընտա-
 նիքով և զավակներով դերել էր և եկել դեպի Կազվին։ Աղբյուրների
 երկրում շահության ձգտող գահաժառանգ Թահմասրի կողմից բա-
 յական երկար ժամանակից ի վեր, օջաքլքի կարգով, Կախեթի վի-
 լայեթին տիրացած Մուհամմեդ-Կուլի խանին հանձնարարվել էր
 Թիֆլիսը գրավել և նվաճել։ Երկու կողմի զինվորները իրար հանդի-
 պեցին, աջմի զինվորները պարտվեցին, Մուհամմեդ-Կուլի խանը
 պատերազմի դաշտից փախավ և իր կյանքը փրկեց։ Միայն իր
 փողի օգնությամբ, Վեջար (?) և Թալալի ցեղերից իրեն հպատակ
 լեզգի ժողովրդից օգնություն ստանալով, նրանց հետ միասին բազ-
 մաթիվ զինվորներով անսպասելի կերպով Թիֆլիսի վրա հարձակ-
 վեց և գրավեց։ Վախթանգը ստիպված եղավ արագավազ ձի հեծնել
 և փախչել իր կառավարության սահմաններում գտնվող Գորիի բեր-
 դը։ Նա արթուն և ուշադիր հետևում էր դեպքերին և իր նպատակին
 հասնելու համար ամեն ջանք գործ էր դնում։ Սակայն Վախթանգի
 հույսերը խորտակվեցին և նրա նախաձեռնությունները անհետևանք
 մնացին։ Թիֆլիսն անցավ Աջեմների ձեռքը և Մուհամմեդ-Կուլի
 խանը ապահովեց իր իշխանության անկախությունը։ Վախթանգը
 ստիպված եղավ վերոհիշյալ սերասքերին հպատակություն հայտնել
 և Օսմանյան պետության մոտ ապաստան փնտրել։ Նրա սերասքերը
 Կարսից շարժվելով, Չըլդրի էյալեթին ենթակա Ախալքալաքի սան-
 ջակի գյուղերից Փոքս գյուղում մի քանի օր բնակություն էր հաս-
 տատել, վերոհիշյալի [Վախթանգի] եղբայրը Իսա-խանը եկավ,
 հպատակություն հայտնեց և օգնություն խնդրեց։ Իսկ երբ այդ վայ-

րից շարժվեցին՝ որդին՝ Նահնեվաղը եկավ ու նմանապես հալատակություն ցույց տվեց և իր հոր [Վախթանգի] կողմից խնդրեց, որ իր իշխանության տակ դանիոդ և Օսմանյան պետության նվիրելու մտադրված Գորիի բերդը գրավելու համար որոշ քանակությամբ ուժեր ուղարկվեն: Վերոհիշյալ սերասքերն իր աղաներից Ալի-Աղան, մի դրոշակ «սերդէն կեշտի»³ ղինվորներով ուղարկեց դեպի վերոհիշյալ բերդը (Գորի): Ճանապարհին Վախթանգից դրություն ստացվեց, որով նա հայտնում էր՝ «Մուհամմեդ-Կուլի խանը՝ աեղեկանալով, որ ես Օսմանյան պետությանը հնազանդություն և հալատակություն եմ հայտնել և Գորիի բերդն անսպաժման սլիտի հանձնեմ, հիշյալ բերդը իսլամական տիրապետության տակն ընկնելուց առաջ նվաճելու և գրավելու նպատակով, իր եղբորը՝ Բալականաշափ ղինվորներով դեպի այդ կողմն է ուղարկել: Բերդի սլաշտսլանությունը թույլ է, եթե ձեզնից առաջ նրանք [Մուհամմեդ-Կուլի խանի ղինվորները] հասնեն, անտարակույս բերդը կգրավեն»:

Վերոհիշյալները [Սերասքերի կողմից ուղարկված զորքերը] իրենց ձիերի սանձը քաշելով, խիստ շտապ կերպով, կես գիշերին հասան բերդի սլարիսպներին, նրանց հետ եկած Վախթանգի ներկայացուցիչը դրության մասին բացատրություն տվեց և պահասանները բերդի դռները բաց արին և Աստուծո կամքով հիշյալ բերդը այս կերպով սուլթանական երկրին միացվեց: Դրանից հետո վերոհիշյալ Դերվիշ-Մուհամմեդ-Աղան գնալով դեպի Թիֆլիս, Մուհամմեդ-Կուլի-խանի հետ մի քանի անգամ տեսակցություն ունեցավ, իսկ Մուհարրեմ* ամսին նրան [խանին] համոզեց և դրդեց, որ նվիրական իսլամական կրոնի սլաշտսլանին և ամբողջ աշխարհի Վեհափառ խալիֆային ի սրտե հավատարիմ և հալատակ կլինի:

Որովհետև Թիֆլիսի իշխողը՝ Վախթանգը նախապես անդիտակցարար և անհեռատես կերպով Մոսկովի ցարին հալատակություն էր հայտնել և իրեն քրիստոնեության կողմնակից ցույց տվել, անհրաժեշտ եղավ Ստամբուլում աշխարհի ասլավեն փադիշահի կողմից հաղթական ղինվորներ նշանակել և ուղարկել Թիֆլիսն ազատելու և գրավելու համար: Վախթանգը հատուկ գրությամբ դիմելով սերդարին, հայտնեց, որ նա իր այդ անմիտ գործի համար զղջացել է և Օսմանյան պետության հալատակություն ցույց տալով որոշել է

* Մուհարրեմ ամիսը, իսլամական նվիրական ամիսներից լինելով, ոստափանդական սովորության, այդ ամսվա ընթացքում պատերազմական զորածոցություններին և թշնամություններին դադար է տրվում:

Թիֆլիսի բերդը հանձնել փաղիշահի ներկայացուցչին (փոխանորդին)։ Բացի այդ, նա հայտնեց, որ վերոհիշյալ երկիրը [Թիֆլիսը], իրապես աշխարհի ապալեն Վեհաշուք փաղիշահի սեփական և բարեշեն երկրներից է եղել, որ ռաֆրդիների շարագործ պետությանը, բարձրյալն Աստուծո կամքով, մոտ է կործանման և անհետացման, որ վերոհիշյալ բերդն իզուր պաշտպանելու մտադրության և նպատակ չունի։ Խանի հայտնած մտքերը և առաջադրած սկզբունքները պարզ կերպով արտահայտվում էին։ Նա որոշել էր հիշյալ Աղայի անկեղծ խոսքերով և ցուցմունքներով շարժվել, որպեսզի կարողանա ապահովություն և երջանկություն ձեռք բերել։ Այդ նպատակով նա վերոհիշյալ Աղայի միջնորդությամբ շտապեց Թիֆլիսի բերդի բանալիները հանձնել։ Հրամանատարը (սխիահալար) դեռ Թիֆլիսից մեկ և կես օթևան հեռու գտնված ժամանակ, Վախթանգը նրան գիմալորելու գնաց և հայտնեց, որ սերասքերն առանց կռվի և պատերազմի կարող է տիրանալ այդ երկրին (Թիֆլիսին)։ Շեմվալ ամսի 6-րդ ուրբաթ օրը, վերոհիշյալ քաղաքի գրավման ավետիսը (մյուսդեն) և բանալիները կայսրության դերգահը հասան։ Այսպիսով մի մեծ երկրի, առանց պատերազմի և սպանության, աշխարհակալ փաղիշահի մեծ բախտավորության և նորին Վսեմություն սադրազամի խելացի և ճիշտ նախապատրաստության շնորհիվ Սուլթանական երկրին միանալու գեպքը, բոլոր իսլամներին մեծ ուրախություն և գոհունակություն պատճառեց։ Հաջորդ շաբաթ օրը Նորին Վսեմություն աշխարհակալ փաղիշահն, արքայական հանդիսավորությամբ և մեծ շուքով էդիրների դռնով քաղաքից անցավ և վեզիրական խնջույքի վայրը՝ Սեյիդ—Աբատը իր արքայական շուքով և լույսով բախտավոր և նվիրական դարձրեց։ Այդ սրտագրավ վայրում Բարձր Վեզիրը և Շեյխ-ու-իսլամ Աբդուլլահ էֆենդին և ծովակալ վեզիր-Մուստաֆա փաշան շնորհավորեցին այդ մեծ նվաճումն ու հաղթանակը։ Այս հսկա և փառավոր հաղթանակը բոլորին՝ ավագանիին և ժողովրդին («ավամ») ծանուցելու, ինչպես նաև Սեյիդ-Աբագում կառուցված փառավոր պալատը մոմերով և կանթեղներով լուսավորելու մասին ֆերման շնորհվեց... Այդ գիշեր փառլուն և լուսավոր աստղերի պես փայլփռոզ անթիվ մոմերի և կանթեղների լուսավորությամբ, դեպի երկինք արձակված լուսատարած փամփուշտների (ֆիշենդ) սրտառուչ տեսարանը, դիտողների սիրար հրճմանքով և գոհունակությամբ լցրեց...

(«Թարիխի Չելերի-Ջադե», հատ. VI, էջ 45—49)։

Վաղուց ի վեր Աջեմի երկրի վրա իշխող Շահ-Հյուսեին-Սեֆեվիի սոսկալի բռնությունների և դաժանության, ինչպես նաև ռաֆզիական անհավատության պատճառով նրա պետության հզորությունն ու բախտավորությունը դեպի անկում էր դնում և ամբողջ Իրանական երկիրը խռովության էր մատնված։ Մասնավորապես Պանդահարում անկախության հետամուտ Միր-Ալիսի որդին՝ Մահմուդ-Խան-Աֆղանի հորեղբորորդին Միր-Կասրմը Հերաթ քաղաքը գրավել էր և վերոհիշյալ Մահմուդ-խանը, Շահ-Հյուսեինի կողմից իր վրա կոփի ուղարկված կրգըլբաշ զինվորների մեծ մասը սրից անցկացրել և սրից ազատված ռաֆզիներին հետապնդելով հասել էր Սպահան և պաշարել էր այդ քաղաքը։ Այս պատճառով, շահի ծանուդրության մեջ լինելու մասին էրզրումի վալին՝ Վեզիր-Սիլահաբ-Իբրահիմ փաշան տեղեկություն էր ուղարկել Ստամբուլ, միաժամանակ ուղարկել էր նաև Թավրիզի, Ֆրանսիացի և Աջեմ վաճառականների այն նամակների պատճենները, որոնցով վերոհիշյալներն էրզրումում և Իլմիրում գտնվող իրենց մարդկանց և շահնկերներին հայտնում էին Սպահանի պաշարումն ու Իրանի ծայր աստիճան խռովության մեջ լինելը։ Փաղիշահի ներկայությամբ պետության ավագանիի վեզիրների ժողով գումարվեց, խորհրդակցություն տեղի ունեցավ։ Նկատի առնվեց, որ Աջեմի շահը օրըստօրե կորցրնում է իր ուժը, թուլանում է, եթե նրա մայրաքաղաքը Սպահանը ուրիշների ձեռքն անցնի, նա ուժ և կարողություն չի ունենա թշնամու դեմ կռվելու, որով իր երկրի այլ մասերն էլ կարող են օտարների հաղթանակներ ենթարկվել։ Օսմանյան փաղիշահական երկրին սահմանակից մի երկրի, օտարների տիրապետության տակ ընկնելուց առաջ, գրավումը նպատակահարմար լինելով, միաժամանակ նկատի առնելով, որ Սուլթանական երկրին սահմանակից վայրերում ասլրող ռաջաների և մուսուլմանների սննդամթերքը և ինչքը, նրանց ընտանիքն ու երեխաները կողոպուտից ու թալանից պաշտպանելը բարենպաստակ մի գործ է, և երբ հաստատվեց, որ Մահմուդ-խանը որոշել է տիրանալ Սպահան մայրաքաղաքին, որոշվեց վերոհիշյալ պաշմանների բերումով շրջակայքում գտնվող երկրների և քաղաքների դրավմանը ձեռնարկել 1134 թ. Շարան ամսին, սահմաններում գտնվող վեզիրներից Բաղդատի վալի Հյուսեին փաշային, Բադրայի վալի Հասան-փաշա-Ջադե-Ահմեդ փաշային, Վանի վալի Քեոփրյուլու-Ջադե Աբդուլլահ փաշային, էրզրումի վալի, Իբրահիմ

փաշային, Կարսի, Չըլդրի և Շեհրի-Ջորի բնյւերբայիններին անհրաժեշտ գրավոր հրահանգներ և ցուցմունքներ տրվեցին: Երկար տարիներից ի վեր երջանկարարիտ Բաղդատի էյալէթի վալին, Վեդիր-Հասան փաշան, որը մշտապես հետևում և ծանոթանում էր Աջեմի երկրի դրության հետ, դրել և հայտնել էր, որ Մահմուդ-խանը հաստատ որոշել է Սալահանին տիրանալ, սակայն հայտնի չէ, թե տիրանալուց հետո ի՞նչ վերաբերմունք պիտի ունենա և ինչպե՞ս պիտի շարժվի: Մինչև չպարզվի, թե նա [Մահմուդ խանը] ինչպիսի վերաբերմունք պիտի ցույց տա, մինչև որ մենք լրիվ կերպով չծանոթանանք նրա բնավորության և ձգտումներին, անհրաժեշտ է ձեռքերը հեռու պահել Աջեմի երկրից: Հետևաբար այդ մասին տրված որոշումը պետք է հետաձգել և սպասել: Վերոհիշյալ վեզիրի այդ մասին արտահայտած կարծիքն ու մտքերը համապատասխանում էին Վսեմաշուբ փաղիշահի և Նորին Մեծությունն սաղրազամի կարծիքին: Այդ պատճառով վերոհիշյալ ժողովի [դիվանի] որոշումն անհետևանք թողնվեց (փոփոխվեց) և նրա գործադրությունը հետաձգվեց և որոշվեց այսպես. մինչև սուլթանական դերգահից նոր որոշում ու նշանակում տրվելը, Աջեմի երկրի վրա չհարձակվել. այդ մասին վերևը հիշված մեծ վեզիրներին և բնյւերբայիններին կայսերական ֆերման հաղորդվեց: Հետո, ավելի ուշ, Բաղդատի վալին, վերոհիշյալ վեզիրը, սուլթանական երջանիկ դերգահին հայտնեց, որ Մահմուդ-խան-Աֆղանը հարձակվելով Սալահանի վրա, Շահ-Հյուսեյնին իր բնտանիքի և երեխաների հետ միասին գերել է, ռաֆըզի և տգետ կըզըլբաշների ապիկարությունն ու թուլությունը պարզապես երևում է: Եթե Աջեմի երկրին և քաղաքներին սահմանակից մեծ վեզիրները Աջեմի երկիրը նվաճելու և գրավելու համար հրաման է նշանակում ստանան, Բարձրլու Աստուծո օգնությամբ, Իրանյան երկրի մեծ մասը Օսմանյան փաղիշահական երկրին միացնելու մասին կասկած անգամ չի կարող: Նախապես դիմում կատարվեց բոլոր դժվարությունները լուծող նվիրական Մյուհթի Աբդուլլահ էֆենդիին՝ այսպիսի հարցով, — վերոհիշյալ ցեղը [աջեմները] Օսմանյան պետության հետ հաշտության պայմանագիր ունի, բացի այդ նրանք արտաքուստ իրենց խլամ են համարում, այդ պայմաններում նրանց դեմ կովի և պատերազմի ձեռնարկելու համար շարիաթի կողմից թույլտվութուն կա՞: Հայտնվեց, որ նախապես կնքված հաշտությունից կարելի է հրաժարվել, իսլամական ժողովուրդների և նշանավոր իսլամական շեյխների ընդհանուր ցուցմունքների և կարծիքի հիման վրա վերո-

հիշյալ ցեղի [աջնմաների] հավատքը սուտ է, նրանց անհավատ և ուրացող լինելը պարզ և հայտնի է: Այս մասին տրված երկու նվիրական ֆեթվայով՝ գոյություն ունեցող կասկածները փարատվեցին և վերահիշյալ վայրենի ցեղի դեմ ըստ արժանվույն պատերազմի թույլտվությունը և որոշումը հաղորդվեց բոլոր խելացի և զատուղության տեր մարդկանց:

Նվիրական ֆեթվայի օրինակը

Ռաֆրդիների երկրին տիրապետող ռաֆրդի շահի անունով և արտոնությամբ, ռաֆրդիներից հայտնի մի ժողովուրդ, եթե իսլամական երկրում իսլամական մի այլ ժողովրդի դեմ բացահայտ կերպով կռիվ մղի, հիշյալ շահ, իսլամների իմամը և Սուլթանների Սուլթանը՝ օսմանյան փաղիշահի հետ կնքած խաղաղության պայմանագիրը խախտած կլինի՝ թե ոչ:

Պ ա տ ա ս խ ա ն:

Կլինի. մասնավորապես հիշյալ անիծվածի [շահի] ավագանու ոչնչացումն անհրաժեշտ է: Իսկապես տեղի ունեցող հաշտությունը, Աստուծո շնորհին սպասելու համար, հարմար տեսնված զինադադարի կնքում է. երբ իսլամական ժողովուրդը ուժ և կարողություն ունենա իսլամներին թույլատրվում է նրանց (ռաֆրդիների) նկատմամբ գործադրել ինչ որ անհրաժեշտ է:

(«Բարիսի Չելեբի-Չաղե», հատ. VI, էջ 61—65):

Սիլահդար Իբրահիմ փաշայի սերասֆերուքյունից հեռացումը և Արիֆի-Ահմեդ փաշայի նշանակումը

Ինչպես վերևում նկարագրվեց, երբ աստվածային հաղթանակի բանալին և իսլամական սուլթանի նվաճմանը ենթարկված Թիֆլիսը կայսերական երկրին միացվեց, հիշյալ երկրի բոլոր գործերը կարգի բերելու պարտականությունը հանձնվեց սերասքեր և էրզրումի վալի՝ Վելիր-Սիլահդար-Իբրահիմ փաշային: Բարձրյալն Աստուծո կարգադրությամբ և Վահաշուք փաղիշահի բախտավորությամբ նվաճված և գրավված այդպիսի մեծ մի երկրում արդարությունը գործադրելու, բռնությունից ու հափշտակություններից խուսափելու, երկրի գործերը վարելու և ուսյաների ու ժողովրդի սիրտը գրավելու պարտականությունը, անհրաժեշտորեն ընկնում էր

սիվահասարի [ղորապետ, սերասքեր] պաշտոնը վարողների վրա՝ Սակայն վերոհիշյալ վեգիբը, էրզրումի «Սերգեն Կեչտի»* աղաներից Ուղուն-Մուստաֆա-Աղա անունով անձնավորության միջնորդությամբ, Վախթանգի կողմից իբրև կաշառք տրված մեծաքանակ հարստությամբ շլացած, Թիֆլիսի կառավարությունը օջաբլըքի կարգով շտապել էր տալ վերոհիշյալ Վախթանգի Շահնեվազ անունով որդուն (որը դեռ նոր իսլամական կրոնն ընդունելով, Իբրահիմ անունն էր ստացել), պետությանը տարեկան 40 հազար դուրուշ տուրք տալու պայմանով։ Հիշյալի թելադրանքով Թիֆլիս մտնելու հաջորդ օրը, դեռ ղինվորներին չբնակեցրած և կարգի չբերած՝ իրենց կամքով հպատակություն ցույց տված մի քանի հարյուր Աջեմ վաճառականներին քաղաքից արտաքսեց, նվիրական Ռամազանին քաղաքի կենտրոնում մի շարք խայտառակ և ստոր անձինք խեղձերի ընտանիքների և երեխաների վրա հարձակվելով, նրանց ունեցածը թալանեցին և հափշտակեցին, անգամ բաղամթիվ հարուստ վաճառականների հացի միջոցի կարոտ թողին։ Նա քաղաքի բանալիները հանձնեց Մուհամմեդ-Կուլի խանին, որը քաղաքը գրավեց տուանց կռվի։ Նա խոստացել էր, որ Օսմանյան կառավարության կողմից Թիֆլիսի կառավարումը իրեն հանձնվելու դեպքում կաշխատի Դենջեն, Երևանը և մի քանի այլ Բրանական քաղաքներ, առանց կռվի և սպանության, Օսմանյան պետությանը միացնել, և արշավանքի ծախքերի համար իր հարստությունից իբրև օժանդակություն 300 քիսե ակչե կհատկացնի։ Սակայն նա իր խոստումն ու պարտավորությունը չհարգեց։ Հիշյալ խանը [Մուհամմեդ-Կուլի խանը] որոշ ժամանակից ի վեր Երևանի էյալեթում վալի լինելով, իր ուշիմության և հեռատեսության պատճառով աջեմի խաների շրջանում մեծ պատիվ և հեղինակություն էր վայելում։ Նա իր մատուցած ծառայության փոխարեն Օսմանյան պետության կողմից էլ հարգանքի ու նվերների էր արժանացել և կարող էր ուրիշներին էլ այդ ուղղությամբ իր կողմը գրավել։ Սակայն վերոհիշյալ սերասքերն իր պաշտպանության և հովանավորության տակ վերցրած Շահնեվազի իշխանության մեջ մնալը և ամրապնդվելը կապել էր խանի փախուստի հետ։ Այդ պատճառով էլ հիշյալ խանին ինչպես հասարակ մի մարդու ղրկել էր հաճույքի և զրույցի մեջլիսներին, իր շրջանից հեռու էր պահում և դատապարտել էր հասարակ ու բաց մի նեղ վրանում տպրելու։ Մի այդպիսի հարգելի հյուրին,

* Սերգեն-Կեչտի, տե՛ս «Թարիխի-Նայիմայի» ծանոթագրություն 9։

իր պատվին և աստիճանին համապատասխան շուքով և փառքով շրջապատելու փոխարեն, նրան անույատվել էր: Հիշյալ խանը՝ իր համար անսպասելի, նման ստոր և թշնամական վերաբերմունքից զղված լինելով, ստիպված էր գիշերով շտապ փախչել Կախեթի կողմերը, որը շահի կողմից տրված էր իրեն իրրև «օջաքլըք»⁵: Վերոհիշյալ վեզիրը, Մուհամմեդ-Կուլի խանի կենդանության օրոք, իրեն նրա կալվածների և հարստության ժառանգ համարելով, իր ազահության և ցանկության պատճառով, այն պահին, երբ Դենջեի ծրանի խաները և ժողովուրդը հակառեւ և պատրաստ էին Օսմանյան պետության պաշտպանության տակ մտնելու և հպատակություն ու հնազանդություն ցույց տալու, իր այդ ընթացքով թե խաներին ու վալիներին, թե ժողովրդին և վաճառականներին երկյուղ և սարսափ էր պատճառում:

Աստուծո օգնությամբ առանց կռիվի և արյունահեղության Թիֆլիսը հաջող կերպով դրավելուց հետո, վեզիրը իր տրամադրության տակ գտնվող մեծաթիվ ղինվորներով կարող էր շարժվել Աջեմի երկրի այս կամ այն մասի վրա, քանի որ [Աջեմի] ժողովուրդը անկարող էր դիմադրություն ցույց տալ և կռվել: Սակայն նա [վեզիրը] երկիրը ընդարձակելու համար իրեն տրված ծառայությունը բոլորովին մտքից հանել էր և գոհճիկ ազահության բերումով՝ միայն հարստություն ձեռք բերելու համար, 132 օր Թիֆլիսում բոլորովին զուր և դատարկ ասլրել, ժողովրդի դրությունը վատացրել, ղինվորական մասերին մեծ նեղություն պատճառել, արշավանքի և կռիվ ժամանակը իզուր ասել կորցնելով, ղինվորների [սիփահիների] հաղթանակով ամրապնդված բազկին և հերոսությանը թուլություն և անհուսություն էր պատճառել... նման պատճառներով նրա [վեզիրի] հեռացումը [պաշտոնազրկումը] անհրաժեշտ նկատվելով, Դիարբեքիրի վալին՝ Վեզիր-Արիֆի-Ահմեդ փաշան սերասքերի բարձր պաշտոնին նշանակվեց...

(«Թարիխի Չելեբի-Չադե», հատ. VI, էջ 68—72):

1136 թ. (1723) դեպքերից

Իրանում Սեֆեվիդների իշխանությունը վերջացել էր և երկիրը շորս կողմից ենթարկված էր թշնամիների հարձակումներին: Մահմուդ-խան-Աֆղանը Շահ-Հյուսեյնին ընտանիքով հանդերձ գերել և տիրացել էր մայրաքաղաք Մպահանին: Արքայորդի Թահմասբը շահ դառնալու նպատակով Ադրբեջանում անկախության էր ձգտում, սակայն անհրաժեշտ ղինվորական ուժեր չունենալու պատճառով դիմել էր Օսմանյան պետությանը: Բայց որովհետև օսմանոյնները չէին ուղղում Թահ-

մասքին ընդառաջ գնալ, այգ պատճառով նրա ուղարկած պատգամավորը 1136 թ. էրզրումում թողնվից և նրան Ստամբուլ գալու իրավունք չտրվեց:

Հետո Թահմասը ներկայացուցիչ է ուղարկում Ստամբուլ. Սուլթանին ուղղված հատուկ գրությամբ, որին պատասխանում է սադրաղամը և հայտնում, որ նկատի ունենալով Շահ-Հյուսեյնի գերի ընկնելը, Սպահանի գրավումը, Իրանի ներքին և արտաքին վերին աստիճանի ծանր դրությունը, մասնավորապես այն, որ Մուկուլի ցարը՝ գրավելով Դերբենդի բերդը՝ առաջ է շարժվում դեպի Գիլան և կարող է ձեռքը երկարել դեպի Իրան և վերջապես նկատի առնելով արքայորդի Թահմասբեկի մահադրությունը ցույց տալու և կոպելու անկարողությունն ու վտանգի մոտեցումը Օսմանյան պետության սահմաններին՝ միաձայն որոշվեց նախքան թշնամու ձեռքն անցնելը, գրավել նախապես օսմանյան երջանկահիշատակ սուլթանների կողմից նվաճված Երևանի, Թավրիզի, ինչպես նաև Աղրբեջանի որոշ բերդերն ու Բաղդադի սահմանակից վայրերը:

Սերասֆեր Իբրահիմ փաշայի Գենջե զնալը և վերադարձը

Թիֆլիսի շրջանի սերասքեր՝ էրզրումի վալի Սիլահդար-Իբրահիմ փաշան, Կարսի բեյլերբեյի Կարա-Մուստաֆա փաշայի, Զըլդրրի վալի Իսահակ փաշայի և այլ զինվորական մասերի հետ միասին Թիֆլիսից դուրս դալով՝ շարժվեց դեպի Գենջե և հիշյալ ամսի 9-րդ օրը Գենջեի մոտ մի շարք Կըղըլբաշ զինվորների հետ կռիվելուց և նրանց ոչնչացնելուց հետո, գնաց և Սուլթան-Սելիմ անունով լլրի մոտ վրաններ հիմնեց: Հաջորդ օրն առավոտյան հաղթական սիփահիներով արագ կերպով շարժվելով, առյուծանման քաջերը ուժեղ հարձակումով քաղաքը մտան և հասնելով մինչև կտավալաճառների շուկան՝ ամբողջովին գրավեցին: Երբ այս հաղթանակով ոգևորված և ուրախացած էին, [լսեցին] չոգադուրի հագուստով մի անիծյալ անկրոնի՝ «Մուհամմեդ-Կուլի խանը բարձր մի վայրից բանակի վրա հարձակվեց և կողոստեց» աղաղակը, որ թալանով և կողոստումով զբաղված սիփահիներին դարմանք պատճառեց, շփոթեցրեց և զինվորների ղեկավարների հաղթական բազուկները թուլացրեց ու դողացրեց. նրանք [զինվորները] թողնելով թնդանոթները, հեղեղի նման դիմեցին դեպի լանակատեղը: Երբ սերասքերը տեսավ այդ իր տեղից շարժվեց և հազար զվարություններով զինվորներին նորից ուղղեց դեպի քաղաքն ու թնդանոթներն աղատեց: Հաջորդ օրը, երբ նա ձեռնարկեց հայկական թաղամասը գրավելու, հայ ժողովուրդը (արամենե) հուլատակություն հայտնեց: Նա [Սերասքերը] այդ թաղամասում լանակություն հաստատեց և 17 օր շարունակ, երբեմն լանակցությամբ և դիտողությամբ, երբեմն էլ կռիվով և պատերազմով զրադվելով, հավատ ընծայեց վատարախտ աջեմների

կեղծ պայմաններին և խոսքերին և հարմար առիթը փախցրեց: Ի վերջո՝ բանակի ղեկավարների համաձայնությամբ՝ շարժվելու որոշում տրվեց: Նույն՝ օրը առավոտյան քաղաքի բնակչության երեւիներին մի քանի մարդ եկան կամուրջի գլուխը և վեղիրի մարդկանց հետ խոսել սկսեցին: Վերոհիշյալ սերասքերի փոխարեն, սերասքեր նշանակված վսեմ վեղիր-Ահմեդ փաշան Գենջեի էյալեթը Մուհամմեդ-Կուլի-խանին հանձնեց: Նրբ նա հայտնեց, որ եկել և ստանձնել է կառավարության գործերը, Գենջեից դուրս եկան և մեկնեցին դեպի Թիֆլիս: Հպատակություն և հնազանդություն հայտնած հայերից (արամենե ցեղից) 3000-ի չափ ուսյաների բերին և Թիֆլիսում բնակեցրին:

(«Թարիխի Չելեբի-Ջադե», հատ. VI, էջ 74—75):

Սոմխեթի բնակչության հպատակությունը

Թիֆլիսի էյալեթին ենթակա Սոմխեթի դավառում (նահիյե) բնակվող հայերը (արամենե ցեղը), հպատակություն և հնազանդություն հայտնելով և ընդհանրապես օրինակաւն տուրքերը ընդունելով, խնդրում էին, որ իրենց համար մի իշխող նշանակվի: Հիշյալ դավառը ընդունելով իրրն լիվա, այնտեղ մարդահամար կատարվեց և նրանց հարկերն առանձնապես «ջիրայեթ»^{*} լինելու պայմանով, նրանի սերասքեր, վեղիր Ահմեդ փաշայի առաջարկությամբ, օջաքըլքի կարգով իրրն սանջակ տրվեց և շնորհվեց Վախթանգի եղբորը՝ Իսա խանի որդուն, որն իսլամական կրոնը ընդունելով Արդուլահ բեյ էր կոչվում:

(հատ. VI, էջ 138)

* * *

Պատմագիր Չելեբի-Ջադեն 1136 թ. դեպքերի շարքում խիստ մանրամասնորեն կանգ է առնում Թուրքիայի և Ռուսաստանի^{**} միջև 1136 թ. (1724) կնքված հաշտության պայմանագրի վրա, տալով այդ առթիվ տեղի ունեցող բանակցությունները ամենայն մանրամասնությամբ: Այդ պայմանագրության կնքումը տեղի ունեցավ Ֆրանսիայի միջնորդությամբ: Ռուսաստանը՝ օգտվելով Իրանում տեղի ունեցող խռովություններից, սկսել էր նվաճումներ կատարել Դերբենդի և Բարվի շրջաններում, իսկ օսմանյիները նվաճումներ էին կատարում Հայաստանում,

* Ջիրայեթ-էվկաֆի եկամուտների և առհասարակ բոլոր տնտեսի եկամուտների դանձումը:

** Թուրք պատմագիրները Ռուսաստան իմաստով գործ են ածում «Մուսկով» բառը:

Վրաստանում և առհասարակ Կովկասում, Այդ պայմաններում պատերազմի բռնկումը անխուսափելի էր: Սակայն կողմերը նախընտրեցին հաշտություն կնքել: Այդ պայմանագրով երկու կողմերը Իրանից դրավժած վայրերը պահում էին,—Դերբենդը, Քարուն և Դաղստանի մի մասը մնում էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ, Շիրվանի խանությունը (Շամախի կենտրոնով)՝ Օսմանյան դերիշխանության տակ: Պատմագիրը տալիս է նաև պայմանագիրն ամրագրությանը և այդ առթիվ Սուլթանի կողմից տրված հատուկ ֆերմանը (սուլթանական «հադնամե»): Սակայն, ինչպես հայտնի է, այս պայմանագրության պայմանները Իրանի կողմից չընդունվեցին, այդ պատճառով էլ պատերազմական գործողությունները միայն ժամանակավորապես դադարեցին:

Թիֆլիսի վալի վեզիր Ռեջեբ փաշայից ուրախանիո լուսերի ստացվելը

Թիֆլիսի և Գենջեի միջև գտնվող և Օսմանյան սկստությունը հնազանդություն և հպատակություն հայտնած կաղաք ցեղից (աշիրեսթ) Գենջեի ղինվորները և Շեմս-էլ-Դինլին, մտնելով մեր հողը, 30-ի չափ գյուղեր այրել, անասուններն ու բեռնակիր կենդանիները քշել ու տարել, կալերն ու հարդը կողոպտել և ցրել էին: Այդ մասին հայտնել էին Թիֆլիսի վալի Վեզիր-Ռեջեբ փաշային, թե եթե նա շտապ կերպով միջոցներ ձեռք չառնի, կասկած չկա, որ նրանք Ակչե-Կալայի վրա կհարձակվեն: Այդ պատճառով վերոհիշյալ վեզիրը շտապ կերպով օգնություն ուղարկեց՝ Սվադի և Ջրլղրի ղինվորներին, ենիչերի հեծելազորից 25000-ի չափ ընտրյալ ղինվորների, ինչպես նաև Չորոսի վալի Ալի փաշային և նրա քեթխուդաներին, Լորիի բեյ՝ Գոջ-Ալի բեյին և Ալի-Ջենահին: Վերոհիշյալները խիստ արագ կերպով, 18 ժամվա ընթացքում, մոտեցան Թիֆլիսին: Անհավատ և անկրոն ռաֆրդիները, Թիֆլիսի կողմից ղինվորների գալը անհավանական և անհնար համարելով, անտարբեր և անհոգ քնել էին. [օսմանցիները] պատուհաս անձրևի նման նրանց վրա թափվեցին, հետիոտն ղինվորներին հենց առաջին կռվում փախուստի մատնեցին, իսկ իրենց հիմար եռանդի բերումով կռվի և դիմադրության համառություն ցույց տվող հեծելազորից շատերին օսմանյան հատու սրով ոչնչացրին: Բռնված կըզըլբաշ գերիների տված ցուցմունքներից պարզվեց, որ Երևանի ժողովուրդը Գենջեից Շեմս-էլ-Դինլիից և Մուհամմեդ-Կուլի խանից օգնություն են խնդրել, որ Մուհամմեդ-Կուլի խանը իր հավաքած լեզգի և վրացի ղինվորներով կենտրոնացել է Ակչա-Կալայում և մտադիր է Երևանին օգնության գնալ: Բացի այդ, ձեռք բերվեցին Երևանից Գենջեցիին

և Մուհամմեդ-Կուլի խանին ուղղված նամակները, որով ասպացուցվեց գերիների բանավոր բացատրությունների ճշտությունը: Այդ ժամանակ Գորիի բերդի հրամանատարը Յուսուֆ-փաշա-Ջադե-Հասան փաշան էր. բերդապահներից Մուհամմեդ-Կուլի-խան անունով անհավատն ու անկրոնը, քյաֆիրների սուտ հավատքը ընդունելով, վրացի քահանաների (փափաս) կողմից Կոստանդին անունն էր ուռացել և անցել էր կառավարության գլուխը: Նա հագել էր Վրաստանի խանության հագուստը, էրիսթավներից, թավադներից և աղանավորներից ներկա եղողները նրան հալատակություն էին ցույց տվել: Չորս կողմերում գտնվող վրացի անիծյալները եկել հավաքվել էին հիշյալի մոտ, 10 հազարից ավելի սև վահանավոր (կարակալքան) մարդկանցով և էրիսթավներով Ակչա-Կալայում Կըզըլբաշ սիփահիների հետ միացել և մտադիր էին Երևանին օգնության գնալ: Երբ պարզվեց, որ նրանք պատրաստվում էին Գորիի բերդը գրավել, բերդի վարոշում ասլուդ հայերից (արամենե) ծերերը եկան և հայտնեցին. «Ներկայումս բերդը օսմանցիների ձեռքումն է, մեր կարողությունից դուրս է նրա գրավումը, սակայն երբ դուք օսմանցիների դեմ կռվեք, երկու կողմի կռվում չեղոր մնալու պայմանով մենք պատրաստ ենք պատանդ տալ»: Այս խոստումով նրանք իրենց պատանդները հանձնել էին: Այդ մասին երեք գրություն էր ստացվել: Վերոհիշյալ վեպերը բոլոր զինվորների վրա Չըլդրի բեյերբեյի Խահակ փաշային բաշրուդ նշանակեց և Աստուծո չալավինելով շարժվեց զեպի թշնամին: Երբ մոլորյալ թշնամու զինվորները տեղեկացան, որ իրենց վրա հարձակում է նախապատրաստվում, անցան Գորիի գետը և մի ժամ տարածության վրա, Շահնավազի փոխուստի ժամանակ, նրա կենտրոնատեղը եղող Ադենի ձոր կոչված վայրում բարձր լեռներում դասավորեցին հեծելազորն ու հետիոտն զինվորները, իսկ զիմացի և հետևի վեռնանցքներում հրացանածիգներ նշանակեցին ու այգալիսով բոլոր ճանապարհները փակեցին: Այն պահին, երբ թշնամին որսի էր սպասում, մեր զինվորները վագրի նման շարժվեցին զեպի լեռները. ձիավորները դուրս եկան թշնամու հեծելազորի դեմ, իսկ Աֆղան հրացանածիգների և այլ հետիոտների կռվում մեր ճարպիկ կտրիճները թշնամու հեծյալ և հետիոտն զինվորների միջև մի անմատչելի պարիսպ կազմեցին: Որոշ ժամանակ անց, կռիվից հետո, թշնամու հեծելազորը չկարողանալով զիմանալ իսլամական զինվորների հարձակմանը, միացավ հետիոտների հետ և փորձեց զիմադրություն ցույց տալ: Սակայն Աֆղան հրացանածիգները նրանց ճանապարհ չտվին, նրանք

ստիպված եղան ետ նահանջել: Խսկական բանակի դեմ մարտ-
թյան վերածած լեռնանցքները, նրանց համար դերեղման գարձան
սղջ մնացած հետիոտն զինվորների մի մասը սրո ճարակ դարձավ,
մի մասն էլ Գորիի ջրում (գետում) խեղդվեց: Այս կռվում մոտ 3000
անիծվածներ ոչնչացվեցին: Այս հաղթանակի ուրախառիթ լուրը և
նրան հաջորդող, Սեֆեր ամսի սկզբին, վերոհիշյալ վեզերի կողմից
հաղորդված Երևանի գրավման ավետիսը, բոլոր հավատացյալների
սրտերը ուրախությամբ և զոհունակությամբ լցրին:

(«Թարխիսի Չելերի-Չաղե», հատ. VI, էջ 195—197):

Երևանի բերդի և Օրդուբադ ու նախնական ֆալանների գրավումը

Աստուծո կամքով Երևանը Օսմանյան սուլթանական երկրին
միացնելը Նորին Վսեմություն փառիշահի ցանկությունն էր. այդ
կողմը արշավելու համար նշանակվեցին Դիարբեքիր էյալեթի
դեամեթ և թիմարի տերերը, հիշյալ էյալեթի լիվանների մու-
թասարրիֆները, Անադոլուի վալի Վեզիր Օսման փաշան, Կարսի
բեյլերբեյին և այդ էյալեթի լիվանների բեյերը՝ իրենց կանոնավոր
կափու-խալքի զինվորներով*։ Կարսի էյալեթի դեամեթ և թիմարի
տերերը, աջ ու ձախ զինվորները, Սվադի բեյլերբեյի Ռիդվան-
Ջաղե-Սեյիդ-Մուհամմեդ փաշան՝ կանոնավոր կափու-խալքի զին-
վորներով և էյալեթի դեամեթ և թիմարի տերերով, Մարաշի էյալեթի
դեամեթ և թիմարի տերերը, Խուդավենդիկյար սանջակի նախկին
մութասարրիֆ էբուբեքիր փաշան և Մամալի-Օղլու-Օմեր փաշան,
Չորումի սանջակի մութասարրիֆ Ալի փաշան, Ակսարայ սանջակի
մութասարրիֆ Արսլան փաշա-Ջաղե-Մուհամմեդ փաշան՝ կափու-
խալքի զինվորներով, Բայազետ սանջակի Մահմուդ բեյը՝ կափու-
խալքի զինվորներով, և ցեղերի ու աշիրեսների գլխավորները, ինչ-
պես նաև 1000 մարդ սիփահի և զինակիր (սիլահար)** և 27 հազար
ենիշերի և ենիշերի «սերդեն կեշտի» զինվորներ, 2500 ջեբեջի, թըն-
դանոթաձիգ և թնդանոթի կառապան, ընդամենը 60 հազարից ավե-
լի հաղթական զինվորներ: Վսեմափայլ վեզիր Արիֆի-Ահմեդ փա-

* Կափու խալքը կամ կափու-կուլի զինվորները համարվում էին օս-
մանյան բանակի փառիշահական (արքունական) զորամասերը՝ հեծյալ և հե-
տիոտն: Ենիշերիական զորամասը կափու-կուլիի զորամասերից առաջինն էր:

** Սիլահար — վեզիրների և այլ պետական բարձրաստիճանավորների
զինակիրները:

շան, որը առաջ Դիարբեքիի վալին էր եղել և ներկայումս Թիֆլիսի սլաշտսկանության սլաշտոնում էր գտնվում, ղինվորների վրա Սերասքեր նշանակվեց։ Վերահիշյալ վեղիբը Թիֆլիսից շարժվելով, բանակի հետ միասին Արփա-Չալիի կոչված վայրում կանգ առավ և բնակություն հաստատեց։ Այդ ժամանակ կայսերական ղինվորներից Քեմանի-Մուստաֆա-Աղայի միջոցով ստացված ֆերմանով Սուլթանը հրամայել էր անմիջապես մեկնել դեպի նշանակված վայրը և մի օր առաջ Նրևանի բերդը գրավել։ Սուլթանական ֆերմանով էրզրումի բերդից 10 հատ «բալյեմեզ» թնդանոթ, 30 հատ «շահի»⁶ թնդանոթ և նրանց մոտ ծառայության նշանակված սլատերազմների մեջ կոսոված թնդանոթաձիգները, նվիրական շեվվալ ամսի 2-րդ օրը, Աստուծո առաքիլներով, այդ տեղից շարժվեցին և 7 մերհելե անցնելով՝ ուղղվեցին դեպի Նրևան։ Նրբ հասան Քարբան-Սարալ կոչված մենդիլը, մի փորձառու անձնավորության միջոցով Նրևան ուղարկեցին ողորմած Սուլթանի՝ Նրևանի բնակչության անձի և ինչքի առաջնությունը երաշխավորող, բանակի կազիասքերի կողմից կնքված գրության ու հաստատված կայսերական «թաթթի-Հյումայունի» օրինակը (սլատձենը), ինչպես նաև իրենց կողմից գրված նամակը։ Շրջակայքում և մոտ վայրերում գտնվող բոյբեյիները*, Նրևանի բերդի գրոշակակիր Մուհամմեդ-Ջաման բեյը, խալիֆա** համարվող Ուշ-Քիլիսեի*** վարդապետները (փափաս) եկան և հպատակություն հայտնեցին. բոլորն էլ մեծ սլատով և խոստումներով բնդունվեցին։

Հիշյալ ամսի 13-րդ օրը Բայազետի սանջակի մութասարիֆ Մահմուդ փաշան, Թոփրաք-Կալայի բեյ խալիլ բեյը և Քուրդիստանի բեյերը միացան բանակին և իսլամական ղինվորները մեծ ուժով եկան ամրացան Նրևանի բերդի առաջադիր մասերում։ Բոլոր ղինվորների, մասնագետների ու ղեկավարների խորհրդակցությանը դրվեց այն հարցը, թե ո՞ր կողմից է ավելի հարմար բերդի սլաշարումը։ Պարզվեց, որ եթե հանգուցյալ դրախտաբնակ Ղազի-Սուլթան Մուրադ խանի անցած կողմից սկսվի (սլաշարումը), բանակին «ժանդակություն ու սլաշար հասցնելու ճանապարհները կտրելու դործում Ջանգի ջուրը [գետը] ուժեղ միջոց կլինի, հետևաբար նսլատակահարմար նկատվեց սլաշարումն սկսել գետի մյուս կողմից։

* Բոյբեյի — ցեղի (աշիրեթո) ստորաբաժանման (օյմաքի) պետը։

** Խալիֆա, ուզում է ասել կաթողիկոս։

*** Ուշ-Քիլիսե՝ բառացի նշանակում է երեք եկեղեցի, էջմիածնի վանքը։

Ձեռնարկեցին հիշյալ գետի մյուս կողմում խրամատներ փորելուն և նույն գիշեր խրամատների մեջ մտնելով՝ թնդանոթի և խումբարեի* համար ամրություններ սլատրաստեցին: Հաջորդ շուրջաբլի օրը սկսեցին մարտը, որի հետևանքով բազմաթիվ կրգըլրաշներ սսլանվեցին և իսլամական զինվորների ա՛վագանիից Թուրնաշի-Բաշի-Աբգուլահ-Աղայի արծվային հոգին դեպի երկինք բարձրացավ, որով նա արժանացավ նահատակության փառքի նվիրական աստիճանին: Հիշյալ քաղաքը (Երևանը), մեկը մյուսից 35 քայլաչափ տարածությամբ երկու ամրակուռ և հաստատուն սլարիսսլներով էր շրջապատված, ուստի նրա սլաշարումը անսլայմանորեն կապված էր վարոշի** գրավման հետ: Սակայն վարոշի երկու կողմի քարքարոտ լինելը և դիմացից խիստ ուժեղ թափով հոսող Ջանգի գետը, վարոշի նվաճումն ու գրավումը դժվարացնում էին: Հիշյալ ամսի 5-րդ հինգշաբթի օրը Քուրդիստանի հետևակ զինվորները և սերասքերի Աֆղանական դրոշակները (զորամաս) և հրացանածիգները կոկորդիլոսի նման հիշյալ գետն անցան, մյուս կողմից էլ ենիչերիների և «սերտեն կեչտի» դրոշակների որոշ մասը, ժողովրդի անցած կամուրջից անցան, մի մասն էլ՝ «Թող ջուրը քեզ տանի՝ բայց մի անցնի նամերդի*** կամուրջից», ասացվածքի (առածի) համաձայն, զինվորական կարգով կոկորդիլոսի նման դետից անցան, երկու ժամվա ընթացքում 10 հազարի չափ կրգըլրաշների սրու ճարակ դարձրին և ամբողջ վարոշը նրանց կեղտոտ մարմիններից ազատեցին և մաքրեցին: Բացի այդ, ժողովրդից 10 հազարից ավելի ընտանիք և երեխաների գերի վերցրին և հաղթական զինվորները բազմատեսակ ավարի տիրացան: Հաղթական բանակի դեպի Երևան գնալը և իսլամական բանակի շարժման ուղղությունը որոշվելուց հետո, վարոշի սլարիսսլների մոտ գտնվող և նրանց կից տները ամբողջովին հողին հալասարվեցին և շուրջանակի սլարսիսլների շրջակայքը ազատ հրապարակի վերածվեց: Այս կերպով հաղթական բանակը կարողացավ վարոշը գրավել: Վարոշը իբրև հիմք ընդունելով և վերահիշյալ վայրերում խրամատներ փորելով, այսպես դասավորվեցին՝ Ստամբուլի դռան դիմաց Սերասքեր փաշան, նրա ձախ կողմում՝ Անադոլուի վալի Վեզիր-

* խումբարե կամ կուլբարե — երկաթից պատրաստված և մեջը լեցուն թնդանոթի մեծ գնդակ (սուլա):

** Վարոշ (հունդարերեն) — ծայրամաս, քաղաքի արվարձանը, շրջակայքը:

*** Նամերդ — տմարվի, խարոզ:

Օսման փաշան, նրա մոտ՝ Կարսի վալի էրու-Բերիս փաշան և աջ կողմում՝ ենիչերիները: Բերդի հարավային կողմը քարքարոտ լինելու պատճառով մոտակայքում խրամատներ փորելը անհնար էր: Զանգի գետի մյուս կողմում Կարահիսարի-Շարքի վալի Օմեր փաշան խրամատներ փորելու ձեռնարկեց: Սերասքերի խրամատներում 4 հատ «բալյեմեզ» թնդանոթ և 10 հատ «շահի» թնդանոթ դրվեց, իսկ Անադոլուի խրամատներում՝ 3 թնդանոթ և 6 հավան*, ենիչերիների խրամատներում՝ 2 հատ «բալյեմեզ» և 3 հատ «շահի» թնդանոթ, Օմեր-փաշայի խրամատներում 2 հատ «հավան» դրվեց և այս ձևով ձեռնարկվեց պաշարման ապահովումը:

Հաջորդ օրը բերդի ներսից մի քանի մարդիկ դուրս գալով, պաշտպանություն և ժամանակ խնդրեցին: Սերասքեր փաշան փաղիշահական գրությունը (հրովարտակը) ուղարկեց էր, սակայն որովհետև անհավատ ռաֆրդիներն իրենց խոստման և պայմանին հակառակ էին վարվել և ենիչերիների թեկն միանգամից երկու հազարի շափ հրացաններ էին արձակել, փաղիշահական բանակն էլ սկսել էր կռվել, թնդանոթ և խումբարա արձակել: Հիշյալ ամսի 17-րդ օրը Անադոլուի վալին՝ Օսման-փաշան էլ իր կափու-խալքի և էյալեթի ղինվորներով բանակին միացավ: Այս հանգամանքը բերդի ներսում գտնվող սատանայական մարդկանց (ղինվորներին) մեծ հուզում և սարսափ պատճառեց և ամսի 20-րդ օրը նորից մարդիկ եկան «աման» խնդրեցին. սակայն նրանց խոսքերի բացարձակ առատ լինելը նույն օրն իսկ պարզվեց: Հաջորդ օրը երեանի ժողովրդի պատվավոր անձերից Ջաֆեր բեյը, Ալի-Կուլի բեյը և երեք այլ անձեր եկան և սերասքերի հետ խոսեցին: Նրանք հաղթական բանակի Թիֆլիսում իրենց խոստման և պայմանագրին հակառակ ընթացքը իբրև օրինակ հիշելով՝ հայտնեցին, որ ժողովուրդը վախենում է: Բերդի հանձնման իբրև սկզբնական ուլայման առաջարկեցին ենիչերիների խրամատներից դուրս գալը: Սերասքերը հայտնելով, որ բերդի ազատագրումից առաջ ենիչերիների շարժումն ու արձակումը կայսերական օրենքին հակառակ է, մերժման պատասխան տվեց: Նրանք {քաղաքից ուղարկվածները} իրենցից մի քանի կարևոր անձիք թողնելով բանակցություն համար՝ ղեպի քաղաք շտապեցին: Սակայն դրանց բանակցությունն էլ երկարատև չեղավ և առաջվա պես կռիվները վերսկսվեցին...

* Հավան — խումբարա արձակելու հատուկ կարճ թնդանոթ:

Հիշյալ ամսի 25-րդ օրը նրանց խնդրանքով «ամանի» գրություն ուղարկվեց և հետո Երևանի ավագանիից Նաղիր-Մուհամմեդ Մենզի բեյը, Իմամ-Կուլի բեյը, Մուհամմեդ-Ջաման բեյը, Միրզա Մուհամմեդ-Ռիզան և Արգուլ-Քերիմ բեյը, նախապես ենիչերիների աղայի փոխանորդի, հետո ուղղակի աղայի միջնորդությամբ, արժանացան փաշայի ընդունելությանը։ Սրանք էլ ենիչերիների խորամտներից դուրս գալու մասին առաջարկություն արին, իրենցից շատերի եղբայրներն ու որդիները Շահադե Քահմասրի մոտ սլատանդ լինելով, մինչև նրանց որևէ կերպով ազատվելու լուր ստացվելը, իրենց ժամանակ տրվելու մասին անտեղի առաջարկ և խնդրանք ներկայացրին։ Այս պատճառով նրանց հետ ուղարկեցին և վերադարձրին դեպի քաղաք։ Սերտսքերի կարգադրությամբ նորից մի քանի օր կրակը սկսվեց... Կատաղի կռիվներ տեղի ունեցան։ Զիլգադե ամսվա սկիզբը Դաշ-քեոփրյուի դիմաց գտնվող «Թեյալոր ամրություն» («Թելի թաբիյե») անունով մեծ ամրության ներքևում փորված և սլատրաստված անցքը (լաղըմ) առավոտ վաղ կրակի տվին, բայց որովհետև կրակը սահեցավ վրա չազդեց, ամրության խորտակման ազդեցությունը անզգալի եղավ։ «Էաղըմը սլայթեց» ասելով հարձակման անցած ենիչերիներից 50—60 հոգի յիրավորվեցին և նահատակվեցին։ Հիշյալ ամսի 8-րդ օրը տեղեկություն ստացվեց, որ Շահադեի կողմից Երևանի խան նշանակված Մուստաֆա-Կուլի խանը բազմաթիվ կըզըլբաշ ղինվորներով շարժվում է Երևանի ուղղությամբ։ Բայազետի սանջակի մութասարրիֆը՝ Մահմուդ փաշան և Ալաշկերտի բեյը՝ Խալիլ բեյը և Քուրդիստանի մյուս բեյերը դուրս եկան նրանց (կըզըլբաշներին) դիմավորելու և Աստուծո օգնությամբ նրանց ոչնչացնելու համար լանակի զլխավորներին ղինվորների հետ միասին ուղարկեցին դեպի Նախիջևան։ Նույն ամսի 20-րդ օրը նորից լաղըմը սլատրաստ էր և ընդհանուր համաձայնությամբ որոշվեց հարձակման անցնել։ Լաղըմին կրակ տրվեց, բայց լաղըմի փորողների անփութության պատճառով, այս անգամ էլ նրա ազդեցությունը չնչին եղավ։ «Էաղըմը սլայթեց» ասելով հարձակման անցած զորագնդերը և Օսման փաշայի կողմից արձակված թնդանոթներով սլարսուլի վրա բացված անցքով առաջացող ալայ-բեյերի զորամասերից 260-ի շափ կտրիճներ նահատակվեցին, որով ստիպված եղան նորից դեպի խորամտները վերադառնալ։ Հաջորդ օրը լուր ստացվեց, որ Բարձրյալն Աստուծո կամքով Նախիջևանը մեկ հարվածով գրավվել է։ Օսմանյան սիփահիները շատ ուրախացան, իսկ Երևանի բնակչությունը

գրավման վախից սրտաբեկ եղավ: Պաշարումը և պատերազմական զործողությունները մոտավորապես մի ամիս շարունակվեցին: Սերասքերից ստացված հրամանագրում հայտնվում էր, որ ենիչև-րիներին՝ վարոշում և րկար ժամանակ զբաղված գրության գատապարտված լինելը և երկարատև պաշարումին տուկալը դժվարին գործ է, [զինվորներին] մի մասը կորցրել են իրենց հաստատակամությունն ու վճռականությունը և փախուստի դիմելու դիտավորություն են ցույց տալիս, բացի այդ, շատ զործածվելու հետևանքով թնդանոթների ֆալիյենները* բացվում են, ըստ երևույթին պաշարումը երկարատև լինելու պատճառով, ռազմամթերքն ու վառոդը կարող են չբավականանալ, իսկ նորից հայթայթելը անհնար է: Թեև նման հուսահատական խոսքերը կարող էին այն տավարությունը թողնել, որ նպատակի իրականացումը մեծ դժվարությունների հետ է կապվում, սակայն կարող և Պլատոնի նման ուշիմ, վսեմ Սերգարը, պատմական և աշխարհագրական բազմաթիվ գրքերի ընթերցումով ծանոթացել էր շրջապատի մելիքների և տարբեր երկրների զործների և դեսպերի հետ...":

Այդ ժամանակ լուրեր էին տարածվել, որ Շահգադե Թահմասրի՝ արքայական դահում հաստատ չլինելու պատճառով, Իրանի երկրում խռովությունները ծայր աստիճանի են հասել: Այդ պատճառով՝ Սերասքերը, որ նախապես հակամետ չէր գործը հեշտ և թեթև համարելու, այժմ մշտապես հետամուտ էր փող և ռազմամթերք ձեռք բերելուն և հաղթական բանակին նոր օգնական ուժեր ապահովելուն: Նախապես դեսպի Թավրիզ ուղարկվելու համար նախատեսված զինվորներին՝ նկատի ունենալով կարևորության և առաջնության աստիճանը, հրամայվում է իբրև օժանդակ ուժ ուղարկել Երևանը գրավելու համար նշանակված բանակին միանալու, 3000 ընտրյալ եգիպտական կտրիճ զինվորներ, 2 խիզջե ամսի 4-րդ չորեքշաբթի օրը հասան և բանակին միացան: Այս օժանդակ ուժերի տեղ հասնելը, պաշարման երկարատև օրերի և պատերազմական դժվարությունների պատճառով մեծ տանջանքների ենթարկված իսլամական զինվորներին նոր կյանք և մեծ ուժ տվեց... Եգիպտական զինվորները Անադոլուի զինվորների խրամատները մտնելով՝ հերոսաբար կռվել սկսեցին, դիշեր-ցերեկ թնդանոթի և հրացանի պատ-

* Ֆալիյե — հին ձևի, բերանից լցվող թնդանոթների բերանը:

** Այստեղ պատմագիրը հիշում է Երևանի շուրջը տեղի ունեցած բազմաթիվ պատերազմները օսմանցիների և պարսիկների միջև:

բաստումը լայնացրեցին: Այդ ժամանակ՝ երկու տեղից փորված և լրացված լաղըմների մասին կըղըլրաշները դիտեին, ուստի ստիպված այդ խրամատները քանդեցին և ղեկավարները այլ միջոցներ գտնելու համար խորհրդակցություն հրավիրեցին: Այդ օրը, Զիլհիջե ամսի 6-րդ օրը, Եղանակը խիստ վատ էր, և կռվի ու սլատերազմի պատճառով իսլամական զինվորների ենթակա եղած հիվանդությունները և դժվարությունները կառավարության լավ հայտնի և պարզորոշ լինելով, փաղիշահական հատուկ գրությամբ նրանց կորով և եռանդ տալու անհրաժեշտություն զգացվեց: Ստացվեց Վսեմ Սադրաղամի շոքադարներից* Բոսթոյ-Հասան-աղայի միջոցով ուղարկված սրտառու և ոգևորիչ կայսերական գրությունը և բոլորի ներկայությամբ կարդացվեց: Ընդհանուր համաձայնությամբ գրի առնված խնդրագրում հայտնում էին. «Վսեմ փաղիշահին ի սրտե աղոթք և գովասանք, մենք բոլորս, նորին Վսեմություն փաղիշահի սիրուն, պատրաստ ենք մեր գլուխն ու հոգին տալու. մինչև երեանը չգրավենք, մի քայլ անգամ էտ չենք շարժվի: Այս ասելով սկսեցին հողը փորել: Հիշյալ ամսի 18-րդ օրը նախիջևանի գրավումով մեծ պատիվ և հռչակ վաստակած Մահմուդ փաշան սերասքերի բայրաքներից, 15 բայրաք զինվորներով Օսման բեյի հետ միասին, նախիջևանից 20 ժամով դեպի ներս գտնվող Օրդուբադ քաղաքի դիմաց բնակվող և 8 հազար կըղըլբաշ զինվորներով, երեանին օգնության գնալու նպատակով վրանաբնակ եղող Սիփահսալար Մանսուր խանի, Մուստաֆա-Կուլի խանի և նախիջևանից փախած անհավատ խանի վրա հարձակվեց: Մանսուր խանը մոլորյալ սիփահիներով նրան դիմավորեց և մի ժամի չափ կըղըլբաշ զինվորներով մարտեր մղելուց հետո, Աստուծո կամքով, Մանսուրը պարտվեց... Վերոհիշյալ փաշան փախչողներին հետապնդելով՝ քաղաք մտավ: Քաղաքի բնակիչները կըղըլբաշներին օգնություն ցույց չափին և զիմելով դեպի հաղթողները՝ հպատակություն հայտնեցին: Երջանիկ փաղիշահի բախտավորության շնորհիվ հիշյալ քաղաքի նվաճման ու գրավման ուրախառիթ լուրը հաղթողներին մեծ հրճվանք և ուրախություն, իսկ պարըսպում պաշարվածներին հուսահատություն պատճառեց: [Պատմագիրը մանրամասնորեն պատմում է Ստամբուլից ուղարկված

* Չոքադար — մեծ վեզիրի կամ բարձրաստիճան վեզիրների հրամաններն և կարգադրությունները զործադրող հատուկ պաշտոնյա:

բաղմաթիվ «մասնագետ» և «վարպետ» լադրմշինների, խումբարաջի-
ների և ֆիթիլչիների, ֆալիյէջիների⁸ և այլնի մասին)։

...Հիշյալ ամսի 26-րդ օրը եգիպտացիներից 300-ի չափ քաջեր
կառուցված ամրություն անցքից բերդի վրա բարձրանալով՝ դրո-
շակ կախեցին և կըզըլրաշ զինվորներին հոգնած և քնած վիճակում
գտնելով, սուլանցին երկու աշտարակի պահապաններին։ Բսկ երբ
հաղթական զինվորներից մի քանի բայրաք «Սերգեն կեչտի» ենիչե-
րիներ նկատեցին նրանց 3-րդ աշտարակը հասնելը, բարձրաձայն
մաղթանքով ղևալի բերդը բարձրացան։ Նկատելով նրանց, անիծյալ
կըզըլրաշ զինվորները, հարձակվեցին եգիպտացի զինվորների վրա.
վերջինները, այդ բանին անտեղյակ, կըզըլրաշներին դեմառ-
դեմ եկան. կըզըլրաշներից 300-ի չափ զինվորներ սպանվեցին, իսկ
եգիպտացի զինվորներից 200 հոգի վիրավորվեցին և նահատակվե-
ցին։ Ամսի 27-րդ օրը Գենջեի շրջանում հավաքված 20 հազար
կըզըլրաշ զինվորներ, իրենց դեմ դուրս դալու համար նշանակված
Արաբ-Ալի-Աղայի 800-ի չափ քաջարի զինվորների վրա կատարած
անսպասելի գիշերային հարձակումով, նրանց երկու սուլթաններին
և բանակը ցրեցին։ Այս ցավառիթ ղևաքթը թուլացրեց կրոնասեր
զինվորների հավատքը և ձգձգելով պատերազմը ու ավելի սասու-
կացնելով դժվարությունները՝ հաղթական զինվորների ամրակուռ
բազուկներին խիստ մեծ թուլություն պատճառեց։ Այս պատճառով
փաղիշահական ֆերմանով հրաման տրվեց Թիֆլիսում գտնվող
Էրզրումի վալի Վեզիր Հաջի-Մուստաֆա փաշային, որ նախապես
ծառայել էր Շիրվանի և Շամախիի շրջանում, անմիջապես իր
էյալեթի զինվորներով շարժվել ղևալի նրեան։ Վերոհիշյալ վեզիրը
մեծ արագությամբ շարժվեց և ամսի 29-րդ օրը իր բանակը հաս-
տատեց կայսերական բանակի շրջակայքում։ Սրանով նա բանակի
զինվորների ուժը երկու անգամ ավելացրեց և ուժեղացրեց։ Հիշյալ
վեզիրը Սերասբեր փաշայի և ենիչեիների միջև գտնվող խրամատ-
ներում ամրանալով, կատարյալ հաստատակամությամբ կռվի և
մարտի անցավ։

1135 թ. (1722) նվիրական Մուհարրեմ ամսի 2-րդ օրը, երևանի
ավագանիից Նադր-Մուհամմեդ-Մեհդի բեյը, Մեջնուն բեյ-օղլին և
Մուհամմեդ-Ջաման բեյը, ինչպես նաև «Քյասիրների աղան» կայսե-
րական բանակում ենիչեիների աղա Մուհամմեդ-աղայի մոտ գա-
լով, հիշյալ աղայի հետ միասին՝ վերոհիշյալ Հաջի-Մուստաֆա
փաշային ներկայացան, հպատակություն հայտնելով «աման»
խնդրեցին և բերդը հանձնելու համար 20 օր ժամանակ ուղեցին։

վեզիրը պատասխանեց՝ «Ձեր տնձի, ինչքերի և ընտանիքի ասլահովթյունը բոլորս երաշխավորում ենք, սակայն երեք օրից ավելի ժամանակ տալը կայսերական ընդունված կարգերին հակառակ լինելով, 20 օր տալը անկարելի է: Միայն կարող ենք սերասքեր փաշայից 5 օրվա ժամանակ խնդրել: Ըստ հնագույն կարգերի, միայն բերդի վրա սպիտակ դրոշակ բարձրացնելուց հետո բանակցության դուռը բաց կթողնենք»: Այս մերժողական պատասխանի վրա հաջորդ օրը նրանք դիմեցին Սերասքեր-փաշային, նա ևս նույն պայմանները առաջարկեց. վերոհիշյալ վեզիրը և ենիչերիների աղան խնդրեցին, որ երկուսական օր ևս ավելացվի: Սերասքերը՝ «7 օր ժամանակ կտանք, ավելին իրավունք չկա» ասելով խոսակցությանը վերջ տվեց: Կռիվը նորից սկսվեց: Ամսի 4-րդ օրը Շեյխ-ուլ-Իսլամ կոչված Հյուսեին էֆենդին, իբրև բոլորի ներկայացուցիչ, առաջարկեց. «Շեհզադեի մոտ դտնվող մեր պատանդները ազատելու համար գոնե 15 օր ժամանակ պետք է տալ»: Սերասքեր փաշան «7 օրից մի վայրկյան անգամ ավելի իրավունք տալու հնարավորություն չկա» վերջնական պատասխանով նրան հետ վերադարձրեց:

Փաղիշահական բանակը՝ եգիպտական զինվորների և էրզրումի վալիի էյալեթի զինվորների գալուց հետո մեծ ուժ և կորով էր ստացել: Իսկ Երևանի բնակչությունը Շեհզադեից և Գենջեից իրենց սպասած օգնական զինվորների և սլաշարի գալուց հուսահատած լինելով, հիշյալ ամսի 8-րդ օրը նորից, պատգամավոր ուղարկեցին հիշյալ Հյուսեին էֆենդիին, Մեջնուն բեյ-օղլիին, Նազիր-Մեհդի բեյին, Մահմուդ-Ջաման բեյին և «Քյասիրների աղային»: Սրանք Սերասքեր փաշայի և Հաջի-Մուստաֆա փաշայի հետ բանակցեցին և հաշտության պայմանները որոշեցին: Հաջորդ օրը Սերասքեր փաշան իր ներկայությամբ դիվան կազմեց (հրավիրեց) և կայսերական կառավարության կողմից ստացված փաղիշահական ողորմագրի հետևյալ բովանդակությունը ծանուցեց. — Երևանի ժողովրդին անձի, ինչքի և ընտանիքի ու երեխաների ասլահովթյուն է տրվում, բանակի զինվորներին և այլոց թույլ չի տրվում գրավել այգիները, պարտեզները, խանութները, խաները, բաղնիքներն ու ջրաղացները, շահի [իշխանության] ժամանակ վճարված տուրքերից ավելի տուրքեր չսլիտի պահանջվեն, Երևանի բնակչությունից ուրիշ վայր գաղթելու և տեղափոխվելու ցանկություն ունեցողներին արգելք ցույց չսլիտի տրվի, տեղափոխվելու ցանկություն ունեցողներին իրենց ինչքերը փոխադրելու համար բաժանականաչափ բևոնակիր կենդանի սլիտի տրամադրվի, Չե-

Քարլի, Կաշարլի, Բիշաթլի և քաղաքից դուրս ապրող այլ ցեղերին (աշիրեթ) իրենցից բեյեր պիտի նշանակվեն, եթե նրանք սրեկ ոճրագործության տեղիք տան, արժանի պատիժը պիտի ստանան, իսկ հավատարմություն և շիտակություն ցույց տվողները իրենց տեղում պիտի մնան և պաշտպանության համար մարդահամար տեղի պիտի ունենան։ Մուհարրեմ ամսի 14-րդ օրը կարդացվեց և բոլորին հայտնվեց հիշյալների [պատգամավորների] կողմից՝ բերող իր թնդանոթի և ռազմամթերքի պահեստներով («թոփխանե» և «ջերխանե») միասին հանձնելու, մինչև խոստացված օր իրեն պատանդ ենիչերիների Ազալի փոխանորդի մոտ ապրելու մասին պիտի առնված հանձնառությունն ու պայմանագիրը։ Բանակի ղեկավարներն ու սպաները իրենց համաձայնությունը և հավանությունը հայտնեցին։ Վերահիշյալ պայմանագրի կետերին երաշխավորություն համարվող պայմանագիրը ստորագրեցին և վերահիշյալ տվագանին (երևանի) իրեն պատանդ ենիչերիների Ազալին հանձնեցին, որոնք Պալարկվեցին ենիչերիների խրամատը։ Հետո Երևանի խանը՝ Հաջի-Ալի-Կուլի խանը հատկապես իր կողմից Գենջեի և Թիֆլիսի բնակիչներից իրեն հյուր բերվում գտնվողների կողմից խնդրանք և դիմում ներկայացվեց, որով նրանք ամսի 14-րդ օրը Սերասբեր փաշայի հետ տեսակցություն էին խնդրում։ Սերասբեր փաշայի կողմից հատուկ սարքով պարզարված նժույգ ուղարկվեց [խանին]։ Հիշյալ խանը բերդից դուրս գալով, Սերասբեր փաշայի հետ մի քիչ խոսակցելուց հետո, վերադարձավ վարոշում հատկապես իրեն համար պատրաստված պալատը։ Հաջորդ օրը՝ Մուհարրեմ ամսի 15-րդ երեքշաբթի օրը, վաղ առավոտյան Երևանի ավազանից 29 անձինք եկան։ Մեծ պաշտոնի և էսթամալան ղեկավարների պարագլուխների ներկայությամբ, նրանցից Մուհամմեդ-Կասրմ բեյը բերդի բանալիները հանձնեց Սերասբեր փաշային։ Փաշան Մուհամմեդ-Կասրմ բեյին և հիշյալ Էյուսեին Էֆենդիին սամույրե մուշտակ, իսկ մյուսներին Էլ խալաթներ հագցնելով, պատիվ և հարգանք տվեց։ Սերասբեր փաշան Կափու-խալքի և ենիչերի ղեկավարներին նշանակեց Ստամբուլի կողմը եղած դռան մոտ բնակվելու։ Հաջի-Մուստաֆա փաշան, Օսման փաշան և ենիչերիների Ազալի փոխանորդը՝ Մուհամմեդ-Աղան իրենց Կափու-խալքի և էյալ Էթի ղեկավարներով Թափուղի դռան մոտ բնակվելու, որոնք հետամուտ եղան պայմանագրի կետերի պահպանմանը։ Այդ բախտավոր օրում, ըստ հնագույն պաշտոնական կարգի, բանակի ղեկիժերդարի միջոցով բոլոր ռազմամթերքը հանձնվեց ռազմամթերքի պետի փոխանորդին, 79 հատ

թնդանոթ՝ թնդանոթապետի փոխանորդին։ Երեք օր, երեք գիշեր քաղաքի բնակիչների խրեին ու ինչքերը կատարյալ ապահովությամբ և առանց կողոպտվելու վտանգի՝ փոխադրեցին զեպի վարոշ։ Ամսի 18-րդ ուրբաթ օրը, հաղթական բանակի բոլոր վեզիրները և զեկավարները մեծ բախտավորությամբ մտան բերդի ներքին մասը և հանդուցյալ դագի Սուլթան Մուրադ խանի նվիրական ջամիյում, կրոնական ծիսակատարություն կատարելուց հետո, գնացին զեպի խանի սլախատը։ Ձորամասերին խճամատներից դուրս գալու հրաման տրվեց և վերոհիշյալ Հյուսեին Լֆենդուն սամույրի մուշտակ, խակ մյուս սլախատավորներին էլ խալաթ և այլ սլախավներ տրվեցին... Հետո փառավոր հանդիսավորությամբ գնացին զեպի բանակը և բերդից արձակված ուրախառիթ թնդանոթի որոտը երկինք խորճրացավ։ Նույն օրն ևս ի կայսերական զինակիր Մուստաֆա աղան օ արծաթյա բանալիները վերցրած մեկնեց զեպի Երջանիկ Ասիթան...*

Այդ երջանիկ տարվա բախտավոր Աեֆեր ամսի սկզբին Երևան քաղաքի սուլթանական երկրի կաղմի մեջ մտնելու ուրախառիթ լուրը ստացվեց վսեմ Աերդարի շոքադարներից...** միջոցով։ Սաղաթամբ անմիջապես այս փառավոր հաղթանակը շտապեց անձամբ հայտնելու Նորին Վսեմությունն փաղիշահին...

Հետո սլախատից մանրամասներն հիշում է Սաղաթամի կողմից Երևանի սլախարման և զրավման համար կատարված աշխատանքները՝ օգնական ութեր ուղարկելու, ռազմամթերք և սլախար հասցնելու, մասնավորապես եզիպտական սինվորներ ուղարկելու ուղղությամբ։ Այդ բոլոր փաղիշահին հայտնի լինելով, վերջինիս Սաղաթամին սլախուղարկում է թահկազին խալաթով և այլ նվերներով... Երբ Երևանի բանալիները բերդի կայսերական զինակիր Մուստաֆա-Աղան հասնում է Սկյուդար, նրան դիմավորում են խիստ մեծ հանդիսավորությամբ։ Հաջորդ օրը Սուլթանական սլախատում սեպի է ունենում մեծ և վառավոր բնդունելություն, երբ Երևանի բանալիները հանձնում են փաղիշահին։ Հետևյալ օրը Ստամբուլում, հատկապես ծովեզերքում և նավատորմում, տեղի է ունենում մեծ և փառավոր լուսավառություն։ Պատմագրի ասելով՝ այդ փառավոր և խիստ մեծ հանդիսավորության և լուսավառության կապակցությամբ Ստամբուլում զգործերը պաղարեցին և առևտուրը կանգ առավ, որով բոլոր մարդիկ վնաս կրեցին...»։ Պատմագրի ասելով նման շունեցող այս լուսավորությունը և հանդիսավորությունը 10 օր է տևել։

* Պետություն մայրաքաղաքը, Էհնտրանը՝ Ստամբուլը, կոչվում էր նաև Երջանիկ Ասիթան։

** Բնագրում բաց է թողնված, հավանաբար ձեռագրում չի կարգացվել։

Փաղիշահը հանդիսավորությունից հետո հատուկ կայսերական գրությամբ (սեւաթթի-շյումայուն) իր գոհունակությունն է հայտնում Սերասբերին՝ նրա մատուցած խիստ արժեքավոր և կարևոր ծառայության համար:

Տալիս ենք այդ գրության օրինակը:

Կայսերական գրության («Խարրի-շյումայուն») պատճեն

«Դու որ Արևելքում իմ Սերասբերը Ահմեդ փաշան ես: Բարձրյալն Աստուծո օղնությամբ՝ Նրևանը գրավվեց և իմ հաղթական բանակին որս դարձավ: Այս մեծ ավետիսը իմ սրտին խիստ ուրախություն պատճառեց, որի համար բարիքների պարգևողին բազմատեսակ փառք ու գովասանք եմ մատուցել: Փառք, հազար փառք: Այս բարձր հաղթանակը իմ նվիրական էությունը գոհունակություն է պատճառել և բարձր մտքին ուրախություն է դրոշմել: Մեծ Արարիչ Աստուծոց խնդրում եմ, որ սրանից հետո էլ նման բազմաթիվ մեծ հաղթանակներ ձեռք բերեք և միշտ կրոնի ու պետության թշնամիներին կրակի մատներ: Քեզ և այդ հաղթական արշավանքում կրոնի և իմ պետության սիրուն քարի և հողի վրա պառկած իմ դադի և մյուջահիտ* բոլոր կուլերին, բարձրերին, մեծերին և փոքրերին իմ տված հացն ու շնորհքը հալա՛լ լինի: Դուք բոլորդ հասնեք ձեր ցանկություններին և փափագին:

Իմ կայսերական ցանկության համաձայն, իմ Արքայական ծառայականության և հավանության համաձայն, ջանք և ուշադրություն գործ դրեք. բոլորդ էլ իմ բարեմաղթ աղոթքին և արքայական պատվին արժանացաք: Ի սեր իմ կայսրության, հոգով ու սրտով աշխատող բոլոր իմ կուլերի մասին իմ շնորհքն ու ողորմությունը անսպառ է: Ներկայումս իմ կայսերական բարձր համակրանքով, քեզ՝ հատու սրովդ թշնամուն ոչնչացնողիդ, իմ հատուկ մուշտակներից (քյուրք) ամբողջովին գործածված մի մուշտակով վարձատրելու արժանի համարեցի և իմ կողբելիջի-բաշի ծառայիս միջոցով ուղարկեցի ու շնորհեցի: Քո տրամադրության տակ գտնվող էրզրումի վալուն՝ իմ վեդիր Մուստաֆա փաշային և Նրևանի պաշտպան Օսման փաշային նմանապես մեկական մուշտակ, և այլ ծառայություններ մատուցողներին մեկական պարծանքի խալաթ ուղարկեցի: Դուք բոլորդ ձեր նվիրական պարտականությունը կատարեցիք կրոնին, իմ պետությանն ու իմ Սուլթանական պատվին:

* Նվիրական պատերազմին (ջիհադ) մասնակցողներ:

և նամուսին ըստ արժանվույն ծառայելով և օգնելով. [այժմ] գրավ-
ված նվիրական բերդի նորոգության և կարգավորման համար էլ
պետք է միասիրտ և միաբան աշխատանք և ջանք դորժ դնեք»:

(«Թարխիսի Չելեբի-Ջադե», հատ. VI, էջ 222—223):

Կազախի լիվան տրվում է Միր-Ալի բեյին

Կազախի ցեղից Միր-Ալի բեյը մի գործարար և կրոնասեր անձ-
նավորություն էր. փաղիշահական խալիֆայությանը հպատա-
կություն և հնազանդություն ցույց տալու համար, Երևանի սերաս-
քեր Ահմեդ փաշան, Կազախի սանջակից ցրված ոայաներին իրենց
նախկին տեղերը վերադարձնելու և բնակեցնելու, այդ շրջանը բա-
րեշինելու պայմանով, վերոհիշյալ լիվան նրան էր հանձնել: Ներ-
կայումս Թիֆլիսի պաշտպան Վեդիր Ռեջեբ փաշայի միջնորդու-
թյամբ, վերոհիշյալ պայմաններով, Երջանիկ Ասիթանեի կողմից
[Կազախի] սանջակը բեյության տիտղոսով հիշյալ Միր-Ալի բեյին
շնորհվեց:

(«Թարխիսի Չելեբի Ջադե», հատ. VI, էջ 248):

Թեկթաշյանների* Երևանի Սերասքեր Ահմեդ փաշայի նկատմամբ կատարած լրբությունները

Նախապես Երևանի համար նշանակված ենիչերիական զինվոր-
ների աղայի փոխանորդը՝ Շահեն-Մուհամմեդ Աղան, Թավրիզի
գրավման ուղարկված բեկթաշյանների խմբին սղա էր նշանակվել:
Այն օրը, երբ նա պետք է մեկներ Թավրիզ, ենիչերիների մեջ գրգիռ
և խռովություն է առաջացնում ասելով՝ «ենիչերիներին հատկացված
ռոճիկից բացի, Երևանի գրավման ժամանակ Աջեմների կողմից ենի-
չերի զինվորներին բաժանելու համար Սերասքեր փաշան մեծ գումար
է ստացել»: Այս խոսքերով զրգռում է նրանց ագահությունը, խա-
բում, խռովության և ասպստամբության է մղում: Վաղ առավոտյան
նրանք հարձակվում են Սերասքեր փաշայի պալատի վրա, մտնում
նրա ննջարանը, այնտեղ գտնված իրերը թալանում... Սերասքերին
երեք տեղից վիրավորում և հետո պալատից տանում են տեղական
աղայի բնակարանը և ստիպում, որ իրենց պահանջած գումարը

* Բեկթաշի՝ իսլամական կրոնական թարիգաթ (միաբանություն), որի
հիմնադիրն է եղել հաջի Բեկթաշ-Վելին: Այդ միաբանության պատկանող
դերվիշները և անդամները կոչվում էին Բեկթաշյաններ:

անմիջապես վճարելու համար նրանի գեֆթերդարին հրամանագիր տալ Սերասքերը այդ օրը մնում է լսողականության և ենթարկվում նրանց [խոսովարարների] բռնություններին և լրբություններին: Շիր-վանի շրջանում որոշ պետական գործեր կարգի բերելու համար նշանակված և գործի բերումով նրանում գտնվող փաղիշահական դեր-գահի Կափու-բաշիններից Միր-Ալիմ-Մուհամմեդ-Աղան [իմանալով այդ դեպքի մասին], անմիջապես գալիս է և [խոսովարարների] նրե-վանի գանձարանից վերցրած 100 ֆիսե ակշեն ուղարկում Աղաների-Կափուն, ասելով, որ այնտեղ սպաների միջոցով պիտի բաժանվի: Այսպիսով նա ավազակներին ուղարկում է դեպի այդ կողմը ու նրանց զբաղեցնում... Վիրավոր Սերասքերը այդ գիշեր իր մի խումբ մարդկանցով շտապ գնում է դեպի Ուշ-Քինիսե*, չաջորդ օրը վերոհիշյալ աղան [խոսովարարների] խմբերի սպաներին ըստ պատշաճի հանդիմանում է և նրանց սիրտը գրավելով, Բեկթաշյանների խմբի մեջ իբրև նվեր բաժանված 100 ֆիսեից 95-ը հավաքում է և խոսովու-թյան պատճառ եղող նրկու ավազակներին, իրենց սպաների միջոցով զլխատել է տալիս: Նա ամեն ջանք գործադրում է խոսովությանը վերջ տալու համար: Ոջաֆների աղաներն ու գլխավորները այդ անկար-գության համար դիմում են ու բոլորը միասին գնում, կատարյալ պատվով ու քաղաքավարությամբ վերոհիշյալին [Սերասքերին] տա-նում և վերահաստատում են իր պաշտոնին:

(«Թարիխի Չելերի-Ջաղե», հատ. VI, էջ 251—252):

1138 թվականի դեպքերից
(1725). Լորիի և Գեղեկի գրավումը

Դժբախտ Աջեմի քաղաքներից... Գեղեկի գրավումը աշխարհա-կալ և բախտավոր փաղիշահի ցանկությունն էր. (այդ նպատակով նշանակվեցին) Չըլդրի վալի Իսհակ փաշան, Կարահիսարի-Շար-րիի մութասարրիֆ Թմեր Ալի փաշան...** Հազարի չափ Լնիչերի-ներ և նրանց սպաները, բալականաչափ ջեբեջիներ և թնդանոթա-ձիգներ... Ախսախայի, Աղղուրի ու Խերթիսի բերդերի կամավոր սողաները և ղինվորները, ընդամենը 40 հազարից ավելի հազթա-կան ղինվորներ... Սրանց վրա սերասքեր նշանակվեց էրզրումի վալի Վեզիր Հաջի-Մուստաֆա փաշան, որը նրանից դուրս գա-

* Ուշ-Քինիսե (կամ քիլիսե) — Էջմիածին:

** Պատմագիրը հիշում է ըստ սովորականի բաղմաթիվ փաշաների և այլոց անունները՝ իրենց ղինվորներով հանդերձ:

զով՝ Արփա-Չաիր կոչված վայրում զինվորներ հավաքելու և ընդհանրապես ռազմամթերքը և սլաշարը լրացնելու համար որոշ ժամանակ սպասեց։ Հետո այդ տեղից, Աստուծո աստվածներով, շարժվեց ղեպի նպատակակետը։ Սակայն բանակի ճանապարհի մոտակայքում գտնվող Լորիի ասլահովոթյան տեսակետից, ռաֆրդի բնակչությանը հայտնի ամրակուռ բերդը իր ևզած վիճակում թողնել անցնելը աննպատակահարմար համարելով, վերոհիշյալ բերդը պաշարեց։ 3—4 օր թնդանոթով և հրացանով քաջաբար կրավելուց հետո, Բարձրյալն Աստուծո ողորմությամբ, հիշյալ տարվա Զիլգադդե ամսի 4-րդ ուրբաթ օրը [բերդի] բնակիչները գիտնալով, որ չսխտի կարողանան տոկալ հաղթական զինվորների ուժեղ հարվածներին, հպատակություն հայտնեցին, որով բերդը նվաճվեց և կալսերական հրկրին միացվեց... հետո այդտեղից շարժվեցին ղեպի նպատակակետը։ Նրր բանակը Գենջե հասավ, ձեռնարկեցին երեք կողմից խրամատներ սլատրաստելուն։ Բնակչությանը կոչ արին իսլամական փաղիշահին հնազանդություն ցույց տալ։ Բայց որովհետև [բնակիչները] մերժեցին և կովի ձեռնարկեցին, այդ օրը մինչև երեկո և երեկոյից մինչև առավոտ ջահերի լույսով կռիվները շարունակվեցին... Հաջորդ օրը՝ առավոտյան վաղ, վսեմ վեզիրը իր հաղթական զինվորներով հարձակում սկսեց։ Իսլամական բանակի փառասլանձ դրոշակը քաղաքում ծածանվեց, առյուծանման զապիները անհավատ ռաֆրդիների արյունով քաղաքի փողոցներն ու շուկաները ներկեցին և այդ անհավատների շարիաթի սրով թափված արյունը Զիհուն գետի նման հոսեցրին...

Հետո պատմագիրը երկարորեն խոսում է վերոհիշյալ սերասքերի մեծ հաղթանակների, Թիֆլիսի, Համադսնի, Թավրիզի և Երևանի նման իրանական մեծ քաղաքների գրավման համար ցույց տված ռազմական կարողության մասին։ Նկարագրում է Գենջեի գրավման առթիվ Ստամբուլում տեղի ունեցած մեծ տոնակատարությունը և լուսավառությունը։ Այս առթիվ սերասքերը և այլ ղեկավարներ արժանանում են փաղիշահական մեծ նվերների և շնորհների։

(«Թարիխի Զեկերի-Ջաղև», հատ. VI, էջ 293—296)։

Երևանի մի Բանի գավառների (Նանիյե) բնակչությանը
իրենց նախնիին հալսենիում բնակեցվելը

Երևանի գավառներից [Սուրմալու] Սերմելի և այլ գավառներից մեծ ու փոքր 80, Շորագյալ, Աբարաան և այլ գավառներից 226 գյուղերի բնակիչները, նրանց հրեխաներն ու ընտանիքը սլաշտալանե-

լու, ինչքերն ու ասորանքները պահպանելու նպատակով, նախապես, երբ հաղթական բանակը ձեռնարկել էր Երևանի երկիրը գրավելու, իբրև հյուր [ժամանակավորապես] փոխադրվել էին Բայազետ և Քուրդիստանի այլ վիլայեթները, Կարսի էյալեթի գյուղերն ու գյուղաքաղաքները։ Աշխարհակալ փաղիշահի շնորհիվ, երբ Երևանի էյալեթը գրավվեց, նրանք [տեղափոխվածները] ցանկություն հայտնեցին իրենց հայրենիքը վերադառնալ։ Սակայն [տեղական] մեծամեծները (այսինքն) և նրանց ընդունողները (մյուսթեսելիմ) իրավունք չէին տալիս նրանց վերադառնալու, հայրենիքում նրանց թողաճ տներն ու ջրաղացները քանդում և ավերում էին։ Վերոհիշյալ գյուղերի քեթիուդաները, Երևանի վայի՝ Վեյիլ-Ռեջեր փաշայի ներկայությամբ հրավիրված օրինական (շերիի) Մեջլիսում բողոք հայտնեցին և խնդրեցին, որ ապահով կերպով իրենց հայրենիքը վերադարձվեն։ Վերոհիշյալ վեյիլը այդ մասին հայտնեց Երևանի կապիին՝ Աբդուլլահ էֆենդիին, որը պատասխանեց. «Իհա նոր գրավված Երևանի մեծ էյալեթի բարեշինությունն ու զարգացումը պետական նշանակություն ունեցող կարևոր խնդիր է»։ Վերոհիշյալ ուլաներին, իրենց վերաբնակեցված տեղերից ընտանիքով և երեխաներով, անստուններով և ինչքերով միասին՝ ապահով իրենց նախկին հայրենիքը տեղափոխելու, և այդ առթիվ ոչ մի արգելք չհարուցանելու մասին կայսերական Փերմանով փաղիշահական պերզահի կափուջի-բաշիններից աղաներ Կարս և քուրդիստան ուղարկեցին։

(«Թարիխի Չելեբի-Չադե», հատ. VI, էջ 302—303)։

Օսմանյան երկրում ֆրանսիացի վարդապետների
Երթևեկության արգելումը

Ֆրանսիացի վարդապետներին* ցեղից որոշ սատանայական անձիք, վատթար նպատակներով, Օսմանյան փաղիշահական երկրում մեծ և փոքր քաղաքներ շրջելով, այս ու այն կողմ երթևեկելով, հույն և հայ քրիստոնյա ուլաների մեջ ֆրանսիական (էֆրենջի) սնոտի դավանանքն ու անմիտ ծիսակատարությունն էին քարոզում, նույնիսկ որոշ մարդկանց սրտում իրենց կախարդական քարոզչե-

* Ֆրանսիացի, ուղում է ասել կաթոլիկ։

չը «Ֆիրենզի ախտի»* նման տարածելով (վարակելով), նրանց հե-
ռացնում էին իրենց հին կրոնից և ընդունել տալիս Փրանսիական
կրոնը (էֆրենջի): Այսպիսով, նրանք խոտովություն և ապականու-
թյուն էին առաջացնում, սպանություն և խարդախություն սերմա-
նում: Մի շարք քրիստոնյա ռայաներ այս մասին կառավարությանը
զանգատ ներկայացրած լինելով, Ռումելիի և Անադոլուի շրջան-
ներին հրահանգ և հրաման ուղարկվեց, որով արգելվում էր Փրան-
սիական վարդապետներին, նախապես տրված կայսերական պալ-
մանագրով որոշված վայրերից բացի այլ վայրերում ապրելը և ռա-
յաների միջև խռովություն տարածելու նպատակով ճանապարհոր-
դություն կատարելը: Հակառակ վարվողները տեղում ձերբակալ-
վում ու բանտարկվում են և այդ մասին հայտնվում է կառավարու-
թյանը:

(«Թարիխի Չելերի-Ջաղե», հատ. VI, էջ 314—315):

Մուղանի խան՝ Սեֆի-Կուլի խանի հպատակությունը

Գենջեի և Շիրվանի սերասքեր էլջադ-Մուստաֆա փաշան
հայտնում և զեկուցում էր, որ Մուղանի խան Սեֆի-Կուլի խանը
Ոսմանյան պետության հպատակություն հայտնելով, պաշտպանու-
թյուն էր խնդրել: Սերասքերը խնդրում էր նրան խանության պաշ-
տոնում պահել: Ջեմալիյե-ախրրի 18-րդ օրը, իր ծառայության
մեջ հավատարմությունը ուժեղացնելու պայմանով Մուղանի խա-
նությունը վերահիշյալ Սեֆի-Կուլի խանին շնորհվեց:

(«Թարիխի Չելերի-Ջաղե», հատ. VI, էջ 339):

1139 թվականի (1726) դեպքերից.

Գենջեի Սերասքեր Հաջի-Մուստաֆա փաշայի Շամախի
գնալը, Շիրվանում կարգը հաստատելուց հետո նրա
վերադարձը և Սյնախի հայերի ոչնչացումը

Էրզրումի էյալեթի և Գենջեի շրջանի սերասքերը և Շիրվանի
գործերի կարգավորման համար նշանակված վեզիր Հաջի Մուս-
տաֆա փաշան, Կայսերական Բարձր հրամանի համաձայն, Մուս-

* Ֆիրենզի (ֆրենզի) ախտ — սիֆիլիս: Այդ հիվանդությունը թուր-
քերեն լեզվով կոչվում է «ֆրանսիական ախտ» (կամ եվրոպական), այն պատ-
ճառով, որ Թուրքիայում մուտք էր գործել Ֆրանսիայից կամ եվրոպայից
(Շեմսեղզին-Սամի, «Կամուսի-Թուրքի», էջ 993):

կովի սահմանը որոշողների Գենչե գալուց 14 օր հետո, Գենչեի դաշտից դուրս եկել և իր... ղինվորներով* նախորդ տարվա Զիլ-զադե ամսի 29-րդ օրը ուղղվել էր դեպի Շիրվան: Զիլհիջջե ամսի 17-ին հասել էր Շամախի: Երբ ժողովուրդը նորից լսեց և տեղեկացավ սահմանի որոշման մասին, Շամախիի ուլեմաները և ծերերը [սպիտակամորուքները] հավաքվեցին ջամիյում և «Ինշու Մոսկովր ալսքան մոտենում է մեզ, ինշու մեր կրոնակից եղբայրները պիտի մնան քյաֆիրների մեջ» խոսքերով (իմաստով) դիմում ներկայացրին Օսմանյան պետության և իրենց ուլեմաներից մի քանի մարդ ուղարկելով սերասքերի մոտ՝ հայտնեցին. «Մոսկովի հետ մենք պիտի կռվենք և սլատերադմենք»: Վերոհիշյալ սերասքերը նրանց հուզումը հանգստացնող իմաստալից պատասխան տվեց...

Հետո պատմագիրը հիշում է սահմանների որոշման համար կողմերից առանձնացված պատգամավորների կազմը: Պատգամավորներն սահմանները որոշում են հետևյալ կերպ. Շամախի քաղաքից դեպի արևելք ուղիղ գծով գնում են դեպի Կապիցի ծովը (հազեր), Շամախիից մինչև ծովը գնում են 11 ժամ 25 րոպեում, համաձայն կայսերական պայմանագրի՝ դրա 1/3-ը պատկանում է Օսմանյան պետության, իսկ 2/3-ը, Մոսկովին: Հետո գնում են Մարուր անունով գյուղի մոտ, սահմանի կենտրոն հանդիսացող բլուրը, հաջորդ օրը ուղղվում են դեպի Թեմուր-Կափուռ Այվտեղ 8-րդ կոնարում մնում մի քանի օր, հետո ծովեզերքից դեպի ցամաք և այնտեղից դեպի Շամախի և Կասպից ծովի միջև գտնվող կենտրոնական կետը և որոշում են սահմանները: Ժողովրդի կողմից որոշ հակառակություն է ցույց տրվում, բայց հետո կենտրոնից մինչև Արաս գետի գետաբերանը ձգվող սահմանների որոշման հարցում համաձայնություն է կայանում: Հետո Սերասքերը բավականաչափ զինվորներ է թողնում Շամախիում և ինքը վերադառնում է: Երբ նա անցնում է Քուր գետից և որոշ գործեր կարգի բերելու համար գնում է դեպի Բարդա (Բերդա) նրան զիմավորում է Շիրվանի խանը՝ Հաջի-Կավիդը և հայտնում է՝

«Տասնհինգ տարուց ի վեր աստատմրության վիճակում գտնվող և իրենց շրջանների կրվրբաշական գյուղերը ավերող Սղնակի [Սղնախի] հայերը, Գենչեի նվաճումից հետո, չնայած որ հալատակություն էին ցույց տվել և Օսմանյան կառավարության շնորհիվ խաղաղություն և ասպահություն ձեռք բերել, նորից ավազակություն էին սկսել և իրենց շրջանին մոտ գտնվող որոշ վայրերին վնասներ հասցրել: Երբ վերահիշյալը [Սերասքերը] Շամախիումն էր գտնվում, նրանք [սղնախցիները] հաղարի չափ հեծելազորով եկել էին Սղնախի վրա, անհնաղանդություն ցույց

* Պատմագիրը հիշում է բազմաթիվ ղինվորական խմբերի՝ իրենց պետություն միասին:

տվել և բռնություններ էին գործում: Այս բանը օրինակ հանդիսացավ Սղնախում մնացած ժողովրդի համար. երկիրը ավերվում և ուսանելի դարձնում էր: Սղնախացիների պարագլուխը, Ավան անունով մի հայ, թնդանոթով և խումբարայով եկել և Սղնախի վրա ամրացել էր: Հաղթական բանակը իր ղեկավարով Սղնախի գնդակի տակ գտնվող Շուշի գյուղը եկավ և հանկարծակի հարձակումով մինչև երեկո մի քանի թնդանոթով գնդակոծեց Սղնախներին: Այդ գիշերը սղնախցին իր տրամադրության տակ գտնվող հայերի հետ միասին փախավ: Հաջորդ օրը իսլամական զինվորները գրավեցին նրանց ինչքերն ու ապրանքները և փախստականներից ձեռք ընկած 400 անկրոն հայերի սպանեցին: Ձմեռվա վերահաս ցրտերի պատճառով [սերասքերը] սղնախցիներին պատժելուց հետո, շարժվեց դեպի 'Իենջե և ձեռնարկեց նրա պաշտպանությունը ամրապնդելու գործին: Հիշյալ սղնախցիների ոչնչացումից հետո այդ շրջանի լեռներում գտնվող նրանց կողմնակիցներից Կարա-Չորլի քուրդերը, Շահսեվենցիները և ուրիշներ անձնատուր եղան: Իրենց աշիրեթների մեջ ապրելու և սրանից հետո հայերի (արամենե) հետ չկապվելու պայմանով, սրանց համար հրամանագիրներ գրվեցին և Կարա-Չորլի աշիրեթի երկրում գրանցում (մարդահամար) տեղի ունեցավ, կայսերական խասերը և միրլիվայի խասերը առանձնացվեցին, ստացված արդյունքի (եկամուտի) կեսը իրենց իբրև ապրուստի միջոց, իսկ կեսը Գենջեի գանձարանին հանձնելու պայմանով, իբրև սանջակ տրվեց Սեկբան-օղլու-Մուհամմեդ բեյին. նրա շրջակայքում գտնվող Էրսարի (?) սանջակը նույն պայմանով տրվեց Իբրահիմ բեյին...

(«Թարիխի Չելեբի-Ջադե», հատ. VI, էջ 420—424):

Կախերի էյալերը տրվում է Մուհամմեդ-Կուլի խանին Միրմիրանի աստիճանով

[Պատմագիրը Թիֆլիսի իշխան Վախթանգի հետ կապված և նախապես մանրամասնորեն նկարագրված դեպքերը համառոտակի կրկնում և հետո շարունակում է]

Մուհամմեդ-Կուլի խանը վեզիրի [Սիլահդար-Իբրահիմ փաշայի] իր նկատմամբ ունեցած անսպասելի անարգական վերաբերմունքից մեծապես վշտացած, Թիֆլիսի իշխանությունը հանձնում է 'Վախթանգի որդուն՝ Շահսեվազին, որը դեռ նոր իսլամությունը ընդունելով Իբրահիմ անունն էր ստացել և փախել Կախեթի կողմերը:

Վերոհիշյալ Սերասբերի և այդ կողմերում գտնվող մի քանի մեծ վե-
դիրների հակառակության պատճառով, որոշ ժամանակ ապրում է
իր ժողովրդի և ցեղի շրջանում: Լեռո դիմելով Թիֆլիսի պաշտպան
Վեղիր-Րսհակ փաշային, հիշյալ նրկր օրինական տուրքերը (շի-
դիյե) վճարելու, լեզդիների ոչնչացման հետամուտ լինելու և մատահ-
ված գրավները տալու պայմանով, հիշյալ էյալեթի իրեն շնորհվելու
մասին քանիցս խնդիր էր ներկայացրել: Հիշյալ վեղիրը այս մասին
դիմում է կայսերական Բարձր Դերգահին, հայտնելով, որ նրա լյա-
նի] ցանկությունը համապատասխանում է պետության շահերին:
Վերոհիշյալ երկրի օրինական տուրքերը լրիվ կերպով վճարելու և
էյալեթը լեզդիների հարձակումից և վնասներից պաշտպանելու և
իր անձն ու հարստությունը ղոհելու, ինչպես նաև մատահված գրավ-
ները տալու պայմանով, հիշյալ ամսի 7-րդ օրը, Կախեթի էյալեթը
միրմիրանության աստիճանով, իրեն օջաքլոք, շնորհվեց վերոհիշ-
յալ Մուհամմեդ-Կուլի խանին:

(«Թարիխի Չելերի Ջադե», հատ VI, էջ 459—460):

Երջանիկ Ասիբանեում ավագանիի կողմից աջեմ
գերիների գնման ու վաճառման արգելումը

Աջեմի ցեղը (թալֆա), բացի կրոնական [դավանական] տար-
բերությունից և բարքերի անհամապատասխանությունից, հրեա-
ների նման՝ իսլամական հավատացյալների նկատմամբ թշնամա-
կան և վնասակար վերաբերմունք ունեցող մի համառ ազգություն է:
Տղամարդ և կին ավագանիից նրանք, ովքեր աջեմ գերիներին [ըստ-
րուկներին] տիրանալու ցանկություն են ունեցել, դրամապես (նյու-
թապես) և մարմնապես մեծ վնասների են ենթակա եղել: Այդ բանը
հաստատված լինելով, սրանից հետո Երջանիկ Ասիբանեում ավա-
գանիի կողմից արբունքի հասակը անցկացրած աջեմ գերիների
գնումն ու վաճառումը ֆերմանով արգելվեց: Անգիտակցաբար աջեմ
գերիների տիրացած մարդկանց կրած դրամական վնասները նկատի
առնելով, Անադոլուի երկրում նրանց (աջեմ գերիների) վաճառ-
ման արտոնություն տրվեց: Հիշյալ ամսի վերջը Անադոլուի երկրա-
մասում, Սև ծովի ափում գտնվող կազանների (դավառ) կազի-
ներին և սպաներին, նախահանգիստների պետերին, Կոջա-կուլի
սանջակի մութասարրիֆին և Սկյուդարի կազիին և վերոհիշյալ
լիվաների կազիներին [հետևյալ] հրամանը ուղարկվեց. այսուհետև

Ստամբուլում աջեմ գերիների գնումն ու վաճառումը բոլորովին արգելված լինելով՝ նրանց ծովով կամ ցամաքով նրչանիկ Ասիթառնե փոխադրելը չի թույլատրվում:

(«Թարիխի Չելերի-Ջազե», հատ. VI, էջ 602—603)·

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Քեոփրյուլու փաշաներ, Ինչպես ցույց են տալիս թուրք պատմագիրները, Սուլթան-Մուհամմեդ IV իշխանության շրջանում Թուրքիայի արտաքին և ներքին գրությունը շարունակվում էր վառթարանալ: Շարունակվում էր պատերազմը վենետիկացիների հետ, որոնք փակել էին Չանար-Կալեի նեղուցը, խորտակել ռուսական նավատորմը և մայրաքաղաքը սովի վտանգին հասցրել: Թե՛ մայրաքաղաքը և թե՛ էյալեթները վերին լաստիճանի խառնակ գրության մեջ էին, ապրտամբական շարժումները մեծ չափերի էին հասել: Պետության գանձարանը դատարկ էր: Ստամբուլում «Մեյդան-աղալարի» անունով գործաների խումբը շարունակում էր իր սանձարձակությունները: Սադրազամ Բոյնու-Յարալը-Մուհամմեդ փաշան, անկարող լինելով զուպիսու այդ ալազակային անկարգությունները, պաշտոնազուրկ եղավ և 1066 թ. սադրազամ նշանակվեց հայտնի Քեոփրյուլունեի զերդաստանից Մուհամմեդ փաշան, որը 90 տարեկան էր:

Թուրք պատմագիրները Մուհամմեդ փաշայի սադրազամ նշանակվելու կապակցությամբ հիշում են հետևյալ հետաքրքիր դեպքը: Փաշան սադրազամույուն պաշտոնը ստանձնելու համար շորս պայման է ներկայացնում սուլթանին.

1. Փաղիշահը անհասպաղ պետք է ընդունի Սադրազամի կողմից ներկայացված բոլոր խնդիրները:

2. Սադրազամը պաշտոնների պիտի նշանակի իր հավանած և վստահած մարդկանց:

3. Սադրազամը անկախ պիտի գործի, վեզիրներն ու նեղիմները չպիտի միջամտեն նրա գործերին:

4. Սադրազամի մասին ներկայացված ամբաստանությունները Սուլթանի կողմից ուշադրության չպիտի արժանանան:

Սուլթան Մուհամմեդ IV ընդունում է Քեոփրյուլուի այդ պայմանները:

Քեոփրյուլու փաշային հաջողվում է հրով և սրով կարճ ժամանակում վերջ տալ ներքին անկարգություններին: Իր սադրազամության հինգ տարվա ընթացքում նա գլխասիւ է սպանել է տալիս 36.000 մարդ: Նրա զոհերից է եղել նաև Կ. Պոլսի հունական պատրիարք Փարթենիոսը, որին Մուհամմեդ-փաշան հրապարակով կախաղան է բարձրացնում պետության դեմ դավաճանության ամբաստանությամբ:

Քեոփրյուլուն վենետիկացիների դեմ ռազմական միջոցներ է ձեռք առնում և նրանց գրաված կղզիներից Բողջան և Լեմնոսը ևս է վերցնում: Նա Ղրիմի խան Մուհամմեդ-Կիրային 200 հազար թաթար զինվորներով ուղարկում է Էրզիլի-բեյի վրա ու նրան պարսության մասնում:

Հետո Անադոլուում Արաղա-Հասան-Փաշայի սկսած ապստամբական շարժումը լիկվիդացիայի է ենթարկում։ Ռուսները հարձակվում են Ղրիմի վրա, թուրք պատմագիրներին ասելով՝ Քեոփրյուլուն հաջողվում է պարտության մատնել նաև ռուսներին և 120 հազար զինվոր սպանել։ Մուհամմեդ-փաշան անձամբ ղեկավարել է այդ պատերազմները։ Նա մեռել է 1072 թ., էդիրնեում։ Մեռնելուց առաջ իրեն իրրև հաջորդ առաջարկում է իր որդուն, Շամի վալի Ֆազլի-Ահմեդ փաշային։ Քեոփրյուլուն եղել է անպրագետ։ Ֆազլի-Ահմեդ փաշան էլ շարունակում է իր հոր վարած բաղաբականությունը, այսինքն կախաղանի, զլխատման և սպանության միջոցով սարսափեցնելու և զսպելու բաղաբականությունը։ Պատմագիրը Ահմեդ-Ռասիմը իրավամբ ասում է՝ «Արդարև այդ բաղաբականությունը երբեք չի բաժանվել մեզանից»։

Ավստրիացիների դեմ մղած պատերազմում Քեոփրյուլու փաշան իրրև սերգարի-Լըրեմ, գնում է Բելգրադ։ Պատերազմը վերջանում է օսմանցիների կատարյալ հաղթանակով։ Ահա այդ ժամանակներում փաղիշար՝ Մուհամմեդ IV Ռուսելիում որսորդությունը էր զբաղված, պատմագիրները ասում են, որ Սուլթանը 20—30 հազար կենդանիներ էր որսացել։

Ավստրիան 1072 թ. ստիպված է լինում հաշտություն կնքել 1077 թ. Ֆազլի-Ահմեդ փաշան ձեռնարկում է Կրետե կղզու զբաղմանը։ 25 տարուց ի վեր օսմանական բանակը զբաղեցնող Կանդիան զբաղվում է 1080 թ.։ Հետո Հեհաստանի դեմ սկսած պատերազմը չվերջացած, 1087 թ. Քեոփրյուլուն մեռնում է։

Ահա, համառոտակի, Քեոփրյուլու փաշաների «համբավի» պատմությունը։

2. Խուրբե (խուբբե կարգալ) — Դուրաթ օրվա և բայրամի օրերի նամազում խաթիրի կարդացած ազոբիւր, որի մեջ հիշվում են զուրանից որոշ այնթներ և որոշ կրոնական խրատականներ, միաժամանակ հիշվում է Եսրին՝ Վսեմություն խալիֆայի անունը և աղոթք նրա մասին։ «Իր անունով խուբբե կարգալ տալը» և փող կտրելը համապարհ է սուլթանության և անկախության և խաթիր՝ խուբբե կարդացող կրոնական բարձր պաշտոնի տեր անձնավորություն։ Բառացի նշանակում է հոետոր, ճառախոս։

3. Գրոշակ (բայրակ) — բառացի նշանակում է գրոշակ։ Սակայն հնում զուրծ էր անվում նաև իրրև զինվորական տերմին՝ բառալիտն-գումարտակ իմաստով, ինչպես մի գրոշակ (բայրակ) զինվոր, ենիչերի կամ մի գրոշակ սերգին-կեշալի զինվոր։

4. Նվիրական ֆերվա (ֆեթվայի-շերիֆ)։ Տե՛ս Փեշելիի ժանոթագրության 8-րդ կետը։

5. Օջալըմ մի քանի գյուղերի կամ ավանների օրինական տասնորդի եկամուտը, որն հատկացվում էր բերդապահներին, քաղաքների տեղական զինվորներին, օրավարձի փոխարեն՝ իրրև հատկացում։ Հաճախ օջալըքը չէր սահմանափակվում միայն տասնորդի եկամուտով, նա վերաբերում էր նաև ջիզիյեի, մե-տարսի և մարսային տուրքերին։

6. «Շահի» — (թնդանոթ) օսմանցիների պատրաստած և գործածած հին թրդ-դանոթների մի տեսակը։

7. Լադրմշի, խումբաբաշի, ֆիրիլջի և ֆալիյեշի։ — Հայտնի է, որ «շի» կամ «ջի» մասնիկը թուրքերեն գոյականների վերջում արհեստի, մասնագիտության, զբաղմունքի իմաստն է տալիս (օրինակ՝ տեմիր, տեմիրջի-երկաթ, երկաթագործ)։

Լաղըրմ—ղետի տակ փորված, վրան փակ, ջրերի հոսելու համար բացված անոթը. տեքստում դործածվում է ռազմական իմաստով այսինքն՝ ամրությունը կամ պարիսպը պայթեցնելու համար փորված անցք, որը լցնում էին վառոդով և հետո կրակ տալիս ու պայթեցնում: Լաղըրմջիններ այդ դործում մասնագիտացած զինվորներ էին:

Խուճարաշի — «հավան» անունով թնդանոթներով թշնամու վրա «խուճարա-րա» (մեջը սպանիչ նյութերով լցված երկաթյա մեծ ղնդակ) արձակող և սուդ գործում մասնագիտացած զինվորներ:

Ֆիրիլըի—պատրույգավոր հրացաններ և թնդանոթներ (պատրույգը այրելու միջոցով) արձակող զինվորներ:

Ֆալիյեջի—ֆալիյն նշանակում է թնդանոթի հրանցք: Ֆալիյեջի էին կոչվում թնդանոթների հրանցքը՝ անգործածելի դարձնելու համար, զանազան մեխանիզմներով լցնող և փակող զինվորները: Օրինակ, երբ պատերազմական դեպքերի կապակցությամբ բանակը ստիպված էր լինում իր թնդանոթները թողնել թշնամիներին, ֆալիյեջիները նախապես լցնում էին թնդանոթների հրանցքը (ֆալիյեն), այդ թնդանոթները անգործածելի դարձնելու նպատակով:

8. Երջանիկ Ասիրանե (Ասսիրանի-սեադեթ), հնում Թուրքերը իրենց մայրաքաղաքը՝ Ստամբուլը, անվանում էին «Դեր-սոհդեթ» (երջանկության վայր): Ավելի հաճախ դործ էր անվում Դեր-սեադեթ անունը, որն պահպանվեց մինչև Վերջին ժամանակները՝ Քեմալիստական Թուրքիայի շրջանը: Ներկայումս այդ անունները չեն գործածվում, բնդունված է Istanbul ձևը:

ՍՈՒՔՉԻ, XVIII ԴՈՐ

Իրրե սլատմագիր-տարեգիր հայտնի է Շեհրի* -Սուրհի-էֆենդի անունով: Փաղիշահական Դիվանի՝ սլետի՝ Խալիլ-Ֆեհմի-էֆենդիի որդին է: Շնորհիվ իր բարձր ծագման և կրթության, վարել է մի շարք բարձրաստիճան պետական պաշտոններ: Ը վերջո, իր հոր նման, վարել է փաղիշահական Դիվանասլետի պաշտոնը: Տարեգիր է նշանակվել 1152 թ. (1739): Մահացել է 1183 թ. (1769):

Սուրհիի «Պատմությունը» գրված է իր և ալլ Երկու սլատմագիր-տարեգիրների՝ Սամի և Շաբիր բեյերի կողմից: Այդ սլատմառով էլ պատմությունը կոչվում է «Թարիխի Սուրհի, Սամի և Շաբիր» և ընդգրկում է 1143 թ. մինչև 1156 թ. պարբեր (1730—1743):

ՍԱՄԻ

Սամին՝ Մուստաֆա բեյ կամ Արիա-էմինի Զատե անուններով հայտնի թուրք բանաստեղծներից է, որը Սուլթան Մահմուդ I ժամանակ** տարեգիր է նշանակվել: Մեռել է 1146 թ.: Ունի տպագրված բանաստեղծությունների զիվան: Նրա գրած փոքրածավալ «Պատմությունը» փոխանցվել է Սուրհիին:

ՇԱԲԻՐ

Շաբիր բեյը կամ Հյուսեին բեյը տարեգիր է նշանակվել 1146 թ. (Սամիից հետո): Մեռել է 1150 թ.: Շաբիր բեյի փոքրածավալ «Պատմությունը» նմանապես փոխանցվել է Սուրհիին:

* Շեհրի — բառացի նշանակում է քաղաքացի: Այս տիտղոսը տրվում էր հատկապես Ստամբուլի բարձրաստիճան անձներին, ցույց տալու համար նրանց ազնվական ծագումը:

** Սուլթան Մահմուդ I, 1144—1160 թթ. (1731—1755):

Ինչպես ասացինք, վերոհիշյալ երեք տարեգիրների պատմությունները միացված և տպագրված են երկու սովորական ճատորում: Սուրհին իր «Պատմության» առաջարանում ասում է, որ ինքը Սամիի և Շաբիրի «Պատմությունները» կարգի է բերել և լրացրել:

Մեծ ձեռքի տակ եղած «Թարիխի Սուրհի, Սամիի վե Շաբիրը» տպագրվել է Ստամբուլում 1198 թ. (1783), թուրքական տպագրության արվեստի սկզբնական շրջանում (XVIII դարի երկրորդ կեսին) և այդ պատճառով էլ տեխնիկական շատ պրիմիտիվ է: Տարեգիրների լեզուն վերին աստիճանի խրթին է, պատմելու և շարադրելու ձևը բարդ, առանց վերնագրերի և բաժանումների:

«Թարիխի Սուրհի, Սամիի վե Շաբիրից» թարգմանում ենք մի շարք նյութեր, մեծ մասամբ կրճատված ձևով:

* * *

Սուրհին իր «Պատմության» սկզբում, առանձին հոգվածով մանրամասնորեն խոսում է թուրքական տպագրության արվեստի երկրորդ անգամ նորից վերահաստատվելու և այդ գործում իր ունեցած ակտիվ մասնակցության մասին:

Սուրհին ասում է, թե մի շարք գրքեր տպագրելուց հետո, այդ գործի նախաձեռնողները՝ Իբրահիմ-էֆենդին և նրա ղործակիցները երբ մահանում են, Թուրքիայում տպագրության գործը կանգ է առնում: Այդ ժամանակ Օսմանյան կառավարությունը մի շարք կարևոր հարցերով զբաղված լինելով, այդ գործը մի այլ անձնավորության հանձնարարելու ժամանակ չունեցավ և «մինչև օրս էլ այդ աշխատանքը [տպագրության գործը] բարձիթող վիճակումն է գտնվում... Գրքերի սակավության և կորուստի պատճառով, ներկայումս գրքերը շատ թանկ արժեն...» Տպագրության գործը վերականգնելու համար ինքը՝ վաղաա-նյուվիս Սուրհին և փաղիշահական Դիվանի պետ՝ Ռաշիդ-Մուհամմեդ-էֆենդին դիմում են ներկայացնում սուլթանին և արտոնություն ու միջոցներ ստանալով, Ստամբուլում տպարան են հիմնում, վերականգնում բավական ժամանակից ի վեր ընդհատված տպագրական գործը: «Թարիխի Սուրհի, Սամիի վե Շաբիր»-ը տպագրվել է Սուրհիի մահվանից 15 տարի հետո:

«ԹԱՐԻԽԻ ՍՈՒՐՇԻ, ՍԱՄԻ ՎՆ ՇԱՔԻՐ»,

تاریخ صبحی، سامی و شاکر

1143 րվականի դեպքերից

Պատմագիր-տարեգիր Սուրհին գրում է պալատական խրթին և փարթամ ընդժով. ածականների, տիտղոսների, բանաստեղծական մեջբերումներով² շուրջութ-թյունը հաճախ նսեմացնում են պատմական դեպքերի նշանակությունը: «Թարիխի Սուրհին» մեր ձեռքի տակ կղած հրատարակությունը պրիմիտիվ բնույթ ունի, կան բազմաթիվ մեջբերումներ Վարանից, Նկատի անկողնից և այլ րուրը հանգամանքները, մենք ավելորդ համարեցինք Սուրհին մի շարք նյութերի նույնությամբ թարգմանությունը և հաճախ բավականացանք տալով միայն պատմագրի երկարապատում նյութերի բովանդակությունը:

Սուրհին իբրև պատմագիր շարունակում է իրենից առաջ տարեգիր և յոզ Չեղերի-Ջաղեի պատմությունը 1143 թ.: Սուրհին պատմության ընդգրկած շրջանի սկզբնական տարիները բնորոշվում են իրանյան-սամանյան պատերազմական գործողություններով, որոնք սկսել էին 1136 թ. և դադարել միայն ժամանակավորապես: Այդ պատերազմական գործողությունների մասին տեղեկություններ առված են Չեղերի-Ջաղեի պատմության մեջ (տե՛ս «Չեղերի-Ջաղեի պատմության» վերջին նյութերը):

Այս շրջանում տեղի են ունեցել հետևյալ կարևոր դեպքերը. Իրանը խառնակ դրությամբ մեջ էր: Սեֆևիդի ղեկառնության վերջին շահը՝ Շահ-Հյուսեինը անկարող էր զսպել երկրում սկսած խռովությունները: Կանդահարում Աֆղանստանի վալին՝ Միր-Հիսին անկախություն էր հայտարարել, սակայն սպանվել էր քրոջ որդու՝ Միր-Մահմուդի ձեռքով: Միր-Մահմուդը, գրավելով Բաֆահանը [Սպահան], Նահ-Հյուսեինին բանտարկել էր: Բայց հետո սա էլ խեղդվել էր իր քրոջ որդու՝ Միր-Էշրեֆի ձեռքով:

Թուսները, Շահ-Հյուսեինի որդի Թահմասբին Իրանի գահը բարձրացնելու պատրվակով, գրավել էին Իրանի հյուսիսային մի բանի վիլայեթները: Օսմանցիները, ի պատասխան ուսուկան առաջխաղացման, մտել էին Հալաստան ու Վրաստան. Բագստանի ցեղերից սլուսնի ղափանանքին պատկանողները Օսմանյան կառավարությանը հպատակություն էին ցույց տվել. նրանցից Դավուդ-խանը նշանակվել էր Շիրվանի խան:

Օսմանցիները, գրավելով Թիֆլիսը, Դաղիաններից Շահնեվազին խան էին նշանակել: Այդ միջոցին ուսուկան բանակը գրավեց Դերբենդի և Բարվի բերդերը: Երկու կողմից հարաբերությունները այն աստիճան լարվեցին, որ պատերազմը հավանական էր համարվում: Միայն Ստամբուլի ֆրանսիական դեսպանի ազդու միջամտությամբ կարելի եղավ պատերազմից խուսափել և երկու կողմից գրավված վայրերը սահմանելու պայմանով, 1137 թ. (1724) պայմանագիր կրեքեց: Սակայն, որովհետև այս պայմանագիրը Իրանի կողմից չընդունվեց, օսմանյան բանակը առաջ շարժվեց և գրավեց Երևանը, Թավրիզը և Համադանը: Շահ-Հյուսեինի որդին Թահմասը, իր շահությունը ճանաչել տալու նպատակով, պատրաստ էր այդ գրավված վիլայեթները օսմանցիներին թողնելու: Այն պահին, երբ այդ առթիվ բանակցություններ էին տարվում, Միր-Էշրեֆը հարձակվեց Օսմանյան

քանակի վրա և նրան պարտության մատնեց։ Միր-էշրեֆի հաշտության առաջարկը մերժվեց։ Հաջորդ տարում Շահ-Քահմասը խորասանում նազիր-Կուլիի հետ միացած շարժվեց Միր-էշրեֆի վրա և նրան պարտության մատնեց։ Քահմասը վերադարձավ Սպահան և հետո իր զինուորին Ստամբուլ ուղարկելով պահանջեց ևս վերադարձնել զրավված վիլայեթները, ինքն էլ շարժվեց Քավրիզի վրա։

Ահա այսպիսի կարևոր դեպքերի ժամանակ Ստամբուլում «խռովություն է ծագում», («ֆիթնե»³ ըստ թուրք պատմագիրների), որի հետևանքով Սուլթան Ահմեդ III ստիպված է լինում գահից հրաժարվել և նրա փոխարեն գահ է բարձրանում Սուլթան-Մահմուդ I (1143—1730), որը շատ մեծ դժվարություններով կարողանում է ճնշել խռովությունը և ոչնչացնել նրա ղեկավարներին։ Ներքին վարդն ու կանոնը որոշ չափով վերականգնելուց հետո, Սուլթան Մահմուդը զբաղվում է նաև Իրանի հարցերով։ Սուլթան-Մահմուդի հրամանով Իրանի խաներից ղերի ընկած Ռյուքարդար-Հյուսեին-խանը մահվան է դատապարտվում, Իրանի պատգամավորները՝ Ռիզա-Կուլի-խանն ու Վելի-Մահմուդ-խանը կալանավորվում են և Սուլթանի գահակալությունը շնորհավորելու համար շահի կողմից ուղարկված Վելի-Մուհամմեդ խանը իր մարդկանց հետ միասին աքսորվում է Բոզջա կղզին⁴ (1144 թ.)։

Այս բոլոր դեպքերը պատճառ եղան Իրանի հետ նոր պատերազմի բռնկմանը։ Պատերազմը հայտարարվեց 1144 թ. (1731)։ Շահ-Հյուսեինի որդին՝ Սեֆեվի Ռահմասը-Շահի բանակը Քավրիզից շարժվեց և Երևանը գրավելու նպատակով անցավ Արարս գետը։ Բաղդատի վալի Ահմեդ-Փաշան նախապես Կիրման-շահի և հետո Արդալանի վիլայեթները գրավում և Համադանի մոտ պարտության է մատնում Շահ-Հյուսեինին։ Այս պատերազմը շատ կատաղի է լինում. երկու կողմից էլ մեծ ուժեր և ռազմական միջոցներ են գործադրվում։ Պատերազմի վայրն էլ եղել Գուրիջանի դաշտը (գյուղը)։ Իրանյան բանակը խորտակվում է և շահը քիչ 500 մարդկանցով փախուստի է դիմում... Սպանվածների մեջ կային մի շարք նշանավոր խաներ։ Օսմանցիները մեծ քանակությամբ պատերազմական ավար են ձևոր բերում, դրավում հաև Համադանը։ Բաղդատի սերասքերը այս մեծ հաղթանակի համար փաղիշահական ֆերմանով մեծ նվերներ է ստանում։ Քավրիզի օսմանյան սերասքերը գրավում է նաև Ուրմիան և Քավրիզը։ Օսմանցիները անխնայ խողովալում և թալանում են Իրանի քաղաքները։ Շահը ստիպված է լինում հաշտություն խնդրել։ Բանակցությունները տեղի են ունենում Բաղդատի վալի Ահմեդ փաշայի և Իրանի պատգամավոր Մուհամմեդ-Ռիզա-Կուլի-խանի միջև։ Համաձայնություն կայանում է հետևյալ պայմաններով՝ Ադրբեջանի և Իրանի նախկին սահմանները սլահպանվում են, Կովկասում՝ Գենջևի, Թիֆլիսի, Երևանի, Կախմի, Քարթլի, Շիրվանի, Շամախի և Դաղստանի էյալեթները, իրենց հարակից բոլոր մուսերով պատկանում են Օսմանյան պետությանը, Քավրիզի, Արդալանի, Կիրման-շահի, Համադանի, Լորիստանի էյալեթները պատկանում են Իրանին։

Սակայն Ինջիլիի պալատում⁵ պետության բոլոր ղեկավարների մասնակցությամբ տեղի ունեցած մեջլիսում Սուլթան-Մահմուդը չի համաձայնում Քավրիզը Իրանին վերադարձնելու պայմանին, որով համաձայնագիրը մերժվում է։ Պատերազմը Սուրհին ամենամեծ մանրամասնություններով նկարագրում է այդ մեծ խորհրդակցությունը (Մեջլիսը)։ Վերսկսում են պատերազմական գործողությունները... Փաղիշահը, սադրուզամին և Շեյխ-ուլ-Իսլամին պաշտոնազուրկ է անում

և թավրիզի սերասքերը՝ Հեթիմ-Չուղի-Ալի-փաշային յադրազամ նշանակումը Որոշ ժամանակ հետո Շահ-Քահմասրի պետական հավատարմատարը՝ Քահմասր-Կուլի-խանը հարձակվում է Բաղդադի սահմանի՝ Դերնեի վրա։

Այդ ժամանակ հրապարակ է դալիս Նադիր-Շահը⁶, որը Քահմասր-խանին դահագուրկ է անում, նրա անշահահաս որդուն՝ Աբբաս-Միրզային գահ բարձրացնում և մեծ բանակով Բաղդադը պաշարում է։ Օսմանյան բանակը շարժվում է դեպի Բաղդադ։ Կռիվը խիստ կատաղի է լինում։ Սուբհիի վկայությամբ պարսիկների կորուստը հասնում է 30—40 հազար մարդու։ Հաղթանակի առթիվ Ստամբուլում մեծ հանդեսներ են կատարվում...

1146 թ. էրզրումի վալին՝ Թուփալ-Օսման փաշան, Անադոլուի Բարձր-Սերդարի պաշտոնով, Նադիր-Շահի վրա է հարձակվում և նրան պարտության մատնում։ Նադիր-Շահը վերավորված փախչում է դեպի թավրիզ։ Օսմանյան բանակը մտնում է թավրիզ և քաղաքը հիմնահատակ բռնողում և ավերում... Այդ «մեծ հաղթանակի» համար Սուլթան-Մահմուդը «Ղազի»⁷ տիտղոսն է ստանում...

Բաղդադի գրավումից հետո վալին՝ Ահմեդ փաշան, սերասքեր Օսման փաշային լավ վերաբերմունք ցույց չի տալիս, որի համար փաշան քիչ զորքով հետ է դառնում։ Նադիր-Շահը, վերավոր դրությամբ մեջ փաշայի հետևից հասնում է Էրզրոմի մոտ, ջարդում օսմանյան բանակը և Օսման փաշային էլ նահատակում։ 1147 թ. Իրանի ճակատի սերասքեր նշանակված Քյոփրյուլու-Արդուլահ փաշան էլ Երևանի մոտ պարտության մատնվում և նահատակվում է։ Դրանից հետո Նադիր-Շահը գրավում է Գենջեն, Երևանը և Թիֆլիսը, վրաստանը ոտնատալ անում... Այս կերպով Իրանից գրավված բոլոր վայրերը Նադիր-Շահը ետ է վերցնում...

Սրանք են «Սուբհիի պատմության» I հատորի մեզ հետաքրքրող գլխավոր հարցերը։

Այժմ թարգմանաբար տալիս ենք մի շարք հատվածներ Գուբհից⁸։

Բաղդադի վալի սիփահալար Ահմեդ փաշայի՝ սերասքերի
պաշտոնով թավրիզի շրջանի, Գենջեի ու Երևանի
պաշտպանության պաշտոնում վերահաստատվելը

Աջեմի շահի կողմից նրանիկ Ասիթանե ուղարկված դեսպան-պատգամավոր Ռիդա-Կուլի խանի և նախապես ժամանած դեսպան Վելի-Մուհամմեդ-խանի հայտարարության և խնդրանքի հիման վրա ընդունված և երկու կողմից զրի առնված համաձայնագիրը շահին էր ուղարկված։ Վերջինս գրավոր կերպով հայտնում է, որ համաձայնագիրը ուսացել և հաշտության սլայմանագիրը ընդունել է։

* Սիփահալար — սիփահ՝ գինյուր, սալար՝ պետ — հրամանատար, Սիփահալարի կոչումը համապատասխանում էր սերասքերի կոչումին։

Մինչ այդ Օսմանյան երկրի պաշտպանությունը ապահովելու և շահի թանակի կողմից հարձակում տեղի ունենալու դեպքում այն ևս մղելու համար անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին: Բաղդատի վալի և այդ շրջանի սիփահսալար Ահմեդ փաշան, ինչպես նաև Կարամանի վալի և Թավրիզի շրջանի սերասքեր Արիֆի-Ահմեդ փաշան վերահաստատվեցին իրենց պաշտոններում: միաժամանակ Ահմեդ փաշային զրավոր կերպով հայտնվեց, որ անհրաժեշտ է լուրջ միջոցներ ձեռք առնել Գենչեի և շրջակայքի պաշտպանության համար: Արիֆի-Ահմեդ փաշային հրամայվեց, որ իր մոտ ծառայող կանոնավոր զինվորներով Ղարաբաղում ձմեռի և Գենչեի, Երևանի և Թիֆլիսի բերդերը ռաֆրզիների հարձակումից պաշտպանելու համար անհրաժեշտ քանակությամբ զինվորներ պահի և ինքն էլ պաշտպանության համար դրսից շարժվելու պատրաստ լինի: Այդ մասին տրված հրամանը գրի առնվեց:

(«Թարիխի Սուբհի, Սամի վե Շաքիր», հատ. I, էջ 13):

Ռյուբարդար՝ Հյուսիսն խանի մահապատիժը
Ալայ պալատի առաջ

Աջեմի Շահը իր սատանայական զինվորներով, Բարձրյալն Աստուծո ապավինած, Երևանը զրավելու նպատակով՝ Թավրիզից առաջ շարժվեց: Երևանի սերասքերը՝ Վեզիր-Ալի փաշան, կովի և պատերազմի ընթացքում դերի ընկած, Սեֆեվիների պետության նշանավոր խաներից և Շահի կողմից Երևանի խանության թեկնածու նշանակված Ռյուբարդար-Հյուսեին խանին, դրուսթյան մասին տեղեկություններ ձեռք բերելու համար, նախապես դեպի այդ կողմերը ուղարկված Աբդի փաշա-Ջադե-Ալի բեյի միջոցով նրանիկ Ասիթանն⁸ ուղարկեց: Մի քանի օրվա ընթացքում, թշնամու նպատակն ու շարժումները պարզելու նպատակով նրան [Հյուսեին խանին] հարցաքննում են... հետո Փադիշահի ֆերմանով, Զիլֆադդե ամսի 18-րդ օրը, Ալայ պալատի առաջ մահվան դատապարտում:

Աջեմի դեսպաններ՝ կալանավորումը և բանտարկությունը

Ռեյիս-ուլ-Քյութբար⁹ Իսմայիլ-էֆենդին, Դեֆթեր-էմինի Մուհամմեդ էֆենդիի և Սադր-Ալիի-Մեթուրչի Խալիլ-Օսման էֆենդիի հետ միասին, մի երկու անգամ խորհրդակցություն ունեցավ հաշտության և խաղաղության մասին բավական ժամանակից ի վեր

* Ռյուբարդար — մեծ մարդկանց ձիու ասպանդակը բռնող աղան:

Ծրջանիկ Ասիթանեում գտնվող Աջեմի ղեսպաններ Ռիզա-Կուլի խանի և Վելի-Մուհամմեդ խանի հետ: Նրանք [խաները] անհիմն կերպով կարծում էին, որ դժբախտության մատնված շահը կկարողանա իր պետության մեջ հաջողություններ ձեռք բերել: Նախապես, Ռիզա-Կուլի խանը, իր ունեցած լայն արտոնություններով ընդունել էր հաշտության պայմանները և Վելի-Մուհամմեդ խանի հետ միասին մուրհակ ներկայացնելուց հետո, դրժել էր իր խոստումն ու պայմանները, անիմաստ խոսքերով ու անհիմն պայմաններով շանպիսի առաջարկներ էր ներկայացրել, որոնք ոչ մի կերպ չէին կարող ընդունվել Օսմանյան կառավարության կողմից: Այս մասին մեծ վեճերների և բարձր ուղեմաների միջև տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո, վերոհիշյալներին [խաներին] ուղարկեցին Բաղդատի սերասքեր Ահմեդ փաշայի մոտ: Նկատի ունենալով, որ Ահմեդ փաշան լրիվ կերպով իրադեկ է Աջեմի «մուրյալ» շահի¹⁰ ուժեղությանը կամ թուլությանը և նրա նպատակներին, նրան [փաշային] առաջարկվեց, որ բանակցություններ վարի վերոհիշյալ խաների հետ՝ Օսմանյան պետության համար նպաստավոր պայմաններով: Սիփահիների Աղա Մուստաֆա բեյին [ղեսպանների] հետ միասին սերասքերի մոտ ուղարկելու համար ֆերման տրվեց և պատգամավորների ճանապարհածախսը և այլ կարիքները կառավարության կողմից ասպանովվեցին: Նվիրական Ռամազան ամսի սկզբին նրանք Սկյուդարից մեկնեցին դեպի Բաղդատ: Սակայն դեռ Դիարբեքիր չհասած, լուր ստացվեց, որ մուրյալ շահը Բալթիկից առաջ է շարժվել, Երևանը գրավելու նպատակով անցել է Արաքս գետը և հարձակվելով Օսմանյան պետության սահմանների վրա, թշնամական գործողություններ է սկսել: Չնայած այդ բոլորին, շահը, Նորին Վսեմություն փադիշահի գահակալությունը շնորհավորելու համար պատգամավորություն ուղարկելու պատրվակով, իր հիմար կարծիքով և խարդախ մտքերով, Օսմանյան պետության վեճիչներին խաբելու և իր հոռի նպատակը թաքցնելու նպատակով, արտաքուստ ուզում էր ցույց տալ, որ ինքը ղեաղված է սահմանի դրժերը կարգավորելով: Սատանայական շահի իրական նպատակը պարզ լինելով, գահակալության շնորհավորանքի պատրվակով ուղարկված պատգամավորները Վելի-Մուհամմեդ-Կուլի խանը իր մի քանի պատվավոր մարդկանց հետ միասին կալանավորվեցին ու ուղարկվեցին Բողջա կղզին: Իսկ Երջանիկ Ասիթանից մեկնած պատգամավորներին էլ կալանավորեցին Մարդինի բանտում, այդ մասին տրված փադիշահական ֆերմանի համաձայն:

(«Բարիսի Սուլհի», հատ. 1, էջ 24):

1144 թ. (1731) դեպքերից

**Աշխարհակալ Վեհափառ վաղիշահի կողմից Շիրվանի
վիլայեթի իշխողին՝ Սեմերխայ խանին սամույրե խալաթ
և կայսերական նվերներ ուղարկելը**

Դադստանի վիլայեթում՝ ապրող իսլամական աղնիվ ցեղերի և հավատացյալ ժողովրդի իշխողը՝ աղնիվական ծագումով Սեմերխայ խանը, իր կրոնական եռանդի և բնածին նկարագրի բերումով, չէր կարողանում տանել անկրոն Օահի կողմից սրանից առաջ ուղարկված և բավական ժամանակից ի վեր Շամախի քաղաքում բնակվող Աջեմի դեսպանի անվայել ընթացքը...

...Սեմերխայ խանը իր մարդկանց գլուխն անցած՝ սկսում է Աջեմների նկատմամբ թշնամական քայլեր անել. նա որոշված տուրքերը Գենջեի պաշտպան՝ Վեղիր-Իրրահիմ փաշային ուղարկում և հայտնում է, որ ինքը պատրաստ է Օսմանյան պետության սահմանները պաշտպանել: Վեղիրը նրան շնորհակալություն է հայտնում և այդ մասին զեկուցում է Նորին Վսեմություն փաղիշահին: Փաղիշահի կողմից Շիրվանի էյալեթի իր բոլոր նկամումներով, «յուր թլուքի և օջաքլըքի»¹¹ կարգով, նրան է տալիս {Սեմիրխայ խանին} և շնորհավորում՝ իտնություն բարձր աստիճանով: Կայսերական հատուկ գրությամբ խանին սամույրե խալաթ է ուղարկում: Հետո Երևանի սերասքեր Վեղիր-Ալի փաշան դիմում է փաղիշահին և հայտնում, որ վերոհիշյալ խանը իր 30 հազար կաթիճներով հարձակվել է Աջեմների վրա և կարողացել է նրանց կատարած ոճրագործությունները դսպել և շարագործներին պատժել: հետևաբար խնդրում է փաղիշահից պրամական միջոցներով օգնել, խանին Փաղիշահի կարգադրությամբ վերոհիշյալ սերասքերի միջոցով Սեմերխայ խանին 150 քիսե—30 հազար ոսկի է ուղարկվում...

(«Թարիխի Սուբհի», հատ I, էջ 24—25):

**Կանանց անվայել հագուստների արգելումը և
պոռնիկների մահապատիժը**

Սրանից առաջ պատիժների գործադրության մեջ առաջացած թուլության և կառավարական օրենքների և կանոնների անհաստատ լինելու պատճառով, բարձր դասի մի շարք ցանկասերներ և կանայք իրենց անվայել բարբի համար անպատիժ էին մնացել և անարգել ակսել էին անսլարկելի կենցաղ վարել: Այսպես, Ստամբուլ քաղաքի

կանացից շատերը, լարծրատաիճոնն ավագանուն հատուկ քառա-
կուսի և գեղադարդ փաթթոցներից («ղեսթար») ավելի երկար «եմե-
նիններ»* էին կապում իրենց գլխարկներին և ֆեսին, երեսի նուրբ
բողի և շղարշի տակից նրանց դեմքը երևում էր. երկու արշին եր-
կարությամբ սնդուս օձիքով և մուշտակավոր ելերքով կերպասից
ենդ ֆերաջեններ էին հագնում: [Նրանք] փողոցներում, շուկաներում
և այլ բազմամարդ վայրերում և վրասավայրերում, իրենց սովորա-
յան աշխատանքով զբաղված բազմաթիվ մուսուլմանների, զղվելի
սատանաների նման, մոլորեցնում և խտրելով իրենց անձնական
կրթին էին ենթարկում: Բացի այդ, ժողովրդի մեջ մի շարք անկար-
գությունների առաջացման պատճառ էին դառնում: Այդպիսի տա-
րօրինակ և անպատշաճ հագուստով կանանց տնից դուրս գալը ար-
գելելու համար հրաման և ֆերման տրվեց, որից հետո «Շեյթան-
էմնիեսի» անունով հայտնի դարձած ստոր արարած պոռնիկը
Բաղն-Կափուլում**, Սերգե-Իսքելիսի անուն վայրում, ժողովրդի
աչքի առաջ, խեղդամահ արվեց և դեռ կիսամեռ դրության մեջ ծով
նետվեց: Բացի այդ, մի քանի հայտնի և խոռվարար «միջնորդներ»
և անվանի պոռնիկներ նմանապես մահվան դատապարտվեցին
և ոչնչացվեցին***:

(«Թարիխի-Սուրհի», հատ. 1, էջ 34)Ե

* * *

«Ուրմիայի բերդի գրավումը» վերնագրի տակ պատմագիր Սուրհին խիստ ման-
րամասնորեն նկարագրում է այն կռիվները, որոնք տեղի ունեցան Ուրմիայի դաշ-
տում Ադրբեջանի մայրաքաղաք Թավրիզը գրավելու համար ուղարկված օսմանյան
բանակի և պարսիկների միջև: Օսմանցիները ոչնչացնում են պարսկական բանակը և
հետո սլաշարում Ուրմիայի բերդը, որի շուրջը տեղի են ունենում խիստ կատաղի
մարտեր: Բերդի պաշարումը շատ երկար է տևում, բայց ի վերջո գրավվում է օս-
մանցիների կողմից: Օսմանյան բանակը պատրաստվում է շարժվելու Թավրիզի վրա:
Թավրիզն էլ գրավվում է Պարսիկները առաջադրում են հաշտություն կնքել... Այդ
հաշտության պայմանագրի մասին խոսել ենք վերին «ծանոթության» մեջ: Պատմու-
ղիւր Սուրհին ամբողջ էջեր է նախաջնում այդ հաշտության պայմանագրի առթիվ
Փաղիշահի ներկայությամբ տեղի ունեցած մեծ խորհրդակցության նկարագրու-
թյանը, հիշելով նրա մասնակիցների բոլոր ելույթները մանրամասնորեն: Ինչպես
վերևում հիշվեց, այդ խորհրդակցությունը անհետևանք մնաց:

* Եմենի — նուրբ և գույնզգույն շղարշ, որը կանայք իրենց գլխին
էին կապում կամ դրած ածում իրբն թաշկինակ:

** Բաղն-Կափու.—Ստամբուլում թաղամաս է, մեծ շուկայով:

*** Այս հատվածը թարգմանում ենք իբրև բնոթոշ երևույթ այդ ժամա-
նակի Ստամբուլի համար:

ՖԼԵՎԵԳԻՐ ԿԱՆԳՐՈՎՅԱԼ ԻՐՐԱՏԻՄ ՎԱՇԱՅԻԿ, ԿԱՓՈՒՂԱՆ-
ՄՈՒՍԱՏԱՓԱ ՎԱՇԱՅԻԿ, ՄՈՒՆԱՄԱՆԳ-ՔԵՐԽՈՒՂԱՅԻԿ և
ՈՐԻՉՆԵՐԻԿ ԳՐԱՎԼԱԾ ՓՈՂԻ ԳՐԱՄԱՐ և ՆՐԱՆԵՂ ՐՈՂԱԾ
ԻՐԵՐԻ և ԿԱՎԼԱԾՆԵՐԻ աՐՃԼԵՐ

*Քուրբիայում մահացած վեգերների և այլ բարձրաստիճան պետական անձերի
ամբողջ հարստությունը, ընդունված կարգով, արքունիքն էր գրավում, Սուրհի
վերահիշյալ մեծ վերնադրով արձանագրում է վերև հիշված անձանց հարստության
գրավումը արքունիքի կողմից:*

...Նախկին սաղրազամ՝ հանգուցյալ Բրրահիմ փաշայից գրավ-
վեց 2400 քիսև և 61 դուրուշ, Կափուղան-Մուստաֆա փաշայից՝
23309 քիսև և 336 1/2 դուրուշ, Իրրահիմ փաշայի մարդկանցից և
ալազականերից առնված 1327 քիսև և 192 1/2 դուրուշը և Աջեմ-
օյլուններից գրավված ապրանքները կայսերական ներքին պալատի
(«Էնդերուն»¹²) զանձարանին հանձնվեցին: Բացի Արտաքին գան-
ձարանի գրաված 1509 քիսև և 85 1/2 դուրուշից, Կայսերական ար-
քունիքում մինչև 44 թվականի [1144 թ.] Ռամազան ամսի վերջը
ընդամենը վաճառված ապրանքների արժեքից ստացվեց 1013 քիսև
և 280 դուրուշ: Որով, վերահիշյալ Բուրբ կեսերով ստացվեց 29,529
քիսև և 340 դուրուշի գումար:

ԹԱՌԱՄԱՐ-ԿՈՒԼԻ ԽԱՆԻՆ ԱՂԱԾԼԵՐՈՒ ԿԱՄԱՐ ԽՈՐԵՐԿԱԿԿԱԿԱՆ
ՄԼՂԻՍԻ ՂՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Իրանի շահ Թահմասը-Շահի պետությունն վստահելի անձնավո-
քությունը՝ Թահմասի-Կուլի խանը իր կրղըլբաշ զինվորներով հար-
ձակվել էր Բաղդատի վրա և անսպասելի կերպով գրավել Գերնեն:
Սեփահսալար Ահմեդ փաշան, այդ մասին հայտնեց Ստամբուլ: Փա-
ղիշահի մոտ տեղի ունեցավ մեծ խորհրդակցություն, որից հետո
ալավեց ռազմական ուժերի զորահավաքը՝ ամենալայն շափերով:

Պատմագիր Սուրհին ամենայն մանրամասնությամբ հիշում է զրեթև
դակ Սամանյան պետություն մեջ բուրբ տեսակի զինվորական մասերի զորահա-
վաքը... հիշում է մեկ առ մեկ բուրբ լյակթների գնամեթ և թիմարների զինվոր-
ների զորահավաքը... Ը միջի այլոց, Թիֆլիսի լյակթի արձանագրված 125 զեա-
մեթի և թիմարի տերերի զինվորներին, 53 դուրուշի և սանդակների զեամեթնե-
րին... Զրուրի լյակթում և կազաներում (զավառ) ապրող և հյուր, ուլուֆեով
կամ առանց ուլուֆեի նեխերներին և կուլ-օղլիներին¹³:

(«Թարիխի Սուրհի», հատ. I, էջ 50)։

1146 և 1147 թթ. դեպքերից

Թավրիզի բերդի ավերումը.

Իրանի [ձակատի] սիփահալար Մեծ-վեզիր-Օսման փաշան՝ Աղեմների պարտությունից հետո իր տրամադրության տակ գտնվող վեզիրներից Թեմուր-Մուհամմեդ փաշայի և էյալեթի քրդական աշիրեթներից ու ցեղերից 5000-ից ավելի քաջամարտիկ զինվորներով հետապնդեց Թահմասբ-Կուլի խանին, պատահած լիախառնականներին սպանելով կամ գերի վերցնելով, հասավ Թավրիզի բերդը։ Բերդում գտնվողները դիմադրություն ցույց տալու անկարող լինելով [օսմանցիները] առանց զժլարության բերդը գրավեցին։ Սերասքերը և մյուս փառասլանծ վեզիրները, նկատի առնելով, որ չիշյալ բերդը [Թավրիզը] անսլետք է Օսմանյան պետության համար, նրա ավերումը անհրաժեշտ համարեցին և այդ մասին դիմեցին Նուրին Վսեմության [փադիշահին]։ Փադիշահական ֆերմանը հատուկ սուրհանդակներով ուղարկվեց, որով Երևանի պաշտպան Վեզիր-Իբրահիմ փաշային հանձնարարվում էր Թավրիզը քանդել և ավերել, բոլոր շենքերից, տանիքներից և պատերից հետք անգամ չթողնելու պայմանով։

(«Թարիխի-Սուրհի», հատ. I, էջ 57)։

* * *

Հետո պատմագիր Սուբհին մեծազոռոգ խոսքերով ու ածականների շույլումով հիշում է փադիշահի «Վազի» տիտղոսը ստանալու արարողությունները՝ Թավրիզում քարը-քարի վրա շթողնելու և բաղարը հիմնահատակ ավերելու «Մեծ հաղթանակի» կապակցությամբ։

Դրան հաջորդում է Կերքուրում օսմանցիների՝ Թուխալ-Օսման փաշայի պարտության և փաշայի նահապետության լուրը, Երևանի մոտ Քյուփրյուլու-Աբդուլլահ փաշայի պարտությունը և նահապետումը, Գենջևի, Թիֆլիսի և Երևանի զրավումը Աղեմների կողմից։

«ԹԱՐԻՔԻ ԱՌԻՔՆԻ, ՍԱՄԻ ՎԵ ՇԱՔԻՐ»

Հ Ա Տ Ո Ր Ի

Սուրհիի «Պատմության» II հատորը ընդգրկում է 1145—1156 թթ. դեպքերը։ Այդ դեպքերից մեկ հետաքրքրող հարցերը կարելի է ամփոփել հետևյալ կետերում։ Նադիր-Շահը իր մեծ հաջողություններից հետո, Մուղանում հրավիրում է ընդհանուր Մեջլիս և ստանում այդ Մեջլիսի համաձայնությունը Սեֆեդիների ար-

բայական գերդաստանին շահության իրավունքից զրկելու և չիա դավանանքից հրաժարվելու մասին: Իսկ 1148 թ. (1735) Նադիրը իրեն շահ է հայտարարում: Նույն թվականին, Նադիրի դիմումի վրա հաշտության պայմանների բանակցության համար Իրան է մեկնում Գենջ-Ալի փաշան և Մուղանում տեսակցում Նադիր-Շահի հետ: Գենջ-Ալի փաշան հայտնում է, որ Օսմանյան կառավարությունը սամանների հարցին իբրև հիմք առաջարկում է Սուլթան-Մուրադ IV ժամանակ Սեփեվիների հետ կնքված խաղաղության պայմանագիրը, որի համար բանակցություններ տեղի պիտի ունենան Ստամբուլում: Կրոնական-դավանական և հաջիները ուխտագնացության հարցերի շուրջը, նախնական կարգով, ընդունվում են որոշ պայմաններ, որոնցից ամենակարևորն է «Ջաֆերի դավանանքի՝ իբրև հինգերորդ դավանանք» ընդունելը: Իրանի պատգամավորությունը մեկնում է Ստամբուլ: Ուլումաներից հատուկ մի հանձնաժողով է հրավիրվում դավանական հարցերը բնական համար: Ջաֆերի դավանանքի հարցը մերժվում է, իսկ մյուս պայմանները որոշ փոփոխության են ենթարկվում: 1149 թ. հատուկ փաղիշահական գրությամբ Նադիրի շահությունը ճանաչվում է և կրոնական-դավանական հարցերի մասին էլ համաձայնության հիմք ստեղծվում: Թուրք պատմագիրները գովաբանում են այդ համաձայնությունը, իբրև «երկու մեծ իսլամական պետությունների դավանական կռիվից հրաժարվելու ճիշտ քաղաքականություն», մի կռիվ, որ պարեր է տևել և անշափ արյունահեղությունների և անսահման ալերածությունների պատճառ հանդիսացել...

Նադիր-Շահի այդ զիջողական քաղաքականությունը պատմագիրները բացատրում են նրա աշխարհակալական ցանկություններով և դեպի Հնդկաստան ունեցած ձգտումով: Արդարև, Նադիր-Շահը իր բանակատեղը Օսմանյան պետության սահմաններից փոխադրում է դեպի Հնդկաստանի սահմանը:

Սուբհիի պատմության II հատորում շատ կարևոր տեղ են բռնում այն դեպքերը, որոնք կապված են Ռուսաստանի հետ:

Սուբհին ասում է, որ 1123 թ. (1711), սկսած, Ռուսաստանի հետ կնքված Փրուտի դաշնագրից հետո, երկու պետությունների միջև խաղաղության պայմանները պահպանվել էին: Սակայն 1134 թ. (1721) սկսած ռուսների քաղաքականությունը փոխվում է: Ռուսները ձգտում էին Հյուսիսային Կովկասում ապրող չերքես և նոգայ ցեղերը իրենց հովանավորության տակն առնել: Օսմանցիները Ղրիմի թաթարական բանակին առաջարկում են օգնել օսմանյան բանակին՝ Իրանի դեմ: Իզված կռվում (Գերբոբում Օսման փաշայի պարտությունից հետո)՝ Կալդայ-խանը բանակով շարժվում է և Հյուս. Կովկասում Կալմրքի և Կարարթայի պարագուխներին իրեն հպատակեցնում: Ռուսների հետ ունեցած ընդհարման մեջ նրանց պարտության է մատնում: Սակայն Ստամբուլից Կալդայ-խանին առաջարկում են նոր դառնալ, բանի որ Օսմանյան կառավարությունը չէր փափագում պատերազմ սկսել Ռուսաստանի դեմ, չնայած որ ռուսները գրավել էին Ուկրաինան և Պոդոլիան, բերդեր էին կառուցել Օսմանյան երկրի սահմանների մոտ և Օսմանյան պետական սահմանը Շիրվանը համարելով, չէին ճանաչում Դաղստանի ժողովուրդների վրա Օսմանյան պետության իրավունքները: Բացի այդ, կապ հաստատելով Իրանի հետ, Վրաստանի խաներից՝ Վախտանգի որդու Շահսուվարի միջոցով

«Նրաստանում խոռվություններ էին առաջացնում և այլն: Չբավականանալով վերո-
հիշյալ քայլերով, ռուսները 1148 թ. հարձակվեցին Էոգի և Ազաբ բերդերի վրա:
«Հերջապես 1149 թ. (1736—1737) Ռուսաստանին պատերազմ է հայտարարվում:

Պատմագիր Սուրհին այս պատերազմական գործողությունները նկարագրում
է ամենամեծ մանրամասնություններով, նրա ասելով, ռուսների գլխավոր հարվածը
ուղղված էր Աղաբի բերդի դեմ «Փրուտի խայտառակ պարտության արատը մար-
բելու համար»: Ռուսները անակնկալ կերպով հարձակվում են Աղաբի վրա և
գրավում այդ կարևոր բերդը, մտնում Ղրիմ, նրա մայրաքաղաքը՝ Բազլե-Սարայ,
թալանում և այրում նրա պալատները: Օսմանցիները այս պատերազմին բոլորո-
վին անպատրաստ էին: Պատմագիրների ասելով, Սադրազամը՝ «սխաշտարություն-
ներից մի անգամից սադրազամության բարձրացած անփորձ և պետության վիճակից
անտեղյակ» էլսեյտ-Մուհամմեդ փաշան, անկարող էր պետության գործերը ղեկա-
վարել՝ այդ խիստ դժվարին պայմաններում, ռուսական պատերազմին ավելացավ
նաև Ավստրիականը... Մոտ չորս տարի տևող այդ պատերազմները ավարտվեցին
1152 թ., (1739) Բելգրադի խաղաղության դաշնագրով՝ Թուրքիայի—Ռուսաստանի
և Թուրքիայի-Ավստրիայի միջև: Բելգրադի խաղաղության պայմանագրից կա-
րևոր ենք համարում հիշել միայն մի քանի կետեր: Ավստրիայի (թուրք պատմա-
գիրները «նեմես» են անվանում) հետ կնքված պայմանագրում Օսմանյան կայս-
րությունը («իմփերաթություն») որոշվում և սահմանվում է հետևյալ կերպ.
«...նվիրական Մեքքեի և լուսավոր Մեդինեի, նվիրական Երուսաղեմի («Կուուսի-
լերիֆ»), Երևբ մեծ և նվիրական: քաղաքների՝ Սուամբուլի, Էտիրենեի և Բուսալի...
Շամի, Բաղդադի, Հալեպի, Արարական և Աջեմի Իրաքի, Բասրայի, Հասսայի,
Դիլեմի, Ռակայի, Մուսուլի, Շահրի-Ջուրի, Դիարբեքի, Ջուլիպակի, Դրաս-
տանի (Քյուրքիստանի) և Էրզրումի, Սվազի, Ադանայի, Կարամանի, Վանի վի-
լայեթների, Մադրեքի, Հաբեշի, Թունիսի, Թարաբուսի-Շամի, Կիպրոսի, Հոռոսի,
Կրեդեի, Մորայի, Աթ-Դենիզի (Միջերկրական) և Սև ծովի կղզիների ու ծովագեր-
ւելի, Անադոլուի երկրի, Ռումիլիի երկրի և մասնավորապես թաթար երկրների,
Կրիշարի-դաշտի և Թաթար կյալեթին վերաբերող շրջաններում գտնվող բոլոր
Ռեզակների և Քենֆեի վիլայեթի ու նրա շուրջը գտնվող բոլոր օյմաքների ու կրց-
ված վայրերի, Բոսնիայի երկրի, Սերբիական կառավարության և նրանում գտնվող
բերդերի, ամրոցների ու քաղաքների, Արնաուդլուի (Ալբանիա) և ամբողջ Էֆ-
լարի ու Բողդանի... Բացի այդ, հիշատակության կարիք չեղող բազմաթիվ քա-
ղաքների և վայրերի Աշխարհակալ Փադիշահը...»:

Ռուսաստանի հետ կնքված հաշտության դաշնագրի 15 հոդվածներից հիշում
ենք մի քանի հոդվածներ.

1. Ազաբ [Ազով] բերդը ամբողջապես պիտի բանդվի, 1113 թ. (1701) որոշ-
ված սահմաններով երկու կողմի տիրապետությունից դուրս պիտի մնա և երկու
պետության միջև, ամայի տարածություն պիտի լինի: Դրա փոխարեն ռուսները
Բեն [Դոն] գետի վրա Չերկասի կղզում, օսմանցիները Կուբանի սահմանի Ազաբի
ուղղությամբ մեկական բերդ կառուցելու իրավունք են ստանում. ռուսները [իրա-
վունք ունեն] Թեյդան բերդը վերաշինել և Ազաբի ու Սև ծովերում նավեր ունենալ:

2. Մեծ ու Փոքր Կարաթեյ կոչված Կովկասյան կյալեթները ազատ պիտի
մնան, այսինքն ո՛չ Օսմանյան պետությանը և ո՛չ էլ Ռուսաստանին չպիտի հպա-
ռակվեն:

3. Ռուսական վարդապետներին (հոգևորական) Երուսաղեմ և այլ ուխտա-
վայրեր գնալու հնարավորություն է տրվում. նրանցից ջիզիլէի¹⁵ տուրք չպիտի
առնվի:

4. Մոսկովյի ցարուհուն «խմբերաթոր» տիտղոսը պիտի տրվի... Սուրհին
նշում է, որ այդ դաշնագրի կնքման գործում կարևոր դեր կատարեց Ստամբուլի
ֆրանսիական դեսպանը՝ Վիլ-Նովին, որը հատուկ փառիշահական հարգանքի ար-
անայցավ: Դեսպանը կարողացավ իր նրկրի՝ Ֆրանսիայի առևտրական և այլ շա-
հերը ապահովող հատուկ պայմանագիր կնքել Օսմանյան կառավարության հետ:

Հետո պատմագիր Սուրհին վերագրառնում է Իրանի դեսպերին:

Այդ ժամանակ Ստամբուլ է դալիս Նադիր-Շահի պատգամավորությունը հաշ-
տության պայմանագրի մասին բանակցություն վարելու համար: Այդ պատգամա-
վորությունը կազմված էր 3000 մարդուց՝ Հաջի-խանի ղեկավարությամբ և իր հետն
էր բերել 10 փիղ և շատ մեծ քանակությամբ ամենաթանկագին նվերներ: Տարեգրի
ասելով, «Նադիր-Շահի նմանը շտեմոված շքեղությամբ և փարթամությամբ պատ-
գամավորության ուղարկվում կասկած արթնացրեց Օսմանյան կառավարության
ղեկավար շրջաններում»: Նույնքան շքեղությամբ և մեծ հանդիսավորությամբ քն-
դունվեց Իրանի պատգամավորությունը ճանապարհին և Ստամբուլում: Տարեգիր
Սուրհին ամբողջ էջեր է հատկացնում նկարագրելու համար Իրանի պատգամավո-
րության ընդունելությունը սաղբազամի և փառիշահի կողմից: Իբր թե պատգա-
մավորության գլխավորը՝ Հաջի-խանը, իրեն ցույց տրված շքեղ հարգանքի և մաս-
նավորապես փառիշահի վսեմության և շքեղության ազդեցության տակ, անկարող
է լինում շահի կողմից իրեն տրված հանձնարարությունը փառիշահին հայտնել և
«Շահիմ» (իմ Շահը) բառից ավելի ոչինչ չի կարողացել արտասանել...

Նադիր-Շահի իսկական նպատակի մասին կասկածները ավելի ուժեղացա-
ւայն բանից հետո, երբ պատգամավորությունը կոնկրետ առաջարկներ և նախա-
պես կայացած համաձայնությունը հաստատող գրություն չնկերկացրեց: Այնու-
ամենայնիվ Օսմանյան կառավարությունը հատուկ պատգամավորություն ուղարկեց
Իրան: Շուտով լուր ստացվեց, որ Նադիր-Շահը, զժգոհ այն բանից, որ Զաֆերի
դավանանքի հարցը կրկին մերժվում է Օսմանյան կառավարության կողմից, սկսել
է ռազմական պատրաստություններ՝ Սրեանի և Գենջեի շրջաններում, միաժամա-
նակ բռնություններ է գործադրում Իսլամտանի աշիրեթներին՝ լեզգիների նկատ-
մամբ:

Նադիր-Շահը մի քանի պայմաններ առաջարկեց, հայտնելով, որ դրանց մերժ-
ման դեպքում պատերազմ պիտի հայտարարի: Այդ պայմանները հետևյալներն
էին՝ ազատ առևտրի արտոնություն տալ, ճանաչել Զաֆերի դավանանքը, նվիրա-
վան Մեքեյում Զաֆերիներին նամազի համար հատուկ տեղ հատկացնել և այլն:

Սաղբազամ Ահմեդ փաշայի հրավիրած Մեջլիսը որոշեց պատերազմ հայտա-
րարել Իրանին: Իայց այդ պահին Ստամբուլում նորից անկարգություններ ծալը
առան: Կառավարությունը խիստ միջոցներ ձեռք առավ:

Նադիր-Շահը սկսեց լուրջ պատերազմական գործողություններ, շարժվեց
դեպի Իրաք, Գերբեոքը գրավեց և Բաղդատը պաշարեց: Օսմանյան կառավարու-
թյունը Նադիր-Շահին «քաղաքական հարված» տալու նպատակով, իրեն՝ Իրանի
պահին ժառանգ հայտարարող Հյուսեին-Շահի որդի Սեֆի-Միրզային Իրանի շահ
հայտարարեց և նրան ամեն կերպ օժանդակություններ տվեց: Օսմանցիները պատ-
րաստվեցին բանակ ուղարկել Իրաք, իսկ Նադիր-Շահը 250 թեղանոթով, 30 խում-

բարա-հավան և ալլ ուսգմամթերի հսկայական պաշարով շարժվեց Մուսուլ-իսկ բանակի մի մասն էլ ուղարկեց Բասրա։ Սակայն Սուսուլի պաշարումը անհետեաներ մնաց, Նադիր-Շահը մեծ կորուստներով ետ քաշվեց։ Նադիրը նորից կողմնակից էր հաշտության կնքելու՝ Ջաֆերի դավանանքը ընդունվելու պայմանով։ Իրանի դահի թեկնածու՝ Սեֆի-Միրզան մեծ բանակով էրգրումից շարժվեց զենդի Իրանի սահմանը։ Նադիր-Շահը շարժվեց զեպի էրզրում և մոտ երկու ամիս զբաղվեց Կարսի շրջակայքում, բայց չկարողացավ Կարսը գրավել։ 1158 թ. նրա հարձակումը ետ մղվեց օսմանցիների կողմից։ Սերասեր Եզեն-Մուհամմեդ փաշան, Կարսի և Երևանի միջև սլաշարեց Նադիր-Շահի բանակը, բայց ծանր կերպով հիվանդացավ, օսմանյան բանակում էկվենդի զորամասը¹⁶ ուստոամբություն բարձրացրեց և մի գիշեր նրանք «եչեմները հարձակվեցին» զոչևով՝ բանակում շփոթություն առաջացրին։ Նադիր-Շահը այս առիթից օգտվելով հարձակվեց օսմանցիների վրա և նրանց բանակը խորտակեց։ Եզեն-Մուհամմեդ փաշան վշտից մեռավ։ Նոր սերասեր նշանակված Հերիմ-Ջադե-Ալի փաշան արագ կերպով նոր ուսգմական ուժեր հավաքելու ձեռնարկեց։ Պատմագրի ասելով, Նադիր-Շահը Իրանում իր նախկին հեղինակությունը կորցնելու վրա էր։ Նա, հաշվի առնելով, որ պատերազմի շարունակությունը նրան նոր զգվարությունների առաջ կարող է կազնեցնել, հրաժարվեց Ջաֆերի դավանանքի մասին իր առաջարկից և նորից հաշտության տրամադրություն ցույց տվեց։ Օսմանցիներն էլ կողմնակից էին խաղաղության դաշնագիր կնքելուն։

1159 թ. (1746) Կերդենում* խաղաղության դաշնագիր կնքվեց Իրանի և Թուրքիայի միջև՝ Սուլթան-Մուրադ IV-ի ժամանակ գոյություն ունեցող սահմանները իբրև հիմք ընդունելու պայմանով։

Ինչպես հայտնի է, Իրանի այդ դաժան և արկածախնդիր Շահը, հաջորդ տարին 1160 թ. (1747) իր վրսնում սպանվեց երկու սպանների ձեռքով։

Նադիր-Շահից հետո Իրանի գահը անցավ նրա քրոջ որդի Ալի-Կուլի-խանին, որը գահակալելուց հետո ստացավ Ադիլ-Շահ անունը։ Սա ոչնչացրեց Նադիր-Շահի սերունդը ւմբողջությամբ։ Սակայն Իրանի գահին նոր ժառանգներ էլ երևան եկան։ «Երկիրը ներքին խռովությունների կրակի մեջ այրվում էր»։ Այդ խռովությունների հետևանքով Կարսը ցեղի պետը՝ Մուհամմեդ-Հյուսեին խանը ընկճեց իր հակառակորդներին և հիմնեց Իրանի արքայական նոր գինաստիս պալատների գինաստիան։

Թուրք պատմագիրները շեշտում են, որ չնայած Իրանի թուլությանը, Օսմանյան կառավարությունը բուրբուլին չմիջամտեց Իրանի ներքին գործերին։

Տարեգիր Սուբհին, ինչպես վերև հիշել ենք, իր «Պատմությունը» հասցնում է մինչև 1156 թ., որից հետո տարեգիր է եղել Շեհրի-Իզգի-Էֆենդին¹⁷ (1157—1165)։

1148 թվականի դեպքերից

Մոսկով ցեղի ընթացքը, նրա շարժումների հիշատակումն ու մանրամասնությունները

Այս վերնադրով հասվածում տարեգիր Սուբհին մանրամասնորեն խոսում է 1123 թ. հետո օսմանցիների՝ Մոսկովների հետ ունեցած լուվ հարաբերությունների մասին, երկու կողմից խաղաղության պայմանների պահպանման մասին։ Սակայն.

* Կերդեն՝ Կադվինի ու Թեհրանի միջև քաղաք։

առում է պատմագիրը, ավելի ուշ, Մոսկովյների ցարտուհին իր երկրի սահմանները
ընդարձակելու նպատակով, խախտում է հաշտության պայմանները: Այսպես՝
Իրանի պաշտպանության անվան տակ, միջամտում է նրա ներքին գործերին, Հյուսիսային
Կովկասում միջամտում շերբեզ ցեղի պործերին, մեծ բանակով գրավում
Ուկրաինան և Պոդոլիան, Օսմանյան պետության սահմանների մոտ բերդեր է կա-
ռուցում ու իր «ցեղից» բերդակալներ նշանակում, Ազաբից թիչ չեռու, Չերքես-
Կերման բերդը ավերում, նավեր կառուցում, իսլամական կրոնին պատկանող և
Օսմանյան պետության հովանավորությունը ընդունած դադստանցիներին և Շամ-
խալի իսլամներին՝ «նախապես իմ հպատակներն են եղել» ասելով, որոշ գումար-
ներ է հատկացնում իբրև «ոռնիկ» (սղոնուք), Սերսայ-խանի իշխանության
տակ գտնվող Խադստանի ժողովրդին կողոպտում, Իրանի շահի հետ թղթակցում,
նրան մեր դեմ գրղռում և այլն, և այլն...

«...Նախապես կայսերական պայմանագրով Վրաստանի երկրի
ամբողջովին Օսմանյան պետության տիրապետության ենթարկումը
որոշված և սահմանված էր և այդ երկրի բոլոր սահմանները պաշտ-
պանվում էին Օսմանյան պետության իշխողների կողմից: Սրանից
առաջ Մոսկովյների կողմը փախած Թիֆլիսի խանը՝ Վախ-
տանգը և նրա որդին՝ Շահսուվարը, որոնք պիտի բնակվեին Օս-
մանյան պետության սահմաններից հեռու վայրերում և Մոսկովի
բաղաժներից էլ հեռու աեղերում, վերջերս մասել էին Մոսկովի ղին-
վորների շարքերը և համաձայնագրին հակառակ, մեր սահմանե-
րին մոտ էին եկել. նրանք Շահնևվաղին որոշ քանակությամբ
զինվորներով ուղարկել էին չիշյալ երկիրը [Վրաստանը]՝ վրացիե-
րին զրգոելու և իրենց կողմը քաշելու համար: Բացի այդ, Կուբանի
և Ազաբի կողմերում, Նուրուջ և Չերքես ցեղերից 20-ից ավելի մար-
դիկ գերի վերցրել և 15 մարդ սպանել էին: Միաժամանակ Ակսակ-
իվան անունով կապար վաճառականի կառքերի վրա հարձակվել և
20 քիսեի արժեքով ապրանքները և իրերը հափշտակել էին.
Կուբանի սերաուբերը՝ Արսևան-Կիրայ-Սուլթանը պահանջել էր այդ
վնասների հատուցումը. նրանք [Մոսկովյները] ուրացել և մերժել
էին... նման բաղմամբիվ ձեերով խախտել էին իսաղադուլյան փա-
ղիշահական պայմանները...

Պատմագիրը առում է, որ Օսմանյան պետությունը զրազված լինելով Իրանի
պատերազմով, չէր ցանկանում Մոսկովյների դեմ թշնամական քայլեր անել: Այ-
նուամենայնիվ, պետության սահմանների պաշտպանության համար անհրաժեշտ
միջոցներ ձեռնարկվեցին...

(«Թարիխի Սուրհի», հատոր II, էջ 74—75):

Խարմաճ Թրլիբ Սաւմբուլ և ուղարկում Մոսկովի և Աջեմի միջև կնքված պաշտպանական պայմանագրի

Այդ ժամանակ Խաթման Թրլիբից ստացվում է լատիներեն լեզվով գրություն, որին կցված է լինում Մոսկովի [Խուսափողների] Իրանի հետ կնքած պաշտպանական պայմանագրի 6 հոդվածից բաղկացած: Սուրհից թարգմանում ենք վերոհիշյալ պաշտպանագրի:

«Մոսկովի պետությունը Աջեմի Շահի հետ խաղաղությունը և բարեկամությունը ամրապնդելու պատրաստակամ լինելով, և րկու պետությունները, սուրբ և զրի առնված հոդվածներով, հափտենա-կան լինելու պայմանով, որոշում են՝

Հոդված 1. Խաղերի ծովնդերքում Աջեմի ևրկրից Մոսկովների կողմից պատերազմի ժամանակ գրավված բոլոր վայրերն ու բեր-դերը, ինչպես նաև կամավոր կերպով Մոսկովի պետության հովա-նավորության տակ մտած վայրերը, գրավումից առաջ իրենց ունե-ցած վիճակով, պիտի վերադարձվեն Աջեմի պետությանը և վերո-հիշյալ վայրերի համար թե՛ Մոսկովի ցարուհու և թե՛ նրա հաջորդ-ների կողմից, հետ ախու, ոչ մի պահանջ չներկայացնելու մասին Մոսկովները խոստում են տալիս:

Հոդված 2. Աջեմի ևրկրի մետաքսը ամբողջությամբ, նախա-պես նշանակված գնից (նարխ) ավելի բարձր շինելու պայմանով, Մոսկովին պիտի վաճառվի և սրանից հետո ալլ ազգություններին շտալու մասին Աջեմի Շահը և իր հաջորդները խոստանում և երաշ-խավորում են:

Հոդված 3. Հիշված բռնարի կարգավորման համար Մոսկովի կողմից Խաղերի ծովնդերքում կառուցված բերդը, Աջեմի Շահը Մոսկովին պիտի վերադարձնի և բացի այդ, նամարդանդի մոտ, Կուր դետի Խաղերի ծովը թափված վայրի մոտ, ուրիշ բերդ կառույցե-լու համար Մոսկովին մի տեղ պիտի հատկացվի: Վերև հիշված բեր-դերը Մոսկովուն* պիտի պաշտպանի, Խաղերի ծովում Մոսկովուն նավեր պիտի ունենա և այդ կերպով առևտուրը պիտի շարունակի:

Հետևաբար, Մոսկովի ցարուհին խոստանում է, որ վերոհիշ-յալ բերդերում 500-ական հատիտան զինվոր պիտի պահի և քնդա-մենը 1000 զինվոր պիտի ունենա: Վերոհիշյալ մետաքսը ապահով կերպով Ամդերհան [Աստրախան] փոխադրելու համար Մոսկովուն թույլ է տրվում պատերազմական նավեր ունենալ Խաղերի ծովում:

* Մոսկովու գործ է ածվում ոռոտ, ոռոտներ իմաստով:

Հոդված 4. Հունական դավանանքին պատկանող վաճառականներին իրավունք է տրվում իրենց պաշտամունքները կատարել, Աջեմի երկրում, մասնավորապես Մոսկովի կոմիսարներ նշանակված վայրերում, նրանց թույլատրվում է ատետրական շենքեր դնել և իրենց ասվրած վայրերում եկեղեցիներ ունենալ՝ ՍթորՀոլմ և Դա-նըսկա քաղաքներում Մոսկովուի ունեցած եկեղեցիների նման: Իրանի Շահը խոստանում է Աջեմի մայրաքաղաք Սպահանում իր պետության հաշվով մի մեծ տուն կառուցել, որպես ասպատարան՝ ռամի ցեղի մարդկանց:

Հոդված 5. Նսպերի ծովի սահմաններում ուղադրությամբ պիտի հետևել, որ այլ ասլրանքների պատրվակով մետաքս չարտահանվի: Առանց Սպահան քաղաքի Մոսկովի կոմիսարի արտոնագրի, այլ երկրների մետաքս զնելու թույլատվություն չպիտի տրվի:

Հոդված 6. Նրկու կողմից որոշվում է՝ մինչև որ Օսմանյու [օսմանցի] և թաթար ցեղերը պուրս չհանվեն Վրաստանի, Աջեմիա-տանի և Մոսկովի սահմաններից, պատերազմական պործողությունները չպիտի դադարեն:

Աջեմն ու Մոսկովը անհրաժեշտ են համարել այդ մասին դադա-նի մի հոդված ևս կազմել և կցել սույն խաղաղության դաշնագրին:

(Բժարիխի Սուրհիթ, հատ. 11, էջ 76):

1149 թվականի (1736) դեպքերից

Այս տարեթվի դեպքերից պատմագիրը կարևոր տեղ է տալիս Դադստանի դեպքերին և Ազովի բերդի դեմ ուսական բանակի ձևանարկած գործողությունե-րին, որոնք նկարագրում է մեծ մանրամասնություններով: Հետո վերագրում է Իրանի դեպքերին, որոնց մասին վերջ համառոտակի հիշել ենք: Սուրհին առանձ-նապես ծանրանում է Իրանի հետ կատարված հաշտության պայմանների շուրջը տեղի ունեցած բանակցությունների վրա: Այդ առթիվ տալիս է փաղիշահական գրությունը, որը պատգամավոր Վեդիր-Մուստաֆա փաշայի միջոցով ուղարկվեց Աջեմի Շահին, այդ գրությունը վերաբերում է զլիավորսպես օսմանցիների և Իրանի կրոնական-դավանական վեճերին:

1150 թ., ինչպես նաև հաջորդ տարիների դեպքերից Սուրհին Պատմության մեջ շատ մեծ տեղ են բռնում Թուրքիայի, Թուսաստանի և Ավստրիայի միջև տեղի ունեցած պատերազմական դեպքերը, որոնք տրվում են մանրամասն կերպով: Նա 1154—1156 թթ. դեպքերի շարքում մեծ տեղ է հատկացնում Իրանի հետ վարած հաշտու-թյան պայմանների բանակցությունների, պատգամավորների երթևեկության, նվերների ուղարկման և այլն, որոնց մասին համառոտակի խոսեցինք վերևում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Դիվան—ատյան, հատուկ վայր, ուր հավաքվում էին Թուրքիայի պետության ղեկավարները Մեծ Մեջլիսի, Բարձր Մեջլիսի, Այս Մեջլիսը գումարվում էր Բարր-Ալիում Մեծ վեզիրի (Սագրազամի) նախագահությամբ, որին մասնակցում էին վեզիրները, երկու կազևսքերները, որոնք նստում էին Սագրազամի աջ կողմը, երեք դեֆթերդարները և նանջինները, որոնք նստում էին Սագրազամի ձախ կողմը: Դիվանի սրահում, Մեծ վեզիրի բազկաթոռի վերևի կողմում, դեպի փաղիշահահան պալատը բացվող վանդակավոր պատուհանից Սուլթանը կարող էր հետևել Դիվանի աշխատանքին:

Դիվանում քննության առնվելիք հարցերը Սագրազամին ներկայացնում էին թեզերեջինները, որոնց առջև կանգնած էր պետության բարոտուղարի պաշտոնը կատարող Ռեյիս-էֆենդին (կամ Ռեյիս-ուլ-Քյուլթարը):

Բացի սովորական Դիվաններից, հրավիրվում էին նաև աշտակարգ Դիվաններ, օտար պետությունների ղեկավարներին ընդունելու, գինվորներին հանդիսավոր կերպով պարգևներ և ռոճիկ տալու համար և այլն:

Դիվանը կոչվում էր «Փաղիշահական Դիվան», որովհետև որոշումները ընդունվում էին փաղիշահի տնունով: Փաղիշահական Դիվանի գլխավոր քարտուղարը կոչվում էր «Ամենդի-Դիվանի-Հյումայուն» (Փաղիշահական Դիվանի Պետ):

2. Խանաստեղծակ:սն մեջրեումնե—Թուրք պատմագիրներից շատերը պատմական անձերի և գեպրերի լիշտակության ժամանակ, բացի Ղուրանից և այլ գրքերից կատարված մեջբերումներից, հաճախ բանաստեղծական մեջբերումներ են անում նաև տարբեր բանաստեղծների ստեղծագործություններից (դիվաններից): Մի քանի պատմագիրներ այդ սովորությունը չափազանցության են հասցրել, ինչպես պատմագիր Սուբհին: Այս հանգամանքը դժվարացնում և բարդացնում է պատմական գեպրերի ուսումնասիրությունը, մանավանդ, որ բերված բանաստեղծությունները հաճախ կապ չունեն տվյալ պատմական հարցի կամ անձնավորության հետ: Պատմագիրը այդ մեջբերումներով ուզում է ցույց տալ իր «հմտությունը» և ծանոթությունը մեծ գրողների երկերի հետ: Պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանդամանքը, որ թուրք պատմագիր-տարեգիրներից շատերը միաժամանակ բանաստեղծներ են եղել և ունեցել են իրենց «գիվանները» և այլ բանաստեղծական երկաւրություններ:

3. Ֆիրէն—բառացի նշանակում է խոտվություն, խառնակություն, շփոթ: Թուրք պատմագիրները առհասարակ «ֆիթեն» բառով են բնութաւշում մի շարք խոշոր շարժումներ, որոնց հետևանքով տեղի են ունեցել պետական հեղաշրջումներ, սուլթանների գահադրություններ և մինչև անդամ սպանություններ:

Ինչպես մի շարք կարևոր պետական բաղաբաղան հարցերում, ինչպիսիքն են Ջելալիական ապստամբական շարժումները, Աբազա փառայի ապստամբությունը և այլն, «ֆիթենի» հարցումն էլ թուրք պատմագիրներն առհասարակ բավականապես են նման կարեւոր պետական բաղաբաղան հարցերի սոսկ նկարագրություններ և փաստերի հիշատակություններ, առանց վերլուծելու և երևան հանելու ույգ երևույթների պատճառները:

Տարակույս չկա, որ թուրք պատմագիրների «ֆիթեն» անվանած գեպրերը սոսկ խոտվություններ չեն, այլ Թուրքիայի ֆեոդալական-բուհայետական ուժերի թուլացման և քայքայման սրտցեւի արդյունք: Սուլթանները և վեզիրները անսաս-

մանախուկ, հաճախ րմահաճ հրամաններ էին տալիս և կարգադրություններ անում, վեզիրները և փաշաները, մինչև անգամ հոգևորական պետերը, կաշառակերություն և այլ միջոցներով հսկա հարստություններ էին կուտակում: Շուրջությունն ու զե-
լությունը պետական ղեկավար շրջաններում ծայր աստիճանի էին հասել: Նման
երևույթների հետևանքով, բնականաբար, խախտվել էր նաև բանակի, զլխավորա-
պես ենիշերիական զորամասերի նախկին խստագույն կարգապահությունը: Ահա
այդպիսի պայմաններում տեղի ունեցան ենիշերիների ապստամբությունը և ան-
կարողությունները 1143 թ. (1730), որի հետևանքով Սուլթան Ահմեդ II-
գահընկեց եղավ: Նման «ֆիթնե»-ի պարեր կրկնվել են շատ անգամներ:

4. Բոզջա-կզզին—էդելյան ծովի կզզիներից (արշիպեղակոսից) Թենդոս կզզին
թուրքերը անվանում էին «Բոզջա» (գորշավուն), Բոզջա են կոչվում նաև այն
վայրերը, որոնք անմշակ և մացառոտ են:

5. Ինջիլի պալատը (բյուկը)—Ստամբուլում Սուլթանի ամառային պալատ-
ներից էր: «Ինջիլի» բառացի նշանակում է մարգարիտներով զարդարված:

6. Նադիր-Շահը բոս թուրք պատմագիր: Ահմեդ Ռաոիմի, Խորասանի Աֆ-
շարի ցեղի հովվի բնասանից է և վրազվել է հովվությանը: Հետո մի շարք
բնկերներով, ճանապարհներում կարավաններ կողոպտելով է զբաղվել: Ավելի ուշ,
Նադիրը Աֆղանստանից փախած մարդկանցով իր խումբը ուժեղացնելով (մոտ
6000 մարդ) գրավել է Խորասանը: Հետո Շահ-Քաջմասթին գահընկեց արել:
որի հետևանքով վեզիրներն ու էմիրները Նադիրին առաջարկեցին Իրանի գահը,
բայց նա մերժեց և միայն 1149 թ., Աբբաս III մահից հետո տիրացավ Իրանի
գահին՝ Նադիր-Շահ անունով: Դրանից հետո սկսվում են Նադիր-Շահի աշխար-
հակալությունները: Նա գրավում է Աֆղանստանը, Բելուջիստանը և 1152 թ.
մտնում Հնդկաստան և գերի վերցնում Մուհամմեդ-Շահին: Հնդկաստանից վերա-
դառնալով, շարժվում է դեպի Միջին-Ասիա և գրավում Բուխարան: Նադիրը գա-
ղանորեն սպանել է տալիս իր որդուն և էմիրներից շահաճին: Նա 1160 թ. վրանում
հանկարծակի կերպով սպանվեց իր երկու սպաների ձեռքով: Թուրք պատմագիր-
ները շատ վաղ դույններով են նկարագրում Նադիր-Շահի «ղաժանությունները» և
«զազանությունները»: Պատմագիր Սուբհին մանրամասնորեն նկարագրում է նա-
դիր-Շահի և Թուրքիայի միջև տեղի ունեցած պատերազմական գործողություն-
ները և դիվանագիտական հարաբերությունները:

7. Ղազի'—«ղեզա» բառից է ծագում, որը նշանակում է հանուն կրոնի (խ-
լամական) պատերազմ և հաղթանակ թշնամու կրոնի դեմ: Կոչվում է նաև ջիհադ-
(սուրբ, նվիրական պատերազմ): Ղեզային կամ ջիհադին մասնակցող իսլամները
կոչվում էին «ղազի»: Ղազի տիտղոսը տրվում էր առանձնապես նման պատերազմ-
ներում հաղթանակող փողիշահներին (սուլթաններին), օրինակ Մուհամմեդ II
ստացավ «ղազի» տիտղոսը Ստամբուլը բյուզանդացիներից գրավելու համար
(միաժամանակ «ֆաթիհ» տիտղոսը): Սուլթան Մահմուդ I «ղազի» տիտղոսը
ստանում է նրա համար, որ 1146 թ. Թոփու-Ահմեդ-փաշան Նադիր Շահին պար-
սության մասնելուց հետո, Սուլթանի հրամանով, Թավրիզը հիմնադրեց իր
ծանում և քաղաքների վրա չի թողնում...

8. Ասիրան (պարսկերեն)—չևիր, կենտրոն, մայրաքաղաք, կառավարական
կենտրոն: Նախապես Ստամբուլը կոչվում էր նաև Ասիրան: Հաճախ Ասիրանն բա-

احمد راسم: عثمانلى تاريخى: ايكنجى جلك، ص ۲۹-۳۰ *

«ին ավելացնում էին տաադեթ» (երջանկություն, բախտավորություն—որով ստացվում էր «եւթթաներ-տադեթ»։ Այս ձեռք բացի, ավելի հաճախ գործածվում էր «Դեր-տադեթ» (Դերտադեթ) տերմինը, որը նշանակում է երջանկության վայելք։ Ուրեմն Ստամբուլը կոչվում էր նաև Դերտադեթ։

9. Ռեիս-ուլ-Քյուրբուլ (կամ Ռեիս-էֆենդի)—տե՛ս պատմագիր Վասրիթ ծանոթ. 1)։

10. «Մուրյալ» Ծա՛ր—թուրք պատմագիրները դավանական ֆանատիկության բերումով (բանի որ նրանց կարծիքով իրանացիները իբրև «շիա» դավանանքի ու պատկանողներ՝ համարվում են «մուրված», «անկրոն»)։ Իրանի շահերի մասին խոսելիս, գրեթե միշտ, ավելացնում են «մուրյալ» (սքեմրահ)՝ ածականը—«Շահ-հե-քեմրահ»—«Մուրյալ Ծահր»։

11. Յուրբուլ և օսալլը—Թուրքիայի ֆեոդալական հողատիրական սխտեմում, պետության սահմանների մոտ գտնվող շրջանների կառավարությունը, եկամուտն ու հարկերը տրվում էին հատուկ մարդկանց, որոնք պարտավոր էին ա) պետության սահմանները պաշտպանել, բ) օսմանյան բանակի դեպի սահմանները շարժելիս՝ կռվի գնալ Սեբասթիի տրամադրության տակ։ Նման հողամասերը կոչվում էին «յուրբուլ» և «օսալլը»։ Այդ հողերը ժառանգական կարգով անցնում էին սերնդից-սերունդ։ Տվյալ դեպքում Երվանի էյալեթը իբրև սահմանային երկրամաս, իր բոլոր եկամուտներով, «յուրբուլի և օսալլրի» կարգով փոդիշահի կողմից շնորհվում է Սեմերխայ-խանին։

12. Էնդերուն—բառացի նշանակում է ներքին։ Սուլթանական պալատի ներքին մասը, այսինքն հարեմը կոչվում էր «էնդերուն» («էնդերունի-հումայուն»)։ Էնդերունը ուներ իր առանձին գանձարանը (խսզինե)։ Սուլթանական արքունիքը բացի էնդերունի գանձարանից, ուներ նաև «եկրուսքին գանձարան» (թաշրա-խսզինեթ)։

13. Կուլ-օղլիներ—կոչվում էին գերիներից և ստրուկներից կազմված զինվորական մասերը։ Կուլ-օղլիները մի տարի մի օրեից բերդում պահպանության ծառայությունը կատարելուց հետո մտնում էին հետիտների կամ հեծելազորների օջախերը։

14. Ջաֆերի դավաճուսը—Իմամ-Ջաֆերի կողմից հաստատված շիաների դավանանքը։

15. Ջիդիլ (ավելի լավ՝ Ջիդիլի-շերիլ) — Օսմանյան պետության մեծ ոչ-մուսուլմաններից առնված զինահարկը։ Հետագայում XVI դարի վերջերից, այդ տարրը կոչվեց նաև «խարաջ», որը գանձվում էր ոչ-մուսուլմաններից իրրե շինվորական ծառայությանը փոխարինող տուրք («բեդիլի-աարեթ»)։ Սկզբում բրիտանյա հպատակներից ջիդիլն գանձվում էր այս կարգով՝ բարձր դասից (հարուստներից)՝ 30 ալլե, միջակներից՝ 20 ալլե, աղքատներից՝ 10 ալլե։ Սուլթան-Մուրադ III-ի ժամանակ լոմիշերների վրա ևս տուրք նշանակվեց, բայց ուսյաների խնդրանքով այդ նոր տուրքը ավելացվեց ջիդիլի վրա, որով զինահարկը բարձրացավ 45, 30 և 15 ալլեի։ Պատմագիրների ասելով, այդ դարաշրջանին՝ մեկ ալլեն հավասար էր 30—40 փարաջի, այսինքն մոտ մեկ զուրուշի (կամ լիրայի)։

* Տե՛ս А. Ф. Миллер, Мустафа наша Байрактар, Москва, 1948, стр. 501.

1/100-րդ մասի)։ Դարձյալ թուրք պատմագիրների վկայությամբ չիզիյեի այդ գումարը շուտ-շուտ փոփոխության է ենթարկվել՝ օսմանյան փողային սխտեմի անկայունության և տատանումների կապակցությամբ։ Այսպես, Քեոփրյուու-Մուստաֆա փաշայի ստորագամության ժամանակ, նորից երեք կատեգորիայով 48,24 և 12 տիրհեմ սրձաթ 1 ր առնվում, հետո 4,2 և 1 ոսկի (ալթուն) առնելու մասին հատուկ օրենք հրատարակվեց։ 1272 թ. (1855) — «չիզիյե» տերմինը փոխարինվեց «Բեզելի-ասրերի» (զինվորական ծառայության փոխարեն) տերմինով, բանի որ քրիստոնյաները Օսմանյան պետության մեջ ազատվում էին զինվորական ծառայությունից, ուրեմն փոխարենը վճարում էին այդ տուրքը։ Այդ ժամանակ, նույն կատեգորիաներով, 60, 30 և 15 զուրուշ էր առնվում։ Տուրքը դանձվում էր միայն տղամարդկանցից։ Տուրքից ազատվում էին հոգեորականները, պետական ծառայության մեջ զտնվողների անասնիքները և ծերունիները։ Այդ տուրքը վերացավ միայն 1908 թ. հայտարարված Օսմանյան Սահմանադրությամբ, երբ քրիստոնյաները նույնպես կանչվեցին զինվորական ծառայության։

16. Էկվենդի գուրամասը — էկվենդ էին կոչվում օսմանյան նախաորումով ծառայող հրացանածիղները, որոնց շարքում կային նաև որոշ քանակությամբ քրիստոնյա հայեր։ Սրանք տարբերվելու համար ունեին իրենց հատուկ տարադր։ Ըստ Շ. Սամիի, «էկվենդ» բառը իտալերեն levantino բառի ազավազված ձևն է, որը նշանակում է արևելքից։ Էկվենդ էին կոչվում նաև վենետիկցիների վարձկանը և թեթևաշարժ զորամասերը։

17. Տաեզիբ Շեհրի-Իզլի-էֆենդի. Օսմանյան պետության արքունակա՛ն տարեգիրներից է, որը այդ պաշտոնին նշանակվել է 1156 թ.։ Սրա պատմությունը կոչվում է «Թաշիխի-Իզզի» և ընդգրկում է 1157—1165 թթ. դեպքերը**։

شمسی الدہل سہ ماہی . ق م س ترکی . در سہادت ۱۳۱۷ . صحیفہ *
۱۲۴۸.
** Տե՛ս «Թաքիխի Իզզի» հաջորդ դրույթը։

ՍՅՈՒՂԵՅՄԱՆ-ԻՉՁԻ, XVIII ԴԱՐ

«ԹԱՐԻԽԻ ԻՉՁԻ» — تاریخ عزى

Պատմագիր Սուրհիից հետո պատմագիր-տարեգիր Այուբյան Իզզին գրել է. «Թարիխի Իզզի» երկհատորյակը, որը բովանդակում է 1157—1165 թթ. ղեպերը (1744—1751): Խոջա-Շեհրի-Իզզի էֆենդին, ինչպես անվանվել է պաշտոնապես, տարեգիր (վակաանյուվիս) է նշանակվել 1158 թ.: Մեռել է 1166 թ.:

Ինչպես առհասարակ մյուս պատմագիրների, այնպես էլ Իզզիի մասին կենսագրական տեղեկություններ գրեթե չկան:

Իզզին իր «Թարիխի Իզզի» առաջաբանում ի միջի այլոց գրում է, որ նորին Վսեմություն փադիշահի* ցանկության համաձայն այդ ժամանակի Ռեիս-ուլ-Քյութլարը՝ Ելհաջ-Մուստաֆա-էֆենդին գրելու ընդունակ, մասնավորապես պատմական ղեպերը պատմագիրներից պահանջված կանոններով արձանագրելու կարող և փադիշահական հասուկ ֆերմանի համաձայն Օսմանյան կայսրության մեջ պատմագրության պաշտոնին արժանի, Դիվանի խոջաներից ընդունակ մարդկանց ցուցակը կազմելիս, իրեն էլ ներկայացրել էր այդ ցուցակում՝ Վսեմ Սադրազամին: «Նվառախ ալդ պաշտոնին արժանի համարելով, 1158 թ. խալաթ հադցրին»:

Իզզին առանձին գովասանքով և հարգանքով է խոսում իր նախորդի, պատմագիր Սուրհիի մասին, որը երկար տարիներ ծառայել է այդ բարձր պաշտոնում, վարելով միաժամանակ «Բեքլիքջիի» պաշտոնը:

Իզզին իր պատմության սկզբում «Տպագրության արվեստի վերահաստատման մասին» վերնագրով հետվածում գրում է, որ

* Սուլթան Մահմուդ I, 1143—1168 թթ. (1730—1754):

** Բեքլիքջի — կայսերական Դիվանի գրասենյակի պետը:

«նորագույն գիտություններից տպագրության արվեստը Օսմանյան կայսրության մեջ հիմնել էր հանդուցյալ Իբրահիմ-էֆենդին, որի մահից հետո նրա աշակերտը՝ Կադի-Իրրահիմ էֆենդին հիշյալ արհեստի պահպանման համար որոշ ջանքեր էր գործ դրել: Նորին վսեմություն, դրախտարնակ Սուլթան Մուստաֆա խանի սուլթանության ժամանակ առաջացած պատերազմների պատճառով՝ տպագրության արվեստը լքյալ դրության էր ենթարկվել և մինչև վերջին ժամանակներս լույսորովին քայքայվել էր»: Հետո պատմում է, որ ինքը՝ Իզզին, Սադրաղամի մեքթուբջին՝ Մուհամմեդ-Ռաշիդի և Վակաա-Նյուվիս Ահմեդ-Վասըֆը՝ նկատի առնելով հասարակության համար այնքան օգտակար, բազմաթիվ գրքեր ապահովող տպագրության վերահաստատման անհրաժեշտությունը, միասնաբար աշխատեցինք և մեզ հաջողվեց՝ այդ կարևոր արվեստը վերականգնել, որի մասին մանրամասն տեղեկություններ է տվել պատմագիր Սուբհին իր «Թարիխի Սուբհում»: Վերականգնված տպարանում հրատարակվում է նաև Սուբհի «Թարիխի Սուբհին» որից հետո՝ Իզզիի «Թարիխի Իզզին»:

Երկրորդ հատորի վերջում Իզզին գրում է. «Նվաստս՝ Սյուլեյման-Իզզին, իմ պաշտոնում մեծ աշխատանք և ջանք գործ դնելով 1157 թ. (1744) Մուհարրեմ ամսից մինչև 1160 թ. (1747) Զիլհիջջե ամսի կարևոր դեպքերը արձանագրեցի առաջին հատորում, իսկ 1161 թ. (1748) սկզբից մինչև 1185 թ. (1771) վերջի դեպքերը՝ երկրորդ հատորում: Աստուծո կամքով և Նորին վսեմություն փադիշահի ցանկությամբ, ինչալլահ, սրանից հետո իմ կազմելիք երրորդ հատորում գրի եմ առնելու 1166 թ. (1752) Մուհարրեմ ամսից սկսվող դեպքերը»:

Սյուլեյման-Իզզին մահանում է 1166 թ. և նրա այս վերջին ցանկությունը մնում է անկատար:

Իզզին երկու հատորում տվել է լրիվ 9 տարվա պատմություն: Նա, իբրև պատմագիր, վերին աստիճանի ճոռոմաբան է, երկարասլատում, ավելորդ կրկնությունների և մանրամասնությունների սիրահար: Լեզուն ծայր աստիճանի խրթին է:

«Թարիխի Իզզիում», պատմական դեպքերի շարքում կարևոր տեղ են բռնում նաև անթիվ նշանակումները, հեռացումները, պարդևատրումները և այլն: Պատմական դեպքերի մեջ կարևոր են Իրանի Նադիր-Շահի իշխանության և նրանից հետո տեղի ունեցող անիշխանության շրջանի դեպքերի մանրամասն նկարագրությունը, փոխանակված պաշտոնական գրությունների, կնքված դաշնագրերի

լրիւ տեքստերը, որոնք անտարակույս, զուրկ չեն պատմական արժեքից:

Նկատի ունենալով, որ այդ շրջանի թուրք-իրանական պատերազմները և նրանց հետ կապված իրադարձությունները սերտ կապ ունեն նաև Հայաստանի, հայերի և առհասարակ Անդրկովկասի հետ, մենք բավականին լայն շափով տալիս ենք այդ դեպքերը: Սակայն ավելորդ համարելով Իզգիի տված նյութերի նույնությամբ թարգմանությունը, հաճախ տալիս ենք դեպքերի համառոտ բովանդակությունը:

Մեր ձեռքի տակ եղած «Թարիխի Իզգին» տպագրված է Ստամբուլում 1199 թ. (1784—1785):

«ԹԱՐԻԽԻ ԻԶԳԻ»

1157 թվականի (1774) դեպքերից

Նախորդ պատմագիր-տարեգիր Սուբհիի պատմության վերջին մասում՝ դարձյալ ծանոթության ձևով, խոսել ենք Իրանի Նադիր-Շահի Օսմանյան երկրի նկատմամբ ցույց տված թշնամական գործողությունների և Երկարատե պատերազմների մասին: Այդ գործողությունների մասին մանրամասն խոսում է նաև Իզգին՝ 1157 թ. դեպքերին վերաբերող գլխում: Իզգին ասում է, որ Նադիր-Շահը Օսմանյան կայսրության նկատմամբ Երբեմն թշնամական, երբեմն էլ կեղծ բարեկամական ընթացքը շարունակում էր. նա իրեն հատուկ հպարտությամբ և շարամրտությամբ Դադստանի սյունեի դավանանքին՝ պատկանող լեզգի ցեղի նկատմամբ սնասելի բռնություններ էր գործադրում: Այդ լեռնայինները քաջաբար դիմադրում էին Նադիր-Շահին և քանիցս նրան պարտության են մատնել: Իզգիի ասելով, Օսմանյան կառավարությունը, նկատի առնելով «Շահի խաղախություններն ու խորամանկությունները», անհրաժեշտ է դրնում սահմանների ամրացումը և ռազմաժամերքներով ապահովելը. Էրզրումի, Կարսի, Երևանի, Դիարբեքիի և Բաղդատի բերդերը ըստ պահանջի ամրացվեցին և սերասեր փաշաներին՝ անհրաժեշտ հրահանգներ տրվեցին: Մինչև 1156 թ. Շահը, Երբեմն Դադստանի կողմերում, Երբեմն էլ Շիրվանի և Մտանի (Մուղանի) կողմերում թափառելուց հետո, անընկալաբար կերպով հարձակվում է Մուսուլի և Քերքյոքի վրա, սակայն պարտվում և ոտիաված է լինում իր Երկիրը վերադառնալու նույն թվականին Կարսի շրջանի ուրասեր, նախկին սադրազամ Ելհաջ-Մուստաֆա փաշայի հաղորդագրությունից պարզվում է, որ Շահը Զեմադիյե-ախսրի* 14-ին բազմաթիվ զինվորներով անցել է իսլամական երկրի սահմանը՝ Արփա-Չայը, ավերել այդ շրջանի բերդերը և կանգ առել Կարսի մոտ: Սերասերը իր բանակով դուրս է եկել Շահի դեմ ու իսլամական հերոսությամբ կռվել է: Այդ կռիվները տևել են 10 օր, փոփոխակի հաջողություններով: Իրանցիները ծանր կորուստի ենթարկվելով՝ նորից հաշ-

* Զեմադիյե-ախսր՝ Իսլամական չուսնային տախտերից է:

սոցիալական առաջարկ են անում: Սերասերը մերժում է իրանցիների առաջարկը: Շահը կրկնում է իր առաջարկը: Օսմանյան բանակի որոշ ղեկավարների պնդմամբ, Սերասերը համաձայնում է ներկայացուցիչներ ուղարկել իրանցիների հետ բանակցելու համար: Նադիր-Շահը միայն մի անգամ բնորոշում է օսմանյան պատգամավորների ղեկավար Ահմեդ Լֆենդին, իրավունք չի տալիս պատգամավորներին վերադառնալու և Ահմեդ Լֆենդինն էրզրումի ճանապարհով Ստամբուլ է ուղարկում: Վերջինս ճանապարհից դուրս է գալիս, ուղարկում փաղիշահին՝ Փաղիշահը հասկանալով Նադիր-Շահի խորամանկությունն ու չարամտությունը, հրամայում է Սերասերին ապահովել բանակի միասնությունը, չհավատալ թշնամու խարդախություններին, և հիշյալ Ահմեդ Լֆենդինն Սամսունում բանտարկելու մասին հրովարտակ է ուղարկում:

Կարսի շրջանի զորամասերում լուրեր են տարածվում, որ իբր թե Ահմեդ Լֆենդին Ստամբուլ է գնացել հաշտության պայմանագիրը հաստատել տալու համար: «Լեվենդ»-ի* գործադիր խոստովություններ է առաջացնում, այդ զորամասի զինվորները փախչում են, որով օսմանյան բանակում անկարգություն և խառնակություն է սկսվում: Խիստ միջոցներ են ձեռք առնվում բանակի կարգն ու մարտունակությունը վերահաստատելու համար: Կարսի վարոշը ավելի է ամրացվում, թշնամին նույնպես պատրաստվում է և շուտով կռիվները վերսկսվում են: 70—80 օր տևող մարտերը շատ կատաղի բնույթ ունեին: Թշնամին, պատմադրի ասելով, մեծ կորուստներ է կրում և ոչ մի հաջողություն ձեռք չի բերում:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 7—12):

1158 թ. (1745) դեպքերից

Պատմագիր Իզզին, խոսելով Նադիր-Շահի նախորդ տարում կատարած չարագործությունների մասին, շարունակում է պատմել հաջորդ դեպքերը:

Փաղիշահական հատուկ հրամանով կարգադրվում է «Օսմանյան պետության հավատարիմ» Ղրիմի թաթար զինվորների մի մասն ուղարկել Իրանի ռազմաճակատ: Այդ նպատակով փաղիշահական ֆերման է շնորհվում Ղրիմի խան (կամ Սուլթան) Սելիմ-Կիրալին և ըստ հնազույն սովորության ուղարկվում՝ 10 հազար զուրուշ «սերբան ալչեսի»՝ և Ղրիմի սերբերդներին համար 10 ձեռք թանկագին խալաթներ, Ղրիմի թաթար զինվորները նավերով պիտի փոխադրվեն Կիրասունի և Ունիայի նավահանգիստները և այնտեղից՝ դեպի ռազմաճակատ: Սակայն ծովի փոխադրական պայմանները աննպաստ լինելով, նպատակահարմար է համարվում բանակը փոխադրել ցամաքային ճանապարհով: Սելիմ-Կիրալի տրամադրության տակ, Կասրմ-Կիրալը (Սուլթանը) 10 հազար թաթար զինվորներով շարժվում է Ճանապարհին բանակը երկու մասի է բաժանվում, որոնցից մեկը՝ Կասրմ-Կիրալի ղեկավարությամբ հասնում է Ստամբուլ: Սուլթան Կասրմ-Կիրալին, ըստ սովորության, թանկագին բուրբ և 2000 զուրուշ փաղիշահական նվեր է տալիս: Հետո մնացած թաթար զինվորները նախնադիր Սելիմ-Կիրալի ղեկավարությամբ դալիս, նույն կերպով նվերների են արժանանում և բոլորը միասին ուղարկվում են Կարս, Սերասերի տրամադրության տակ:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 26):

* Լեվենդի գործադիր, տե՛ս պատմագիր Սուրհիի ծանոթագրություն 16:

Կայսերական սահմանապահներից ստացված լուրերը

Տարբեր ժամանակներում օսմանյան սահմանապահներից ստացված լուրերից պարզվում էր, որ «...Իրանի ժողովուրդը բռնակալ Նադիր-Շահից ղզվելով երես էր դարձրել: Իրանի խաներից Մեքրիի իշխողը՝ Մուհամմեդ-Կուլի խանը և նրա եղբայրը՝ Իմամ-Կուլի բեյը, երկու հազարից ավելի ընտանիքով (խանե) փախել և ապաստանել էին Քյոյ սանջակում: Թավրիզի իշխանը՝ Մուհամմեդ-Կասրմ-խան-Աֆշարը, Խոյի խանը՝ Մյուրթեղա-Կուլի խանը և Դենբեյի բեյը՝ Մուհամմեդ-Թահիրը բոլոր Դենբեյի աշիրեթով, Մուհամմեդ-Ալի բեյը, Քերենմուլի Մելիք-Աղան, Ակչե-Կոյունլիի Նուհ-բեյը, Հեզելլուի Հաջի-Աղան, Թուլուլուի Իսմայիլ-Աղան, Թայենլուի Ալի-Ռիզա-բեյը Թուրքիայի աշիրեթներով եկել և ապաստանել էին Վանի կողմերում: Այս աշիրեթներից յուրաքանչյուրը հարմար վայրում բնակեցվեց՝ և նրանց վերահիշյալ սերքերգենները խալաթներով պարզատրվեցին և հատուկ ուշադրության արժանացան: Վանի պարսկապահ հատուկ հրամանով հայտնեց նրանց նկատմամբ պետության հովանավորությունը. պանաղան կողմերից Աջեմ ռեիսները և սպիտակամորուքները՝ իրենց աշիրեթներով, քոչերով և տներով, խումբ-խումբ դադլեկով՝ իջևանեցին Վանի, Կարսի, Մուսուլի և այլ շրջաններում և ապաստան գտան Օսմանյան պետության հովանու ներքո: Վանի, Կարսի, Մուսուլի և այլ սահմանների պետերը այդ մասին գրեցին և հայտնեցին Ստամբուլ: Թշնամու ուժը կոտրելու և երկիրը ավերելու համար նրանք ձմեռվա ընթացքում, Վանի և Կարսի կողմերում շեթների միջոցով հարձակվում էին իրենց երկրի՝ Իրանի վրա և մեծ քանակությամբ ավարներով վերադառնում:

Սրանից առաջ Ղրիմից գալով՝ օսմանյան բանակին միացած 10 հազար թաթար զինվորները, էրզրումից՝ կայսերական բանակի առջևից շարժվելով, Բայազետի սանջակի կողմից մտան թշնամու երկիրը և Երևանի հողում Ազրը-Դադ անունով վայրից արագությամբ անցնելով, կոտրեցին թշնամու դիմադրությունը և ոչնչացնելով նրա ուժերը, գրավեցին Մակուի բերդը և մեծաքանակ ավարներով վերադարձան: Նրանց բաշրուզը, քաջազն նուրեղդին-Սելիմ-Կիրայ-Մուլթանը այդ մասին հատուկ գրությամբ հայտնեց և ծանուցեց Իրանի սահմանի սերևսքեր Եզեն-Մուհամմեդ փաշային: Անբասքերը այդ ուրախագիթ գրությունը Ստամբուլ ուղարկեց: Ինքը իր տրամադրության տակ եղած քաջարի և զապի զինվորներով, Ջե-

մադիչել-ախրը սոմսի 22-ին դուրս եկավ էրվրումից և Կարսում որոշ ռազմական կարիքներ ապահովելով և այնտեղ մի քանի օր հանգստանալուց հետո, Աստծուն ապավինելով, շարժվեց դեպի վատադուն թշնամու գոնված վայրը, որի մասին պաշտոնապես դրավոր կերպով հայտնել էր։ Դիարբեքիւրի վալին, վեղիր Չեթեշի Արդուլլահ փաշան ևս Մուսուլի կողմից մտավ թշնամու երկիրը...»։

Չարարաստիկ Շահի դրությունը խիստ ծանրանում է, նրա փորձերը ապարդյուն են անցնում, ի վերջո Նադիր-Շահը կոխվնե-րից մեկում վիրավորվում է և շտապում փախուստի գիմել, իր ունե-ցած ամբողջ հարստությունն ու ինչքերը թողնելով օսմանցի դադի-ներին։

Այս մեծագույն և վառավոր հաջողության և հաղթանակի հա-մար, փաղիշահական հատուկ ֆերմանով, ջամիներում և մեսջիդնե-րում աղոթքներ և արարողություններ են տեղի ունենում։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 26—27)։

* * *

Նույն թվականի դեպրերի շարքում, պատմագիրը նորից վերագառնում է Նադիր-Շահին։

Ինչպես նախապես հիշված էր* Իրանի և Թուրքիայի միջև կրոնական բնույթի վիճելի հարցերից էին Ջաֆերի դավանանքը իբրև հինգերորդ դավանանք ճանա-չելու և նվիրական Մեքքեում Ջաֆերիների համար ևս նամազի վայր (նամազգահ) տալու հարցերը։ Օսմանյան կառավարությունը մերժել էր այդ երկու կետերը, քա-նի որ ուլեմաների եզրակացությունը շարիաթը այդ մասին թույլատվություն չէր տալիս։

Այս անգամ Նադիր-Շահը հատուկ պատգամավորների միջոցով գրություն ուղարկելով Սերասբերին, հայտնել էր, որ նա հրաժարվում է իր նախկին պա-հանջներից (վերոհիշյալ երկու կետերից) ու խոստանում է սրանից հետո հրա-ժարվել օսմանյան երկրի նկատմամբ թշնամական գործունեություններից։ Բացի այդ, Նադիր-Շահը պատգամավորների միջոցով իր կնիքով կնքված երկու գրու-թյուն էր ուղարկել փաղիշահին։

Փաղիշահի հրամանով գումարվում է Պետական խորհուրդ (էնջլումենի-Շուրա)², որը քննում է Նադիր-Շահի առաջարկները, որոնցով նա հրաժարվում էր կրոնական բնույթի նախկին երկու պահանջներից և պատրաստակամություն հայտնում հաշտություն կնքելու, միաժամանակ ներկայացնելով նոր պայմաններ, որոնք հետևյալ կերպ էին ձևակերպված՝ «Սկզբից ի վեր Օսմանյան պետության մասը կազմող Ադրբեջանի սահմանում, Վանում և շրջակայքում եղող Քուրդիս-տանը, ինչպես նաև Իրաքի երկրի մասը կազմող Բաղդատի և Բասրայի շրջաննե-

* Տե՛ս «Թարիխի Սուլհի», նախորդ պատմագիրը։

քր իրեն պետք է տալ: Այս տարօրինակ և իրար հակասող պայմանները բովան-
դակող գրությունից պարզ երևում էր, որ Նադիր-Գահր նորից փորձում է Օսման-
յան կռավարությունը խաբել և նրան վնասներ պատճառել:

Նադիր-Շահի առաջարկները մերժվում են և փաղիշահական հրամանով
կարգադրվում է հաջորդ տարվանից Կարսի և Դիարբեքիի ղեկավարները պատե-
րադմի պատրաստել, միաժամանակ հրամաններ են տրվում սերասքեր վեզիր էլ
հաջ-Ահմեդ փաշային՝ անհրաժեշտ պարիս և ռազմամթերք ապահովելու մասին:
Միմիությաններին, սպաներին և զինվորներին տեղեկություն է տրվում գրության
մասին և կարգադրվում այժմվանից կազմ և պատրաստ լինել: Կարգադրվում է
նաև Ղրիմի խանին առաջիկա տարվա համար նորից 10 հազար թաթար զինվոր-
ներով պատրաստվել, որի մասին հատուկ փաղիշահական գրություն է ուղարկ-
վում Սելիմ-Կիրա: Խանին նույն կարգով 40.000 դուրուշ ռաբբա՛ն ակնսի՛ն:
Խալաթներ և նվերներ են հատկացնում: Խանին հրամայվում է հարմար ճանա-
պարհներով (ծովով կամ ցամաքով) միանալ օսմանյան բանակին:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 34—35):

Իրանի ղեկավանի երջանիկ Ասիրանե գալը

Նադիր-Շահի հատուկ պեսպանի՝ Ֆեթհալի բեյի 4—5 ամիս
առաջ Բաղդատ գալու մասին Բաղդատի վալին՝ Վեզիր-Ահմեդ փա-
շան հայտնել էր: Դեսպանի գալու մասին ֆերման շնորհվեց: Դես-
պանին դիմավորում են խիստ մեծ պատվով և հանդիսավորու-
թյամբ: Ստամբուլում նրան հատուկ պալատ է հատկացվում, ըստ
սովորության մի քանի օր հետո փաղիշահը հրամայում է ընդունել:
Տեսակցության ժամանակն էլ նույն ձևի պատիվներ և նվերներ են
շնայվում: Դեսպանը մեծ հանդիսավորություններից հետո ներկա-
յացնում է Նադիր-Շահի կողմից ուղարկված գրությունը:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 40):

1159 թ. (1746) դեպքերից

Խոհրդակցություն Ասեֆի պալատում Իրանի գործերի մասին

Նադիր-Շահը իր գրության մեջ Օսմանյան պետության փա-
ղիշահին և իսլամական խալիֆային շուայլ ածականներով և փառ-
խամ արտահայտություններով փառաբանություններ անելուց հետո,
հայտնում է, որ հանուն իսլամական միության, և ավելորդ արյուն-
հեղությունների տեղիք չտալու նպատակով, ինքը հրաժարվում է
Ջաֆերի դավանանքի մասին իր ներկայացրած պահանջից. նա
պտնում է, որ երկու իսլամական պետությունների միջև խաղաղու-

Քյունն ու բարեկամությունը պետք է հավիտենական լինի: Հետո Իրաքի և Ադրբեջանի նկատմամբ իր պահանջների մասին ասում է. «Իրաքի և Ադրբեջանի երկրները վաղ ժամանակից ի վեր թուրքմեն փաղիշահներին են պատկանել, և հետո Շահ-Իսմայիլի հշխանության օրոք կիսով չափ մտել են Օսմանյան պետության տնտեսականության մեջ: Հիշյալ երկու երկրները—Իրաքն ու Ադրբեջանը, հանուն միության, եթե դրանցից մեկը այս հավատարիմ եզրուր* նվիրվի և շնորհովի, մյուսը Օսմանյան պետության համար հալալ լինի»:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. 1, էջ 41):

Իրանի դեսպան Ֆարհալի-Թուրքմանի քաբուրը

Սադրազամին ուղղված գրության մեջ, գեսպանը, մանրամասն խոսում է անցյալ դեպքերի պատճառների մասին, և հայտնելով Շահի՝ հաշտության և խաղաղության ցանկությունը, ասում է՝ «Քյաֆիր թշնամիների առաջ ծաղրի առարկա լինելու համար պետք է, որ երկու իսլամ երկրները վերջ տան թշնամությանը և ասպրեն հաշտ ու համերաշխ»:

Նորից հրավիրվում է էնջումենի-Շուրան պետության բոլոր ղեկավարների մասնակցությամբ: Մանրամասնորեն քննության են առնվում Շահի և նրա գեսպանի գրությունում արծարծված մտքերը: Դավանական վեճը, որը հանդիսացել էր թշնամության և կռիվների գլխավոր պատճառը, վերացվում է: Իսկ ինչ վերաբերում է սահմանների փոփոխության մասին Իրանի առաջարկին, միաձայն ընդունվում է, որ հաշտությունը կիրականանա միմիայն նախկին սահմանների պահպանման պայմանով: Որոշվում է այդ իմաստով փաղիշահական պատասխան գրություն ուղարկել Ֆարհալի-Թուրքմանի միջոցով:

Նորից նույնանման մեծ ու շքեղ հանդիսավորություններով Իրանի գեսպանը ընդունվում է փաղիշահի կողմից, որին հանձնում է պատասխան գրությունը:

Պատմագիրն ասում է. Իրանի գեսպանին, բացի բազմաթիվ և թանկագին նվերներից ու նախապես տրված հինգ քիսե դրամից, յարձյալ 30 քիսե, իսկ նրա մարդկանց՝ 6 քիսե է նվիրվում:

Օսմանյան պետության կողմից Իրանի գեսպանի հետ ուղարկվում է, իբրև գեսպան, Դիվանի խոջաններից նախապես Իրանում գեսպան եղած Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդին՝ հատուկ գրություններով: Սահմանների հարցի մասին շեշտվում է, որ Սուլթան Մուրադ IV-ի ժամանակ կնքված դաշնագրով որոշված սահմանները³ պետք է մնան անփոփոխ:

* «Հավատարիմ եզրայրը»՝ ինքն է, նադիր-Շահը:

Սադրադամի և Մեշեյխեթի⁴ կողմից էլ առանձին գրություն — պատասխաններ են ուղարկվում: Սադրադամի դրություն մեջ շեշտվում է, որ պետության բոլոր բարձրաստիճան մարդկանց խորհրդակցության մեջ ընդունված որոշումը հաստատված է նորին Վսեմության փադիշահի կողմից:

(«Թարիխի Իզդի», հատ. I, էջ 50—51):

Ինչպես նախորդ հատվածներում նշել ենք, հրաման էր ուղարկված Ղրիմի թաթար զինվորների կրկին անգամ գինման և օսմանյան բանակի տրամադրության տակ առնվելու մասին: Սակայն նկատի առնելով Իրանի հետ տեղի ունեցող բանակցությունները, նպատակահարմար է համարվում հետաձգել զինվորներին ուղարկումը:

Հաշտության և խաղաղության լուրի ստացումը Իրանից
զուգահեյսում է կայսերական նախատորմի Ստամբուլ
վերադառնալու տոնակատարությանը

Ինչպես նախապես հիշվեց, Իրանի շահի հաշտության առաջարկին փադիշահական կառավարությունը համաձայնություն էր հայտնել և այդ մասին դեսպան և դրություն էր ուղարկել, առաջարկելով իրրե հիմնական սլայման Սուլթան Մուրադ IV-ի օրոք ընդունված սահմանների անփոփոխ սլահսլանումը: Դեսպան Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդին փադիշահական կառավարության կողմից լիազորված էր հաշտության սլայմանագրի մասին բանակցելու և համաձայնության գալու: Մի շարք ձևականություններից և երկու պետությունների ներկայացուցիչների միջև, տասը օրվա ընթացքում 6—7 անգամ տեղի ունեցած բանակցություններից հետո, ի վերջո համաձայնություն կայացավ, դաշնագիրը կազմվեց և կրնրվեց: Համաձայնություն կայացավ նաև Բաղդատում կատարվելիք առևտրի մասին:

Իրանի հետ կնքված հաշտության սլայմանագրի Ստամբուլ հասնելուն զուգահեյսում է օսմանյան նախատորմի ասլահուլ և հաղթական վերադարձը Ստամբուլ: Այդ կասկածիցության մեծ հանդիսավորություններ են տեղի ունենում:

Իրան են ուղարկվում մեծամեծ նվերներ:

(«Թարիխի Իզդի», հատ. I, էջ 73—75):

Իրան ուղարկված ղեսպան Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդիի
վերադարձը Սաամբուլ

Պատմագիրը ասում է, որ հիշյալ Նազիֆ-էֆենդին իր ստանձնած պաշտոնը կարճ ժամանակում մեծ հաջողությամբ կատարում և Սաամբուլ է վերադառնում։ Սաղրազամը և փաղիշահը ղեսպանին մեծ պատվով ընդունում են, որը ներկայացնում է Նազիր-Շահի նամակը, Դեսպան Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդիի այս հաջողությունը հազվագեպ երևույթ է, որի համար նա արժանանում է կայսերական մեծ շնորհների։

Սաղրազամին ուղղված փաղիշահի ֆերմանը Իրանի հետ
կնքված հաշտության մասին

«Ես, որ իմ մեծ վեզիրն ու բացարձակ փոխանորդն ես, հայտնում եմ քեզ, որ իմ Բարձր պետության և Իրանի միջև, իմ կայսերական հրամանին համապատասխան, կնքվելիք հաշտությունը, գոհություն Աստուծո, շարիաթի օրենքի և իմ փաղիշահական ցանկությանը համապատասխան է կնքված։ Այդ նպատակի համար ուղարկված ղեսպան Նազիֆ-էֆենդին իր ծառայությունը վերջացրած լինելով, վերադարձել է Սաամբուլ և Շահի կողմից իմ մեծությունն ուղղված գրությունը մատուցել է, որի բովանդակությանը ծանոթանալով հրամայում եմ, մեր քաղաքների և շենքերի ապահովությանն ու բարեշինությանը նպաստող այդ մեծ ու բարի գործի բովանդակությանը բոլորին ծանոթացնել, որ ինչ համար բարի աղոթքներ անեն»։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. 1, էջ 50)։

Կայսերական պալատում էնչյումենի խորհրդակցության
գումարումը

Սաղրազամի, վեզիրների և բոլոր բարձրաստիճանավորների մասնակցությամբ գումարված ժողովը գոհունակությամբ լսում է Իրանի հետ կնքված հաշտության և խաղաղության պայմանագրի մասին, որը հավանության է արժանացել նորին Վսեմության փաղիշահի կողմից։ Խորհրդակցությունում կարգացվում է ղեսպան էֆենդիի միջոցով ուղարկված Նազիր-Շահի գրությունը։

Ընչպես առհասարակ ընդունված էր, Շահի գրության հետ միաժամանակ, Իրանի գահաժառանգ Շահրուխ-Միրզան հասուկ գրություն է ուղարկում Սաղրազամին, իսկ Իրանի հոգևորական պետը Մոնլա-Ալին իր կողմից գրություն է ուղարկում Իսլամական Մեշեյիսթին։

Պատմագիր Իզզին տալիս է բոլոր այդ գրությունների թարգմանությունները։

* Բնորոշ է հիշել, որ հիշյալ Մոնլա-Ալիի գրության կարևոր մասը կազմում են Ղուրանից բերված բազմաթիվ այլաբաները և այլ իսլամական աղոթքները (հարկավ արաբերեն կեղծով)։

1159 թվականին (1746) կնքված հաշտության
դաշնագրի պատճեն

*Օսմանյան պետության և Իրանի միջև 1159 թ. հաշտության դաշնագրի երկու
քառեննները պատմագիր Րզզին ըստ սովորության տալիս է առանձին-առանձին,
Սուլթանի և Շահի անունով գրի առնված երկար նախաբաններից հետո Այդ նա-
խաբաններում համառոտակի հիշվում են հաշտության կնքումից առաջ տեղի ու-
նեցած բանակցությունների պայմանները:*

1

Հիջրի 1159 թ. Շաբան ամսի 17-րդ օրը Սուլթան Մահմուդ-
խան IV սուլթանության ժամանակ, էլիաջ-Մուհամմեդ փաշայի
սագրագամության օրով, Բաղդատի վալի էլիաջ Ահմեդ փաշայի և
Իրանի շահի՝ Նադիր-Շահի ժամանակ Իրանի ավագանիներից Հա-
սան-Ալի խանի միջև կնքված և նույն թվականի Զիլհիջե ամսի
կեսին Նորին Վսեմության (Սուլթանի) կողմից հաստատված է:

«Հիմֆ», Դրախտարնակ Սուլթան Մուրադ-խան IV երջանիկ
ժամանակում տեղի ունեցած խաղաղության [պայմանագիրը] երկու
պետությունների միջև համարվում է պահպանված և վերոհիշյալ
խաղաղության դաշնագրում հիշված սահմանները նույնությամբ
պահպանվելով պիտի հարգվեն և նրանց հիմքերը չպիտի փոփոխ-
վեն կամ խախտվեն:

«Պայման» (շարթ)

Խառնակությունից հետո սուրբ և թշնամությունը վերացված
լինելով, այն բոլորը, ինչ որ երկու կողմերի փառքին արժանի է և
երկու պետության խաղաղության և բարգավաճման համապատաս-
խան է, բոլոր այդ կետերը (հոգվածները) պիտի պահպանվեն,
զգուշանալով խաղաղության և ապահովության շահերին հակառակ
բոլոր տեսակի գործերից:

Առաջին հոդված. Իրանի հաջիները Բաղդատի և Շամի կողմե-
րով պետք է ուղևորվեն ղեպի նվիրական Քյաթեն. ճանապարհի վրա
գտնված վալիները և հաքիմները և միր-էլ-հեջաջները, հիշյալների
անարգել ու ապահով ուղևորությունը ապահովելով, պետք է ուշա-
դրություն դարձնեն նրանց միճակին և պահպանեն նրանց:

Երկրորդ հոդված. Այս երկու պետությունների բարեկամությու-
նը ամրապնդելու և նրանց միությունը ապահովելու համար, երեք
տարին մի անգամ մի անձնավորություն Իրանում կայսերական
պետության կողմից և իրանից էլ մի անձնավորություն իմ Բարձր

Ասիթանեում սկստր է նշանակվի և նրանց ծախքերը երկու կողմից պիտի տրվեն:

Երրորդ հոդված. Երկու կողմի դերիները պետք է ազատվեն, չպիտի վաճառվեն և այն դերիները, որոնք ցանկանում են իրենց հայրենիքը վերադառնալ, երկուստեք արգելքի չպիտի ենթարկվեն:

Հ ա վ ե լ վ ա ծ

Նորին Վսեմություն Սուլթան Մուրադ-խան IV ժամանակ դուքություն ունեցող սահմանները հաստատված լինելով, սահմանների պահպանողները բարեկամության հակառակ եղող ընթացքից պետք է զգուշանան: Բացի այդ, Իրանի ժողովուրդը Սեֆեվիդների ժամանակ երևան եկած անվայել գործերից բոլորովին պետք է հրաժարվի և դավանանքի կարգում, սյուննի դավանանքին պատկանողներին, Ռաշիդյան խալիֆաներին, — Բարձրյալն Աստված թող նրանցից գոհ լինի, — հարգանքով և մեծարանքով պիտի հիշատակեն: Սրանից հետո Իրանի ժողովուրդից նվիրական Քյաբե և Լուսավոր Մեդինե և այլ իսլամական քաղաքներ գնացող-եկողներին, ցույց պիտի տալ, ում հաջիններին, ուխտավորներին և այլ իսլամական քաղաքների բնակիչներին ցույց տրվող վերաբերմունքը: Նրանցից «դուրմա» (կանգ առնել) շարիաթին և օրենքին հակառակ ոչինչ չպիտի պահանջել: Նմանապես նվիրական վայրերի ուխտավորներից, եթե նրանց ձեռքում առևտրական ապրանքներ չկան, Բաղդատի հաքիմները և մյուս շահրները նրանցից [ուխտավորներից] տուրք չպիտի պահանջեն, իսկ եթե նրանց ձեռքում առևտրական ապրանքներ կան, հաշվով սահմանված մաքսերը ըստ ընդունված հնագույն կարգի պետք է առնվեն և ավելին չպիտի պահանջեն: Նմանապես այն կողմից [Իրանի կողմից] իմ պետության վաճառականներին և բնակիչներին նույն վերաբերմունքը պետք է ցույց տալ: Հաշտության կնքման թվականից հետո, Իրանից դեպի Օսմանյան երկիր և այս կողմից դեպի Իրան փախչողներին հովանավորություն չպիտի ցույց տալ և պահանջված դեպքում պիտի հանձնել պահանջող կողմի վեֆիլներին: Բարձրյալն Աստուծո շնորհիվ, վերոհիշյալ պայմանները երկուստեք հարգվելու դեպքում, սույն բարեկամությունն ու անկեղծությունը այս երկու մեծ պետությունների, նրանց ազնվատոհմ խաների, նրանց հաջորդների ու ժառանգորդների միջև անխափան և հաստատ կմնա»:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 93):

Փաղիշանի կողմից Նաղիր-Շահին ուղարկված մեծաֆանակ և թանկարժեք նվերներ

Այդ դարի պետական սովորություններին ու բարքերին ծանոթանալու տեսակետից հետաքրքիր է հիշել Սուլթանի կողմից Նաղիր-Շահին ուղարկված մեծաֆանակ և թանկարժեք նվերների մասին:

Փաղիշահի հատուկ հրամանով պատրաստված այդ նվերները, մեծ հանդիսավորությամբ, Սադրազամի և պետական ու կրոնական բարձրաստիճան մարդկանց Ֆասնաէցությամբ ցուցակագրվում են, Սադրազամի կողմից կնքվում և պարկերում ու սնդուկներում տեղավորվում: Իզգին իր պատմության մեջ ամբողջ էջեր է հատկացնում և այդ մասին խոսում ավենսմեծ մանրամասնությամբ, հիշելով նաև նվերների լրիվ ցուցակը: Նվերների մեջ կային բազմաթիվ դոհարեղեններ, ազամանդներ, լալեր, յադութներ, ապարանջաններ և ամեն տեսակի դարդեղեն, ոսկեզօծ և արծաթապատ սրեր, դաշույններ և այլ զենքեր, աշխարհի ամեն կողմից ստացված թանկագին հագուստեղեն և այլն և այլն: Պատմագիրը «չի մոռացել» հիշել նաև այդ զարդերից շատերի արժեքը 5—10, 20—30 հազար դուրուշներով, բնդամենը մոտ 400 հազար դուրուշ արժեքով, որն այն ժամանակի համար հսկայական գումար էր ներկայացնում:

(«Բարիիի Իզդի», հատ. I, էջ 94—98):

1160 թվականի (1747) դեպքերից

Սաֆևի Շահ-Հյուսեյնի որդին՝ Շեհզադե Միրզա-Ասեֆին ապաստանել էր Օսմանյան երկրում և Օսմանյան կառավարության հովանավորությանն արժանանալով, Ստամբուլում և այլ վայրերում ապրում էր հանգիստ ու ապահով:

1156 թ. դեպքերի շարքում հիշված էր, որ հիշյալ Շեհզադե Միրզան, հակառակ իրեն ցույց տրված շնորհներին, փորձում է թշնամական ընթացք բռնել Օսմանյան պետության դեմ, որի համար իր մարդկանց հետ միասին բանտարկվում է սկզբում Կարահիսարի-Շարքիում և հետո Սամսոնում: Նույն պատճառով Սամսոնում բանտարկված էր նաև Իրանի խաներից՝ Միրզա-Էսամը:

Պատմագրի ասելով Նաղիր-Շահի դեպի Հնդկաստան կատարած արշավանքը Օսմանյան կառավարությանը կասկածանքի տեղի էր տվել: Հակառակ բաղմաթիվ դրություններին, հավաստիացումներին՝ Նաղիր-Շահի նկատմամբ վստահություն դրոյություն չունեն, ուստի նորից սահմանների ու բանակի ամրապնդման համար փաղիշահական հրամաններ են ուղարկվում և հրահանգներ տրվում՝ զգույշ և արթուն մնալու:

Խրանից անկարգությունների, բշնամուրջան մասին լուրերի
ստացումը

Ռեջելը ամսի սկզբին էր գրում Վալի Վեզիր-Իրաահիմ փաշա-
յից Ստամբուլում ստացված գրությունից պարզվում էր, որ Գեն-
ջեի, Թիֆլիսի և Երևանի կողմերում Աջեմի ալանների և ժողովրդի
միջև Իրանին հատուկ թշնամություններ, անկարգություններ և
կռիվներ են ծագել, որոնք պնայով ավելանում և ընդարձակվում են։
Այսպես, Երևանի ժողովուրդը Նադիր-Շահի կողմից իրեն արված
չանազան առաջարկներին հավանություն չի տվել և մերժել է, դուրս
գալով հնազանդության սահմանից՝ ապստամբություն է բարձրաց-
րել, իրենից սերբերդե նշանակել և ամրացնելով Երևանի բերդը,
կոմի պատրաստվել։ Երբ Շահը իմանում է այդ բոլորը, որոշում է
բերդը [Երևանի] նորից պրավել և բոլորովին ոչնչացնել ժողովրդ-
դին։ Հայտնի է միև-Ասլան խանին մեծ քանակությամբ զինվոր տա-
լով, Շահը ուղարկում է իր այդ նպատակը իրականացնելու Հիշյալ
խանը Երևանը պաշարում է։ Քաջարի ժողովուրդը, Երևանի համար
կյանքը զոհելու պատրաստ, սկսում է կռվել և պատերազմել։ Ներ-
կայումս այդ գրությունը շարունակվում է։ Գենջեի, Թիֆլիսի, Թավ-
րիզի և ընդհանրապես այդ շրջանների ժողովուրդների միջև տա-
րածայնություններ են առաջացել, խռովություններ ծագել և Նա-
դիր-Շահի պետության խորտակումը նախատեսելով, նրանք դուրս
են եկել հնազանդությունից, ապստամբվել։ Այդ բոլորը, որոնք հա-
ղորդվում են Ստամբուլ՝ պետության կենտրոնին, ստացվել են
էրզրումի և Վարսի կողմերում երթևեկող վաճառականներից։

Այս հաղորդումների ստացվելուց քիչ հետո, ինչպես ստորև մանրամասն
այիտի հիշվի, Նադիր-Շահի պետության կործանումը հայտնի է դառնում։

(«Թուրիսի Իզզի», հատ 1, էջ 128)։

* * *

Պատմագիր Սյուլեյման-Իզզին, խոսելով Նադիր-Շահի մահվան մասին՝, այն
համոզումն է հայտնում, որ Օսմանյան պետության և իսլամական կրոնին թշնամի
նեմշեի (Ավստրիա) և Մոսկովի ցարուհու ռմահվան ճիրաններում ոչնչանալուց
հետո, Երրորդ թշնամին — Նադիր-Շահն էլ չկարողացավ ազատվել այդ շարաքաս-
տիկ վախճանից։ Հետո Երկարապատում խոսում է Նադիր-Շահի Օսմանյան պե-
տության և իսլամական կրոնին պատճառած բազմաթիվ վարիների մասին։

Տե՛ս «Թուրիսի Սուրհի» 6-րդ ծանոթագրությունը։

Նաղիր-Շահի մահվան մասին հայանում է Իրանի ղեսպանը՝ Նիհաջ-Մուհամմեդ փաշան, Բաղդադի վալի՝ վեդիր Ահմեդ փաշայի միջոցով: Հիշելով Նաղիր-Շահի բազմաթիվ շարագործությունները նաև Իրանի ժողովրդի նկատմամբ, ղեսպանը ասում է, որ Նաղիրը շահական (արքայական) ղերդաստանից չէր և իրապես շահ չէր, Իրանի ժողովուրդը նրան չէր հարգում և չէր ցանկանում հնազանդվել նրան: Նաղիրը Իրանի հայտնի աշաններին տարբեր առիթներով և սպառնալիքներով սպանել և ոչնչացրել էր: Նույն վերաբերմունքն ուներ նաև ղեպի բանակի ղեկավարները, որի համար բանակումն էլ նրա դեմ խոր տեսություն և թշնամություն էր առաջացել:

Նաղիր-Շահի սպանությունից հետո Իրանում գոյություն ունեցող անկարգությունները և խռովությունները ավելի էն սաստկանում: Նույն վիճակին է ենթարկվում նաև բանակը:

Նաղիրից հետո Իրանի շահական զահի շուրջ սկսում են տարիներ տևող կռիվներ ու արյունահեղություններ, որոնց մասին տարեգրական կարգով խոսում է պատմագիր Իզգին:

Երբ Ստամբուլում ստացվում է Իրանի ղեսպանի պաշտոնական գրությունը, փաղիշահը ֆերմանով հրամայում է Սադրազամին, որ բոլոր սահմանապահ ղինվորների պետերին, վալիներին, փաշաներին և բոլոր բարձրաստիճանավորներին կտրուկ հրամաններ տրվեն՝ Իրանի հետ նախասյես կնքված դաշնագրի պայմանները ոչ մի կերպով չսախտելու մասին, միաժամանակ աշխուրջ հետևել Իրանում կատարվող ղեպերի ընթացքին:

Փաղիշահական պալատում գումարված էնջյումենի-Շուրայի նիստում շեշտվում է փաղիշահի վերոհիշյալ հրամանն ու ցանկությունը, և միաձայն որոշվում է խիստ շեղություն պահպանել Իրանի ղեպերի նկատմամբ: Սահմանների հրամանատարներին հրահանգ է տրվում Իրանից Ոսմանյան երկրում ապաստանողները խելճերին ընդունել, տեղավորել հարմար վայրերում՝ ապահովել նրանց անհրաժեշտ կարիքները:

(«Թարիխի Իզգի», հատ. I, էջ 177):

1161 թ. (1748) ղեսպերից

Իրանի ղեսպան Մուհամմեդ-Աբդուլ խանի Ստամբուլ գալը

Պատմագիր Իզգին. հիշելով, որ Նաղիր-Շահի սպանության հետևանքով Իրանում առաջացած ղեպերը նկարագրված են իր «Պատմության» I հատորում, II հատորում, կանգ է առնում նրա ելուր որդու՝ Ալի-Էլուլի խանի, Ալի-Շահ անունով Իրանի զահր բարձրաստիճան հետ կապված ղեպերի վրա: Ալի-Շահին հաջողվում է երկրի տարբեր մասերում ծայր առած ապստամբությունները ճնշել: Ալի-Շահը հայտարարում է, որ իր նախորդի օրով կնքված դաշնագրերը անփոփոխ պիտի պահպանվեն: Նա Ստամբուլ է ուղարկում Մուհամմեդ-Աբդուլ-Քերիմ խանին՝ իր փեսային, որն ընդունվում է ընդհանրապես ղեսպաններին հատուկ մեծ հանդիսավորություններով և պատիվներով: Որոշ ժամանակ հետո ղեսպանը ընդունվում է Վսեմաշուր փաղիշահի կողմից, ներկայացնելով Իրանից բերած գրությունը:

Ալի-Շահը իր նամակում, որը կազմված է Արևելքի արքունիքներին հատուկ փարթամ, հարուստ ու պատկերավոր ոճով, արա.ա.նշանություններով ու մակդիր-ներով, հավաստիացնում է Օսմանյան փաղիշահին, որ ինքր անշեղ կերպով պիտի պահպանի երկու իսլամական երկրների միջև ստեղծված բարեկամության և միության կապերը, հավատարիմ մնալով նախկինում կնքված դաշնագրերին:

Նույն ձևով և բովանդակությամբ գրություններ են ստացվում նաև Սադրաշահի անունով Ալի-Շահի եղբայր և նրա Պետական Հավատարմատար (Էթրեֆատուլ-Գեվլե) Իբրահիմ-Միրզա խանի կողմից:

Իրանի ղեսպանը որոշ ժամանակ Ստամբուլում մնալուց հետո, նույն պաշտոնական արարողություններով ընդունվում է Փաղիշահի կողմից և ստանալով Սուլթանի պատասխան գրությունը, վերադառնում է Իրան:

Սուլթանը իր պատասխանում շնորհավորելով նոր շահի գահակալությունը, միաժամանակ հայտնում է Օսմանյան կառավարության հաստատակամությունը չոյություն ունեցող դաշնագրերի անշեղ պահպանման և կատարման մասին, դրան ավելացնելով, որ Իրանի կողմից որևէ մեկի ունեցած գրություն Օսմանյան սահմաններին նկատմամբ պիտի պատժվի ամենախիստ կերպով:

Առհասարակ, համաձայն ընդունված կարգի, փաղիշահից բացի, ղեսպանի միջոցով պատասխան գրություն են ուղարկում Սադրազադը և Իսլամական Մեշեյ-խեթր:

* * *

Իրանում նորից խառնակություններ են տեղի ունենում, ոչ թի մասին տեղեկություններ են ստացվում Բաղդադից, Էրզրումից և Չըղըրից: Ալի-Շահի եղբայր Իբրահիմ-Միրզան ապստամբություն է բարձրացնում, Շահը նրան պարտության է մատնում: Իբրահիմ-Միրզան փախչում է և աֆղան ու ուզբեկ զինվորներ հավաքելով՝ Աղբրեջանում անկախություն է հայտարարում, հետո այլ ապստամբ ուժերին իր հետ միացնելով, մեծ բանակով դալիս է Շահի վրա: Սուլթանից ու Ջենջանի միջև գտնվող դաշտում մեծ և կատաղի մարտեր են տեղի ունենում: Շահի բանակի կարևոր մասը, դավաճանաբար, Միրզայի կողմն է անցնում, որի հետևելանքով Շահը պարտվում է և մի խումբ մարդկանցով փախչում: Միրզան գրավելով Շահի ռազմամթերքն ու թնդանոթները, զինվորներ է ուղարկում հասին հետապնդելու Շահին բռնում և աչքերին միլ փաշելով՝ սպանում են:

Սրանից հետո թշնամություն է առաջանում Միրզայի և իր զինակից էմիր-Ասլան խանի միջև: Կատաղի կռիվներից հետո վերջինիս զինվորները Միրզայի կողմն են անցնում: Միրզան իր բոլոր հակառակորդներին Թավրիզում մահվան է դատապարտում և իրեն հայտարարում է Իրանի շահ: Որոշ ժամանակ հետո Սեֆեվի Շահ-Հյուսեյնի գերդաստանից Շահրուխ-Միրզան, որն համարվում էր նադիր-Շահի գահաժառանգը և կարողացել էր տիրապել նրա հարստություններին, խորասանի և այլ վայրերի ցեղերից մոտ 60 հազար զինվոր իր շուրջը հավաքելով՝ փորձում է Իրանի գահին տիրանալ: Այսպիսով, Իրանը ամբողջությամբ խռովությունների և կռիվների ասպարեզ է դարձնում:

Նման իրադրության մեջ Բաղդադի վալի Էլհաջ-Ահմեդ փաշան ծածկաբար, իսաղիր-Շահի ժամանակ ղեսպան եղող և այդ ժամանակ Բաղդադում ապրող Մուստաֆա-խանի կողմից մի գրություն է ուղարկում Ստամբուլ, որով հայտնում

Ար, թե Իբրահիմ-Միրզան իր եղբայր Ալի-Շահին պարտության ենթարկելով՝ ներկայումս Իրանի իրական իշխողն է հանդիսանում և պատրաստ է Օսմանյան կառավարության հետ կնքված դաշնագրերը հարգել: Այդ մասին Իբրահիմ-Միրզան իրեն լիազորել և դեսպան է նշանակել: Նա խնդրում էր Օսմանյան կառավարության բարյացակամ վերաբերմունքը և հայտնում, որ ինքը պատրաստ է դեսպանի պաշտոնով Ստամբուլ գալ:

Օսմանյան կառավարությունը, նկատի ունենալով Իրանում շարունակվող դրության անորոշությունը, հրահանգ է ուղարկում Բազաատ, որ Իրանի դեսպանին առաջիմ պետք է Բաղդադում պահել, անհրաժեշտ նյութական օգնություններ և հարգանքներ տալ նրան և սպասել նոր հրահանգի:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 184—186):

1162 թվականի (1752) դեպքերից

Իրանի դեպքերի մասին սահմաններից ստացված տեղեկությունները.

Տարբեր թվականներով Կարսի, Ջըլդրի և էրզրումի վալիներից Ստամբուլ ուղարկված տեղեկություններից պարզվում էր, որ Նադիր-Շահի գլխավոր մունետիկը եղող Զեվաշիր աշիրեթի պետը՝ Սաբիշլի-Փենահ անունով անձը, շրջակա աշիրեթներից 10 հազար զինվոր հավաքելով, մտադիր է հեռացնել Թիֆլիսի Թահմուրաս [Թեյմուրազ] խանին, գրավել Թիֆլիսի բերդը և իրեն սերքերդե հայտաբարել: Թեյմուրազ խանը տեղեկանալով այդ մասին, անմիջապես սկսում է պատրաստվել, Կախեթի խանը եղող իր որդուն Հերակլ խանին ուղարկում է Զարնալեի [Չարթալե] կողմերը, այդտեղի լեզգի բեյերին նվերներ ուղարկում և նրանցից մեկին էլ իր աղջիկը կնության տալով, լեզգի բեյերին իրեն է ենթարկում: Բացի այդ Թեմուր-Կափուի (Դերբենդ) կողմը Մոսկովին դիմում ուղարկում և օգնություն է խնդրում: Թեյմուրազ խանը այս միջոցներով իր գործերը կարգի է բերում:

Այդ ժամանակ Նադիր-Շահին սպանող՝ նշանավոր Կաջար-էֆ-ար աշիրեթից Նեհիլ-Մուհամմեդ խանը, ապահով չլինելով Շահ-րուխ Շահից և վախենալով, որ նա հոր վրեժը իրենից կառնի, իր բնակավայրից՝ Քերնեյից, խառնակ ցեղերից մարդիկ հավաքելով, Երևանի բերդը գրավելու նպատակով, շարժվում է դեպի այդ կողմը: Նրա ազգականներից, Շահի ներկայացուցիչը Երևանում՝ Հասան-Ալի բեյը, իր զինվորներով, դուրս է գալիս Երևանից և Ուլուխանլու կոչված վայրում տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ վերոհիշյալ Մուհամմեդ խանն ևս գալիս միանում է նրան: Երևանի

քանակը պարտվում և Հասան-Ալի բեյը բռնվում ու բանտարկվում է։ Հաղթողները պաշարում են Երևանը։ Երևանի խան՝ Հյուսեին խանը և պահապան Արդուլահ խանը զաղտնի մարդիկ են ուղարկում Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանին և նրան 100 հազար ղուրուշ խոստանալով՝ օգնություն են խնդրում։ Թեյմուրազ խանի որդին Հերակլ խանը, մոտ երկու հազար վրացի զինվորներով Թիֆլիսից շարժվում և շտապ կերպով դալիս է դեպի Երևան և հիշյալ Մուհամմեդ խանի դեմ Երևանի տակ կռվի բռնվում։ Մուհամմեդ խանը չկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ, իր մեկ-երկու մարդկանցով փախչում է։ Նրա զինվորների մեծ մասը սրի են անցկացվում, նրանց բոլոր ինչքերը կողոպտվում և թալանվում են։ Հերակլ խանը հետապնդում է փախուստի դիմող խանին, նրա բնակավայր Բերնեյում մտնում նրա բնակարանը, ավերում և նրա բոլոր գրամաներն ու ինչքերը կողոպտելով՝ վերադառնում է։ Այդ ժամանակ բռնված և բանտարկված Շահի ներկայացուցիչ Հասան-Ալի բեյը ազատվում է։ Այսպիսով, Երևանը այդ փորձանքից ազատվում է թեև, սակայն հիշյալ Թեյմուրազ խանը փորձում է մտնել Երևանի բերդը։ Երևանի Հյուսեին խանը և Երևանի պահապան Արդուլահ խանը շտապում են հայտնել, որ առանց Իրանի շահի՝ Շահրուխ խանի հրամանի չի կարելի Երևան մտնել։ Այս կտրուկ մերժողական պատասխանը ստանալով, Թեյմուրազ խանը կանգ է առնում Երևանի և Ուլ-Քիլիսի միջև Բարդակչի կոչված վայրում և Թեղդեվարի և Արփա-Չալի շրջակայքում Իրեմլու և Թաշենլեր աշի-քեթների ժողովուրդին կողոպտում և թալանում է։ Աշիրեթների պետերը՝ Հաքվերդի և Նաջաֆ-Ալի խաները դիմադրություն ցույց չտալով՝ փախչում և թաքնվում են։ Թեյմուրազ խանը այդ շրջաններում տեր և տիրական է դառնում, սկսում է Երևանից իբրև սալյանե* գանձել նախապես իրեն խոստացված 100 հազար ղուրուշը։ Այդ ժամանակ Թավրիզի խանը Թեյմուրազին գրություն է ուղարկում և հայտնում՝ «Դու ինչպե՞ս ես համարձակվում այդպիսի վերաբերմունք ցույց տալ, միթե Շահի կողմից ես նշանակված»։

Թեյմուրազ խանը պատասխանում է՝ «Երկու պետությունների սահմանների վրա ավազակներ են երևացել, թշնամության և խառնակությունների տեղի չտալու և Իրանի Շահի համաձայնությունը ստանալու համար եմ անում»։ Այս գրությունը ուղարկվում է իր մարդկանց միջոցով և առաջվա նման շարունակում է դրամ հավա-

* Սալյանե — տարեկան միանվագ առնված հարկ։

քել և իր իշխանութիւնը ցույց տալ, ուսյաներին և լեռայաններին տուգանել:

Այդ ժամանակ, նախապէս Երևան եկած և զինվորներ հաւաքելով Թիֆլիսին վնասներ պատճառելու նպատակ հետապնդող Սարիշելի-Փենահ անունով անձը, տեղեկանալով Թեյմուրազ խանի այս աստիճան ուժեղանալու և բռնութիւններ գործադրելու մասին, միախենում է նրանից և իր սկզբնական նպատակից հրաժարւելով, Թեյմուրազ խանին հաւատակվելու նպատակով...՝ հրացաններ և այլ նվերներ է ուղարկում նրան և ինքն էլ անձամբ նրա մօտն է ապաստանում: Ներկայումս Երևանի, Թիֆլիսի, Գենջեի և Շամախիի բնակիչները և իրենց սերփերդները լիովին ենթարկվել և հպատակվել են Թեյմուրազ խանին և ամեն դեպքում կատարում են նրա հրամանները:

Հետո պատմագիրը շարունակում է խոսել Իրանում տեղի ունեցող խառնակութիւնների, անվերջ կռիւների, շահության բազմաթիւ թեկնածուների և այդ կռիւների հետևանքով տեղի ունեցած ավերումների և կոտորածների մասին:

Օսմանյան պետութիւնը, տեղեկանալով այդ բոլորի մասին, շարունակում է պահպանել իր նախկին քաղաքականութիւնը — կնքված դաշնագրերին հաւատարիմ մնալու քաղաքականութիւնը: Այդ մասին նորից խիստ հրամաններ են տրւում, միաժամանակ հիշեցնելով, որ Իրանից Օսմանյան երկրում ապաստան փնտրող ժողովրդին սիրով պետք է ընդունել՝ հարմար ժամանակ նորից իրենց երկիրը վերադարձնելու պայմանով, ժամանակավորապէս նրանց բնակավայրեր հատկացնել:

Հետո պատմագիրը առանձին գոհունակութեամբ և կարևորութեամբ նշում է, որ «վերջին մի քանի տարիներում Ռումելիում և Անատոլիում, առանց զինվորական շարժումների, տիրող հանգստութիւնը և իշխման երկու երկրների միջև բարեկամութեան և հաշտութեան ապահովումը, նորին Վսեմութիւն փադիշահի՝ և նրա պետական ղեկավարների իմաստուն և հաստատ քաղաքականութեան շնորհիւ՝ և ձեռք բերվել»:

(«Թարիխի Իղգի», հատ. II, էջ 210—212):

1163 թվականի (1749) դեպքերից

Իրանի մասին Բաղդատից ստացված լուրերը

Պատմագիրը այս հատվածում մանրամասնորէն պատմում է մի շարք դեպքեր, կապված Իրանի անիշխանական և խառնակ դրութեան հետ: Այսպէս, Իրանի նախկին դեսպան Մուստաֆա խանը դիմում է Օսմանյան կառավարութեանը և առանձնապէս ծանրանալով մուկուլների (սուսների) դեպի Գիլան առաջանալու:

* Անընթեանելի է:

** Սուլթան Մահմուդ խան՝ 1143—1168 թթ. (1730—1754):

Համահայեցակցության վրա, խնդրում է Օսմանյան կառավարության համաձայնությունը և օժանդակությունը, որպեսզի ինքը իր կողմնակից և իրեն հավատարիմ ուժերով գրավի Իրանի մեծ մասը և այդ կիրպով արգելք լինի Մոսկովյանի առաջադրվածներու՝ «հսկանի ասելով» իրանում արքայական ունեւոր մերջացած լինելով մնացածները անկարող են երկրում խաղաղության և տնտեսական կարգ ու կանոններ վերահաստատել:

Օսմանյան կառավարությունը, նկատի ունենալով, որ ղեկավարի առաջարկն ու ցանկությունները նրա անձնական փառասիրության և բախտախնդրության արդյունքն են, որ Իրանի ներքին գործերին Օսմանյան կառավարության միջամտությունը հակասում է գոյություն ունեցող համաձայնություններին և դաշնագրերին, մերժում է ղեկավարի Մուստաֆա խանի առաջարկը:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 223—230):

* * *

Իրանի սահմանակից Կարսի, Էրզրումի, Ջըլդերի և Բաղդասի վայրերից ստացված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Իրանի խառնակ դրությունը շարունակվում է: 1160 թ. Նադիր-Շահի սպանությունից մինչև 1163 թ. վերջը, երեք տարվա ընթացքում 6—7 անձնավորություն շահական գահը ձեռք բերելու հետամուտ լինելով, անդադար կռիվներով շարունակում էին իրար ոչնչացնել, ժողովրդին կոտորել, կողոպտել, և երկիրը քարուքանդ անել: Պատմագիրը հեղինակում է խոսում շահության բոլոր այդ թեկնածու արկածախնդիրների մասին, առավել նրանց բնութագրերը և իշխանությունը վերականգնելու նրանց անկարողությունը: Իրանի շահության թեկնածուների շարքում հիշում է նաև Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանին, որը՝ «օգտվելով ժամանակից և ստեղծված դրությունից, իր վրացի զինվորներով հարձակվեց Աջեմի ցեղերի վրա, Երևանը, Գևազեն, Թիֆլիսը և դրանց շրջակայքը իր իշխանությանը ենթարկեց և այդ ժամանակ լեզգի ցեղի հետ իր ունեցած մոտիկության շնորհիվ լեզգիներին էլ իր կողմ շահելով և նրանց օգնությամբ ուժ ու համբավ ձեռք բերելով, հայտարարեց թե՛ «Շահը ես եմ, ուրիշը չկա»:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 235—238):

1164 թվականի (1750) ղեկավարից

Իրանի մասին Բաղդասից ստացված լուրերը

Բաղդասի և Բասրայի վալի վեզիր Սյուլեյման փաշայի Դեր-սէպահթ հաղորդած տեղեկություններից պարզվում էր, որ Աղամ խանը Թավրիզի, Ուրմիայի բերդերը դրավելով, ներկայումս գաղնվում է Ուրմիայում և մի քանի ամիս առաջ Նրեանի բերդը գրավելու նպատակով որոշ քանակությամբ զինվորներով Մուսա խանին ուղարկել է Երևանը պաշարելու: Երբ վերջինս հասնում է Նա-

խիջեան, լսելով որ Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանը մեծ քանակությամբ զինվորներով գալիս է դեպի Նախիջեան, այլևս առաջ չի գնում։ Թեյմուրազ խանը Ազատ խանից օգնություն է խնդրում, սա էլ Ահմեդ խանին մեծ քանակությամբ զինվորներով ուղարկում է վերոհիշյալ Մուսա խանի տրամադրության տակ։ Այս կերպով բանակները միանալով ուժեղանում են։ Սակայն Թեյմուրազ խանի ժողովուրդը (բանակը) փոքրաթիվ լինելով, անկարող է դուրս գալ իր նա ստանց հարձակում գործելու, զրափոր կերպով դիմում է Ազատ խանին և նրա օգնությունը խնդրում։ Ազատ խանը Երևանը զրափելու նպատակով առաջ է շարժվում և Երևանի մոտ Միանում վերահիշյալ Թեյմուրազ խանին, որն իր զինվորներով այդ շրջանին մոտ էր գտնվում։ Նա անսպասելի կերպով հայտնվում է այդտեղ։ Երկու կողմի տառապալակ զինվորները բնդհարումից հետո Թեյմուրազ խանը խորհրդակցության դիմելով, ցույց է տալիս, թե ինքը պարտվել է և ետ է քաշվում։ Ազատ խանը այսպիսի անսպասելի հաղթությամբ հպարտացած և ինքնավստահ, իր բանակը տեղից շարժում է և փոխադրում ուրիշ վայր և երբ նա զրափված էր բանակը կարդի բերելով, Թեյմուրազ խանը իր բանակը բաժանելով վեց մասի, տարբեր կողմերից հարձակվում է Ազատ խանի վրա և նրան պարտության մատնում։ Ազատ խանը ստիպված է լինում փախչել, նրան հետապնդում են վեց կոնաք տարածության վրա, նրա զինվորների մեծ մասին սրի են անցկացնում, մնացածներին բռնում և շղթայում են։ Ազատ խանը ապաստանում է իր ծննդավայրում՝ Ուրմիայի բերդում։ Նրա 12 հազարանոց բանակից միայն 4000 զինվոր է մեծ զոհարություններով հասնում հիշյալ բերդը։ Ահա այսպիսի վախճան է ունենում Ազատ խանի անկախությունը ձեռք բերելու փորձը։

(«Թարիխի Իզզին», հատ. II, էջ 243)։

Բաղդադից հաղորդված Իրանյան լուրերը.

Բաղդադի և Բասրայի վեզիր Սյուլեյման փաշան Ռամազան ամսի 11-ին հաղորդում էր.

Այդ ժամանակ հորասանից, Բաֆահանից և Իրանի այլ վայրերից Բաղդադ եկած հաջիներից և ուստափորներից և Բաֆահանի երեկիներից Միրզա-Աբդուլ-Մուլիմի ձեռքով Բաֆահանի ուլեմաները և այանները մի գրություն են ուղարկել Բաղդադում ապրող ղեկավար Մուստաֆա խանին. գրությունից պարզվում է, որ

Իրանում խառնակ դրությունը շարունակվում է, որ բնակիչները ապրում են ամենածանր պայմաններում, որի համար դիմելով դեսպանին՝ խնդրում են Օսմանյան կառավարությանը, Սեֆեդիների գերդաստանից մեկին շահ նշանակելու գործում օժանդակություն ցույց տալ: Խանը այդ դիմումը ուղարկել էր Երջանիկ Ասիթանե, խնդրելով վսեմ Սադրադամից ներկայացնել այն Նորին Վսեմություն փադիշահին: Փադիշահը ծանոթանում է հիշյալ դիմումի բովանդակությանը և նրա հրամանով Սադրադամը դեսպանին խրատական խմբատով պատասխան է ուղարկում և հայտնում է, որ անտարակույս՝ Իրանի ժողովրդի դրությունը խիստ ծանր է և ժողովրդի անվերջ տառապանքներն ու տանջանքները Օսմանյան կառավարությանը ևս խոր ցավ և կսկիծ են պատճառում, սակայն վսեմ խանին ևս հայտնի է, որ Օսմանյան կառավարությունը Իրանի հետ կապված դաշնադրերին միշտ հավատարիմ է եղել և շարունակում է մնալ, և թե հիշյալ խնդրագրի համաձայն Օսմանյան կառավարությունը որեւէ քաջի դիմի, զրանով իսկ խախտած կլինի իր պարտավորությունները:

Հետո նույն Սյուլեյման փաշայի կողմից հայտնվում է նաև հետևյալը.

Նադիր-Շահից առաջ, Սեֆեդի Շահ-Հյուսեինի իշխանության ժամանակ, Հյուսեին-Սիրզա անունով մի անձ, պնդելով, թե ինքը Խահմադ Շահի որդին է, Օսմանյան կառավարությանը ապստինելու համար Բաղդատ է գալիս, բայց նրա շեհզադեության մասին ապացույցներ չլինելու պատճառով, իբրև շեհզադեի քնդունվում: Հետո այդ անձը իր ցանկությամբ դնում է նվիրական Մեշհեդը: Այնտեղ բնակվող Իրանի հայտնի խաներից և կրոնավորներից շատ երեկիներ հայտնում են, որ այդ անձը իրապես Շահ-Քահմասի որդին է, որ իրենք տեսել և ճանաչում են նրան, հետո, Նադիր-Շահը Խահմաս-Շահին դահլեզ անելու ժամանակ փախցնում են Մոսկովի կողմերը: Այս հանգամանքը հաստատում է նաև Բաղդատում ապրող դեսպան Մուստաֆա խանը:

Այս հանելուկային անձի մասին ևս Սուլթանական կառավարությունը, նույն հիմունքներով, իր բացատրական պատասխանն է տալիս և Նորին Վսեմություն փադիշահի հանձնարարությամբ Սադրադամը, հատուկ դրությամբ, հանդամանորեն բացատրում է Իրանի ներքին գործերին վերաբերյալ նման հարցում Օսմանյան կառավարության միջամտելու անպատեհությունները:

Միաժամանակ փաղիշահի հրամանով հիշյալ «Շեհզադեին»
հազար ոսկի և այլ բազմաթիվ նվերներ տալով ետ են ուղարկում
Իրան։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 255—256)։

* * *

«Թարիխի Իզզի» առաջին հատորում հիշված էր Իրանի հետ հաշտության և
խաղաղության դաշնագրի կնքման կապակցությամբ, Նադիր-Շահին ուղարկված
մեծարանակ նվերների մասին։ Այդ նվերները տանում էր Կեսարացի-Ահմեդ փա-
շան։ Ահմեդ փաշան դեռևս այդ նվերները Շահին չմատուցած, Նադիր-Շահը
ստանալով է, որով փաշան ստիպված է լինում նվերներով միասին Բաղդատ վե-
րադառնալ։ Որոշ ժամանակ հետո Ահմեդ փաշան ևս մահանում է և նվերները
պաշտոնական ձևակառույցներով պահվում են Բաղդատում, ապա Շահին
նվիրելու նպատակով։ Բայց որովհետև Իրանում երկար ժամանակ Շահ չի գա-
նակում, Ստամբուլից արված կարգադրությամբ հիշյալ նվերները ետ են բերվում
Ստամբուլ և հանձնվում օրբայանի գանձարանին (Խազինեի Ամիր)։

* * *

Հաջորդ հատվածում պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է Իրանում
շարունակվող անիշխանական դրությունը և մի շարք բախտախնդիր խաների
շահության ձգտելու կապակցությամբ Իրանի ժողովրդի նկատմամբ կատարված
բռնությունները, զազանությունները։ Պատմագիրը այդ բոլորը հիշատակում է
խիստ մոռյա զույններով։

1165 թվականի (1751) ղեկերից

Չրոռիզ և Էրզրումից Խուանի մալին ստացված լուրերը

Շարան ամսի 25-ին այդ վիլայեթների վալիներից ստացված
դրություններից պարզվում էր, որ

«Ներկայումս Թիֆլիսի Թելեմուրազ խանը և նրա որդին Կախե-
թի խան Էրեկլի [Հերակլ] խանը, վերջերս Իրանում տեղի ունեցած
խռովությունների և Շահերի անկայունության հետևանքով՝ առիթից
օգտվելով, հարձակումներ են կազմակերպում և իրենց հատուկ զո-
ւորություններ և հպարտություններ այս անգամ վրացի և այլ ցեղերից
մեծ թվով զինվորներ հավաքելով, 70—80 թնդանոթներով, զենքերե-
րներով* և այլ ապամական պատրաստություններով Թիֆլիսից գուրա
են եկել։ Վերահիշյալ խաները թշնամության մեջ լինելով լեզգի

* Ձենքեր — շարժելու և սեղմելու հատուկ երկաթյա աղեղ։

խառնակից Շեքսպիրի ստանդարտի մոտիվացմանը՝ Հաջի-Չելեբի անունով խառնի հետ, գնացել են դեպի Գենջե և այդ շրջանում կանգ առել։ Կարաջա-Դադի խառն Քյոյր-Քազիմ խառնը, Գենջեի խառնը՝ Շահվերդի և Ջավանշիրի հասարակության կառավարիչը՝ Սարիջալի-Փեհաճ անվամբ անձինք ստիպված են եղել հնազանդություն ցույց տալ Թեյմուրազ խառնին և վերահիշյալ Հաջի-Չելեբիից վրեժ լուծելու նպատակով միացել և շտապել են գնալ դեպի այդ կողմը։ Սակայն ջրերի հորդառատ լինելու պատճառով չեն կարողացել Կոյր գետն անցնել և կանգ են առել Բերդա կոչված վայրում։ Հաջի-Չելեբիի դեմ հաղթություն ձեռք բերելուց անհույս, նրանք այդ նպատակից հրաժարվել են և վերադարձել։ Թեյմուրազ խառն իրեն ենթարկված խառներին ամբաստանելով՝ բոլորին բռնում և բերում է Գենջեի մոտերը։ Գենջեի բանտում նրանց բանտարկելու նպատակով փորձում է քաղաք մտնել։ Սակայն Գենջեի բնակիչները՝ միանալով, կոչում և Թեյմուրազ խառնին հեռացնում են։ Այդ մասին տեղեկացնելով հիշյալ Հաջի-Չելեբիին, նրանից օգնություն են խնդրում։ Հաջի-Չելեբին լեզգի զինվորներով և գաղստանցի այլ քաջարի մարտիկներով շարժվում է և Կոյր գետի վրա կամուրջ կառուցելով արագորեն անցնում և Գենջեի մոտ, Յուզ-Թեփեղի կոչված վայրում անսպասելի կերպով հանկարծակի և ուժեղ հարձակում գործում վրացի զինվորների վրա և կոխվ սկսում։ Նրա առյուծանման լեզգի զինվորների հաղթանակը պարզ կերպով երևում է, Թեյմուրազ խառն և նրա ենթակաները վախից սարսափահար փախուստի են դիմում։ Լեզգիները վրացի զինվորների մեծ մասին սրի են քաշում և իրենց վրեժը լուծում։ Նրանց բոլոր թնդանոթները, զենքերեքները, վրանները և այլ ապրանքները կողոպտում և զրավում են։ Թեյմուրազի մոտ գերված բոլոր խառներին ազատ են արձակում։ Հաջի-Չելեբին Գենջեի խառնությունը նորից Շահվերդի խառնին թողնելով, ինքը հաղթականորեն վերադառնում է իր մայրաքաղաքը՝ Շեքսպիր ստանդակը։

Այս իրադարձություններից հետո Թիֆլիսի էյալեօլում ատրող թերաֆեմե ցեղերը, Թեմուրլիի և Հասանլուի ժողովուրդները իրենց կամքով և ցանկությամբ ենթարկվում են հիշյալ Հաջի-Չելեբիին։ Թեյմուրազ խառն և նրա որդին՝ հաշտվելով իրենց հասած դժբախտության հետ, մի քանի վիրավոր և ընկճված մարդկանց հետ, հազար զժվարություններով և տանջանքներով Թիֆլիս են հասնում և վերջին օրերում, իրենց գոռոզության և հպարտության պատիժը կրած լինելով, զոչում են։ Վախենալով, որ հիշյալ

Հաջի-Չելեբին կարող է իրենց վրա հարձակվել, նրանք սկսում են ուժեր հավաքել և պատրաստվել:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 275—276):

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Սեֆան ակչեսի (գործածվում է նաև «սեքման») — ենիշերիական բանակի [օջարի] որոշ մասը կոչվում էր «սեքբան», իսկ դրանց պետը՝ Սեքբան-բաշի: Սեքբան ակչեսի — սեքբաններին պետական գանձարանից հատկացված զուամար:

2. Էնջյումենի-Շուրա — էնջյումեն բառացի նշանակում է մեջլիս, ժողով, ընկերություն, խորհուրդ, էնջյումենի-Շուրա՝ Պետական խորհուրդ, պետական բարձրագույն խորհրդակցություն, որին հաճախ մասնակցում էր նաև Սուլթանը:

3. Սուլթան Մուրադ IV ժամանակ Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության դաշնագրի մասին 1049 թ. Մուհարրեմ ամսի 14-ին (1639), որը պատմության մեջ հայտնի է Kâsrî--Şirin Muahedesi անունով, խոսում է նաև պատմագիր Նալիման*, Կասրի-Շիրինի դաշնագրով Իրանի և Թուրքիայի միջև հաստատված սահմանները գրեթե անփոփոխ պահպանվել են մինչև օրս (ավելի ուշ Իրանը Անդրկովկասում իր գրաված որոշ մասերը զիջել է Ռուսաստանին):

Նաղիր-Շահի ժամանակ հաճախ կրկնվում՝ Սուլթան Մուրադ IV օրոք կնքված դաշնագրով որոշված սահմանների մասին (որոնք 1159 թ. կնքված դաշնագրին** ևս հիմք կազմեցին), որոշակի զեղափար տալու համար, մենք նպատակահարմար ենք համարում այդ դաշնագրի տեքստը ստորև բերել նույնությամբ***:

1049 թ. (1639 թ.) Սուլթան Մուրադ IV
սուլթանության ժամանակ Իրանի պետության հետ
կնքված կայսերական դաշնագիրը
հաշտության, խաղաղության ու սահմանների մասին:

Դաշնագրի սկզբում, ինչպես առհասարակ ընդունված էր այդ ժամանակ, երկարորեն հիշվում են Իսլամական կրոնին և նրա հիմնադրին վերաբերող փառալուսնություններ և Ղուրանից վերցված այբթներ, հետո օսմանյան սուլթանների հզորության և հարատևության մասին մակդիրներով շոտյված խոսքերը... Այնուհետև

* Տե՛ս «Թարիխի Նալիման»-ի վերջին հատվածը:

** Տե՛ս «Թարիխի Իզզի» 1159 թվականի դեպքերի վերնագրով հատվածը:

*** معاهدات مجموعہ، ایکنجی جلد، جوزؤ ۱، در سعادت ۱۲۹۴
صحیفہ ۲۱۰—۲۱۲.

ասված է՝ «Իրանի շահի կողմից Մուհամմեդ-Կուլիի միջոցով ուղարկված նամակը ստացված է և բովանդակությանը ծանոթացված, որից պարզվում է, որ Դուք [Իրանի Շահը] խաղաղություն և հաշտություն եք պահանջում: Իմ Մեծ վեզիրը, Արևելքի կողմի սերդարը և սիրահասակարը՝ Մուստաֆա փաշան Ձեր կողմից ուղարկված ներկայացուցչի հետ տեսակցելով հաշտության և սահմանների որոշման մասին բանակցել են...

Բաղդատի և Աղրբեջանի կողմերում գտնվող սահմաններից Ջեսարի և Բաղրանի անունով վայրերը պետք է պատկանեն մեր կայսերական կողմին, Միդելչին Կուսարայից մինչև Դերթենգե, Դերթենգե և Սերմիլ կոչված վայրը սահման պիտի համարվի և նրանց միջև գտնված դաշուերը միասին Մեր կայսերական կողմին պիտի պատկանեն: Դրանց մոտ գտնվող լեռը այն կողմ պիտի մնա. Դերեն և Դերթենգեն սահմանի սկիզբ ընդունելով, մեր կայսերական կողմին պիտի պատկանեն. Ջան աշիրեսների Զիաեղին և Հարունի անունով ցեղերը Մեր Մեծության կողմը պիտի լինեն, իսկ Բիրեն և Զերդուլին՝ մյուս կողմը պիտի մնան. լեռան վրա գտնված Զնչիր-Կալուսին պիտի քանդվի ու ավերվի և հիշյալ քանդված բերդի արևմուտքում գտնվող գյուղական վայրերը մեր կայսերական կողմին պիտի պատկանեն, իսկ արևելքում գտնվող գյուղական վայրերը՝ մյուս կողմին: Շեհրի Զորի մոտ՝ Զալեմ-Կալասիի այն կողմը գտնվող լեռան վերոհիշյալ բերդին նայող շրջակայքը մեր կայսերական կողմից պիտի գրավվի, իսկ Օրման-Կալասիի շրջակայքը [ենթակա] գյուղերով միասին մյուս կողմին պիտի պատկանի. Ջղան լեռնանցքը Շեհրի-Զորին իբրև սահման, Դըղջան և շրջակայքը Մեր կայսերական կողմից պիտի գրավվի, իսկ Մեհրիրանը շրջակայքով միասին մյուս կողմին պիտի մնա. Վանի սահմաններում Կոթուր, Մակու և Կարսի կողմում Մաղաղերդի [Մանաղկերտ] բերդերը քանդելու մասին երկու կողմից որոշում է ընդունված: Վերոհիշյալների մասին՝ ըստ վերև հիշված պայմանների և որոշումների, Ձեր համաձայն լինելը և հետ այսու պաշտոնական դաշնագիրն ու պայմանագրությունը պահպանվելով, անհրաժեշտ բարեկամություն և հոգատարություն ցույց տալու և մեր հավատքին հավատարիմ մնալու մասին հավաստիացում եք տալիս և նրա [դաշնագրի] խանգարումից և զրգումից զգուշանալու և խուսափելու մասին Ձեր նամակում բացատրում եք և խնդրում, որ Ձեր Մեծության կողմից ուղարկված կնքված գրությունը Մեր կայսերական կողմից ընդունվի: Սկզբից ի վեր «Խոստման իրա-

գործումը մեծության [վեհանձնության] ասպարեւոյցն է» սկզբունքի համաձայն, հատկապէս ժողովրդի ապահովության, երկրի և քաղաքների բարեշինության և հանգստության համար կնքված հաշտությունն ու ընդհանուր խաղաղությունը ընդունված է հետևյալ պայմանով. որոշված և սահմանված շրջանակներում և Մեր կայսերական կողմին, մեր արդարադատությամբ պահպանված երկրներին և քաղաքներին պատկանող վայրերից, դաշտերից և հողերից կրղբաշները պետք է ձեռք քաշեն [հրաժարվեն], թե բարեշեն և թե թափուր հողերը, իբրև լիվաներ և ենթակա վայրեր, Մեր վսեմության Բարձր դոան գրավման տակ պետք է գտնվեն: Հիշված հողավածներից բացի, Ախսխայի, Կարսի, Վանի, Շահրի-Ջորի, Բաղդատի, Բասրայի և այլոց սահմաններում գտնվող բերդերը, երկրները և նահյները, հողերը, դաշտերը, յեռները և բլուրները մշտն կողմի միջառման և հարձակման ենթակա չպիտի լինեն: Մեր Մեծ Նախնիքների Երջանիկ ժամանակներից Ձեր Նախորդներին ուղարկված պայմանագրի բոլոր պարզորոշ պայմանները պիտի հարգվեն: Ձեր խնամությունն առաջ գտնվող մի քանի ստոր և անարդ մարդկանց, Աստված մի՛ արասցէ, նվիրական շէյխերի և ճըղնավորների և այլ բնորոշ անձանց և մյուշթեհիդ իմամների մասին անարգական լեզու գործածելու արտոնություն չպիտի տրվի և պիտի արգելվի, ոչ մի կերպ չպիտի թուլատրվի, որպէսզի ընդունված հաշտության պայմանները հավիտյան պահպանվեն և ուժի մեջ մնան, Եթե միայն Ձեր կողմից խաղաղության և բարեկամության հակառակ, տարածայնության և հակառակության պատճառ եղող անպատշաճ ընթացք ցույց չարվի և երևան չգա: Մեր փառապանծ փաղիշահության կողմից ևս վերև հիշված պայմանները պիտի հարգվեն: Ձեր երկրի և ժողովրդի վրա հարձակում չկատարելու համար, Ձեր ուղարկած զրության [պայմանագրին] իբրև պատասխան սուլթան անկեղծությամբ լի կայսերական զրությունը կազմված և զրի է առնված, որպէսզի մեր միջև թշնամությունը վերացվի և անկեղծությունն ու բարեկամությունը ամրապնդվի: Ձեր հարգելի սեֆիրը (ղեսպանը, արժանացել է մեր փաղիշահական տեսակցությանը և իր ազնվականությունն ու կատարելությունը ըստ արժանվույն ասպարեւոյցելուց հետո, Մեր վսեմության թուլտվությամբ Ձեզ մոտ վերադառնալու իրավունք է ստացել: Մեր կայսերական նամակը Ձեզ հաղորդելու համար նշանակված իմ Բարձր և Երջանիկ դոան մյութեֆերիբաներից Մուհամմեդ Մյութեֆերիբան

նրա հետ միասին ճանապարհ ընկավ... [սույն դրությամբ] զովեղ
Շեվչևալ ամսի սկզբին 1949 թ.:

4. Մեշկյան — (շեյն րաոից) շեյնություն, թեթի շեյնություն: Առհա-
տարակ դորժ է անվում Մեշկյանի-իսլամիյե՝ Շեյն-ուլ-իսլամության իմաստով:
Սկզբում այս իսլամական-շարիաթական պաշտոնը «Բաշ մյուֆթիլիք» անունով է
կազմակերպվել և ի վերջո «Ուլեմա» դասի ամենաբարձր և հեղինակավոր Շեյն-
ուլ-իսլամության աստիճանին է հասել:

ՎԱՍՐՖ, XVIII ԴԱՐ

«Թարխիսի-Վասրֆի» հեղինակը, Ռեհս-ուլ-Քյուլթթար¹ Բաղդադ-ի-Ահմեդ էֆենդին, թուրք պատմագրության մեջ հայտնի է Վասրֆ անունով: Ծննդյան թվականը հայտնի չէ*, մեռել է 1221 թ. (1806): Վասրֆը, իբրև Ռեհս-ուլ-Քյուլթթար, հասել է պետական բարձր աստիճանի^{**}, նա շուրս անգամ պատմագիր-տարեգիր է նշանակվել և գրել է Օսմանյան պետության պատմությունը 1168 թ. մինչև 1188 թ. (1755—1788) և 1203 թ. մինչև 1209 թ. (1788—1794) այսինքն 26 տարվա պատմություն: Բերև տարեգիր («Վակաանյուվիս») 19-րդ տեղն է բռնում: Վասրֆի պատմության առաջին մասը (1168—1188) հասնում է մինչև այն թվականը, որից հետո շարունակում է հայտնի թուրք պատմագիր Ջելդեթ-Փաշան՝ իր 12 հաւորից բաղկացած «Թարխիսի Ջելդեթով»:

Թուրքական տարեգիրներից Չեշմի-Չաղե-էֆենդիի (մեռել է 1184 թ.), Մուսա-Չաղեի (մեռել է 1186 թ.) և Բեհշեթի էֆենդիի գրի առած պատմությունները (փոքր չափով) փոխանցվել են Վասրֆին: Այդ երեույթը, աչինքն պատմության որոշ նյութերի փոխանցումը, հաճախ է կրկնվում թուրք պատմագրության մեջ:

Վասրֆը, իր «Պատմության» I հատորի առաջաբանում այդ մասին հիշում է և ասում, որ ինքը ստիպված է եղել իր նախորդների գրի առած պատմությունները, բովանդակության և լեզվի տեսակետից վերանայել, ստուգել և լրացնել: Սրանով Վասրֆը կազմել

* Թուրք պատմագիրների և առհասարակ գրականագետների և պետական բարձր պաշտոնյաների ծննդյան թվականը հաճախ նկատի չի առնվում. հիշվում է միայն մահվան թվականը:

** Վարել է մի շարք կարևոր պետական-դիվանագիտական պաշտոններ՝ 1186 թ. (1772) Իսխարեստում թուրք-ոսմանյան խաղաղության կոնֆերենցիայում թուրքական պատգամավորության քարտուղարի պաշտոնը, 1203 թ. (1788) մասնակցել է Մադրիդի Արտակարգ միսիային, 1206 թ. (1791) ողես-Բուրբուական խաղաղության պայմանների բանակցությանը, 1220 թ. նշանակվել է Ռեհս-էֆենդի և այլն:

ձ, իր պատմության I հատորը: Առաջարկում հետևում է, որ այդ հատորին իբրև հավելված էնվերթ-էֆենդիի գրի առած դեպքերը նորից ստուգել և շարադրել է և այդ կերպով 1183 թ. սկսած իբրև «Վալիաա-նյուվիս» կազմել իր «Պատմության» II հատորը: Վասըֆիի իբրև տարեգրի, պաշտոնի ընդմիջումները բացատրվում են նրա այլ պետական պաշտոնների նշանակումով: Բուրք պատմագիր-տարեգիրների շարքում Վասըֆը գրավում է կարևոր տեղ: Նրա լեզուն բավականին խրթին է, պատմությունը՝ տարեգրային: Մեր ձեռքի տակ եղած «Վասըֆի պատմությունը» տպագրված է Ստամբուլում 1243 թ. (1827): Վասըֆն էլ ինչպես թուրք պատմագիրների մեծ մասը, մանրամասնորեն զբաղվում է Օսմանյան պետության եվրոպական մասի դեպքերով, գլխավորապես պատերազմական գործողություններով և շատ քիչ ուշադրություն է դարձնում Արևելքին՝ Անադոլուին:

Վասըֆից թարգմանում ենք ՚մի քանի նյութեր, որոնք որոշ չափով կապված են Անդրկովկասի ժողովուրդների՝ հայերի և վրացիների և կովկասյան այլ ազգությունների պատմության հետ:

«ԱՐԲԻՆԻ ՎԱՍԸՖ» تاريخ واصفى

1171 թվականի (1757) դեպքերից

Ռայաների հագուստի կառնոն

Ստամբուլում տպրող հույն, հայ և հրեա ցեղերը (թալֆաները) իրենց հագուստներով անցել էին շարիաթի սահմանը (կարգը խանգարել էին): Այս պատճառով հույն և հայ պատրիարքները և հրեա ցեղի հասարակական պետերը հրավիրվեցին Չավուշ-Բաշի-Աղա-ւի² օղան՝ և նրանց հայտնվեց առաջվա նման հագուստները կարգի բերելու մասին տրված փաղիշահական բարձր հրամանը. միաժամանակ հայտնվեց, որ այդ կարգի խանգարումը ենթակա է խիստ պատժի:

1172 թվականի (1758) դեպքերից

Սվազի և էրգրումի էյալեքների լեզգիների մասին տրված պաշտոնը

Լեզգի ցեղը, չնայած որ իսլամական ժողովրդից էր, սակայն ո՛չ Օսմանյան կառավարությանն էր հպատակություն ցույց տալիս և ո՛չ էլ սահմանակից Իրանին: Մշտապես անհնազանդ դրության

մեջ լինելով, գողութեան առիթներ էին գտնում և այդ կերպով երկու կողմի սահմաններին վնաս պատճառում: Նրանք կայսերական [երկրի] սահմանների վրա ասլրող ռայաների նկատմամբ էլ բռնություններ էին կատարում և թալանում, քշում-ստանում նրանց անասունները: Այս մասին տեղեկություններ էին ստացվում վիլայեթներից: Այդ երևույթը պետության ղեկավարներին հայտնի էր: Կարգ ու կանոնի պահպանության անհրաժեշտությունը պետության քաղաքականության հիմքը հանդիսանալով, սահմանների պահպանության և շարագործների հեռացման մասին կայսերական հրովարտակով Սվազի և էրզրումի էյալեթներին պաշտոն և Իրանյան երկրի վրա շահարձակվելու մասին ցուցմունքներ տրվեցին:

(«Թարիխի-Վասըֆ», հատ I, էջ 99):

1173 թվականի (1759) դեպքերից

Ջըլդրի դեպքերը

Ջըլդրի էյալեթում իշխող Վեզիր-էլհաջ-Ահմեդ փաշան, որը ծագումով Ախասխացի օջաքներից⁴ էր, կարճատև բախտի բերումով, առժամանակ վեզիրության աստիճանով Ջըլդրի էյալեթում վալի և ժողովրդի գործերի կարգադրիչ էր եղել: Ժամանակի ընթացքում [փաշան] իր կարողության [հարստության] քսակը մեծացնելու նպատակով, իր ադահության ցանկությունն ու կիրքը օրըստօրե ավելի ուժեղացնում էր: Նա, առանց նկատի առնելու դործի վախճանը, բռնել էր ապստամբությունների ճանապարհը իր ազդեցության շրջանակը ընդարձակելու և ավելի մեծ քանակությամբ հարստություն ձեռք բերելու ձգտումով, բանակցության մեջ էր մտել լեզգի ավազակների հետ Վրաստանի վրա հարձակվելու համար: Նրա այդ վատթար նախաձեռնությունը լեզգի ցեղի ցանկություններին և նրանց նպատակներին ըստ ամենայնի համապատասխանում էր: Այդ պատճառով էլ նրանք [լեզգիները] ձեռնարկեցին վերոհիշյալին [փաշային] խաբելու և նրան մոլորեցնելու գործին:

Վրաստանի բնակիչները երկար ժամանակից ի վեր Օսմանյան պետության ռայաներ են եղել, հպատակություն և հավատարմություն են ցույց տվել: Առանց պատճառի նրանց յշտացնելը Նորին Վսեմություն փաղիշահի կամքին հակառակ էր: Վերոհիշյալը [փաշան] մեծաթիվ զորքով նրանց վրա շարժվելով՝ բազմաթիվ մարդիկ

կոտորեց ու ոչնչացրեց և մեծ վնասներ պատճառեց: Չնայած ոչ-
նման քայլեր անելուց հրաժարվելու մասին նրան ցուցմունքներ
տրվեցին, սակայն նա մի շարք անհիմն պատճառներ ցույց
տվեց: Նրա օրըստօրե ավելացող խռովարարական [ապստամ-
բական] շարժումները փաղիշահին հայտնի դարձան [էլհաջ-Ահմեդ
փաշան] Ջըլդրի էյալեթից հեռացվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց
Պիարբեքիրի նախկին վալին՝ Վեդիր-Իբրահիմ-փաշան: Պաշտո-
նազուրկ եղած Ահմեդ փաշային հայտնվեց, որ նրան մի պաշտոն
պիտի տրվի և ինքը պետք է փնտ գեպի Անադոլու: [Փաշան] ստիպ-
ված եղավ կայսերական բարձր հրամանին ենթարկվել և Ախաս-
խայից դուրս դալով մի քանի կոնաք հեռանալուց հետո, առանց
դործի վախճանը նկատի առնելու, իր երեք մարդկանց հետ փա-
խուստի դիմեց: Նրբ այդ մասին իմացավ նրա մյուրաշիրը* Կա-
փուջի-Բաշի-էբդալ-Մուհամմեդ-Ալան, շրջակայքը մարդիկ ուղար-
կեց և հիշյալին բռնել տալով անմիջապես գլխատել տվեց և նրա
կտրված գլուխը ուղարկեց Ասիիանե (Ստամբուլ):

(«Բարիխի Վասըֆ», հատ. II, էջ III):

1178 թվականի (1764) դեպքերից

Վրաստանի արշավանքի սկիզբը

Սոսկովները (ռուսները) Գիլանի և Դերբենդի գրավումով ար-
դեն մոտեցել էին Վրաստանին [սահմանակից էին]: Կրոնի [դա-
վանանքի] ընդհանրություն և կենցաղի համապատասխանության
բերումով, նրանց միջև համաձայնություն և գործակցություն ըս-
տեղծված լինելու փաստը կասկածից դուրս էր: Բացի այդ, կարիք
եղած դեպքում, զորքով, ռազմամթերքով և դրամով օգնելու մասին
[ռուսները] խոստումներ էին տվել: Նրանք պայմանավորվել էին
այդ գաղտինքը խիստ կերպով պահել: Վրաստանի ժողովուրդը
մոսկովների [ռուսների] այդ վտանգավոր խոսքերին հավատալով,
Ջըլդրի վալիներին դիմադրություն էր ցույց տալիս և ամեն տարի
իրենց տվածը [տուրքերը] երբեմն պակաս և երբեմն էլ լրիվ տալով,
սկսել էր ձգձգել և ի վերջո տուրքերի վճարումը բոլորովին մեր-
ժելով, հրաժարվել էր հնապանդությունից և թշնամական դիրք բռնել:
Սահմաններից ստացված զրույթյուններով այդ իրողությունը

* Մյուրաշիր—պետության հրամանները հաղորդող և գործադրող ղա-
սուս և աաշտոսյա:

պարզված լինելով, նրանց այդ գոռոզությունը . զսպելու համար, Տրապիզոնի վալին՝ Վեդիր-Արդուլ-Ռահման փաշան մեծաքանակ զինվորներով նրանց վրա [վրացիների վրա] ուղարկվեց: Երբ վերոհիշյալը Վրաստան եկավ, ժողովուրդը փախավ Բարձրը և անմատչելի լեռները: Շատ շանցած ձմեռվա ցրտերը սկսեցին և վերոհիշյալը [փաշան] որոշեց հետ վերադառնալ և մեծ դժվարություններով և նեղություններով կարողացավ հասնել Չըլլըրի էյալեթը: Վրացիների հետապնդումը և ձմեռվա սաստիկ ցրտերը իսլամական զինվորներին մեծ վնասներ պատճառեցին:

Վերոհիշյալ երկրում [Վրաստանում] տուաջացած խռովության վերացումը Նորին Վսեմություն փադիշահի ցանկությունն էր: Նկատի ունենալով, որ Չըլլըրի վալին՝ Վեդիր-Հասան-փաշան այդ երկրին ուրիշներից ավելի լավ էր ծանոթ, միաձայն որոշումով սերասքերիությունը նրան տրվեց և այդ մասին տրված փադիշահական հրովարտակը նրան ուղարկվեց: Միաժամանակ նրա տրամադրության տակ դնելու համար զինվորներ և պաշարեղեն պատրաստվեց և առաջիկա գարնան վերոհիշյալ ցեղի [վրացիների] վրա ուղարկելու մասին էլ փադիշահական հրամանագրում առանձնապես նշվեց:

(«Թարիխի Վասըֆ», հատ. II, էջ 121):

1181 թվականի (1767) դեպքերից

Ահապետի շարժումը Վրաստանում

Վերևում հիշատակվեց, որ սրանից առաջ, որոշ խնդրանքների ընդլայնություն էր տրվել և Վրաստանում կարգը պահպանելու համար Չըլլըրի վալին՝ Վեդիր-Հասան փաշայի բոլոր պահանջները բավարարվել և նրան սերասքերության հրովարտակ էր շնորհվել: Նա, իր տրամադրության տակ եղած հետևակ և հեծյալ զինվորներով և Տրապիզոնի ու Սվազի էյալեթների զինվորներով Չըլլըրից շարժվել էր Վրաստան և հաղթանակի դրոշակը ծածանելով ուղղվել էր Վրաստանի հյուսիսում գտնվող Գուրելի երկիրը [Գուրիա]: Մի երկու բերդի բնակիչներ ստիպված եղան իրենց հանքանքների համար թողություն խնդրել: Նրանց խնդրանքը ընդունվեց, իսկ [իշխանը] իշխողն իր ստոր անձը ազատելու համար փախավ: Հիշյալ բերդերին սահմանակից Յորի բերդի վրա ապստամբական դրոշ բարձրացրած լինելու և բնակչությունը դիմադրություն ցույց տալու համար, դրանց մեծ մասը սրի անցկացվեց և

«Մնացածները գերի վերցվեցին: Բերդի պահպանության համար բա-
 վականաչափ զինվոր նշանակվեց և թնդանոթներով ու այլ ռազմա-
 մթերքով ապահովվեց: Այդ ժամանակ Օդեշի⁵ մյուսաբարիֆը՝
 Դադիանն էլ գլուխ ծռեց և հպատակություն հայտնեց: Նա, բա-
 նակը անհրաժեշտ պաշարներով և պիտույքներով ապահովելու
 մասին պայման կապեց: Սրանից հետո վրացիների ամենից ավելի
 վստահացած և նրանց հենարանը հանդիսացող Սիւանշո բերդը
 հաղթական բանակի ուժի առաջ խոնհարվեց և նրա պաշտպանու-
 թյունը հանձնվեց Աշըր-Բաշի իշխող [մելիք] նշանակված Թեյմու-
 բադին: Դյուլերի լինակիչներն էլ Թեյմուրազին հպատակվեցին
 և բանակի կործանիչ հարվածից պաշտպանվեցին: Այս բարե-
 բախտ տարում վերոհիշյալ սերասքերը հաղթանակներով բա-
 վականանալով, հաջորդ դարձան վրացիներին Օսմանյան պե-
 տության հզորությունը ցույց տալու նպատակով, այդ շրջանը
 ձմեռանոց ընտրելու մասին հաղթական բանակի պարագլուխ-
 ների հետ համախոհ, վաղիշահական կառավարությանը խնդիր
 ներկայացրեց և հավանություն խնդրեց: Այդ շրջանում ձմե-
 ռելու խնդիրը ընդունվեց ու հաստատվեց և այդ մասին տրված
 արտոնագիրը և կայսերական հրամանը նրան ուղարկվեց: Գար-
 նան սկզբին Սերասքեր փաշան ձմեռանոցից շարժվեց, իր վրան-
 ները հաստատեց Բաղդադի⁶ բերդի առաջ և բանակի ղեկավար-
 ների [պլինավորների] հետ խորհրդակցելով, բանակի բոլոր ղեկա-
 վարները համաձայն գտնվեցին, որ Վրաստանում կարգ ու կանոնի
 հաստատման համար անհրաժեշտ է Սալումանի կողմից որպես
 ամրակուռ մայր ընտրված Սեվիր՝ բերդի դրավումը և ավազակներ
 ոչնչացումը: Հետևաբար որոշվեց՝ ղեկի այդ կողմը ճանապարհ
 բաց անել, ճանապարհին վերոհիշյալ ավազակին հպատակվողների
 տները այրել և նրանց ընտանիքներին ու երեխաներին գերել և տա-
 նել, իսկ հպատակություն ցույց ցուցողների նկատմամբ մեղմություն
 և օժանդակություն ցույց տալ:

Երբ վերոհիշյալ բերդը հասան, շնայած որ նրա ամրակուռ
 լինելը պարզորոշ էր և նրա նվաճումն ու դրավումը անհնար էր հա-
 մարվում, սակայն Աստուծո ապավինելով՝ ձեռնարկեցին նրա պա-
 շարմանը, հարմար վայրերում թնդանոթներ և խումբարներ [կում-
 բարա] դրին, պետության ուժին և հզորության համաձայն ամեն
 կողմից ռազմական գործիքները գործի դրին և կրակ բաց արին:
 Պաշտպանության 29-րդ օրը պարսպի աշտարակի վրա «ամանի»
 ձայները ղեկի երկինք յարձրացան: Նրանց խնդիրքը ընդունելի

համարելով՝ բերդը հանձնվեց նոր Մելիքին — Թեյմուրազին և բերդի պաշտպանության համար անհրաժեշտ կարիքներ լրացվելուց հետո հաղթական բանակի համար իրեն հանգստյան վայր ընտրվեց Քութաչիսի բերդը*։ Վրացի երևելիները [ավագանին] բերդից մեկ ժամ հեռավորության վրա մի վայրում հավաքվելով, խնդրեցին, որ բանակի կողմից մի քանի մարդիկ ուղարկվեն իրենց խնդիրը լսելու համար։ Սերասբեր փաշան, վրացիների մոտ ուղարկեց բանակում եղող նորին Վսեմություն փաղիշահի քեթխուգա Իբրահիմ Աղային, իր քեթխուգա և կափուջի-Բաշի էլհանջ-Մուհամմեդ բեյին, բանակի կազմի Իսմայիլ-էֆենդուն և բանակի Աղային։ Վերոհիշյալները [վրացիները] բոլորը միաբերան հայտնեցին, որ իրենք ընդունում են հպատակության լուծը և հակառակությունից և ապստամբությունից հրաժարվում։ Սրանից առաջ տեղի ունեցող անախորժ դեպքերի պատճառն այն է եղել, որ իրենք Սալոմանի բռնությունների տակ ընկճված են եղել, իսկ այժմ նրա փախուստով այդ անպատեհությունը մեջտեղից վերացվել է։ Նրանք ասացին՝ «Մենք բոլորս Օսմանյան պետության հավատարիմ ծառաներն ենք։ Եթե մեր կատարած ոճրագործությունը ներման արժանանա, մենք հպատակության սահմանից դուրս չենք գա և այլ կերպ մի քայլ անգամ չենք կատարի։ Սալոմանի այս կողմերում երևալի այլևս անհնար է։ Մեր երկրի կարգ ու կանոնին օժանդակելու համար նվաճված Սելիթ բերդը պետք է հանձնել նոր Մելիքին, իսկ երբ իսլամական բանակը այս շրջանից հեռ քաշվի, հավանական է, որ նա [Սալոմանը] մի տեղից դուրս կգա։ Այդ պատճառով անհրաժեշտ է Օսմանյան կառավարական բանակի օժանդակությունը, նրա վրա հարձակվելու համար։ Հետևաբար, միայն այս նպատակով անհրաժեշտ է կարգադրել, որ Զանկի մուհամմադ** էլհանջ-Ալի-բեյը, որոշ բանակության զինվորներով, Քութաչիսում ձմեռի Ակներեն է, որ այդ հանգամանքը պատճառ կհանդիսանա իրկրում կարգն ու կանոնը ապահովելու և մեր ուժը դրսևորելու համար»։ Այս իմաստով նրանք իրենց խոսքերը ասացին և այդ խնդրանքը հայտնելու և զեկույցելու համար իրենց գլխավոր վարդապետ-կաթոլիկոսին բոլորի կողմից ներկայացուցիչ նշանակեցին և բանակատեղը ուղարկեցին։ Դիվան կազմվեց և բոլորի ներկայությամբ վերոհիշյալ վարդապետը զեկույցեց իրենց հպատակության ու հնազանդության

* Ինտերում «Քութաթեն» բերդը։

** Մուհամմադ — պետության եկամուտները հավաքող պաշտոնյա։

մասին, Բանակի ղեկավարների համաձայնություններ և թույլատվու-
թյամբ նրանց խնդրանքը ընդունվեց և վերոհիշյալ բերդը հանձնվեց
նոր Մելիքին։ Այդ խոստումների և պայմանների մասին նրանցից
մուրհակներ առնվեցին և վստահության համար հիշյալ Մելիքին
պատանդներ տվին։ Նա էլ [Մելիքը] իր կողմից վստահություն ցույց
տալու համար, իր ընտանիքն ու երեխաները Քութայիսի բերդում
սպասանդ տվեց։ Հիշյալ մի քանի 3000—4000 զինվորներով, Քութա-
յիսի բերդում ձմեռելու համար բնակություն հաստատեց։ Սերաս-
բեր փաշան վերադարձավ իր իշխանության կենտրոնատեղը՝ Ախա-
սխա։ Հիշյալ մուրհակները հանձնվեցին կափըջիների քեթխուղա
Իրահիմ-Աղային և ուղարկվեցին բարձր կառավարությանը։

Վերոհիշյալ սերասբերին հայտնվեց, որ Սալումոնի կենդանի
մնալը Վրաստանում կարգ ու կանոնի խանգարման իսկական
պատճառն է հանդիսանում և փաղիշահի վերջնական ցանկությունն
է, ինչ ձևով էլ լինի, հիշյալին [Սալումոնին] ձևոր բերել։ Միաժա-
մանակ հայտնվեց, որ Վրաստանում հաստատված կարգն ու կա-
նոնը առայժմ ընդունելի է և հաստատվում է։

(«Խարիխի Վասըֆ», հատ. II, էջ 181—182)։

1182 թվականի (1768) դեպքերից

Վրաստանի նախկին իշխան՝ Սալումոնի հնազանդությունը

Վրաստանի երկրում գտնվող մի քանի բերդեր՝ քանդված և
ավերված լինելով, դրանց վերականգնման և նորոգության համար
Չըլդրի վալին իր քեթխուղային և երկրի երեւելիներից մի քանի
մարդկանց էր [նշանակել]։ Երբ այդ մարդիկ Բաղդադիկ բերդն
էկան, ապստամբության դրոշակ բարձրացրած և թշնամության և
ավազակության անելանելի ճամփու մեջ մոլորված Սալումոնը եկավ
հիշյալների մոտ և հայտնեց, որ իր պապերից սկսած ինքը Օսմա-
նյան պետության ծառան է եղել, նրա գթության և շնորհների հա-
մար երախտապարտ է։ Նա միաժամանակ հայտնեց, որ իրեն վե-
րագրված հանցանքների պատճառն է հանդիսանում Չըլդրի վալիի
(սպանված Վեղիր-Ահմեդ ֆաշայի) անձնական թշնամությունը։
Հայտնելով այդ մասին, նա խնդրեց, որ ըստ առաջնույն, Վրաս-
տանի կառավարությունն իրեն շնորհվի, իր նախորդի ժամանակ
տեղի ունեցածի նման, ինքը արգելք չպիտի լինի ստրուկների
առևտրին և ամեն կերպ նրանց գոհ թողնելու պատճառներ

սլիտի դտնիւ Վրաստանի ռայաներին մոլորեցնող և «էֆրենջի»¹⁰ (ֆրանսիական, կաթոլիկական) ծիսակատարությունները ներմուծելու ջանքեր դործ դնող կաթողիկոսին (անհրաժեշտ է) երկրից հեռացնել և հեռավոր տեղում տքսորել: Սևիիր բերդը կամ պետք է քանդել, կամ Օսմանյան կառավարության կողմից սլիտի պաշտօնանվի և կամ թե պետք է թույլ տալ իրեն զրավելու: Եւրոմ տեղի ունեցող խռովության կապակցութեամբ ռայաներն անկարող են իրենց պարտքերը հատուցանել, զրա համար էլ պետք չէ, որ պարտատերերը իրենց վաշխառուական տոկոսները պահանջեն և ռայաներին նեղութիւն պատճառեն: [Փաշայի ուղարկած] պաշտոնյաները Սալումոնի աշտ պալմանները և նրա հպատակութեան և համարտարմութեան խոստումները հայտնեցին վերոհիշյալ վեզիրին, նա իւ այդ բոլոր կետերը խորհրդակցութեան զրեց և երկրի քալանթարներին համաձայնութեամբ, այդ մասին հայտնեց պետութեան կենտրոնին: Որոշվեց Սևիիր բերդը քանդել, Մոսկով վարդապետին՝ րանտարկել Հիսնիքեֆ բերդում և [Սալումոնի] ալ խնդրանքները ընդունելով, նրան ըստ առաջնույն, Վրաստանի իշխան նշանակել:

Այդ մասին նրան փաղիշահայան հրովարտակ շնորհվեց:

(«Ռարիւի Վասըֆ», հատ. II, էջ 202—203)։

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ռեյիս-ուլ-Քյուքար—հին թուրքական պետական տերմինով հաճախ դործ է ածվում նաև «Ռեյիս-էֆենդի»։ քառացի նշանակում է քարտուղարներէմեծ (պետական քարտուղար)։ Բարձրագույն դասի մինիստրներից էր, որը վարում էր Արտարին Գործերի մինիստրի պաշտոնը։ Հետագայում Ռեյիս-ուլ Գյուլթար և Ռեյիս-էֆենդի տերմինները փոխարինվեցին «խարիջիէ-նազրրի» (Արտաքին Գործերի մինիստր) տերմինով։

2. Չավուշ-Բաշի—Աղա կամ Չավուշ-Բաշի—Չավուշ էին կոչվում փաղիշահի պետական բարձր հիմնարկությունների և աստիճանավորների տրամադրութեան տակ ծառայող համահարկի (հրամանատար սպա) աստիճանով սպաները։ Չավուշ-Բաշի, կամ Չավուշ-Բաշի-Աղա՝ շավուշների պետը, գլխավորը։

3. Ողա—քառացի նշանակում է սենյակ։ դործ է ածվում տարբեր իմաստներով—գրասենյակ (ստեղծական), զյուղերում հյուրերին բնդունելու հատուկ սենյակ։ Ննիշերիների կազմակերպության մեջ դործ էր ածվում գումարտակի կենտրոնի, զորանոցի իմաստով։ Այդ օղաներում սպաներին հատուկ խոհանոց և առանձին տնդեր կային։ Պատերազմի ժամանակ ննիշերիական օղաները մեծ և կոորածն վրաններ էին և նրանցից ամեն մեկը ուներ իր գումարտակին կամ վաշտին հատուկ նշաններ։

4. Օջաւ-Օջախ, կրակ վառելու տեղ, մեծ ընտանիք, գերդաստան: Ռազմական իմաստով՝ կանոնավոր զինվորական մաս,— ենիշերիների օջաքը: «Օջաք-խալքը» էին կոչվում թուրքական հետիոտն զինվորները, իսկ հեծյալները՝ «Բեկոյ-յուք-խալքը»:

5. Օղեշի—Մեգրելիան կոչվում էր նաև Օղեշի:

6. Ռադլատչիկ — Արևմտյան Վրաստանում Բաղդասար բերդը, որը օսմանցիները անվանել էին Բալդատչիկ (չիկ՝ փոքրացուցիչ մասնիկ է), ներկայումս կոչվում է Մայակովսկի:

7. Սևիբ բերդ—գտնվում է ներկա Չխաթուրայից ոչ հեռու:

8. Աման—բացականչություն է, գործ էր անվում օգնություն, ներողություն խնդրելու իմաստով: Երբ պարտվողը «աման»-ով դիմում էր հաղթողին, դա նշանակում էր, որ նա հանձնվում, անձնուտուր էր լինում: Հաճախ գործ է անվում՝ բերդը «ամանով» հանձնվեց:

9. Կափըչիներ Լեթիսիա—Կափըչի՝ բառացի նշանակում է դռնապան: Կափըչի բաշի էին կոչվում փաղիշահական արքունիքի փոքր աստիճանավորները, իսկ կափը-քեթիուդասի կամ կափըչիների-քեթիուդան վիլայեթներում փաշաների գործակատարն էր կամ փաղիշահական գործերը կարգավորող հատուկ պաշտոնյա:

10. Էֆրենչի—հայտնի թուրք բառարանների հեղինակը՝ Շեմսեդդին Սաֆիի ասելով «Էֆրենչ» բառը (որը Franc բառի աղավաղված ձևն է հավանաբար)՝ կազմվել է միջին դարում և գործ է անվել ֆրանսիացի և առհասարակ եվրոպացի իմաստով. այսպես, «Թարիխի—Էֆրենչի», «Լիսանի էֆրենչի»—եվրոպական պատմություն, եվրոպական լեզու իմաստով է գործ անվում: Տվյալ դեպքում «Էֆրենչի-ծիսակատարություն» գործ է անվում կաթոլիկական դավանանքի իմաստով:

ش. سامی: «قاموسی ترکی»، درس‌مادت، ۱۳۱۸، صفحه ۳۶.

ՋԵՎԴԵԹ՝ՓԱՇԱ (ԱՀՄԵԴ-ՋԵՎԴԵԹ) — جودت باشا

XVIII դար

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԴԵԹ» — تاريخ جودت

(1188—1241 pp., 1774—1825 pp.)

Ահմեդ-Ջեվդեթ փաշան, որը հայտնի է նաև Հաջի-Իսմայիլ-Ջադե ազգանունով, թուրք պատմագիրների շարքում դրամում է շատ կարևոր տեղ։

Նրա կենսագրական տեղեկությունների մեջ ծննդյան թվականը որոշակի չի ցույց տրվում, սակայն, հավանաբար ծնվել է XIX դարի 2-րդ տասնամյակին, քանի որ նա մահացել է մոտ 80 տարեկան հասակում 1312 թ. (1894)։

Ապրելով և կրթություն ստանալով Ստամբուլում, Ջեվդեթ փաշան, իբրև պետական բարձրաստիճան աշխատակցություն, մոտիկից և ակտիվորեն մասնակցում է այդ շրջանի [XIX դարի] Օսմանյան կառավարության պետական-վարչական, քաղաքական-դիվանագիտական, կուլտուր-կրթական ասպարեզների բաղմատե-սակ գործերին։ Միայն նրա ծառայությունների և վարած պաշտոն-ների թվարկումը ցույց է տալիս, թե որքան ընդարձակ և բազմա-կողմանի է եղել Ջեվդեթ փաշայի գործունեության պետական աս-պարեզը։ Մոտ 50 տարի նա ծառայել է պետական տարբեր բարձր հիմնարկություններում։

Վալիի պաշտոնով ծառայել է Ադանայում, Հալեպում, Մարա-շում և Սուրիայում։ Վարել է մի շարք մինիստրություններ՝ հան-րային կրթության (4 անգամ), Արդարադատության (4 անգամ), Ներքին գործերի, Առևտրի և էվլաֆի Ջեվդեթ փաշայի պետական ծառայությունների մեջ կարևոր տեղ էր ընդունում նրա մասնակցու-

թյունը տարրեր վարչական-օրենսդրական հանձնաժողովների և խորհուրդների մեջ՝ երկրում ռեֆորմներ մտցնելու կապակցությամբ («Թանգիմաթի» նախապատրաստությունները)։

Այդ բոլոր պատասխանատու աշխատանքները չեն խանգարել նրան զբաղվել նաև դրականությամբ։ Ունի բանաստեղծություններ, լեզվի և բերականության վերաբերող հեղինակություններ և այլն։

Իբրև պատմագիր, Ջելզեթ փաշան, ինչպես ասացինք, բռնում է խիստ կարևոր տեղ։ Նա եղել է պաշտոնական տարեգիր («Վա-կա-նյուլիս») և այդ պաշտոնում ծառայել է 1270—1273 թթ. (1853—1856)։

Նրա պատմությունը—«Թարիխի Ջելզեթ»-ը բաղկացած է 12 ստվար հատորից և ընդգրկում է 53 տարվա պատմություն հիշրի 1188 թ. մինչև 1241 թ. (1774—1825), այսինքն XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին քառորդը։ Ըստ կարգի, Ջելզեթ-փաշան 27-րդ տարեգիրն է Օսմանյան կառավարության պաշտոնական տարեգիրների շարքում։

Ջելզեթ փաշայի «Պատմության» ընդգրկած ժամանակաշրջանը զուգահեռում է պատմական խոշոր, համաշխարհային նշանակություն ունեցող դեպքերի, ինչպիսիք են Ֆրանսիական Մեծ ուղեցիան և նրա հետ կապված բաղձաթիվ դեպքերը, եվրոպական երկրների, ինչպես նաև Օսմանյան պետության ու Ռուսաստանի միջև տեղի ունեցող պատերազմները և այլն։ Այդ բոլոր դեպքերին Թուրքիան այս կամ այն չափով մասնակցել է։ Թուրքիան իբրև Մերձավոր Արևելքի խոշոր իսլամական պետություն, այդ ժամանակամիջոցում ապրում էր իր քայքայման և կաշմալուծման ամենածանր շրջանը։ Պետության եվրոպական մասում՝ Ռումելիում, նրա «կալվածները» աստիճանաբար կրճատվում էին, բալկանյան ազգությունների մեջ զարգանում էր ազատագրական շարժումը։ Թուրքիան ապրում էր կրիտիկական վիճակ։ Ենիչերիների անկարգությունները, բանակի լրիվ քայքայումն ու ալլասերումը, էյալեթներում, մասնավորապես Արևելքում, վեզիրների, փաշաների, մյութասարրիֆների և այլ պետական պաշտոնյաների հաճախադեպ ապստամբությունները և իրար դեմ մղած պատերազմները, թափառաշրջիկ և անհանգիստ աշիրեթների, ցեղերի անվերջ խլրտումները, թալանն ու կողոպուտները (մասնավորապես քրդարևակ վայրերում և Իրանի սահմաններում), երկիրը հասցրել էին կործանման վիճակին։ Պարզ է, որ ներքին և արտաքին այդ խոշոր և ծանրա-

կշիռ դեպքերը Օսմանյան կալսրության սահմաններում ապրող սղ-
զությունների, մասնավորապես քրիստոնյա սղզությունների (հա-
յեր, հույներ և այլն) դրությունը դարձրել էին կրիտիկական և
ահավոր:

Ահա, խիստ ընդհանուր գծերով, այդ շրջանի իրական պատ-
կերը:

Զեվդեթ-փաշան իր «Պատմության» մեջ վերոհիշյալ բոլոր կա-
րևոր մոմենտները տալիս է բավականին մեծ համոզյամբ և պար-
զությամբ: Իբրև լիբերալ հայացքների տեր պետական անձնավո-
րություն, նա առանց դուրս դալու իսլամական կրոնի և սուլթանա-
կան մոնարխիստական իդեոլոգիայի սահմաններից, փորձում է
տալ բոլոր տեսակի դեպքերի անալիզը և քննադատությունը: Զեվ-
դեթ-փաշայի «Պատմության» մեջ մենք հանդիպում ենք նման բազ-
մաթիվ էջերի, որոնցից առավել բնորոշները թարգմանել ենք տե-
քստին հարադատ մնալու սկզբունքով:

Իբրև պատմագիր, Զեվդեթ-փաշան բավականին տարբերվում
է նախորդ պատմագիրներից: Դա պիտի բացատրել, ամենից ա-
ռաջ, նրա ժամանակով, ստացած կրթությամբ և պետության մեջ
դրաված դիրքով: Զեվդեթ-փաշան իր «Պատմության» հսկայածա-
վալ հատորներում պատմական դեպքերը լուսաբանում և վերլու-
ծում է պաշտոնական փաստաթղթերի, պատմական բազմաթիվ
աղբյուրների (եվրոպական և իսլամական) հիման վրա: Նրա պատ-
մության ամեն մի հատորի սկզբում մանրամասնորեն հիշվում են
այդ աղբյուրները, իսկ «Պատմության» բուն տեքստի մեջ ցիտատ-
ները՝ բազմաթիվ աղբյուրներից: Պատմագիրը իր հատորների վեր-
ջում տալիս է բազմաթիվ փաստաթղթերի պատճենները (խաղաղու-
թյան դաշնագիրը) պետությունների միջև փոխանակված դրությու-
նները (նոտաները), փաղիշահական ֆերմանները, պետական-բա-
ղաքական կարևոր անձերի զեկուցագրերը և այլն:

Քանի որ պատմագիրը իր «Պատմության» մեջ ուսումնա-
սիրում է իրեն համեմատաբար ավելի մոտ ժամանակաշրջանի
դեպքերը (մոտավորապես 70—80 տարի) և իր տրամադրությանը
տակ ունեցել է սուլթանական արքունիքի հարուստ արխիվային
նյութերը, այդ պատճառով հաճախ պատմական դեպքերը (մանա-
վանդ արքունական և Բարձրագույն Դռան վերաբերյալ նյութերը)
տալիս է կարծես սղադրական մանրամասնություններով, դրեթե
բոլոր դեպքերում ավելացնելով իր անձնական դատողություններն
ու քննադատությունները: Զեվդեթ փաշան քննադատում է անգամ

սուլթաններին, շնայած որ սուլթանը՝ իբրև իսլամական խալիֆոս (Մարգարեի փոխանորդը) սուրբ անձնավորություն է համարվում և անքննադատելի է: Ջեվդեթ փաշայի լեզուն ու ոճը անհամեմատ պարզ են և կատարելագործված, բան նախորդ պատմագիրների լեզուն:

«Թարիխի Ջեվդեթը» տպագրված է մի քանի անգամ: Մեր ձեռքի տակ եղածը նրա 2-րդ և 3-րդ տպագրությունն է: Տպագրությունը տեղի է ունեցել Ստամբուլում պետական տպարանում 1288 թ. և 1302 թ. (1871 թ. և 1884 թ.):

«Թարիխի Ջեվդեթից» մենք թարգմանել և քաղվածաբար տվել ենք լրավականին ընդարձակ նյութեր. առաջին հերթին այն նյութերը, որոնք կապված են Հայաստանի և հայերի հետ: Նկատի առնելով պատմական ժամանակաշրջանի բացառիկ կարևորությունը, թարգմանել ենք նաև մի շարք նյութեր, որոնք կապված են ռուս-թուրքական, թուրք-պարսկական և թուրք-վրացական հարաբերությունների հետ, առանձնապես այն նյութերը, որոնք կապված են Վրաստանի շերակը թաղավորի երկարատև գործունեության հետ: Թարգմանել ենք նաև բավականին նյութեր, որոնք վերաբերում են երկրի ներքին դրությունը, քանի որ այդ դրություն հետ անմիջական կապ են ունեցել նաև Ոսմանյան պետության մեջ ապրող հայերը:

«ԹԱՐԻՒՍԻ ՋԵՎԴԵԹ» — تاریخ جودت

(Հատ. I)

1190 թվականի (1776) դեպքերից

Իրանի վիճակը և Իրանի դեմ արշավանք սկսելու որոշումը

Պատմագիր Ջեվդեթ փաշան մանրամասնորեն պարզարանում է Իրանի վիճակը: Նադիր-Շահը մի որոշ ժամանակ աշխարհակալություն անելուց հետո սպանվում է: Իրան հաջորդող շահերը չեն կարողանում տեական իշխանություն ստեղծել. բացի այդ, Իրանի խաներից շատերը հետամուտ են լինում անկախություն ձեռք բերելուն: Այդ խաների, Ջենդ-Քերիմ-խանը կարողանում է Իրանի ժողովրդին իր կողմը զրավել, ընկճել մյուս խաներին, նվաճել Ֆարսն ու Իրաքը, նորաստան երկրի մեծ մասը: Ազրբեջանի խաները թեև պահպանում են իրենց անկախությունը, սակայն նրանք էլ Քերիմ խանի հետ բարեկամական կապ են հաստատում:

Պատմագրի ասելով՝ Քերիմ խանը, նկատի ունենալով իր ոչ-ազնվական ծագումը (նա Շիրազի շրջանի քոչվոր քրդական ցեղերից էր) շահի տիտղոս չի կրում, բավականանում է «Իրանի վերի» կոչումով: Նա իր իշխանության մայրաքաղաքը րնտրում է Շիրազը: Քերիմ խանը և նրա հաջորդները Իրանում քառասուն տարուց ավելի իշխել են: Ջենդի անունով Օսմանյան կառավարությունը պաշտո-

նապես ճանաչել էր Քերիմ խանի իշխանությունը: Ջեվդեթ փաշայի ասելով, շնայած որ Աղբրեջանի խաներն ու ժողովուրդը, դժգոհ լինելով երկա-
րատև ներքին խռովություններից, դիմել էին Օսմանյան կառավարությանը,
ցանկություն հայտնել մտնել նրա հովանավորության տակ, սակայն Օսմանյան
կառավարությունը, հավատարիմ Նադիր-Շահի ժամանակ կնքված հաշտության
սլաջանագրին, Իրանի նկատմամբ ոչ մի նվաճողական քայլ չէր կատարել, 1190 թ.
սկսած Քերիմ խանը Օսմանյան պետական սահմանները սկսեց խախտել Բաղդատի
և Բաղրայի սահմաններում, բացի այդ, նրա եղբայրը՝ Սադր-խանը պաշա-
րեց Բասրան, և առհասարակ, Քերիմ-խանի ղինվորները Օսմանյան սահ-
մանի ժողովրդի նկատմամբ բռնություններ գործ դրին: Այս առթիվ Բաղդատի
վալի՝ Օմեր փաշայի և Իրանի դեսպան, նշանավոր բանաստեղծ Վեհի-էֆենդիի
ներկայացրած զեկուցումներից պարզվում էր, որ Իրանի խաների Օսմանյան կա-
ռավարության դեմ պատրաստած ղինվորական ուժերի հետ միասին, մեծ վտանգ
է ներկայացնում նաև Վրաստանի Հերակլ խանը: Այս մասին Ջեվդեթ փա-
շան գրում է՝

«Թիֆլիսի խանը՝ Հերակլը Ռուսիայի հետ լավ հարաբերության
մեջ էր և Աշք-Բաշի խանի հետ մոտիկություն էր ստեղծել: Նա
Իրանի ժողովրդի և շրջակայքի այլ խաների հետ կապ էր հաստա-
տել և միացել: Այդ ժամանակ երկրում երևան եկած հանքերի՝
շնորհիվ իր ուժն ու հղորությունը ավելացնելով, նաև մեկ օրում 20
հազարանոց բանակով ուղած ուղղությամբ շարժվելու կարող ուժեղ
մի թշնամի էր դարձել: Այնպես որ նա կարող էր Քերիմ խանի հետ
միանալ, որով նրա [Քերիմ խանի] հարձակումը դառնում էր որոշ-
ված և անտարադիմ: Հայտնելով այս մասին, նրանք խնդրում
էին ժամ առաջ մեծ քանակությամբ սլաշար և ռազմամթերք ու-
ղարկել Բասրան պաշարումից ավատելու և Բաղդատի պաշտպա-
նությունը ապահովելու համար»:

Ըստ պատմագրի, Իրանի հարցը «մեծ և ծանրակշիռ հարցերից էր»: Այդ
պատճառով էլ կառավարությունը լուրջ կերպով դրաձվում է այդ հարցով: Քերիմ
խանը սկզբում հաշտության կնքելու պատրվակով, կարողանում է թուրք փաշա-
ներին խաբել և հետո առիթից օգտվելով գրավում է Բասրան և կողոպտում: Ռե-
րի-ու, էվլեղի 11-ին, Ասեֆի պալատում² Պետական Խորհուրդ է գումարվում և
որոշվում է շուտով կարգով Իրանին պատերազմ հայտարարել: Այդ մասին Ֆեթվա
է տրվում:

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. I, էջ 107—114):

Իրանի դեմ արշավանալի հայտարարությունը

Պատմագիր Ջեվդեթ փաշան մանրամասն նկարագրում է Իրանի արշավանքի
ռազմական ուժերի, պաշարների և փոխադրությունների նախապատրաստությունը:
Մոբիլիզացվում են Լնիշերիական բոլոր տեսակի, վիլայեթների թիմար և զեամեթ-

ների, ինչպես նաև բազմաթիվ աշխրեթների ղինված ուժերը: Կազմակերպվում է սննդամթերքների հավաքումը և փոխադրումը: Բիրեջիկի³ նավահանգստում ձեռնարկվում է 150 փոխադրանավի կառուցմանը: Պետության գանձարանից հրահանգված գումարներ են հատկացվում:

Այրբեջանի խաների հետ տեղի ունեցած բանակցությունները

Ամեն կողմից Իրանի վրա բանակ ուղարկելու մասին որոշում էր տրված. Կարսի կողմից շարժվող բանակը ամենից առաջ Աղբրբեջանի վրա շարժվելու կարիք պիտի զգար: Բայց որովհետև պետք եղածի չափ պարզ չէր, թե Աղբրբեջանի խաները Քերիմ խանի հետ ինչպիսի հարաբերության մեջ են (ներառյալ միացած են ինչ ոչ), այս պատճառով անհրաժեշտ եղավ նախապես պարզել այդ հարցը և ըստ այնմ շարժվել: Աղբրբեջանի ժողովրդին ոտքի տակ շտալու համար, հարմար նկատվեց նախապես դրուժյունը հայտնել Աղբրբեջանի խաներին և պաշտոնապես հարցնել Քերիմ խանի հետ նրանց ունեցած կապի և միություն մասին: Այս պատճառով Սեդարեթի կողմից ամեն մեկ խանին ուղղված հատուկ գրությունները, Կարսի սերասքերության կողմից պատրաստված որոշ քանակության նվերների հետ միասին ուղարկվեցին Ախախալի և Կարսի սահմանապահների միջոցով: Վերոհիշյալ գրություններից Երևանի խան՝ Հյուսեին-Ալի խանին ուղղված գրության պատճենը տրվում է գրքի վերջում: Աղբրբեջանի խաները ստանալով վերոհիշյալ գրությունները, շտապեցին Կարսի սերասքեր Ալի-փաշային և Չըլդրի վալի վեզիր-Սուլեյման փաշային հայտնել, որ նրանք խնդրում են Օսմանյան բարձր կառավարության պաշտպանությունը և հովանավորությունը:

Այսպես, այդ խաների նշանավորներից Թիֆլիսի Հերակլ խանը, Չըլդրի վալին, Երևանի խան՝ Հյուսեին-Ալի խանը և Խոյի խան՝ Ահմեդ խանը Սերասքեր Ալի փաշայի հետ բանակցելով, (Օսմանյան կառավարությանը հավատարմություն հայտնեցին: Վերոհիշյալ Թիֆլիսի խանը, պարսկերեն լեզվով գրված հավատարմության նամակը իր քարտուղարի՝ Միրզա-Գուրգինի [Գուրգեն] միջոցով, Չըլդրի վալիի կնքադասի* ուղեկցությամբ ուղարկեց Երջանիկ Ասիթանե Ստամբուլ: Այդ նամակի թարգմանական բովանդակությունը հետևյալն է՝

«Ինքը [Հերակլը] մի շարք պայմանների բերումով կարիք է ըզղացել դիմել Իրանի շահերին, որը տեղի է ունեցել ժամանակի և

* Կնքադաս — «մյուհյուրդար», կնիք — մյուհյուր բառից:

գրութեան պատճառով. Աստված մի՛ արասցէ՝ որ նա Օսմանյան կառավարութեանը հակառակվելու նպատակով այդ արած լինի, ոչ էլ դա իրական հակամետութեան կամ կապի հետեանքով է եղել: Ներկայումս նորից, ինչպէս առաջ, պատրաստ է ծառայելու և համատարմութուն ցույց տալու Բարձր Սուլթանութեանը և իրեն սահմանակից՝ Օսմանյան կառավարութեան հետ դրացիութեան իրավունքները հարգելու համար չի խնայում ոչ մի ջանք:

Մինչև հիմա, նա, Օսմանյան կառավարութեան թշնամիներէ հետ հարաբերութուն և միութուն չի ունեցել և սրանից հետո էլ չի ունենաւ: Սրանից առաջ Օսմանյան պետութեան և Ռուսիայի միջև տեղի ունեցած անթույլատրելի դրութեան պատճառը՝ այդ ժամանակվա Չըլդրի վալին՝ Սեյիդ-Նաման փաշան է եղել: Ներկայումս Չըլդրի վալի՝ Սուլեյման փաշան գնահատում և հաստատում է իր նորին Վսեմութուն [Սուլթանի] նկատմամբ ունեցած համատարմութունը. եթէ նորին Վսեմութուն փաղիշահի կողմից իրեն որոշ օժանդակութուն շնորհվի և թույլ տրվի որոշ քայլերի ղիմելու, ինքը պիտի ջանա արգելք հանդիսանալ Ադրբեջանի խաներին Քերիմ խանի հետ կապ հաստատելու և միանալու ձգտումներին»:

Որոշ խնդրանքներ նա հանձնարարել է իր վերոհիշյալ դեսպանին՝ (Բուրգեն-Միրզային) բերանացի հայտնելու համար: Վերոհիշյալ դեսպանի ղեկուգման բովանդակութունը՝

«Իրանի վերիւր՝ Քերիմ խանը, ազնականութեան և անձնական արժանիքի հատկանիշներից զուրկ է, նա խարդախութեամբ ձեռք է բերել Ֆարսի, Իրաքի և Աջեմի երկրները, սակայն նրան [Քերիմ խանին] կողմնակցութուն ցույց տալու մասին ուղարկված մի շարք գրութուններին, թէ վերոհիշյալ Թիֆլիսի խանը՝ Հերակլը և թէ Ադրբեջանի, Շիրվանի և Խորասանի խաները բացարձակապէս համակրանք չեն ցուցաբերել: Այս պայմաններում Իրանի խաներից ոչ մեկը ցանկութուն չունի հարձակում գործել Օսմանյան պետութեան հողերի վրա [տերիտորիա]. խանի կողմից ուղարկված օգնութեան նամակներին նպաստավոր պատասխան չի տրված: Եթէ վերոհիշյալ Հերակլ խանի ծառայականութունը նորին Վսեմութուն փաղիշահի կողմից բնորոշվի, պանծերը միացնելով, առանց Կարսի սերասքերի օժանդակութեան կարիք չգալու, նա հանձն է առնում Ադրբեջանի խաների հարցը բարեհաջող կերպով լուծելու, և այդ մասին իր ունեցած համատարմութեան կապի ամբողջականութեամբ համար, եթէ ցանկութուն լինի, Չըլդրի վալիի միջոցով: Ախասխայի բերդում պահելու պայմանով, նա պատրաստ է իր երկրի

աղատվալոր անձերից մի քանի սլոտանդ տալու: Շիրվանի խանե-
զը, երբեմն Հերակլ խանին նվերներ են ուղարկել և երբեմն էլ տուր-
քեր տվել: Սրանից հետո նրանցից ոչ մեկը Քերիմ խանին օգնու-
թյուն չպիտի տա, իրեն նման նրանք էլ Օսմանյան կառավարու-
թյան հովանավորությունը իրենց համար փրկություն պիտի համա-
րեն և դրա համար երախտագետ պիտի լինեն: Եթե փաղիշահի կող-
մից Աղրբեջանի խաներին որոշ նվերներ, շնորհներ և հրամաններ
տրվեն, և եթե բոլորին ցույց տրվի նրանց (օսմանյան պետության
հետ կապված լինելը, նա [Հերակլը] վստահեցնում է, որ նրանց
կողմից փաղիշահական երկրի սահմանների վրա հարձակում տեղի
չպիտի ունենա: Եվ եթե Օսմանյան կառավարությունը վերոհիշյալ
խանին [Հերակլին] ճանաչի իբրև իրեն պատկանող խան, և այն
դեպքում, երբ Քերիմ խանի հետ խաղաղություն կնքի, նա խնդրում
է, որ իր և իր որդիների վտանգներից ազատ և ապահով լինելու
հարցը նմանապես պայմանագրության պայմանների մեջ մտցվի:

Ներկա պայմաններում Սեֆեվիդների սերնդից զուրկ լինելով՝
Իրանի երկրի Օսմանյան պետության նման հզոր և փառապանծ պե-
տության վրա հենվելը բխում է ժամանակի և պայմանների անհրա-
ժեշտությունից: Սակայն և՛ Սեֆեվիդներից մեկը երևան գա և Իրա-
նի սուլթանությունը նրան փոխանցվելու լինի, նա [Հերակլը] նորից
Օսմանյան պետության հավատարմությունից չպիտի հրաժարվի,
այդ դեպքումն էլ հա պիտի ենթարկվի Օսմանյան կառավարության
հրամաններին և որոշումներին, և վերջապես նա խնդրում է, որ
թե ինքը և թե իր զավակները, Աստուծո տնօրինած ժամանակի ըն-
թացքում, Օսմանյան կառավարության շնորհիվ, պաշտպանության
և ուշադրության արժանաանան»:

Թե նամակի բովանդակությունը և թե նամակաբերի հաշտարա-
րությունը Ջըզրի վալիի գրության և նրա կնքապահի զեկուցման
համապատասխան լինելով, այս մասին Ասեֆի պալատում մի քա-
նի խորհրդակցություն և ժողով տեղի ունեցավ և նկատի առնվեց,
որ այդ հանգամանքը [Հերակլի առաջարկությունը] Օսմանյան կա-
ռավարության պատիվն ու փառքը ավելացնելու պատճառ կլինի և
մյուս կողմից էլ ոչ մի անպատեհություն չի կարող առաջացնել:
Եւսցի այդ, վերոհիշյալ խաների Օսմանյան կառավարությանն ա-
պավինելու մասին սրանից առաջ Կարսի սերասֆերին ուղղված
կայսերական ֆերմանում շեղտված և ցույց էր տրված, որ մինչև
հիմա Աղրբեջանի խաների կողմից թշնամության վերաբերյալ ոչ մի
շարժում չի նկատվել, և՛ թե սրանից հետո էլ նրանք անպատեհ ըն-

թացքի մեջ չզտնվեն, հանդարտ ապրեն և (Ասմանյան կառավարութ-
 յանն ապալինեն, ամեն տեսակ վնասներից և վտանգներից նրանց
 պաշտպանելու մասին հատուկ միջոցներ ձեռք կառնվեն: Այդ կող-
 մերում այս բոլորը ամենքին հայտնի էր դարձել: Երևանի խան՝
 Հյուսեին-Ալի խանը և Խոյի խան՝ Ահմեդ-խանը, դրանից առաջ
 Կարսի սերասքեր Ալի-փաշայի միջոցով ուղարկած գրության մեջ
 հայտնել էին, որ նրանք [խաները] սրանից հետո էլ հպատակու-
 թյուն և հնազանդություն են ցույց տալու Օսմանյան կառավարու-
 թյանը և ինչ ծառայություն, որ իրենց առաջարկվի, Թիֆլիսի խան՝
 Հերակլ խանի հետ միացած, պիտի ջանան իրագործել: Այս
 գրությունը, Հերակլ խանի ցուցմունքները հաստատում և ցույց
 էին տալիս, որ նրանց միջև միություն գոյություն ունի: Այդ պատ-
 ճառով նրանց [խաների] խնդիրը միաձայն որոշումով ընդունվեց և
 այդ կապակցությամբ առանձին ֆերմաններ ուղարկվեցին: Միաժա-
 մանակ նրանց տեղեկացվեց, որ եթե Քերիմ-խանը նրանց երկրնե-
 րի վրա հարձակվի, Կարսի շրջանի սերասքերը, Տրապիզոնի վա-
 լի էլ.աջ-Ալի փաշայի կողմից օգնություն պետք է հասցնի նրանց,
 Թիֆլիսի խանին կարիքի դեպքում օժանդակություն ցույց տալու
 համար՝ Չըլդրի վալիի տրամադրություն տակ պահվելու են բա-
 վականաչափ քանակությամբ ընտրյալ զինվորներ:

Փաղիշահի կողմից Հերակլ խանին հազար ոսկի, մի սամուրե
 մուշտակ (քյուրք) և մի վարդարված ձի, Հյուսեին Ալի խանին՝
 Էրկու հազար, Ահմեդ խանին՝ հազար հինգ հարյուր ոսկի և մի սա-
 մուրե մուշտակ նվեր ուղարկվեց:

(«Ռարիխի Զեվդեթ», հատ. I, էջ 122--123):

Ինչպես հիշվեց, Քերիմ խանի դեմ պատերազմ հայտարարելու
 կապակցությամբ, Օսմանյան կառավարությունը մի շարք խա-
 ներին, այդ թվում Երևանի խան՝ Հյուսեին-Ալի խանին, հատուկ
 նամակ և ֆերման էր ուղարկել: Պատմագիր Զեվդեթ փաշան !
 հատորի վերջում տալիս է այդ երկու գրություններին՝ պատճենը:
 Հաշվի առնելով նրանց բովանդակության նույնությունը, թարգմա-
 նում ենք միայն ֆերմանը:

Երևանի խանին ուղարկված Բարձր ֆեռմանի պատճենը

Չերմանում նախապես շեշտվում է նադիր-Շահի ժամանակ կնքված հաշտության դաշնագրի, այդ «ամրակուտ պատնեշի» հսկայական նշանակությունը՝ երկու կողմերի համար, և հետո՝ Օսմանյան կառավարության հավատարմությունը պայմանագրի անխախտ պահպանման նկատմամբ: Այնուհետև մանրամասնորեն հիշվում են Ջենդ-Քերիմ խանի Օսմանյան երկրի հանդեպ կատարած թշնամական բաշխերը (Բաղդատի և Բասրայի շրջաններում) և Օսմանյան կառավարության նրա դեմ ձեռնարկած ռազմական միջոցառումները:

«...Ըմ աշխարհապարտիակ ֆերմանում հայտնել եմ, քանի որ Ադրբեջանի խաների կողմից առաջժմ թշնամական ընթացք և շարժում չի նկատվել, հետևաբար նրանց երկրների վրա չպետք է հարձակվել: Նրանցից արժանավորին հատուկ նամակներ եմ գրել և արգելել Ջենդ-Քերիմի հետ կապ հաստատելը: Եթե նրանք [խաները] իրենց վիճակում ասլրեն, մեր նկատմամբ թշնամություն և ատելություն արտահայտելուց հետո մնան, իմ Բարձր Սուլթանությունը հպատակություն ու հնազանդություն ցուցաբերելու դեպքում, նրանց ապահովության և անվնաս կացության մասին ցուցմունքներ և հանձնարարություններ կտրվեն:

Դո՛ւ, որ վերոհիշյալ խանն էս, Քեզ և Թիֆլիսի խան Հերակլ խանին իմ հպատակիմ սադրադամ և բացարձակ փոխանորդի կողմից ցույց է տրված, որ այս անգամ նախորդ սերասֆերին և իմ Բարձրագույն Դոսանը բո ուղարկած գրությունից և խուլի իշխող Ահմեդ խանի ու քո մարդկանց զեկուցումներից երևում է, որ Դուք իմ փաղիշահական Դոսանը ծառայություն և հպատակություն եք հայտնել ընդունելով այդ ձեզ համար որպես պարծանքի միջոց, միաժամանակ հայտնել եք, որ պատրաստ եք ծառայելու իմ բոլոր հրամաններին. Թիֆլիսի Հերակլ խանի հետ միանալով հոժարություն եք հայտնել՝ անձնագոհ լինելու իմ կայսերական անձի համար: Ներկայումս Թիֆլիսի վերոհիշյալ Հերակլ խանը Չրդրի վալի և իմ վեզիր Սյուլեյման փաշայի կնքապահի հետ միասին իր վրստահելի մարդկանցից Գուրգեն-Միրզայի ձեռքով իմ կայսերական Բարձր Դոսանը խնդրագիր է ներկայացրել, որով նա անկեղծորեն ընդունում է իմ արդարադատ իշխանությունն և կատմամբ իր պատճառատակամությունը և հայտնում, որ դու, խուլի խանը և Ադրբեջանի մյուս խաները, խոր և անկեղծ կերպով կապված եք իմ փառապանծ դահին և փաղիշահությանը ու իր հետ համախոհ՝ իմ փաղիշահական հրամաններին ենթարկվելով, Ջենդ-Քերիմից և նրա կողմնակցությունից բոլորովին հրաժարվում եք, որը ձեզ հետ համախոհ

դիմել է իմ արդարադատ Դուանը: Վերոհիշյալ խանին [Հերսկին] կայսերական շնորհներ են տրվել և իր ցանկության թույլտվության ժամին տրվել իմ նվիրական հրամանը:

Դու՛ւ, որ հավատարմություն հայտնող վերոհիշյալ խանն ևս: Արդարեւ, երկար տարիներից ի վեր Կրեանի կառավարության զըլ-խին եղող իմ փառապանծ Դուան Կարսի ու էրզրումի սահմաններում գտնվող մեծ վեզիրների հանդեպ քո ունեցած անկեղծ ցանկու-թյունը և անսահման բարեկամությունը շատ անգամներ փորձված է: Մասնավորապես Ջենդ-Քերիմի կողմից կազմակերպված և դրժ-բախտությամբ վերջացած խռովարարական ելույթից հետո քո հա-վատարմության հակառակ ոչ մի անարժան փիճակի մեջ չլինելը նկատի է առնված: Քո ձգտումների և շարժումների նկատմամբ իմ վստահությունը բացահայտ է: Իրանի խաների շարքում քո ազնի-վացեղությունը, իմաստությունն ու արժանիքն իմ կայսերական աչքում պարզ և ակնհայտ լինելով, իմ լուսաստիյուն փաղիշահա-կան Դուան կողմից քո խնդիրը ընդունվում է, և իմ կայսերական բարձր պատվով պարգևատրվելու արտոնություն է շնորհվում: Մյուս հետ միաժամանակ այս անգամ քո արժանիքն ու պատիվը բարձ-բացնելու համար իմ կայսերական գանձարանից, իբրեւ փաղիշահա-կան շնորհ, նվիրում եմ քեզ երկու հազար ոսկի գրամ և, հատուկ արքայական հանդերձարանից, սամույրե մի խալաթ: Այս վեհա-շուք ֆերմանը ուղարկվում է ներկայումս էրզրումի և Տրապիզոնի վալի ու Կարսի շրջանի Սերասքեր՝ իմ վեզիր էլհաջ-Ալի-փաշայի միջոցով: Դու թղթակցիր իմ բարձր կառավարության հպատակու-թյունը ընդունած այլ խաների հետ, և եթե ձեր կողմից ձեր խոստման և հավատարմության հակառակ որեւիցե քայլ և շարժում տեղի չունենա, ձեր երկրներին և հողերին ոչ մի վտանգ չի սպառ-նա: Իսկ եթե Ջենդ-Քերիմը ձեզ նեղություն պատճառելու համար-ձակություն ունենա, վերոհիշյալ սերասքերին պատվիրված է պաշտպանել և օգնել ձեզ: Ձեր հավատարմության մեջ որքան ժամանակ որ հարատե լինեք, ինչպես որ մինչև օրս եղել եք ձեր երկրի կառավարության տերն ու տիրականը, սրանից հետո էլ այդ ձեռով կշարունակեք: Ձեր ապահով, երջանիկ և հանդիստ ապրելու համար իմ կայսերական շնորհները անպակաս կլինեն: Խոյի խան՝ Ահմեդ-խանին էլ կայսերական նվեր և խալաթ եմ շնորհում: Թիֆ-լիսի խան՝ Էրեկլի [Հերակլ] խանին հանձնարարված է, որ քեզ և Աղբրեջանի այլ խաների հետ միացած, հույ տանի ձեր շնորհապարտ ծառայականությանը: Այդ էլ քեզ հայտնի թող լինի... Թիֆլիսի

խանի հետ բանակցելով, խաղաղության և միության հետամուտ լինելով՝ ջանացեք ձեր խոստումն ու հանձնառությունը իրագործել։ Կարսի սերասքեր՝ վերահիշյալ վեզիրին զրված է ձեր հատուկ գործի մասին և հրահանգ է տրված ժամանակի ու պայմանների պահանջի համաձայն օժանդակություն և օգնություն ցույց տալ։

(«Թարխիսի Զեվդեթ», հատ. I, էջ 300—303)։

Արտակարգ դեպք (ղարիբ)

Սուլթան Մուստաֆա* խանի տիրապետության ժամանակաշրջանում, Ռուսաստանի դեմ տեղի ունեցած պատերազմում, վախենալով, որ Հերակլ խանը այդ ուղղությամբ շարժվելով կարող է Օսմանյան պետության սահմաններին վնաս պատճառել, Քերիմ-խանին նրա դեմ հանելու և հերձակման մղելու նպատակով միջոցներ էին ձևափոխում ու գործունեություններ ուղարկված։ Այժմ [Հերակլ խանի] ինքնաբերաբար Օսմանյան կառավարությանն ապստամբելով՝ Քերիմ-խանի դեմ օգտագործելու խնդրանքը, Աստվածատու կամքի տարօրինակ զեպքերից է [ղարիբ]։

Լ ր ա ց ու մ

Ինչպես որ վերևը հիշվեց, Ադրեջանի խաներին հովանավորության իմաստով հրամաններ ուղարկվեցին։ Սակայն նկատի ունենալով, որ նրանց՝ Օսմանյան պետության հարելը կարող է Զենդ-Քերիմի կողմից Օսմանյան կառավարությանը խաբելու մի խորամանկություն լինել, նախազգուշության համար անհրաժեշտ նկատվեց միջոցներ ձևափոխել։ Այդ պատճառով Կարսի շրջանի սերասքերին տեղեկություն տրվեց և հրամայվեց իր տրամադրության տակ գտնված զինվորական ուժերով կամաց-կամաց դեպի Կարս շարժվել և զինված ուժերով այդ կողմերում սարսուխ տարածել։ Բացի այդ՝ նրան հանձնարարվեց իր կողմից հատուկ մարդիկ նշանակել և ստուգել Ադրեջանի խաների վիճակը, նրանցից վստահության մուրհակներ վերցնել և առհասարակ ամեն կերպ նախազգուշական միջոցներ ձևափոխել։

* Սուլթան Մուստաֆա III, 1171—1203 թթ. (1737—1766)։

Աղբրեջանի խաների դրույքան մասին (լրացում)

Ինչպես վերևում հիշվեց, Աղբրեջանական խաներին կայսերական նվերներ և պատվերներ ուղարկվեցին: Այս անգամ Չըլդրի վալիից ստացված դրույքան մեջ հայտնվում էր, որ Թիֆլիսի խան Հերակլը փաղիշահական նվերները դիմավորելիս, իջել է ձիուց համբուրել փաղիշահի կողմից նվեր ուղարկված ձիու սանձը, հետո հեծել նրան և փաղիշահական շքախմբի հետ առաջ շարժվել, մեծ հանդիսավորությամբ թնդանոթներ է արձակել տվել և իր կենտրոնատեղը հասնելուց հետո՝ իր վան կազմել, իր ժողովրդի ավագանու ներկայությամբ կարդացել փաղիշահական գրությունը և այնուհետև փաղիշահի կողմից շնորհված խալաթը հագնելով՝ համբուրել է տվել նրա փեշը իր ավագանուն ու հայտարարել իր հպատակությունը Օսմանյան պետությանը: Իսկ Երևանի Հյուսեին-Ալի խանը իր ավագանու հետ արգելել է այդպիսի փառավոր հանդիսավորություն կատարելը:

Երբ հասկացվեց, որ Աղբրեջանի խաների Օսմանյան կառավարության բարձր հովանավորություն խնդրելը տեղի է ունեցել պայմանների բերումով, որոշվեց, որ նրանց չի կարելի լրիվ կերպով հավատ րնծայել: Նկատի առնվեց, որ Կարսի սերասքերին ոչ թե երկիրը ընդարձակելու, այլ երկրի սահմանները պաշտպանելու պաշտոն է տրված: Նմանապես նկատի առնվեց, որ առանց պատճառի մի շարք կանանց ու երեխաների, ինչպես նաև ազքատների ոտնատակ լինելը հակառակ է արդարության և խղճի կանոններին: Վերոհիշյալ սերասքերին հայտնվեց, որ նա դուրս գալով էրզրումից, ձիերը մարդազեններում արածացնելով շարժվի դեպի Խարսի կողմերը և ուշիմորեն ուսումնասիրի այդ կողմերի դրությունը: Եթե Աղբրեջանի խաների կողմից թշնամական շարժում նկատի, այդ դեպքում, փոխադարձ հատուցման կարգով ովտք է անմիջապես հարձակվի նրանց վրա:

Սակայն որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, Հերակլ խանի քարտուղարը՝ Գուրգեն-Միրզան, նորից Չըլդրի վալիի կնքապահի ուղեկցությամբ Ստամբուլ* եկավ և հայտնեց, որ Հերակլ խանի խելացի միջոցառումներով հոյի, Բենջի, Երևանի, Ղարաբաղի և Շիրվանի խաներն էլ վերջերս հակված են դեպի Օսմանյան կառավարության կողմը, նրանք էլ սրանից հետո Օսմանյան կառավարության ծառայականությունը րնդունելու, կայսերական սահման-

* Բնագրում «Դերսեղեթ» (Երջանկության վայր, տեղ): Թուրք գրականության մեջ հաճախ «Դերսեղեթ» կոչումը դրոժ է անվում Ստամբուլի փոխարեն:

ներին վատ աչքով չնայելու մասին գրավոր խոստումներ են տվել, որ
Հերակլ խանն էլ իր կողմից մի երաշխավորական գրություն է ու-
ղարկել: Հերակլ խանի կողմից Սեդարեթին, Քեթխուզա-բեյին և
Ռեյիս-էֆենդիին իրրև նվեր բերել է մուշտակ, կերպաս, շալ և
այլն: Թե Դուրդեն-Միրզային և թե կնքապահին խայաթներ հազ-
ցընելուց հետո, նրանց իրրև բնակավայր տրվեց Չըլդրի վալիի
Կափու-Քեդխուզայի բնակարանը: Անմիջապես Ռեյիս-էֆենդիի
կողմից Բեքլեքչի*-նայրի էֆենդին դնաց և նրանց հայտարարու-
թյունները դրի առավ:

Նրանց զեկուցման համառոտ բովանդակությունը այս է՝ Հե-
րակլ խանը կայսերական գրությունն ու նվերները ստացած օրից
սկսած, Օսմանյան կառավարությանը հավատարմություն և հպա-
տակություն ցույց տալը, և այդ կերպով Վսեմաշուք սուլթանության
ձառաների շարքում ընդունվելը, իր համար մեծ շնորհ և պարծանք
է համարում: Սրանից հետո ինքը, իր հավատարմության և ծառա-
չականության մեջ հաստատակամ մնալով հանդերձ, Ադրբեջանի
խաներին էլ իր նման Օսմանյան պետության հավատարմու-
թյունը շրջաններում առնելու ջանադիր ուխտի լինի: Այսպիսով, ալդ
շրջանները լինելով ամբողջապես Օսմանյան կառավարության
լրացուցիչ մասերը, Օսմանյան կառավարությունը ոչ ոքի կալված-
քին և ինչքին աչք չունի և նրա շուքին ապավինողները, որքան որ
երջանիկ և բարեբաստիկ լինեն, պետք է հաստատ հասկանան և
ըմբռնեն, որ այդ միայն Վսեմ սուլթանության շնորհիվ է տեղի ու-
նեցել: Սրանից հետո հրաժարվելով Ռուսաստանից և ամբողջովին
Օսմանյան կառավարությանը ապավինելով՝ հպատակություն է
հայտնել նորին Վսեմություն փադիշահի Բարձրագույն Դռանը:

Փադիշահի կողմից Հերակլ խանին քուրք, ձիու սարք և աղա-
մանդազարդ ժամացույց շնորհվեց:

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. I, էջ 128—130):

1192 թվականի (1778) դեպքերից

Կարոլիկ պատրիարխի ընտրության արգելումը

Օսմանյան պետության քրիստոնյա հպատակներից հայազգր,
հույն** և կաթոլիկ զավանանքներից տարբեր, հատուկ ծիսակատա-
րություն է ունեցել և մինչև 1040 թ. (1630) նրանց [հայերի] միջև

* Բեքլեքչի — կայսերական Դիվանի գրասենյակի պետը:

** Բնադրում «ուում» բառը գործ է ածվում հունադավան, օրթոդոքս
քրիստոնյա:

այլ դավանանք հայտնի չի եղել: Սակայն ֆրանսիացի (ֆրենդ) հայտնի վարդապետները շրջելով հայերի մեջ, կարողացան նրանց մի մասին ընդունել տալ Հոռոմոմ՝ Պապի հոգևորական խշխանության տակ գտնվող կաթոլիկական դավանանքը [ընդհանուր դավանանք իմաստով]: Հույների և հայերի հոգևորական պետերը՝ պատրիարքները, գտնվում են Օսմանյան պետության մեջ, իսկ կոթուլիկ եկեղեցին օտար հոգևորական պետի է հալատակվում: Արևմտյան պետությունների մեծ մասը պատկանում են այդ դավանանքին [կաթոլիկական]: Արևելյան երկրներում ֆրենդությունը մեծ համբավ վաստակած լինելով, Օսմանյան պետության հպատակներից մի փոքր հասարակության այդպիսի մի օտար եկեղեցու հալատակությունը քաղաքական խռովություն է համարվում: Բուն հայերը, ֆանատիկական տեսակետից, կաթոլիկ դարձած հայերին խիստ թշնամի լինելով, նրանց [կաթոլիկ հայերի] դեմ մի շարք ամբաստանություններով և զրպարտություններով խլացնում էին կառավարության ականջները: Երբ այս խնդիրը զեկուցվեց վսեմ Սուլթան Մուրադ IV-ին, նրա հրամանով ռայաների մեջ նման խռովություն ստեղծելու համարձակություն ունեցողներին համապատասխան պատժով պատժեցին: Այդ հարցը նորից երևան եկավ 1147 թ. (1774), Հեքիմ-Ջադե-Ալի փաշայի սեղարեթության ժամանակ: Նկատի առնելով այդ երևույթի քաղաքական վնասարությունը, վերոհիշյալ իմբից [կաթոլիկ հայերից] մի քանի հոգի մահվան դատաւարտվեցին. բացի այդ, հայոց պատրիարքներին պաշտոնական հրաման տրվեց, որով հայտնվում էր, որ ֆրենդ եկեղեցիներ գնացող և կաթոլիկ դավանանք ընդունող ռայաներ հայտնաբերելիս, պետք է հայտնել դատաւորներին, նրանք անմիջապես տաժանակիր աշխատանքի (քյուրեք) պիտի ենթարկվեն. բացի այդ, իրենց [հայերի] դավանանքին և ռայաների կարգ ու կանոնին հակառակ ընթացքի մեջ գտնվողներին դատաւարակելու և պատժելու մասին նրանց կողմից ուղարկված և կնքված խնդրագրերը նկատի պիտի առնվեն և ամեն կերպ շուրտի մերժվեն:

Սակայն չնայած որ հարցը այդ ձևով պարզված էր, որոշ ժամանակից ի վեր այդ խնդրին անհրաժեշտ չափով ուշադրություն չէր դարձվում. այդ պատճառով էլ ռայաներից որոշ թվով հարուստներ կաթոլիկություն էին ընդունել, և նրանց օղնությամբ մի քանի կաթոլիկ վարդապետներ պապի կողմից կնքված թղթեր ձեռք բերելով, շրջադաշնով դյուղերն ու քաղաքները ռայաներից շատերին խաբել և իրենց դավանանքն էին ընդունել տվել: Նախապես հայոց պատ-

րիարքներին տրված հրամաններում, կաթողիկոսական դավանանքը ընդունողներին պատժելու հետ միասին նրանց մեռյալներին չվերցրնելու մասին հատուկ մի կետ էլ կար։ Այդ ժամանակ տեղի ունեցած մեծ ժանտախտի համաճարակի ընթացքում հայոց պատարարքը արգելում էր կաթողիկոսների դադաղները վերցնել։ Կաթողիկոսները չխոսելով այդ երևույթի իսկական պատճառի մասին և այն միայն դավանական հակառակության հետ կապելով, պատրիարքի չարամտության մասին գանգատ հայտնեցին և դիմում ներկայացրին Նորին Վսեմություն փառաշահին, խնդրեցին, որ իրենց համար առանձին պատրիարք նշանակվի։ Խնդրադիրը ուղարկվեց Բարձրագույն Դուռը⁵։ այդ մասին վեբլիների միջև խորհրդակցություն տեղի ունեցավ, որի ընթացքում Ռեխ-Էֆենդին՝ Արիֆ-Զադե Օմար-Վահիդ էֆենդին այս հարցի մասին ընդարձակ բացատրական դրամվոր մի զեկուցում ներկայացրեց, որի պատճենը տրվում է ստորև համառոտակի կերպով։

Ռեխ-Էֆենդիի⁵ զեկուցման բովանդակությունը

Օսմանյան պետության ուսյաներից ամենաբազմաթիվը հայ ժողովուրդն է։ Նրանց հայ անունը [կոչումը], նախապես իրենց ապրած Իրանյան երկրներից Ադրբեջանի Արմեն երկրամասից է առաջացել։ Իսկ Արմենիա անունը [տեղանունը] այդ երկրի իշխողի՝ Արմենյարի (?) մայրաքաղաքից է առաջացել։

Մինչև 600-ական թվականը Արմենիան [կաղմված էր] Փոքր Արմենիայից—Անթաքիայի, Վանի, Էրզրումի և Սվադի էյալեթները և Մեծ Արմենիայից—Ադրբեջանի կողմերը, որոնք ունեին իրենց անկախ իշխողները։ Նրանց մայրաքաղաքը Կոնիան էր։ Սելջուքյան սուլթաններից Սուլթան-Ղայաս-Էդդինի ժամանակ, սրանց երկիրն ու հայրենիքը նվաճվում է, նրանց իշխողները բնաջինջ են լինում և իրենք [ժողովուրդը] ուսյա են դառնում։ Ավելի ուշ, վերոհիշյալ երկիրը [Արմենիան] Օսմանյան երկրի տիրապետության մեջ է մտնում, այդ ժամանակից մինչև վսեմաշուք Սուլթան Մուրադ IV-ի իշխանության շրջանը, վերոհիշյալ ցեղի [հայերի] դավանանքը բոլոր քրիստոնյա ազգությունների դավանանքից տարբեր լինելով, միասնական մի դավանանքով և իրենց վիճակով հանգիստ ապրում են։ Սրանք [հայերը] պարզամիտ մի ժողովուրդ էին։ Էֆրենջ

⁵ Այս նախադասությունը, համաձայնաբեր, աղծատված է։

[Ֆրանսիացի] ցեղը Օսմանյան պետության նկատմամբ չարանդա-տակ խոտովություններ իրականացնելու առիթներ ստեղծելու հե-տամուտ լինելով, ինչպես որ սուսները պատերազմի ժամա-նակ հույներից պղավեցին խոտավարարական նպատակներով, նրանք էլ [ֆրենկները], ինչպես վերեր հիշվեց, հայերի մեջ կաթուղի-կական դավանանքը տարածելով, հետամուտ էին իրենց դավանա-կիցների թիվը ավելացնելուն:

Հետևաբար, ինչպես վերեր հիշվեց, երկու առիթով աշխարհի խոտովություն կազմակերպելու հանդգնություն ունեցողները, համա-ձայն օրենքի, մահվան էին դատապարտվել: Ներկայումս էլ հայե-րի և կաթուղիների միջև այն աստիճան թշնամություն գոյություն ունի, որ մեկի մոթածը [կենդանին] մյուսը չի ուտում, մեկի ոչնչա-ցումը մյուսի կողմից փրկություն է համարվում: Իսկ հայերը ցան-կանում են Օսմանյան պետության հաղթանակը, իսկ կաթուղիները [կաթուղի հայերը], բնական է, որ ցանկանում են եվրոպական (էֆ-րենջ) երկրների հաղթանակը: Մոտիկ առնչվելով ուստական արշա-վանքի [պատերազմի] ժամանակ, սուսների և հույների միջև երևան եկած հայտնի հարաբերությունը այս ամբողջ համար բավակա-նաչափ փաստ է հանդիսանում: Իրենց նախնիների և պապերի դավանանքին հավատարիմ հայերը շեղոք մնալով ցույց տվին, որ նրանք հավատարիմ են Օսմանյան կառավարությանը, մինչդեռ կաթուղի դավանանքին պատկանողները, եվրոպայում մի եկեղեցի չեն ունեցել, հարստները իրենց սրբիներին ու մոտիկներին կրթելու համար այդ եկեղեցին են ուղարկում, գլխավորին շխապա (շապ-կա) ծածկում, եվրոպական հագուստներ հագնում և այս կերպով իրենց բուն կրթությունը [կենցաղը] փոխում են. բացի այդ, նրան-ցից ոմանք, սարքաֆություն¹⁾ և վաճառականության դիմակի տակ, [պետության] ավազանու և ազնվականների բնակարաններում ա-ղատ ելումուտ անելով, մոտենում են նրանց ու հետամուտ լինում պետության դադանիքները կորցնելու: Կաթուղի վարդապետները կաթուղի հայերից խլում են մահացողների ժողովությունը [ու-նեցվածքը] և աշխարհում ամեն տարի շուրջ հազար քիսեի հարս-տություն Ֆրանսիա է ուղարկվում: Աստված մի՛ արասցե, եթե սրանց թույլատրվի, կասկած չկա, որ Ռումելիում և Անադոլում ապրող բոլոր սայանները կաթուղի կդառնան:

Վերոհիշյալ զեկուցագրի վերևում՝ «Ռեիս-էֆենդիի կարծիքն է» խոսքերով ծանոթություն տրվեց և Սեդարեթության կողմից նորին Վսեմություն փադիշահին ներկայացվեց: Այդ մասին շնորհավո-

կայսերական հրամանի համաձայն, օրենքին հակառակ, հայ ուս-
թաներին խարոյ և մոլորեցնողներին պատժելու մասին հայոց
պատրիարքին ուղղված մի հրամանագիր (բույրութի) գրվեց, որով
ստաջարկում էր՝ առանց անձնական ատելության և լիշամոթյան
խնդրագրեր ներկայացնել, կաթողիկ մեռյալներին մեջտեղ չթողնել,
առանց ընդունված կարգը խախտելու մեռյալներին թաղել, վեճե-
րին և լիշամոթյանը վերջ տալ:

Անկախ խորհրդածուրում

Քրիստոնեական կրոնը բաժանված է բազմաթիվ ճյուղերի:
Ամենազրափորներն հետեւյալներն են՝ առաջին՝ Արեմտյան, Հատին
և Կաթողիկ եկեղեցին, որը Հռոմի պապի հոգեորական իշխանության
տակ գտնվող դավանանքն է: Երկրորդ՝ Ստամբուլի հույն պատրիար-
քին ենթակա Արեւելյան եկեղեցի կոչված դավանանքն է: Երրորդ՝
Արեւելյան եկեղեցու մի ճյուղը լինելով, սակայն հույն պատրիարքի
իշխանությունը չճանաչող, ինչպես որ նախապես հիշվեց, առան-
ձին պատրիարքի ենթակա հայկական դավանանքն է: Չորրորդ՝ ոչ
մի հոգեորական իշխանություն չճանաչող բողոքականություն կոչ-
ված դավանանքն է: Օսմանյան կայսրության սահմաններում
գտնվող հյուսիսային և արեւելյան քաղաքներում նախապես գոյու-
թյան ունեին միայն հույն և հայ եկեղեցիները. այնպես որ կայսե-
րական կառավարությունը իր քրիստոնյա հպատակների համար
ճանաչել էր միայն այս երկու եկեղեցիները և նրանց մի շարք ա-
նձնաշնորհումներ տվել (շնորհվել էր): Էլ-Շամում, Բոսնիայի
գերմանական սահմանի վրա և Միջերկրական ծովի կղզիներում
լատինական (կաթողիկ) դավանանքին պատկանող փոքրաթիվ ուս-
յաներ էին ապրում, սակայն թվով շատ աննշան լինելով, դրանք
ինքնուրույն դավանանք և ազգություն չէին համարվում: Այդ
դավանանքի վարդապետները մեծ մասամբ օտարահպատակներից
էին և առհասարակ կաթողիկ դավանանքին պատկանողներին
նայում էին իբրեւ օտարներ: Բողոքականությունը [մեր երկ-
րում] բոլորովին անձանթ էր: Ամենուրեք, մասնավորապես
Արեւելյան երկրներում դավանանքի և ազգության վրա միե-
նույն աչքով է նայվում. այդ պատճառով հպատակներից որոշ
մարդկանց, մինչև անգամ հոգեորական լինելու դեպքումն էլ, օտար
կառավարության հետ հարաբերություն ստեղծելը, քաղաքակա-
նապես փնտառվար գործ է համարվում: Արդարեւ, պապական կա-

ռավարությունը [պետությունը] սկզբից իր կրոնական պաշտոնը
 ազդեցության միջոցի վերածելով, եվրոպայում խիստ շատ վեճերի
 և աղմուկների պատճառ է եղել, բազմաթիվ կռիվներ և պատերազմ-
 ներ է առաջացրել: Սակայն բավական ժամանակից ի վեր, մասնա-
 վորապես ներկա պայմաններում, պապական կառավարությունը
 սոսկ կրոնական մի իշխանության է վերածվել, այսինքն՝ նրա ար-
 տաքին իշխանությունը սահմանափակվել է կաթոլիկական դավա-
 նանքի հոգևորական ղեկավարության սահմաններում և հիշյալ դա-
 վանանքին պատկանող քրիստոնյաների Պապի հետ ունեցած կա-
 պր, միայն կրոնական և դավանական-բարոյական նշանակություն
 ունի: Այնպես որ այդ կապը այլևս քաղաքական և պետական լիտանդ-
 ի ներկայացնում: Այն կարծիքը, թե կաթոլիկական դավանանքով
 տարված հպատակները այդ դավանանքին պատկանող պետու-
 թյունների հաղթանակն են ցանկանում, բոլորովին ճիշտ տեսակետ
 չէ, որովհետև պետության հպատակությունից պոհ ելող և նրա
 պաշտպանությանը և արդարադատությանը լիստահ ելող և հանգիստ
 ապրող հպատակները, միմիայն դավանական տարբերության պատ-
 ճառով շատ դժվարությամբ կարող են օտար պետության հակամե-
 տություն ցույց տալ: Հետևաբար, որոշ թվով հայերի (արամեներ) կա-
 թոլիկական դավանանքն ընդունելն արգելելու համար այդ աստի-
 ճան խիստ և կոպիտ միջոցների գործադրությունը, պարզ է, որ չի
 համապատասխանում արդարության և խելամտության սկզբունք-
 ներին: Մինչև անգամ, եթե այն ժամանակ ենթադրված անպատե-
 հությունները իրոք որ տեղի ունենային, նրանց արգելումը նման
 ճանապարհով հնարավոր չէր լինի, մի բան, որ փորձով պարզ-
 ված և ապացուցված է: Անժանոթ քրիստոնեական դավանանքների
 մասին եղած հարցերը կառավարությունը ստուգում է ճանաչված
 մարդկանցից. իսկ սրանք իրենց հակառակորդներին կառավարու-
 թյան աչքում ամբաստանում են իրենց ուղածի պես: Երբ բողոքա-
 կանները հավատացած են, որ իրենք առաջնորդվում են Աստվա-
 ծաշնչի և Ավետարանի իսկական իմաստով, իրենց աղոթարաննե-
 րից պատկերներն ու զարդարանքները վերացրել և այլ դավանանք-
 ների մի շարք վատ սովորությունները ոչնչացրել են, դրանով, նր-
 անք [բողոքականները], կարող է պատահել, որ իսկական հավա-
 տացյալի բնույթն են ստացել: Մինչդեռ նրանց բոլորովին այլ կերպ
 են ցույց տալիս իսլամների աչքին: Եվ կամ հայերը, իրենցից բա-
 ժանելով կաթոլիկություն ընդունողներին, Օսմանյան պետության
 մեջ քաղաքականությամբ զրադվելու և կամ այլ ծանր հանցանքնե-

րով ևն ամբաստանում նրանց: Սարրաֆությամբ և կամ այլ զբաղմունքներով ձեռք բերված ազդեցությունը օգտագործում են նրանց [կաթոլիկներին] դեմ, որի համար մի շարք խստություններ են տեղի ունեցել կաթոլիկների նկատմամբ և երբեմն առաջացրել կառավարության ուժեղ զայրույթը: Սակայն ամեն բանում, մասնավորապես հավատքի պործերում ինչքան խստություն և արգելք տեղի ունենա, կրքերը այնքան ավելի կուժեղանան:

Հայերի կողմից տեղի ունեցած ծայրահեղ միջոցները օտար միջամտության պատճառ եղան, որի մասին պիտի հիշվի 1194 թ. դեպքերի շարքում: Դրանք պատճառ եղան պատրիարքի պաշտոնապրկությանը և ավելի ուշ՝ կաթոլիկների իբրև մի առանձին ազգի ձև ընդունելուն:

(«Թարիխի Ջելզնթ», հատ. I, էջ 159—163):

1194 թվականի (1780) դեպքերից

Հայոց պատրիարքի պաշտոնազրկության հանգամանքները

Ինչպես որ հիշվեց 1192 թ. դեպքերի շարքում, հայոց պատրիարքը՝ Զաքարիա Եպիսկոպոսը, իր ունեցած պաշտոնի և իրավունքի հիման վրա, հայերից կաթոլիկական դավանանք ընդունել ցանկացողներին արգելք էր լինում: Թեև այդ ընթացքը միջոց էր հանդիսանում ռայաներին պառակտումից և բաժանումից պաշտպանելու, սակայն այդ ուղղությամբ կարիք եղածից ավելի խստություն էր ցույց տալիս և մինչև անգամ կաթոլիկների հետ շփում ունեցող ռայաների մեռելները թաղելն արգելվում էր և մեռելների դարձահոտության պատճառ դառնում: Բացի այդ, [պատրիարքը] նույնիսկ արգելում էր դեպի Եվրոպա ճանապարհորդությունը: Նման ծայրահեղությունները որոշ անպատեհությունների և մասնավորապես օտարների դժգոհության պատճառ եղան: Այսպես, որոշ ժամանակ առաջ Ավստրիայի՝ (Նեմչեի) գլխավոր մինիստրից մի նամակ էր ստացվել, որի մեջ խոսելով վեճի առարկա կաթոլիկական հարցի մասին, ասում էր, թե հայոց պատրիարքը արգելում է վաճառականներին Տրիեստի նավահանգիստը երթնելիլը և պահանջում էր նրա [պատրիարքի] պաշտոնազրկումը: Այդ ժամանակ հարցի քննությունը հետաձգվեց մինչև Ավստրիայի դեսպանի Ստամբուլ գալը և այդ իմաստով պատասխան գրվեց: Հետո Արդուլ-Ռեզակ փաշայի նախագահության ժամանակ Ավստրիական դեսպանը Ստամբուլ եկավ, նրա հետ տեսակցեց և հայտնեց, որ իր կառավարությունը պահանջում է հայոց պատրիարքի

պաշտոնազրկումը: Նա հասկացրեց, որ այդ պահանջը վերջնական է: Դրան Աբդու-Ռեզակ փաշան պատասխանեց. «մենք պարտավոր ենք պատրիարքի առևտրական գործողություններին արգելք չինելու հանգամանքը ստուգել»: Դրանից հետո Ավստրիական գլխավոր թարգմանը երկու օրը մեկ անգամ Ռեիս-էֆենդու մոտ գալով, երբեմն պահանջում էր այդ կետի գործադրությունը իբրև պայմանաչին հոդված, երբեմն էլ՝ իբրև բարեկամական պահանջ: Ռեիս-էֆենդին պատասխանեց՝ «Ձեր այդ պահանջը չի կարող համապատասխանել պայմանագրային կետերին. հայոց պատրիարքը հազարավոր փաղիշահական ռաջաների պաշտոնյան է և նրա պաշտոնազրկումը օտար պետություն պահանջով մեր վարչական դործերն ու ռաջաների դործերը խանգարելու բնույթն ունի. բարեկամ մի կառավարություն իրեն չպիտի թույլ տա և չպիտի ցանկանա իրեն բարեկամ երկրի օրենքներին խախտումը»: Դրան Ավստրիական դեսպանը պատասխանում է՝ «Իմ կառավարությունը պահանջում է այդ և պնդում»: Այս հարցը մի քանի անգամ վեփրվելի մեջլիսում քննություն առնվեց և որոշվեց. թեև Ավստրիական դեսպանի այդ մասին Վիեննա գրելուց հետո, գլխավոր մինիստրից այդ առթիվ պնդող գրություն ստացվի, այն ժամանակ վեճը մեջտեղից վերացնելու համար, պատրիարքին պաշտոնազուրկ պետք է անել. սակայն նկատի առնելով, որ ամեն կողմ լուր կարող է տարածվել, թե Օսմանյան կառավարությունը ստիպված է եղել պատրիարքին հրաժարեցնել, ինչ որ իբրև վատ օրինակ այլ պետություններին, մասնավորապես մեր ռաջաների և նրանց եկեղեցիների դործերին միջամտելու պատրվակ որոնող Ռուսաստանին առիթ կտա նման հարցերի մեջ խառնվելու. մյուս կողմից էլ նկատի առնելով, որ Ավստրիային ընդառաջելով հայոց պատրիարքին հրաժարեցնելը անխուսափելիորեն մի շարք անպատեհություններ կարող է առաջացնել, — լուծման երկու հավանական ձև քննությունը դրվեց՝ կամ առայժմ կաթուղիկական դավանանքը բնդունող հայերի գլխավորներին [պատվավորներին] մի քանիսին ձերբակալել և պատժել, իսկ պատրիարքին ասել՝ «Ինչևս կարողացել փաղիշահի կողմից քեզ հանձնարարվածի համաձայն, պահանջված կերպով կարգի բերել քո ժողովրդի դործերը, այդ պատճառով էլ ռաջաների դործերը խանգարվել են ու գրա հետևանքով բաղմամբիվ հայեր կաթուղիկական դավանանքին են հարել», այդ սմբաստանությունը պատրիարքին հրաժարեցնելով, վեճը մեջտեղից վերացնել, և կամ Ֆրանսիական դեսպանին գաղտնի հայտնել, թե Ավստրիական կառավարությունը ինչ իրա-

վունքով այդպիսի մի առաջարկ է ներկայացրել, դա թույլատրելի չի լինի քան է արդյոք. նրանսիական ղեկավարներ կարող է պատասխանել, որ դա անպատեհ է. իր կողմից [ղեկավարներ] կարող է Ավստրիական ղեկավարներ դիմել և Վիեննայի նրանսիական ղեկավարներ այդ մասին գրություն ուղարկել, որով մինչև պատասխան ստացվելը, գործը կարող է հետաձգվել:

Այս երկու հավանական ձևերից մեկը նախընտրելու համար երկար խորհրդակցություն և քննություն տեղի ունեցավ և վերջապես նախապատվությունը տրվեց առաջին հավանականությանը: Նկատի առնվեց ավստրիացիների համառ պնդումն ու պահանջը, մանավանդ, երբ այդ մասին Ավստրիայից գրության ստացումը հավանական համարվեց: Բայց, որովհետև, սոսկ Ավստրիայի պահանջի հիման վրա պատրիարքին հրաժարեցնելը, ինչպես վերևում հիշվեց, վտանգավոր երևույթ էր, այդ պատճառով Ռեխ-էֆենդին այսպիսի մի խելացի առաջարկ ներկայացրեց՝ մի քանի օր հետո կաթոլիկ ղազանները ընդունողներից մի քանիսին պատժել և պատրիարքին էլ այդ խնդրում անհոգություն ցույց տալու ամբաստանությամբ՝ պաշտոնազուրկ անել: Ահա այսպիսով հայոց պատրիարքի պաշտոնազրկության հարցը վճռվեց: Որոշ ժամանակ հետո պատրիարքը պաշտոնազուրկ արվեց և Բրուսա աքսորվեց: Նրա փոխարեն Բրուսայի մետրոպոլիտը՝ Հովհաննես վարդապետը հայոց պատրիարք նշանակվեց: Սակայն Հովհաննես պատրիարքը իր նախորդին բոլորովին հակառակ այդ խնդրում շատ խուլ վարվեց և չկարողացավ ժողովրդին լավ վերաբերմունք ցույց տալ: Ժողովուրդը հարձակվեց պատրիարքի վրա և նրան պաշտոնից հեռացրեց: Այնպես որ տարին չընցած նա հեռացվեց և նրա փոխարեն Զաքարիա եպիսկոպոսը, Բրուսայից հետ կանչվելով, նորից պատրիարք նշանակվեց:

(«Թարիխի Ջեմհեթ», հատ. I, էջ 210—212):

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՄՀԵԹ», ՀԱՏ. II

1197 թվականի (1782) ղեկավարից

Էրեկլի [Հերակլ] խանի Ռուսաստանի հովանավորություն ընդունելը

Ռուսաստանի հովանավորության ինչ աստիճան վտանգավոր և վնասաբեր լինելը Շահին—Կրայի⁷ ղեկավարից ամենքին հայտնի պիտի լինելու: Սակայն սրանից առաջ Օսմանյան կառավարության հո-

վանավորության տակ մտած Վրաստանի խաներից Քարթալինայի և Կադեթի [Կախեթի] իշխանը՝ Թիֆլիսի խան Թեյմուրազի որդին Հերակլիոս խանը, որը 1190 թ. (1776) ղեպքերի ժամանակ Օսմանյան կառավարության հովանավորությունն ու հպատակությունը խնդրող նույն Հերակլ խանն է, Պատյոմկինի նվերներով շլացած, սույն 1197 թ. Ռամազան ամսի կեսերին Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտավ և նկատահարեցին մի մուրհակ (դոկումենտ) տվեց, որով հայտնում էր, թե սրանից հետո այլ պետության հպատակությունից հրաժարվելով, կարիք եղած դեպքում պատրաստ է Ռուսաստանին օգնել, իսկ Ռուսաստանը հանձնառու է լինում նրան հովանավորելու և նրա երկրները պաշտպանելու։ Դրանից հետո ժողովաբար իր փոխարեն խան եղող անձնավորությունը, նախապես այդ ամսին պետք է հայտնի Ռուսաստանին, նրա կողմից արտոնագիր, դրոշակ և թուր ստանալուց ու կաթիլան հազնելուց հետո, պետք է Ռուսաստանի կողմից ցույց տրված եղանակով երդվի՝ ընդունելով նրա հովանավորության և իշխանության տակ գտնվելը։ Առանց սահմանում գտնվող Ռուսական հրամանատարի և ղեսպանի գիտության, վերոհիշյալ խանը չպետք է բանակցություններ ունենա շրջակա իշխանների հետ։ Ռուսաստանի, Օսմանյան կառավարության և այլ պետությունների հետ կնքելիք պայմանագրերը, Հերակլ խանի երկրին և ժողովրդին պետք է վերաբերեն, և վերոհիշյալ Քարթալինո և Կախեթի երկրների պլիսավոր եպիսկոպոսը՝ Ռուսաստանի ութերորդ աստիճանի մետրոպոլիտի հետ համաստիճան պիտի համարվի։ Այս պայմանագիրը կնքված է հավիտենապես ուժի մեջ լինելու պայմանով։

Թեև Հերակլ խանը ընդունել էր Ռուսաստանի հովանավորությունը, բայց իր երկիրը Ռուսաստանին չէր միացրել։ Սակայն նրա մահվանից 17 տարի հետո, ուսաները, հովանավորությունը պատրվակ համարելով՝ գրավեցին Հերակլ խանի իշխանության տակ գտնված երկիրը և կցեցին Ռուսաստանին։

Ռուսները, նույն ձևով ուղեցին Մեղրելի, ալսինքն՝ Աչըբ-Բաշի խան՝ Սոլոմոն խանին էլ իրենց հովանավորության տակն առնելով։ Վերջինս քաջարի անձնավորություն լինելով, չցանկացավ անմիջապես Ռուսաստանին գլուխ ծռել, սակայն ուսաները նվերներով և սլարգեատրութամբ փորձեցին նրան իրենց կողմը գրավել և իրենց ենթարկել։

Հերակլ խանին և Սոլոմոն խանին ուսաների կողմը գրավելու և իրենց ենթարկելու լուրերի հետ միասին, սահմանի վալիններից

Ստամբուլ ուղարկված գրություններից պարզվեց, որ Երևանի շրջանն ուղարկված ռուս երկրաչափները այդ կողմերում երթևեկելով, ուսումնասիրել են Երևանի երկիրը (շրջանը), որտեղ Ռուսաստանի մարդիկ Երևանի խան՝ Հյուսիս խանի կողմից գոհունակությամբ են ընդունվել։ Այդ շրջաններում գրությունն ուսումնասիրելու պաշտոն ունեցող լրտեսների տված տեղեկություններից պարզվում էր, որ Ռուսաստանը՝ այս ձևով Օսմանյան կառավարության հետ ունեցած պայմանագրությունը խախտելու դեպքում, նպատակ ունի Հերակլ և Սալոմոն խաների սուաքնությունը պայդ կողմերում հարձակվել փաղիշահական սահմանների վրա։ Բսկ էթե Օսմանյան կառավարության հետ ունեցած հաշտության պայմանագրությունը իր ուժի մեջ մնա, նա (Ռուսաստանը) մտադիր է գրավել Գիլանի և Մազանդարանի շրջանները և հավանաբար, Աջեմի (Իրանի) անխուսափելի հեղաշրջման հետևանքով, վտանգավոր միտումներ ունի գրավելու և նվաճելու Իսլամաբադի Իրանը։ Այս պատահառով ձեռնարկեցին Արևելյան սահմաններն ուժեղացնելու աշխատանքներին և Սեդարեթի կողմից հատուկ գրություններ ու հրամաններ ուղարկվեցին սահմանային վախճներին՝ ուշադիր և արթուն լինելու մասին։ Բացի այդ, Բաղդատի վալի Սուլեյման փաշային գրվեց և առաջարկվեց, որ գրության վտանգավորության մասին Իրանի խաներին տեղեկություն տա և նրանց արթուն պահի։ Իսլամական կրոնին պատկանող Դադստանի մի շարք խաներին էլ հատուկ նամակներ ուղարկելով հայտնեցին, որ էթե Ռուսաստանը նրանց երկրների վրա հարձակվի, նրանք պետք է իրենց զինվորները հավաքեն և քաջաբար դիմադրություն ցույց տան։ Այդ մասին անմիջապես Ստամբուլ տեղեկություն հասցրնելու դեպքում, կրոնական նկատառումներով, անհրաժեշտ օժանդակությունը չպիտի խնայվի...

Նկատի առնելով, որ նախապես Հերակլ խանի Օսմանյան պետության հովանավորության տակ մտնելը տեղի է ունեցել Չըլդըրի վալի Սուլեյման փաշայի միջոցով և ներկայումս Հերակլի Ռուսաստանի հովանավորությունն ընդունելու հանգամանքը պետք է դաժի պես չի ապացուցված, հարցի կարևորության պատճառով, Նորին Վսեմություն Սադրազամի կողմից հատուկ լրացում տրվեց Սուլեյման փաշային ուղղված գրությանը, որի պատճենը տրվում է ստորև։

Սադրազամը իր լրացուցիչ գրության մեջ կրկնում է Հերակլ խանի մասին վերևում հիշված կասկածները՝ նրա Ռուսաստանին հարկելու և հետևաբար Օսմանյան կառավարության նկատմամբ ու-

նեղած հավատարմությունը խախտելու մասին ստացված տեղեկությունները: Նվ այդ պատճառով առաջարկում է Սյուլեյման փաշային հանգամանորեն ստուգել այդ հարցը և արդյունքն անմիջապես հայտնել կառավարությանը: Միաժամանակ առաջարկում էր՝ «ջանալ ամրապնդել վերջինիս հավատարմությունը Օսմանյան կառավարության նկատմամբ, միջոցներ ձեռք առնել նրան Օսմանյան կառավարության կողմը գրավելու համար, որը կամրապնդի Հերակլ խանի նախապես մեր նկատմամբ ունեցած կասկածը»: Սակայն քիչ ժամանակ անց, էֆլաքի վոյեվոդան գրավոր կերպով հայտնեց մեր կառավարությանը, որ նա [Հերակլը] վերևում հիշվածի պես, հավատարմագիր է տվել:

(«Թարիխի Ջելդեթ», հատ. II, էջ 122—124):

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԴԵԹ», ՀԱՏ. III

Պատմագիր Ջելդեթ փաշան իր պատմության III հատորում շատ մեծ տեղ է տալիս Արևելքին—Եգիպտոս, Արաբիա և Կովկաս (Դաղստան, Վրաստան և Չերքեզիստան): Մասնավորապես Կովկասի մասին պատմագիրը ասում է՝

«Դաղստանն ու Գյուրջիստանը (Վրաստանը) Կովկասյան երկրների կարևոր մասն են կազմում: Նրանց վերաբերյալ դեպքերի և նրանց [այդ երկրների] պատճառով Օսմանյան և Ռուսական պետությունների միջև տեղի ունեցող վեճերի իսկական պատճառը հասկանալու համար, անհրաժեշտ է ծանոթանալ՝ Կովկասի աշխարհագրական դիրքի և պատմության հետ»^{*}:

Պատմագիրը նույն նպատակով, գրքի երրորդ մասը հատկացնում է «Կովկասյան լեռների մեծ մասը բռնող» Չերքեզիստանին:

Հետաքրքիր են պատմագրի տված տեղեկությունները (առանց աղբյուրների հիշատակության) Կովկասյան ժողովուրդների թվի մասին: Այսպես Հյուսիսային Կովկասում՝ Չերքեզիստանում ապրող չերքեզների թիվը, ըստ պատմագրի, 100 հազար տնից (խանե) ավելի է: Չերքեզիստանի և Դաղստանի միջև, Թերեք գետի ակունքներում ապրող Կարաթայ, Նեղաչ, Կարա-Բուլաք, Օս և Նոդալու ցեղերի թիվը՝ 60.000 տուն է: Դաղստանը բաղմացել և բազմալեզու մի երկիր է, որը բաժանվում է 3 մասի՝ Հյուսիսային Միջին և Հարավային Դաղստանի: Հյուսիսային Դաղստանում (Կասպից ծովի եզերքում, Կովկասյան լեռների լանջերում) ապրում են գլխավորապես թուրքեր և լեզգիներ՝ մոտավորապես 100 հազար տուն: Միջին Դաղստանում ապրում են բազմաթիվ ցեղեր, նույնպես մոտ 100 հազար տուն: Հարավային Դաղստանում (Զարո, Փիլեբան, Իլիսու, Շերի, Էրս [Արեշ], Շիրվան, Բաքու և Սալյան)— 70 հազար տուն: Սալյան և Բաքու քաղաքներում ապրում են 10 հազար տուն շիաներ և 10 հազար տուն հայեր:

^{*} «Թարիխի Ջելդեթ», հատ. III, էջ 141:

Վրաստանի սահմաններն են՝ արևելքից Դաղստանը, հարավ-արևմուտքից՝ Կանրք գետը⁹, հարավից՝ Բորչալու կոչված իսլամական կրոնին պատկանողները, Կազախի աշիրեթները, Գյումրիի և Ախուխայի սաֆակները, Աջարա լեռը, արևմուտքից՝ Սև ծովի եզերքը, հյուսիսից՝ Կովկասյան լեռների Չերքեզիստանին կից մասերը, Վրաստանում ապրող աղգություններն են վրացիները, ռուսները, օսերը, սվանները և հայերը:

Վերջերս որոշ թվով ռուսներ և զեյթանացիներ են ալասել ընկնելով, Ամբուջ ազգաբնակչության թիվը հասնում է 100 հազար տան:

Վրաստանի և Դաղստանի հարավային կողմը Հայաստանն է, որը բաժանվում է երկու մասի, մեկը՝ Էրզրումի և Վանի շրջանները, որ Օսմանյան պետությանն են պատկանում, երկրորդը՝ Գենջևի, Ղաբարադի և Նրևանի շրջանները մտնում են Իրանյան երկրի մեջ. սակայն Աջեմում [Իրանում] տեղի ունեցած հեղափոխությունների պատճառով ամեն մեկ շրջանը մնացել է մի անկախ խանի ձևով: Ինչպես I հատորում հիշվեց, նրանք 1190 թ. (1776) ստիպված եղան Օսմանյան կառավարությանը հարել:

Վրաստանն էլ երկու մասի է բաժանվում, մի մասը՝ Աչք-Բաշի, Մենգրելի, Գուրելի (Գուրիա) զադիանություններն են^{*}, այսինքն՝ բեյությունները, որոնք ձգված են Սև ծովի եզերքում: Քուբայիս, Բաղդադչք և Օզուրգեթ քաղաքները այս մասի մեջ են մտնում: Այս մասը վաղուց ի վեր կցված է Օսմանյան պետությանը, իսկ մյուս մասը՝ բուն Վրաստանը Թիֆլիսի էյալեթն է, որի մայրաքաղաքը Թիֆլիս քաղաքն է: Այս մասը երկու ժամանակ կցված է եղել Իրանյան երկրին, սակայն ինչպես առաջին հատորում հիշվեց, Թիֆլիսի Հերակլ խանը 1190 թ. ընդունել էր Օսմանյան կառավարության հովանավորությունն ու հպատակությունը: Ռուսները, տեղավորվելով Կաբարդայի կողմերը, սկսեցին առաջանալ դեպի Վրաստան և հետո այդ կողմերում խռովություններ սկսմանը: Ինչպես հիշվեց II հատորում, Հերակլը խաբվեց Ռուսաստանի դավերով ու խորամանկություններով և իր փրկությունը ու ապահովության միջոց հանդիսացող Օսմանյան բարձր կառավարության հովանավորությունը թողնելով, 1197 թ. (1782) մտավ Ռուսաստանի հովանավորության տակ:

Կովկասի ժողովուրդների մեծ մասը իսլամներ են: Նրանք հյուսիսից և հարավից ենթարկվել են աջեմների և ռուսների հարձակման, սակայն ընդհանրապես արժանացել են Օսմանյան պետության բարձր հովանավորությանը և ճանաչելով իսլամական խալիֆայությունը, հակամետ են եղել նորին Վսեմություն Սուլթանական կառավարությանը:

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. II, էջ 144—145):

Դաղստանի և Վրաստանի դեպքերից

Այս գլխում պատմագիր Ջեվդեթ-փաշան այդ երկու երկրների մասին տալիս է համառոտ պատմական տեղեկություններ և հետո ծանրանում այն դեպքերի վրա, որոնք անմիջական կապ ունեն այդ շրջանի ռուս-օսմանյան հարաբերությունների հետ:

* Թիֆլիսի իշխողը կոչվում էր խան, հյուսիսային Դաղստանում դիստրիկտ Բոյնար երկրի իշխողը՝ շամխալ, իսկ Աչք-Բաշի, Գուրելի և Մենգրելի իշխողներին զադիսան անունն էին տալիս:

Նորին Վեհափառություն Օմարի հալիֆայության 22-րդ տարում, արաբները նվաճեցին Իրանը, իսլամական սերգար Սերակեյին-Օմրուն գրավեց Ազարբայջանը [Ադրբեջան]։ Բեքիր Բին-Արդուլա-հը և Աբդուրրահման-Բին-Ռեբիյեն նշանակվեցին Ալբանիան գրավելու Այդ ժամանակ Դադստանի կողմերը Ալբանիա էր կոչվում։ Աբդուրրահմանը, Բեքիր-Բին-Օմրույին առաջապահ նշանակելով, ինքն էլ նրա հետևից շարժվեց դեպի Ալբանիա։

Նրբ մոտեցան Շիրվանին, այդ ժամանակ Ֆարսի մելիքներից Շիրվանի իշխողը՝ Շահրիյարը, եկավ և կովկասյան լեռների հյուսիսային կողմում ապրող Ալան և հազեր անունով թուրքական ցեղերի դեպի այս կողմ հարձակվելն արգելելու պայմանով՝ «աման», խնդրեց։ Այս մասին հայտնեցին Սերակեյին, որն այդ նպատակաշարժար համարեց և զեկուցեց նորին Վեհափառություն Օմարին, որի կողմից հավանություն շնորհվեց և այդ պայմանով Շահրիյարին «աման» տրվեց։

Սերակեյի մահից հետո, նրա տեղը նշանակվեց Աբդուրրահման-Բին-Ռեբիյեն, որը գրավեց Դադստանի մի շարք վայրերը և ժողովրդին ընդունել տվեց իսլամական կրոնը։ Նա Վրաստանի իշխաններից ջիզիե առնելով, նրանց հետ խաղաղություն կնքեց։

Նրբ Դադստանում կատարված այս նոր նվաճումները հայտնի դարձան, Դերբենդի մի սուրբ [նախկին] վայրի մասին որոշ ավանդություններ տարածվեցին. բացի այդ, Դերբենդի դրավումը նպաստեց հարավային երկրների ապահովությանն ու վստահությանը, որի հետևանքով բարեգործ մարդիկ սկսեցին մեծ խումբերով գնալ դեպի այդ կողմը։

«Ջիհաննումայում»¹⁰ գրված է, որ էմիրյեյի¹¹ դարում Մյուսելմե-Բին-Աբդուլ-Մելիքը ուխտի գնալով այդ երկիրը, ժողովրդին իսլամության կրոնը ընդունել տվեց. նա, գրավելով Դերբենդը, նրանից դեպի հյուսիս մի շարք վայրեր նվաճեց, մինչև անգամ Բեհրամ-Չուփինի ցեղից Մուհամմեդ-Բին-Բեզիզը Շիրվանի և Թեմուր-Չափույի վալի դարձավ և իր իշխանությունը տարածվեց մի ամսվա [ճանապարհի] ստորածություն վրա։ Սակայն հիջրեթի 180 թ. (796) խաղերի ցեղը Դերբենդը դրավելով՝ իսլամներին պարտության մատնեց։ Այդ ահուկի կովում 140 հազարի շափ մուսուլմաններ «շեհիդ» (նահատակ) եղան և իսլամի [պատմության] մեջ չտեսնված այսպիսի մի դեպք տեղի ունեցավ։ Խաղերը [սուղար] թուրքական մեծ ցեղերից մեկն է, որը երկար ժամանակ իշխել է իր անունով կոչված Խաղերի ծովի ելերքում։ Մովը իր ասիերին ապրող

ցեղերի անունով է կոչվել—Կասպից ծով («Բահրի-Կասպի»), Բուլ-դարական ծով («Բահրի-Բուլդար»), Դիլեմի ծով («Բահրի-Դիլեմ»)։ Ի վերջո, ինչպես վերը հիշվեց, խաղերի ցեղի անունով կոչվեց՝ Խաղերի ծով*։

Այս խաղերի ցեղը մի մեծ ազգ է, որը երկու հարյուր տարուց ավելի պատերազմել է արարների դեմ։ Սակայն ի վերջո արարները հաղթել են։ Այսպես՝ հիջրեթի 200-րդ տարում Կուրեյշի¹² ցեղից և Նոբին Վսեմոթյուն Համզեի որդիներից՝ Շեյխ-Էբու-Իսհակը և Աբրա-Բին-Աբդու-Մաթլերի ցեղից Շեյխ-Մուհամմեդը իրենց որդիներից և ազդականներից երկու հազար մարդկանցով Հարե-մեյնի-Շերիֆեյնից** մեկնելով և մի առ ժամանակ Շամի և Նգիպ-տոսի կողմերում թափառելով, ի վերջո հասան այդ ժամանակ պա-տերազմի վայր հանդիսացող Չերքեզների երկիրը, բազմաթիվ պա-տերազմներից հետո սպանեցին չերքեզների բեյ Էմիր-Աղալին, հափշտակեցին նրա կալվածները և ընտանիքին ու որդիներին դե-րի վերջին։ Հետո Դադստանի երկրամասից Կըյթաքի Լմիր Դա-զենֆեյին սպանելով, նրա ժողովրդին իսլամական կրոնը ընդունել տվին։ Այդ դազիները գրավեցին նաև Կոմուքների¹³ երկիրը և այդ-պիսով Դադստանի հյուսիսում և հարավում գտնվող խաղեր ցեղի ղյուղերի և քաղաքների մեծ մասը ավերեցին։ Նրանց [արաբական ցեղերի] հաջորդները գրավեցին նաև Ղրիմը։ Վերջապես Դադստա-նից մինչև Ղրիմ տարածված երկրները կամ պատերազմով և կամ խաղաղությամբ նվաճվելով ընդունեցին իսլամական կրոնը։ Այսպի-սով, Չերքեզական ցեղերից Կարարթայ ու Բեսնի ցեղերը իսլամա-կան կրոնին հարեցին։

Այս ձևով արարների իշխանությունը շարունակվել է Կովկա-սյան երկրներում մինչև հիջրեթի 420 թ. (1029)։ Արասյան խալի-ֆաների¹⁴ դարում այդ շրջաններում իշխում էին Աղրեջանի և Հա-յաստանի վալիները։

Հետո 454 թ. Սելջուկյան ղյուսսուխյից, բազմաթիվ նվաճում-ներով իր իշխանությունն հզորացնող և ընդարձակող Մելիք Շահը, հետևելով իր սպայերի և հայերի օրինակին, գրաված երկրնե-րում, ասպատակությունից և խռովությունից ապահով լինելու հա-մար, թե Անադոլուի երկրամասում և թե Վրաստանի սահմաննե-րում։

* Խաղերը երկու «գ»-ով արտասանելը սխալ է (ծանոթ. հեղ.)։

** Հարեմեյնի-Շերիֆեյն՝ երկու նվիրական քաղաքներ՝ Միքրե և Մե-դինն։

րից սկսած մինչև հազերի ծովկերքը՝ բազմաթիվ թուրքական ցեղեր բնակեցրեց:

Այսպիսով, Անադոլում, Շամում և Իրանի կողմերում 200 տարուց ավելի իշխանություն վարող Սելջուկյան դինաստիան (խանդան) ոչնչացնող Մոնղոլների՝ այսինքն թաթարների երևան գալուց մոտավորապես հարյուր տարի առաջ, Սենուջևհր-Շահը հարավային Դաղստանում գտնվող Շիրվանի երկրի կենտրոնը հանդիսացող Շամախի քաղաքը մայրաքաղաքի վերածելով՝ անկախություն ձևաք բերեց և թաթար վեհապետների օրինակով «Մեծ խան» (արքայից արքա) արտոլսով հռչակվեց: Երանից հետո Սելջուկյանների մեկ ճյուղը և «Շիրվանի-Շահեր» անունով հայտնի Շիրվանի սուլթանները երևան եկան, որոնք Հայաստանի որոշ մասերն էլ Հարավային Դաղստանին միացնելով Խրապետեցին: Այդ ժամանակ Դաղստանի հյուսիս-արևելքն ու հարավը մտնում էին Շիրվանի մեջ, իսկ Դաղստանի Միջին և Հյուսիս-արևմտյան մասը կազմող երկրներում Ալար և Չեչեն ցեղերն էին բնակվում, որոնք ղեկ Շիրվանի-Շահերին չէին հպատակվում, սակայն իսլամական միություն հավատարիմ՝ պատերազմներում միշտ միասին էին լինում:

Այդ ժամանակ Վրաստանի վեհապետները, երբեմն Շիրվանի-Շահերին, երբեմն էլ Կոնիայի սուլթաններին էին հպատակություն ցույց տալիս: Մոնղոլներն ու թաթարները հարավից և հյուսիսից թուրքերի վրա հարձակումներ կատարելու ժամանակ, և հետո՝ թուրքմենների Ադրբեջանում և Հայաստանում անկախություն ձևաք բերելու շրջանում, թե Շիրվանի-Շահերը և թե Վրաստանի վեհապետները, սրանց հետ երբեմն պատերազմում, երբեմն էլ Կոնիայի սուլթանների օրինակով, որոշ նվերներ տալով՝ հաշտ ու խաղաղ հպատակություն էին ցույց տալիս: 800-ական թվականին Շիրվանի սուլթանը՝ Շեյխ-Իբրահիմ-Բին-Սուլթան-Մուհամմեդը, մի շարք պատերազմներում Թիմուրի հետ միասին է եղել: Այսպիսով, Շիրվանի-Շահերի մոտ շորս հարյուր տարվա իշխանությունից հետո, Հիջրեթի 942 թ. (1535) Շահ-Բին-Սուլթան-Ֆերիսթին-Շեյխ շահի անշափահաս տարիքում Շիրվանի շահությունը գահում գահակալելու ժամանակ, Ակ-Կոյունլիների շեյխը, Ադրբեջանում երկերիլ քաղաքում շիրաների գավառանքը տա-

քածելով, իր մյուսըրիդինների հետ, ցույց էր տալիս, թե ինքը 12 խմամների հետևորդն է։ Իրենց գլխին կարմիր շալից գործված 12 փետրավոր դերվիշական թագ դնելով՝ «կրդըլբաշ» անունը վաստակած Սեֆեվի-Շեյխ-Հեյդարի որդիներից Շահ-Թահմասբ առաջինը, օգտվելով Շիրվանի զահը անշահահասի ձեռքում լինելու հանգամանքից, բռնակը շարժեց դեպի այդ երկիրը և Դաղստանի ժողովրդի դեմ բավական երկար ժամանակ կռվելուց հետո, ի վերջո հաղթեց, Շահբեին և նրա ազնվականներին սպանեց, մեծ բանակով՝ զանձեր ու հարստություն ձեռք բերեց։ Այսպիսով Շիրվանական սուլթանությունը կործանվեց։

Թեև Շիրվանի շահերի ցեղից որոշ անձնավորություններ Միջին և Հյուսիսային Դաղստանում անկախորեն իշխող Կըյթաքի, Ավարի և Կոմուքի խաներից օգնություն ստանալով, մի առ ժամանակ պատերազմել են, սակայն հաջողություն չեն ունեցել և Հարավային Դաղստանը մետ 41 տարի կըզլըբաշների իշխանությունն է ենթարկվել։

Թաթարական հարձակումների ժամանակ Հյուսիսային Դաղստանն էլ ավերել է, սակայն նրա ժողովուրդները վերջ ի վերջո իրենց անկախությունը վերականգնել են։ Երբ Չինգիզ-խանը գրավեց Կըրչաքի-Դաշտն¹⁵ ու Մոսկովի երկիրը, ավելի ուշ Իրանյան երկիրը ամբողջապես, նկատի ունենալով, որ Կըրչաքի-Դաշտի և Մոսկովի կարգավորումը Թեմուր-Կափուլի գրավման և նվաճման հետ է կապված, նա [Չինգիզ խանը] ձեռնարկեց նրա գրավմանը։ Թեև Թեմուր-Կափուլի բնակչությունը դիմադրություն ցույց տվեց և կռվեց, սակայն Չինգիզ-խանը իր անդրանիկ որդուն՝ Չղաթային աստղերի շափ անթիվ՝ թաթարական զինվորներով այդտեղ ուղարկեց։ Ժողովրդին ընդհանուր կոտորածի ենթարկեց, նրանց տեղում բազմաթիվ թաթարներ բնակեցրեց և Չղաթային նրանց վրա խան նշանակեց։ Հարյուր տարի հետո, երբ Թիմուրը երևւյան եկավ, սա գրավելով Թեմուր-Կափուլ բերդը, հանձնեց իրեն համախոհ և մոտիկ Թոկաթմեշ խանին։ Որոշ ժամանակ հետո Թոկաթմեշ խանը Թիմուրի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, Թիմուրը Թավրիզի և Շիրվանի կողմերում պատերազմներով էր զբաղված և մի քանի անգամ Թեմուր-Կափուլի վրա ուղարկված

* Մյուսրիդ՝ բառացի նշանակում է աշակերտ։ Իսլամական շեյխերին հետևող և աստվածաբանական սկզբունքները ուսումնասիրող անձինք կոչվում էին «մյուսրիդ»։

թաթարական զինվորները պարտության մատնվեցին: Երբ Թիմուրը Թավրիզի և Շիրվանի ղեկավարությունները հարթեց, կռվելով Վրաստանի իշխողների դեմ, նրանց էլ պարտության ենթարկեց, եկով և Թոկաթմեշին բռնեց, գահազուրկ արեց և նրա փոխարեն նշանակեց իր վստահած խաներից մեկին, իսկ Թավրիզի ու Գիլանի և մի քանի այլ Իրանյան երկրների իշխանությունը տվեց իր որդուն՝ Միրզա-Միրանշահին և Թեմուր-Կափուչի շրջանն էլ նրան միացրեց:

Միրանշահի հաջորդները մի որոշ ժամանակ այդ կողմերում իշխեցին. հետո, ինչպես վերևը հիշատակվեց, Ակ-Կոյունլի-ները երևան եկան և Դաղստանի սահմաններում աշխարհակալական քայլեր կատարեցին, որով Թիմուրի որդիների իշխանությունը այդ կողմերում խորտակվեց և Հյուսիսային Դաղստանի ժողովուրդները անկախության տիրացան: Սակայն սրանք Չինգիզի դինաստիայից իրենց համար մի խան նշանակեցին, որը կոչվեց Շամխալ: Սուլթան-Մուրադ III-ի ժամանակ, երբ Աջեմի դեմ պատերազմ հայտարարվեց, Սադրազամ Մուստաֆա փաշան կայսերական բանակով շարժվեց Իրանի վրա և իր տրամադրության տակ գտնվող Օդ-Դեմիր փաշային առանձին բանակով ուղարկեց Դաղստանի կողմերը: Օսման փաշան գնաց, դրավեց Շամխալի և Բաքվի շրջանները: Շիրվանշահերի դինաստիայից Սուլթան-Բյուրհանը նշանակվել էր Շիրվանի շահ, որը սակայն անկախություն և ազդեցություն չունենալով՝ հենվել էր Օսմանյան կառավարությանը և հպատակվել նրան: Օսման փաշան Հյուսիսային կողմերում և ազդեցություն ձեռք բերեց և ամուսնանալով Շամխալի աղջկա հետ, Դերբենդը նորից Շամխալին թողեց: Էնզլիները Օսման փաշայի այդ շրջաններում ունեցած ազդեցությունը չէին տանում, այդ պատճառով էլ երբեմն պատերազմներ էին տեղի ունենում: Վերջապես Օսման փաշայի և Շամխալի միջև խաղաղության պայմանագիր կնքվեց հետևյալ պայմաններով. խուլթեն* պիտի կարդացվի Ալ-Օսմանի անունով, Աջեմի դեմ պատերազմելիս Ղրիմի խանի կողմից ուղարկված 30 հազար թաթարական զինվորներին թույլ պիտի տրվի իրենց երկրից անցնել և Օսման փաշային միանալ: Օսմանյան կառավարության կողմից ղենքը և պաշարը

* Ուրբաթ և քայրամի օրերին հասուկ ընթերցողների (խուլթե) կողմից կարդացված խալիֆական կրոնի որոշ հադիսները և այլնները, ինչպես նաև խալիֆայի անվան և ազգի ճիշտակերպ կոչվում է խուլթե կարդալ: Ալ-Օսմանի անունով խուլթե կարդալ—նշանակում է ընդունել նրա կրոնական և բաղաբական իշխանությունը:

տալու պայմանով՝ նրանք պետք է օսմանյան զինվորներին օգնեն, նրանց ընկերանան և առաջնորդեն. ըստ իրենց վաղեմի սովորության, նրանց ընտրած Շամխալներին ոչ ոք չպիտի միջամտի, իսկ եթե փաղիշահը ցանկանա, նրան (Շամխալին) թուղ, դրոշակ, թուր և կաֆտան պիտի ուղարկվի. Օսմանյան պետության երկրում երթևեկող վաճառականներից մաքուր ու չափազանց չպիտի առնվեն: Երկու կողմերը, վերոհիշյալ պայմանները հարգելով, Աբդուլ-Վիրալ խանը 30 հազար թաթարական զինվորներով Դադստանից անցել և զադստանցիների ընկերակցությամբ Օսման փաշայի մոտ էր եկել: Հետո, վերոհիշյալ Սուլթան-Բյուրհանը մեռավ և նրա տեղը անցավ իր որդին՝ Էլու-Բեքիրը: Այդ ժամանակ Անադոլում՝ Երևանի նահանգում, զադստանցիները ծնչելով: Իրանի շահը՝ Շահ-Աբրահամը, օգտնվելով առիթից, զադստանցիներին խաբել և մոլորեցրել էր, այդ պատճառով էլ օսմանյան զինվորները ստիպված էին այդ կողմերից հեռաքաշվել: Դրանից հետո Շահ-Աբրահամ Հյուսիսային Դադստանի ժողովուրդին իր կողմը պրավելու համար, ամեն տարի նրանց խաներին և բեյերին նվերներ և խալաթներ էր ուղարկում: Այսպեսով, Աջեմները պրավելով Դադստանը, այն իրենց երկրի մի մասը համարեցին: Իսկ զադստանցիները նրանց այդ նվերների վրա հալում էին իրեն սուրբերի^{**}, իրեն մի տեսակ տուրքի. և երբ [այդ նվերները] չէին ուղարկվում, նրանք կողոպտում էին Իրանյան երկրները: Երբ Աֆղանների երևան գալով Աջեմների դրությունը վատացավ, զադստանցիները Շիրվանի և Երևանի էյալեթների վրա հարձակվեցին, ասելով՝ «Այս տարի մենք մեր սուրբեն չստացանք»: Բացի այդ նրանք կողոպտեցին և թալանեցին էին մի շարք ուս վաճառականների ասրանքները: Աջեմի խռովությունների ժամանակ, ուսները առաջացան դեպի Թեմուր-Կափուչի կողմերը և ի վերջո Թահմասը Շահի հետ կնքված հաշտության պայմանագրության մեջ, Դերբենդ բերդը, Բաքուն, Գիլանի, Մազանդարանի և Էսթերաբադի էյալեթները ուսների ձեռքն անցան: Ռուսների դեպի այդ կողմերն առաջանալը Օսմանյան կառավարության համար

* Ջելալիների մասին տես «Թարիխի Նայիմալից» մեր թարգմանած հյուսիսը:

** Սուլթանի կողմից ամեն տարի իսլամական սուրբ քաղաքներին (Մեքքե և Մեդինե) ուղարկված դրամական և այլ նվերները սուրբ էին հռչակում: Առհասարակ դրամական նվերի լատտով է դարձվում:

վտանգավոր լինելով՝ ինչպես նախատես հիշված է այս գրքում, Սուլթան Ահմեդի իշխանության ժամանակ, Օսմանյան կառավարության կողմից ձեռնարկվեց Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիս բերդի գրավմանը։ Միաժամանակ Շիրվանի երկրի մայրաքաղաք Շամախու վրա Օսմանյան կառավարության կողմից իշխող նշանակվեց և այդ շրջանի ժողովրդին սրտշ չափով օժանդակություն տրվեց։ Սև ծովի եզերքի ուսումնասիրության համար հատուկ երկրաչափներ և պաշտոնյաներ ուղարկվեցին և ծովեզերքի սրտշ կետերում բերդեր կառուցելու անհրաժեշտություն զգացվեց, մասնավորապես կառուցվեց Ֆաշի բերդը¹⁶ և այնպիսի ճանապարհ բացվեց մինչև Թիֆլիս, այնպես որ ծովով Ֆաշ ուղարկված ռազմամթերքը Թիֆլիս և Ղաղստան տեղափոխելու ճանապարհը ապահովվեց։ Սակայն հետո Նադիր-Շահը թե՛ Օսմանյան կառավարության և թե՛ Ռուսաստանի կողմից գրավված վայրերը ետ խլեց։ Կովկասյան ժողովուրդներից ամենից ավելի խիզախ ու քաջարին Ղաղստանի ժողովուրդն է և Նադիր-Շահը Ղաղստանում չկարողացավ իր ուղածի պես իշխանություն և ազդեցություն ձեռք բերել։ Վերջում նա ծանր պարտություն կրեց։

Նադիր-Շահից հետո, երբ Աջեմի խոռվությունները ավելի սաստկացան, Ղաղստանի ժողովուրդները, լնախանուրար, Սամանյան կառավարությանն ապավինեցին։

Սուլթան-Մահմուդ I օրով* ծրագրվեց Ղաղստանի գրավումը։ Սակայն այդ ծրագիրը մինչև Սուլթան-Համիդի իշխանության շրջանը, շարունակվեց մնալ միայն մտքերում։ Ուշ կամ շուտ, Կովկասյան ցեղերին ներգրավելու և նրանց Ռուսաստանի դեմ որոշեա ուժ օգտագործելու հարցը թեև քննության առնվեց, սակայն ժամանակն ու պայմանները դրան չնպաստեցին։ Բացի այդ, այն ժամանակի վերիները (պետության ղեկավարները) դուրկ էին այդպիսի մի մեծ նպատակի իրականացման համար անհրաժեշտ զինվորներից և ակախությունից։

Օսմանյան պետության վերիների՝ երկար ժամանակ անփութության քնո մեջ ընկղմված և քաղաքական-վարչական դիտելիքներից հեռու լինելու հետևանքով ուսանելը այդ կողմերում բայլ առ քայլ առաջացան և Կարտլ-թալաների երկիրը գրավելուց հետո, սկսեցին ձեռք երկարել դեպի Անադոլու և առհասարակ Օսմանյան պետության սահմանները և սկսեցին խոռվություններ առա-

* Սուլթան Մահմուդ, 1143—1168 թթ. (1738—1754)։

ջացնելու Այս պատճառով երկու պետությունների միջև վեճերը շարունակվում էին և վերջ ի վերջո ուսաները՝ Ղրիմը և նրա շրջակայքը հափշտակելուց հետո, Ռիֆլիսի խանին էլ խարեցին և իրենց հովանավորության տակ առնելով, փորձեցին նրա միջոցով, մի կողմից իրանի խաներին, իսկ մյուս կողմից Աչք-Բաշի խան Սուլումոնին իրենց կողմը դրավելու հովորդհետև Օսմանյան կառավարությունը Անագոլուի սահմանների ապահովությունը կովկասի լեռնական ժողովուրդներին Ռուսաստանի դեմ որպես ուժ օգտագործելու մեջ էր տեսնում, աշխատեց մի կողմից շերքեզներին և մյուս կողմից Դաղստանի ժողովուրդներին իր կողմը դրավելու նմանատարակ Չերքեզիստանի կողմերում բավականին հաջող գործեր կատարվեցին։ Սակայն այդ ժամանակի վիթխանների (մինիստրների) անմիաբանության պատճառով, դործի կարևորության չափ անհրաժեշտ միջոցներ չգործադրվեցին. այնպես որ, ինչպես հիշվեց երկրորդ հատորում, այս նախաձեռնությունն էլ թերի մնաց և մյուս կողմից բանակի և պաշտոնյաների ոչ մեղավերաբերմունքը Աչք-Բաշի՝ Ռուսաստանի կողմը հարելուն պատճառ դարձավ։

Թեև Աչք-Բաշի իշխանը՝ Սուլումոնը [Սուլումոն], քաջարի և մեհանձն անձնավորություն լինելով, մի անգամից Ռուսաստանին չհպատակվեց, սակայն Ռուսաստանի կայսրուհի Եկատերինան և գեներալ Պատյոմկինը, նրան հաճախակի նվերներ ուղարկելով, մասնավորապես ոսկյա գոտի, թագ և նման խիստ թանկագին նվերներ ուղարկելով վերջ ի վերջո նրա հաստատակամությունը թուլացրին։ Որոշ ժամանակից հետո, երբ Սուլումոնը մեռավ, նրա որդին՝ Դավիթ-խանը, իր հոր կյանքի վերջերին բնորոշ մոլորյալ ճամփով դնաց և Ռուսաստանի հովանավորության հակամետ եղավ։ Այս մասին հիշատակում են նաև որոշ եվրոպական պատմագիրներ։ Հերակլ խանի 1197 թ. (1782) Ռուսաստանին հպատակություն ցույց տալուց մի տարի հետո, արդարև, Սուլումոնն ևս որոշ չափով Ռուսաստանին հակամետություն ցույց տվեց, իսկ նրա որդին լրիվ Ռուսաստանին հարեց։

Սակայն, ըստ մեր պատմագիրների, նրանց դեպի Ռուսաստանն ունեցած հակամետության մեջ, Օսմանյան կառավարության հետ նրանց ունեցած հարաբերությունն էլ որոշ դեր է կատարել, ինչպես այդ պարզ կերպով երևում է հետևյալ դեպքերից։

Այդ ժամանակ Չեչեններում Մանսուր անունով մի անձնավորություն ապստամբություն էր բարձրացրել և այդ ցեղի ժողովուրդները մեծ հուլիմունքով Ռուսաստանի երկրների և վրաստանի վրա

Լին հարձակվելու Այն սահին, երբ ուսաները այդ բանից զժողով՝
 դրադված էին կռիվներով, լաղերի և վրացիների միջև նույնպես
 կռիվներ էին տեղի ունենում: Ինչպես գրում է Վասրֆը՝ 1198՝
 թվականի դեպքերի բնթացքում, Չըղդրի էյալեթում ապրող աջա-
 րացիները, որոնք վաղուց հայտնի էին իրեն քաջարի, համարձակ և
 հաստատակամ մի ժողովուրդ, անդադար արշավանքներ և հարձա-
 կումներ էին կատարում իրենց սահմանակից Վրաստանի վրա: Վե-
 րոհիշյալ Սուլոմոնը բանիցս գանգատ ներկայացնելով Չըղդրի վա-
 լիին, խնդրել էր այդ պատուհասը մեջտեղից վերացնել: Սակայն
 որովհետև վերոհիշյալ աջարացիները ապրում էին անառիկ վայ-
 րերում, նրանց կարգ ու կանոնի ենթարկելը զժվարին դործ էր:
 Բացի այդ, նրանց պատճառած վնասները Խալամական երկրներին
 չէին վերաբերում: Նկատի առնելով, որ զերիների առևտրից էլ
 օգուտ է ստացվում, այդ խնդիրը սրուշ չափով անուշադրությա-
 ն մատնվեց: Միայն թե նկատի առնելով ժամանակն ու պայմանները,
 ինչպես նաև Սուլոմոնին իրենց կողմը ներդրավելու անհրաժեշ-
 տությունը, Չըղդրի վալին միայն արտաքուստ էր ցույց տալիս,
 թե աջարացիների հարձակումների առաջն առնում է: Սուլոմոնը
 աջարացիների այդ ավերիչ հարձակումներից սրտաբեկ և ձանձ-
 րացած, վրեժխնդրության համար, Օսմանյան կառավարության
 դիմելու արամադրություն ցույց տվեց: Երբ սահմանապահները
 տեղեկացան այդ մասին, նրանք հայտնեցին Ֆաշի լրերդի՝ հրա-
 մանատար Վեդիր-էրեյլի-հալիլ փաշային և Գունիայի նախ-
 կին հրամանատար՝ և այդ շրջանի բոլոր զեպրերին ու պաշման-
 ներին լավ իրադեկ միրմիրաններից՝ Արաղա-Մուհամմեդ փա-
 շային: Արանք խոստացան օգնություն ցույց տալ: Նրանք սկսեցին
 այն ձևով բանակցություն տանել, որ հետվեց նկատելի լինի: Բացի
 այդ, նրանք պայմանավորված էին, որ Ֆաշից թնդանոթներ սխախ-
 արձակվեն: Աջարայի ժողովուրդը իր բնածին քաջարիության բե-
 րումով, պարզ էր, որ թշնամուց աչք չպետք է հեռացնել: Սուլոմոնը
 տեղյակ լինելով, որ նրանք [աջարացիները] արթնն և լզույշ են, հա-
 մարձակություն չունեցավ զիշերային հարձակում գործելու: Սրբ
 իմացվեց, որ նա մտադիր է հարձակվել Գունիային մոտ գտնվող

* Վասրֆ, թուրք պատմագիր (տարեգիր), գրել է 1166—1188 թթ. և
 1207—1209 թթ. զեպրերի վերաբերյալ պատմություն: Պատմագիր Ջեվդեթ
 փաշան շարունակում է Վասրֆի «պատմությունը»: Տե՛ս «Թարիխի Վասրֆ»
 գլուխը:

Չակո* ղյուղաքաղաքի վրա, այդ վայրի բնակիչները իրենց բնառանիքները, երեխաները և ունեցվածքը փախցրին գետի լեռները: Սուրմանը 1198 թ.*~ Ջեմանիյեի ախրը 17-ին, բավականաչափ զինվորներով հարձակվեց հիշյալ ղյուղաքաղաքի վրա, ինչ որ գտավ՝ կողոպտեց և կրակի տվեց:

Ինչպես նախապես պայմանավորված էին, Ֆաշի բերդից թնդանոթներ արձակելով, զրոյթյունը շրջապատին ծանուցվեց: Այդ շրջանում գտնվող մյուս հիւանդանոցները, մասնավորապես Արաղա-Մուհամմեդ փաշան մի քանի հարյուր քաջամարտիկներով վրա հասավ և մի նեղ տեղում նրանց անցնելու ճանապարհը փակելով, վրացի զինվորներին պարտաթյան մատնեց: Սուրմանի քեթիսուդան էլ սպանվեց: Այս սոսկալի սրտառության հետևանքով Սուրմանը շատ ազդվեց և վշտից ու հուսահատությունից մահացավ:

Այս մասին Չրվրի վալին տեղեկացրեց Ստամբուլ. իսկ Ֆաշի հրամանատարը պատերազմական գեպերի մասին մանրամասն տեղեկություն հաղորդեց: Դրանից հետո իբրև հյուր Ստամբուլում գտնվող ինվանի որդին՝ Քեյխուստեվը, նշանակվեց Աչըք-Բաշի իշխան և ուղարկվեց էրզրումի վալի՝ Ջանիկի-Հաջի-Ալի փաշայի տրամադրության տակ, հանձնարարելով նրան, որ իր գահի վրա նստեցնի: Այն փաշան իր քեթիսուդայի 8 հազար զինվորներով Քեյխուստեվին բնակեցրեց և ուղարկեց Աչըք-Բաշի երկիրը:

Այդ ժամանակ Թիֆլիսին վերաբերող կարևորության արժանի մի քանի գեպեր էին տեղի ունեցել: Այսպես, Թիֆլիսի իշխանը Հերակլ խանը, բավական ժամանակից ի վեր մտադրված էր նվաճումներ կատարել Իրանում: Սահմաններում գտնվող հրամանատարներն ու սպաները հաշտել և տեղեկացրել էին Ստամբուլ, որ նա [Հերակլը] այդ նպատակով ուղղվել է նախապես գրավել Ֆաշն ու Բաթումը: Իսկ Չրվրի վալին, էրզրումի շրջանում սահմանների գործերին հսկելու սրաշտոնով այդտեղ գտնվող էլհաջ-Մուսաֆա էֆենդիին ուղարկած գրության մեջ հայտնում էր, որ Հերակլ խանը իր նպատակը իրագործելու համար, որոշ խոստումներով կարողացել է իր կողմը շահել մի աղնվական անձնավորություն: Այս պատճառով այդ կողմերի ամրացման և մասնավորապես Ֆաշի և Բաթումի շրջաններում որոշ քանակությամբ զինվորական ուժեր ու-

* Չակո — Չակվա:

** 1198 թ. հիֆրի—1783 թ.:

դարկելու մասին Ջանիկլի-Հաջի-փաշային հրամաններ և ցույ-
մունքներ տրվեցին...

Հաջի-Ալի փաշան պատասխանում է, որ առանց փողի և մթերքի զինվոր-
ներ ուղարկելու հնարավորություն չկա: Հետո նպատակահարմար է համարվում
այդ գործը հանձնարարել իր քաջությամբ և ազդեցությամբ հայտնի Գունիացի
Մուստաֆա-բեյին, որին 1198 թ. շնորհվում է միրիմիրանության աստիճան և 15
հազար զուրուշ փող է տրվում:

Հերակլ խանի և Ռուսաստանի համաձայնության և միության
հիման վրա, Ռիֆլիսում գտնվող ռուսական գեներալը Իրանի և
Դաղստանի խաներին նամակներ էր ուղարկել և հայտնել, որ Ռու-
սաստանը Օսմանյան կառավարության հետ նորից խաղաղության
դաշնագիր է կնքել: Հերակլ խանն էլ իր պայմանագրությունը նո-
բոգել է, իր որդիներին իրրե պատանդ Ռուսաստան է ուղարկել և
իր նպատակը ապահովել: Դուր էլ Հերակլ խանին հպատակվելով,
ձեր որդիներից և ազգականներից մի քանի անձինք նրա մոտ
պետք է ուղարկեք: Այս սարսափեցնող տեղեկությունը վերոհիշյալ
խաներին վիշտ և զղիվանք պատճառեց: Որովհետև Իրանում անկախ
մի շահ գոյություն չունեի, ուստի Իրանի խաները իրենց տիրա-
պետության տակ գտնված երկրներում առանձին-առանձին իշխում
էին. մինչդեռ թշնամուն դիմագրելու համար, անհրաժեշտ էր մի
ընդհանուր իշխանություն: Սոսկ իսլամական միության բերումով,
նրանք՝ հենվելով միայն Օսմանյան պետության վրա, վերոհիշյալ
գեներալի դրությանը մերժողական պատասխան տվին և դիմում
ներկայացնելով Օսմանյան կառավարությանը հայտնեցին, որ
Օսմանյան պետության կողմից իրենց օգնություն շնորհվելու դեպ-
քում, նրանք պատրաստ են մինչև վերջին մարդը թշնամուն դիմա-
դրություն ցույց տալ և զոհել իրենց անձը: Այս խնդրագիրը հատուկ
անձնավորության միջոցով ուղարկեցին Չրվղրի վալիին, որը հիշ-
յալին ուղարկեց Դերսեաղեթ:

Ռուսները ինչպես որ Շահին—Կիրային խոսովության դոր-
ծիք դարձնելով, Բաթարստանի վրա հարձակվեցին, այնպես էլ
Հերակլ խանին խարելով, ուղղում էին դրավել Դաղստանն ու Վրաս-
տանը: Այս պատճառով Դաղստանում գտնվող բաղմաթիվ իշխան-
ներին օգնություն ցույց տալը Շարյաթի օրենքով կրոնական պար-
տավորություն էր: Բացի այդ, Ռուսաստանի պեսի այդ կողմերը
ձեռք երկարելը, Օսմանյան կառավարության համար վնասակար
էր և թերևս փաղիշահական երկրի Արևելյան սահմանները մտանդի

Լնթարկելու բնույթն ունեն։ Այս պատճառով անհրաժեշտ էր այդ
 մասին ամեն տեսակ ջանք դործ դնել։ Սահմանների վրա գտնվող
 վալիներին և սահմանապահ սպաներին տեղեկություն հաղորդվեց և
 հրամայվեց, որ աշակուրջ լինեն ու հսկեն։ Իրանի և Դաղստանի
 խաներին էլ հայտնվեց, որ թշնամու արտաքուստ քաղցր, սակայն
 իրականում թույն սերմանող խոսքերին չպետք է հավատք բնծա-
 յել, պետք է օրինակ առնել թաթար և լեհ ժողովուրդների նկատ-
 մամբ նրանց [ռուսների] վերաբերմունքից, պետք է ղգույշ լինել և
 չխաբվել նրանց խարդախություններից և որոգայթներից, կարիք
 եղած դեպքում կատարյալ միաբանությամբ և լրիվ ջանքերով
 հաստատակամությամբ դիմադրություն ցույց տալ։ չպետք է թույլ
 տալ, որ թշնամին մոտենա Իրանին և Դաղստանին։ Օսմանյան
 կառավարությունը ամեն դեպքում և ամեն կերպ պիտի օգնի և
 օժանդակի իր կրոնակիցներին։ Այս մասին կայսերական հրա-
 մաններ տրվեցին և նրանց [խաներին] սիրաշահելու և գրա-
 վելու համար, Սուլթան Ահմեդի և Սուլթան Մահմուդի ժամա-
 նակ ուղարկված նվերների նման, ամեն մեկին հարմար նվեր-
 ներ ուղարկվեցին։ Օսմանյան կառավարության այս նախաձեռնու-
 թյունը, պարզ էր, որ արգելք պիտի լիներ Ռուսաստանի խաբեբա-
 յական հնարքներին։ Այդ ժամանակ Դաղստանի ժողովուրդը հար-
 ձակումներ էր դործում Թիֆլիսի շրջանի վրա։ Ռուսները, օգտվելով
 այդ պատահությունից, սկսեցին գանգատներ ներկայացնել։ Այսպես,
 ռուսական դեսպանը տեսակցություն ունենալով Ռեիս-էֆենդիի
 հետ, խոսեց Վրաստանի վրա կատարված հարձակման մասին։
 Ռեիս-էֆենդին իր պատասխանում ասաց՝ «Վրացի և Մեգրել ցե-
 ղերը Օսմանյան պետության ռայաներն են, և ամեն մի պետություն
 իր ռայաների դործերը վարելու մեջ անկախ է, ուստի Ռուսաս-
 տանի՝ նրանց տիրանալու ձգտումը, ուրիշների գործերին միջա-
 մրտելու բնույթ ունի»։

Նկատի առնելով, որ անհրաժեշտ է այդ հարցը մի անգամ էլ
 քննության առնել Պետական խորհրդում, երեք-չորս օրից հետո,
 այսինքն՝ 1190 թ. Սեֆեր ամսի 10-ին Մեջլիսում նգիպտոսի հար-
 ցին առնթեր, այդ հարցն էլ քննության դրվեց։ Մեջլիսում ներկա-
 ներին հարց տրվեց՝ ըստ պայմանագրի Ռուսաստանը իրավունք
 չունի միջամտելու Վրաստանի գործերին՝ սակայն նա որոշ պա-
 տրովակներով առարկություններ է անում. ի՞նչ պատասխան պետք
 է տալ ռուսական դեսպանին՝ դաղստանցիների Թիֆլիսի վրա կա-
 տարած հարձակման մասին ի՞նչ պետք է ասել Աչք-Բաշիի հարցի

ժառանգելու Այս հարցերի առթիվ, ուսումնական գեապանին, պատասխանելու համար հետևյալ որոշումները տրվեցին: Թիֆլիսի խանի Ռուսաստանին հսկողությունը ցույց տալը զննականապես չի ընդունվում, վրացի ցեղը Օսմանյան պետության ռայաներից է, Թիֆլիսի խանը չպետք է հարձակվի իսլամական երկրների և մասնավորապես մեր պալանակից [կրոնակից] Դադաստանի ժողովրդի վրա: Օսմանյան կառավարությունը հնուց ի վեր իր ընդունած և գործադրած վերաբերմունքը չի փոխելու: Մեզից ցեղը Օսմանյան պետության այլ ռայաների կարգին է պատկանում: Նրանց [մեզիցների] ապահովության համար, սրանից առաջ նախատեսված Քեյխուսրեվի դահակալությանը հակառակություն ցուցադրելու դեպքում, չպետք է պնդել, և եթե նրանք Դավիթի նշանակումն են պահանջում, ըստ հնագույն սովորության, նա պետք է դահակալի, այդ դեպքում՝ նրան Օսմանյան կառավարության կողմից մենշուր* կտրվի, իսկ եթե ժողովուրդը նրան էլ չի ուզում, այդ դեպքում մի ուրիշի մասին որոշում կտրվի և կհայտնվի այդ հարցի լուծման համար նշանակված մարդկանց:

Սակայն Քեյխուսրեվի հարցը հնարավոր չեղավ լուծել: Դավիթ խանը իշխանությունը հափշտակեց: Եվ որովհետև ուսաները այդ շրջանի գործերին միջամտելու համար փնտրում էին ամենափոքր պատրվակներն անգամ, օգտվեցին այդ դեպքից և Դավիթ խանին իրենց կողմը գրավեցին:

Ինչպես որ հիշված է 1193 թ. դեպքերում, Իրանում Զենդական իշխանությունը թուլացել էր. ամեն կողմից խաները անկախության էին ձգտում: Օրեցօր ուժեղացող Աղա-Մուհամմեդ-խանի¹⁸ իշխանությունը դեռևս պետք եղածի չափ ամրապնդված չէր: Իրանյան երկիրը մոտ էր հեղաշրջման: Այդ ժամանակ Իրանի Զենդ վեթիլը՝ Ալի-Մուրադ խանը, խորտակելով Իրանի տարրեր մասերում տիրող խաների ուժն ու իշխանությունը՝ հետամուտ էր անկախություն ձևաբերելու: Այդ նպատակով նա, Թիֆլիսի խանի միջոցով, Ռուսաստանից օգնություն էր խնդրել: Քանի որ ուսաները պատրվակ էին փնտրում ձևաբերելու Իրանին, որոշ պայմաններով այդ օգնությունը խոստացան: Ալի-Մուրադ-խանի կողմից գեապանության պաշտոնով Ռուսաստան ուղարկված Միրզա-Մուհամմեդը, բարձրաստիճան մի անձնավորության ուղեկցությամբ և թանկարժեք նվերներով ետ ուղարկվեց: Սակայն ուսա-

* Մենշուր — աստիճանի շնորհման մասին փաղիշահական հրովարտակ:

Նյան ղեսպանը ղեռնու Շիրադ չհասած, Ալի-Մուրադ խանը մեռավ։
Երբ ղեսպանը իմացավ, որ Իրանի իշխանության գլուխն է անցել
Ջաֆեր խանը, առանց իր ղեսպանության պաշտոնը կատարելու
Թիֆլիս վերադարձավ։

Իրանի խաներից բավականին ուժեղ և Օսմանյան կառավարու-
թյան հարող խոյի-խան Ահմեդ-խանը սուլյն 1199 թ. իր գիվանի
քարտուղարի միջոցով, էրզրումի վալի Հաջի-Ալի վաշաչին ուղար-
կած նամակում հաղորդելով տեղի ունեցած դեպքերը, հայտնում
էր, որ Իրանի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելով ուս-
ների նպատակն է՝ իրենց սահմաններին մոտ որոշ վայրեր
ձեռք բերել, հետո բանակ ուղարկելով գեպի Ադրբեջան, Իրանյան
Եկիքն ամրոցապես գրավել, ինչպես բռնությամբ ու խարդախու-
թյամբ արվել էր լեհացիների նկատմամբ, ապա Օսմանյան պե-
տության վրա հարձակվելով՝ իրականացնել իրենց հետին նպատա-
կը։ Դիվանի քարտուղարը բանավոր խնդրեց, որ Ելնելով իսլամա-
կան միության անհրաժեշտությունից՝ Օսմանյան կառավարու-
թյունը օժանդակի և պաշտպանի իրանցիներին։ Իսկ եթե այդ պաշտ-
պանությունը չտրվի, ապաց, թշնամին կոչնչացնի անսահման թվով
իսլամներ։ Ներկայումս Թիֆլիսում գտնվող բազմաթիվ մարդկանց,
իրրև փոխարինություն, եթե Օսմանյան կառավարությունն էլ մեկ-
երկու հազար մարդ, թնդանոթներ և որոշ քանակությամբ ռազմա-
մթերք ուղարկի Ահմեդ-խանին, եթե վերջինիս ուրիշներից գերա-
դասելու համար մի աստիճան տրվի և եթե խանը այս ձևով արժա-
նանա Օսմանյան կառավարության շնորհին և պատիվներին՝ Իրան-
յան ժողովուրդը վստահություն ձեռք կբերի և թշնամու երևան գալու
ժամանակ, Ահմեդ-խանը քաջարար դիմադրություն ցույց կտա
և կկռվի։

Այս բոլորը Ալի-փաշան հայտնեց և տեղեկացրեց Ստամբուլ։
Իրանի նկատմամբ Ռուսաստանի վատ նպատակները հայտնի և
սլարդ էին։

Սրանից առաջ Իրանի խաներին հատուկ գրություններ և Ահմեդ
խանին կայսերական նվերներ և պատիվներ էին ուղարկվել և օգ-
նություն խոստացել։ Թեև այդ խոստման իրագործումը անհրաժեշ-
տություն էր, սակայն նկատի առնելով, որ ժամանակից առաջ զին-
վորներ ուղարկելը և նրանց աստիճաններ տալը կարող էր տեղի
տալ որոշ անպատեհությունների, առայժմ Ահմեդ-խանին հուսա հա-
տություն չենթարկելու համար, միայն թնդանոթ և որոշ շափով ուղ-

մամթերք ուղարկվեց և ամեն պարագայի դպուշությամբ վարվե-
լու մասին Ալի-փաշային փաղիշահական հրաման տրվեց:

Այսպիսով, Խրանի, Դաղստանի խաների և Հերակլի միջև թըշ-
նամություն առաջացավ, որը պատճառ դարձավ Օսմանյան կառա-
վարության և Ռուսաստանի միջև գոյություն ունեցող սառնության
ուժեղացմանը: Այսպես, Խալիլ-Համիդ-փաշայի սերդարության ժա-
մանակ, Չըլդրի վալի Սյուլեյման փաշայի գրությունից պարզվում
էր, որ Թիֆլիսի Հերակլ խանը նոր ճանապարհը նորոգելով և լայ-
նացնելով, 3 հազար ռուսական զինվորներ էր բերել տվել: Հերակլ
խանի իսլամական քաղաքների վրա հարձակումը հավանական
համարելով, Սյուլեյման փաշային հրաման և ֆերման տրվեց:
գիշեր-ցերեկ արթուն հսկել, կրոնասիրությամբ, հաստատակա-
մությամբ և քաջարիությամբ հռչակված Դաղստանի ժողովուրդներին
սիրաշահելու և գրավելու համար, այդ ժողովրդի պարագլուխներին
նրջանիկ Ասիթանեից ուղարկված փաղիշահական նվերներն ու
կայսերական շնորհները հանձնել, հիշյալ ժողովրդին պատերազմի
և Ջիհադի կոչ անելու և հրավիրելու մասին տրված բարձր հրաման-
ները նրանց հասցնել և հիշյալ ժողովրդի կողմից դեպի Չըլդր եկած
դաշիններին և մյուսհիգներին նվերներով պարգևատրել: Սյու-
լեյման փաշան այդ հրամանի համաձայն շարժվեց, որի շնորհիվ
վերոհիշյալ ցեղերը, այդ պատիվներից և շնորհներից ուրախացած,
սկսեցին խուճ-խուճ դեպի Չըլդր գալ: Չնայած որ նրանց բնա-
կավայր և հագուստ տրվեց, սակայն հիշյալ ցեղերը, առանց
որոշված ժամանակին ստիպելու, իրենց բնածին հակումների
բերումով, սկսեցին թալանով և կողոպուտով զբաղվել: Նրանց
արգելք հանդիսանալը դժվար և վտանգավոր էր, իսկ թույլ-
տվություն տալը խաղաղության պայմաններին հակառակ. ուս-
տի Սյուլեյման փաշան տատանվում էր այդ երկու միջոցների ընտ-
րության մեջ: Ավելի ուշ, երբ այդ մասին գրեց Ստամբուլ, Սադրա-
զամ Խալիլ-Համիդ փաշան արդեն հրաժարեցված էր, իսկ նոր Սադ-
րադամը Ալի-փաշան՝ դեռևս գործերին անտեղյակ, պատառ-
խանը հետաձգեց մինչև նա Ստամբուլ եկավ: Այդ ժամանակ Բա-
թումի կողմից մի նավ եկավ. Չըլդրից և Թիֆլիսից նորություններ
ստանալու համար Կափուղանին Բաբի-Ալիի կանչեցին և հարցա-
քննեցին: Նա հայտնեց, որ Ախասիայում հավաքված լեզգի ցեղից
և այդ կողմերում գտնվող իսլամներից 5 հազարի չափ մարդիկ,
քրիստոնյաների կարմիր ձվի օրերին (դատիկ), հարձակվելով Թիֆ-
լիսի երկրի վրա, բալականաշափ ունեցվածք են կողոպտել: Սա-

կայն վերադառնալու ժամանակ, թշնամին, նրանց ճանապարհի վրա մեծաթիվ զինվորներ և թնդանոթներ դնելով, անակնկալ կերպով հարձակվել է իսլամական բանակի վրա. իսլամների մի մասը նահատակվել, մի մասն էլ գերի է ընկել, իսկ փոքրաթիվ քանակությամբ զինվորներ էլ այդտեղից հոսող գետն են թափվել և խեղդրվել: Դենդանի մնացածները կռվելով հասել են Ախասխա: Այդ հաղորդումն ստուգվեց և հաստատվեց այլ աղբյուրներից ստացված տեղեկություններով, թեև Սյուլեյման փաշայից այդ մասին դեռևս տեղեկություն չէր ստացված: Չնայած առկա էր խնդրի ճիշտ կամ սխալ լինելու հավանականությունը, սակայն ականերն էր, որ Թիֆլիսի խանի և Ռուսաստանի միջև համաձայնություն և միություն էր կնքված: Սյուլեյման փաշայից տեղեկություն պահանջվեց՝ այդ խնդրի մասին՝ իրականության իրադեպ լինելու և թշնամուն պատասխան պատրաստելու համար: Սյուլեյման փաշան պատասխան դրության մեջ՝ մինչ այդ իր ուղարկած մի այլ գրության պատասխանի ուղացումն արձանագրելուց հետո, վերևում հիշված դեպքի մասին հաղորդում էր հետևյալ տեղեկությունները. Չըլդրի սահմանամերձ դավառներում ապրող լեզգի զինվորներից հազար մարդ, էրզրումի և Կարսի շրջաններում գտնվող անօթեան մարդիկ, ինչպես նաև անանուն ու բնակավայրերն անհայտ որոշ թվով ձիավորներ իրար հետ միանալով, առանց արտոնության, հարձակվել են Թիֆլիսի բերդի վրա՝ մեծ քանակությամբ զերիններ են վերցրել և կողոպտել: Նախքան վերադառնալը թույլերին, կողոպտված իրերն ու ապրանքները ուղարկել են, իսկ կռվի և պատերազմի ընդունականերն ավելի դանդաղ բայերով շարժվել են նրանց հետևից: Նրանց անցած ճանապարհի վրա, մի նեղ անցքում, ռուս և վրացի զինվորները թաքստոցից, անսպասելի կերպով, հարձակվել են կողոպտված ապրանքներն ու զերինները փոխադրող մարդկանց վրա: Սկսվել է ուժեղ ճակատամարտ, սակայն թշնամու բազմաթիվ լինելու պատճառով, իսլամական զինվորների մի մասը նահատակվել, մի մասը ջրում խեղդվել և մի մասն էլ գերի է ընկել: Սակայն երբ թշնամին գերի ընկածներին ուղարկել է կռվի դաշտին մոտ գտնվող, Սուրեն* կոչված վայրը, հետևից եկող իսլամական զորամասերը վրա են հասել և բոլորը մի անգամից իրենց սրերը մերկացնելով, կռվի են մտել և թշնամուն պարտության մատնել. 40—50-ի շափ գերի վերցնելով, անցել են հիշյալ նեղ անցքը և եկել

* Հավանաբար պիտի լինի Սուրամ:

հասել են այդտեղ: Այս պատերազմում իսլամների կորուստների մասին հարցվեց լեզգիների պարագլխին, որը պատասխանեց, թե լեզգիներից և այլ մարդկանցից սպանվածների և զերի ընկածների թիվը 40—50 է: Այս ճակատամարտում կայսերական կանոնավոր բանակից մի ղեկավար անգամ չի եղել...

Չըլդրի վալիի դրությամբ հիման վրա, հարցը վերլուծելի ժողովում քննության առնվեց և որոշվեց հետևյալը. Թիֆլիսի խանի զիրքից և ընթացքից երևում է նրա վատ մտադրությունը. հետզհետե ղեկի Չըլդր և կոչ Դադաստանի ղեկավարների առանձնացումը հակառակ է զգուշության կանոնին. ռուսների հետ նրա [Թիֆլիսի խանի] կնքած նոր պայմանագրի պայմանների համաձայն, երբ թշնամին երևան դա, ռուսները պարտավոր են օգնել նրան և պաշտպանել նրա երկիրը. նկատի առնելով, որ ռուսները Դադաստանի ղեկավարների Թիֆլիսի վրա հարձակվելը Օսմանյան կառավարությանն են վերագրում և դրանով հաշտության պայմանագրի խախտման հարց պիտի հարուցեն, որոշվեց՝ ղեկավարական ուժերի պատրաստության և պայմանագրի պահպանման նկատմամբ երկկողմանի ընթացք բռնել: Այս իմաստով, Չըլդրի վալիին պրավոր ցուցմունքներ տրվեցին: Այդ ժամանակ Ռուսաստանի ղեսպանը բանակցելու ցանկություն հայտնեց: Նա, Ռեիս-էֆենդիի հետ տեսակցելիս՝ Թիֆլիսի խանի հետ կնքված պայմանագրության մասին հիշեցրեց և հայտնեց, որ Չըլդրի վալին զադստանցիներին զրդուելով ատիպել է նրանց հարձակվել Թիֆլիսի վրա: Դեսպանը պահանջեց, որ վալին պաշտոնադուրկ լինի և միաժամանակ խնդրեց, որ Օսմանյան կառավարությունը չհովանավորի հիշյալ ցեղին և հետագայի նրանց Թիֆլիսի երկրից: Ռեիս-էֆենդին պատասխանեց հետևյալը. լեզգի ցեղը վաղուց պատերազմում է Թիֆլիսի խանի դեմ, հետևաբար այս անգամ ըստ առաջնույն տեղի ունեցած պատերազմը Չըլդրի վալիին վերագրելը տնիմաստ է. Թիֆլիսի խանը երբևէ հանգիստ չի մնում, ատիթը զրտնելիս հարձակվում է լեզգիների վրա, կողոպտում և թալանում է, բացի այդ նա ետ չի մնում նաև Իրանի ժողովրդին ճնշելուց և նեղելուց. ապացուցված է, որ նա, մասնավորապես Ադրբեջանում ճնշել և նեղել է Գենջևի երկիրը: Մինչդեռ, բանի որ, թե՛ Դադաստանում և թե՛ Իրանում ասլրողները իսլամական կրոնին են պատկանում, իսլամների խալիֆան հանդիսացող մեր Վեհափառ փաղիշահը պետք է նրանց օգնություն ցույց տա: Այս հարցերի շուրջը բավականին երկար վիճարանություն տեղի ունեցավ [Դեսպանի և Ռեիս-էֆենդիի միջև]: Այս առթիվ Չըլդրի վալիին Սեդարեթի կողմից նո-

րից հատուկ գրություն ուղարկվեց հաշտության պայմանագրին հասկանալի ընթացքից և շարժումներից զգուշանալու մասին:

Ռուսների հիմնական նպատակն էր գրավել Իրանի որոշ մասերը: Այդ նպատակը իրականացնելու համար, նրանք միջոց էին գործրել թիֆլիսի խանին, իսկ նա խաբվելով ռուսների խարդախություններից և խորամանկություններից, ընդունել էր Ռուսաստանի հովանավորությունը և մի շարք խոստումներով և նվերներով աշխատում էր Դաղստանի և Աղբրեջանի խաներին էլ Ռուսաստանի կողմը գրավել: Սակայն այդ խաները իսլամ լինելով, հասկացել էին Ռուսաստանի խռովարարական նպատակները, բոլորովին համակրություն ցույց չէին տալիս և վճռականապես մերժողական դիրք էին բռնել, այնպես որ թիֆլիսի խանը նրանց սիրաշահելու և զրավելու գործում հուսահատվել էր: Նա, Ռուսաստանի օժանդակությամբ խաներին բռնի կերպով ենթարկելու և հպատակեցնելու համար միջոցներ էր ձևադրել: Խաները Օսմանյան կառավարության ապավինելով, օգնություն էին խնդրում: Օսմանյան կառավարության կողմից նախապես նրանց օգնություն ցույց տալը խոստացված էր, մինչև անգամ նրանցից մի քանի երեւելի և գործունյա խաների՝ կայսերական հրամաններ էին տրվել, մասնավորապես Դաղստանի ժողովրդին փաղիշահական նվերներ և պարգևներ էին շնորհվել, այդ մասին տեղեկություն էր հաղորդված այդ կողմերում գտնվող վեպիրներին:

Այդ շրջանում ապրող ցեղերից ամենից ավելի մարտունակները զաղստանցիներն էին: Սրանք ի բնե կռիվ հակամետ և սիրահար էին: Նրանք հասկացել էին, որ թշնամու [սուսների] իսլամական երկրի վրա կատարած բռնությունները, վերջ ի վերջո իրենց էլ պիտի հասնի: Թիֆլիսի խանի կողմից և դառ հպատակության առաջարկը վիրավորել էր նրանց ցեղային արժանապատվությունը: Նրանք սպասվող վտանգին գործիք հանդիսացող թիֆլիսի խանին ասպարեզից հեռացնելու համար խոստում էին տվել, իրենցից ամենաքաջարի և հաստատակամ անձնավորությունը՝ Ավարի իշխան՝ Ումմե-խանին, ամբողջ Դաղստանի զինվորների բաշբուզ նշանակելով, հսկիս ամսին իրենց տեղից մեկնել էին և մի արարերեն նամակով տեղեկացրել էին Չըլդրի վալին, թե ուղիղ թիֆլիսի վրա շարժվելու պատրաստ են:

Վերոհիշյալ վեպիրը՝ նկատի առնելով, որ թիֆլիսի խանի կողմից իսլամական երկրների վրա հարձակում տեղի ունենալուց առաջ, զաղստանցիների հարձակման սկսելը տեղի պիտի տա

թշնամու առարկությանն ու բողոքին, անմիջապես վերոհիշյալ ցնդե-
 րաշրույին գրության հայտնեց «մինչև ձեր խնդրագրի հետ Ասի-
 թանե ուղարկված Զենգե-թայի իշխող՝ Ահմեդ-խանի վերադարձը,
 պետք է ձեր տեղում մնաք»։ Սակայն այս գրությունը ստանալուց
 առաջ, հիշյալ ցնդը շարժվել և իջևանել էր Չարու-թալա կոչված
 վայրում։ Նրանք իրենց կատարելիք հետագա գործողությունների
 մասին հրամանի և ֆերմանի էին սպասում։ Այդ մասին Չըլդրի
 վալին հայտնեց և անդեկացրեց Ստամբուլ։ Այն պահին, երբ պատ-
 րաստվում էին հիշյալ վեզիրին դրել և հայտնել, որ խաղաղության
 ժամանակ վերոհիշյալ զինվորների Թիֆլիսի վրա հարձակումը հար-
 մար չէ և անհրաժեշտ է նրանց հետ վերադարձնել, էրզրումի և
 Չըլդրի վալիներից ստացված նոր գրությունից պարզվեց, որ դա-
 ղըստանցիները արդեն անցել են Կանք դետը և հարձակվել Թիֆլի-
 սի վրա. այդ մասին հիշվում էին հետևյալ մանրամասնությունները։
 Դաղստանցիները անցնելով հիշյալ գետը, առանց հապաղելու շարժ-
 վում էին ուղղակի Թիֆլիսի վրա։ Թիֆլիսի խանը և իր տրամադրու-
 թյան տակ եղած ռուսական հրամանատարը, իրենց ունեցած պատ-
 րաստի զինվորներով և թնդանոթներով, դիմադրություն ցույց տա-
 լու համար, շտապում են դեպի Կախեթի կողմերը։ Սակայն, երբ
 տեսնում են, որ զաղստանցիները դետի նման հոսում և գալիս են,
 հասկանում են, որ դիմադրությունն անիմաստ է և շտապում են
 ապաստանել իրենց ամրակուռ և ապահով բերդերում։ Դաղստանցի-
 ները պատրաստվում են հարձակվել Թիֆլիսի վրա. սակայն բերդը
 պրավելու համար անհրաժեշտ թնդանոթներ և ռազմամթերք չունե-
 նալու պատճառով, առանց Թիֆլիսի բերդի կողմը գնալու, գնում
 են դեպի Թիֆլիսի մոտ գտնվող արծաթի հանքերը*, այն պրավելու
 նպատակով։ Դիմադրության պատրաստված թշնամուն մի հարվա-
 ծով պարտության մատնելով հիշյալ հանքերը գրավում և բազմա-
 թիվ երեխաների և կանանց գերի են վերցնում։ Բացի այդ՝ նրանց
 (դաղստանցիների) մի մասը, գնում են Թիֆլիսից չորս ժամ հեռա-
 վորության վրա գտնվող Լոռիի բերդը գրավելու։ Առավոտյան բեր-
 դից մեծ քանակությամբ վրացի զինվորներ դուրս գալով՝ մտնում
 են դաղստանցիների բանակը։ Սոսկայի մարտեր են տեղի ունենում
 ի վերջո դաղստանցիները հաղթում են։ Այս մարտում դաղստանցի-
 ներից միայն 400 հոգի շահիդ են եղել և 700-ի չափ վիրավորվել են։
 Իսկ թշնամու սպանվածների թիվը անսահման է եղել։

* Պատմադիրը հավանաբար նկատի ունի Ախթալայի պղնձի հանքերը
 (տե՛ս ծանոթ. 1)։

Այս ահալոր պարտությունը Թիֆլիսի խանին մեծ վիշտ պատճառեց. նա իր հարստությունն ուղարկեց մայրաքաղաք, բերդը և երկիրը պաշտպանելու համար զինվորներին անհրաժեշտ վայրերում տեղաբաշխեց, իսկ ինքը անձամբ ձեռնարկեց Թիֆլիսի բերդի պաշտպանությանը: Դաշտատանցիները Թիֆլիսի բերդը գրավելու նպատակով՝ Ախալքալաքի դաշտում կանգ առան և Ջրղրի վալին զինվորներ ուղարկելով՝ թնդանոթ և ռազմամթերք խնդրեցին: Ջրղրի վալին շփոթվեց և վախենալով, որ առանց պետության համաձայնության և արտոնության Թիֆլիսի վրա կատարվելիք հարձակման համար ինքը պատասխանատվության պիտի ենթարկվի, անձամբ գնաց Ախալքալաքի դաշտը և ասաց. «Ձմեռվա օրերը մոտենում են, իսկ բերդի [Թիֆլիսի] գրավումը ժամանակ է պահանջում. շնայած Թիֆլիսի գրավումը, ներկայումս Օսմանյան կառավարության ցանկությունն է, սակայն առաջով ձեր հայրենիք վերադառնալը ավելի նպատակահարմար է». այսպես փորձեց համոզել, սակայն ասպարեցուն: Նրանք պատասխանեցին և պնդեցին՝ «Ձմեռվա ցրտերը մոտ լինելու, մեր մեջ հիվանդների և վիրավորների թիվը մեծ լինելու պատճառով մեր երկիրը վերադառնալը դժվար է: Այս տարի մուսուլմանների իմամի* երկրում կձմեռենք»:

Այդ դրությունը թույլերին ու աղքատներին մեծ վնաս պիտի պատճառեր, բացի այդ, փաղիշահական երկրում պաշարի և անհրաժեշտ սննդամթերքի պակասության պատճառ պիտի լիներ: Նման դժվարությունները նկատի առնելով՝ վերոհիշյալ վալին նրանց որոշ րանակությամբ նվերներ և խալաթներ տալով, [դաշտատանցիների] շեկավարների միջև պառակտում առաջ բերեց. հետևանքն այն էր, որ Ակ-Կոշայի կազին և Ջար-Թալայի պարագլուխները 4—5 հազար զինվորներով վերադարձան իրենց վիլայեթը:

Սակայն Ումմե-խանը և Ալի-Սուլթանը վերադարձին համաձայն և հոժար չէին: Հաղար ու մի զժվարություններով հաջողվեց հեռանել նրանց կալսերական երկրի սահմաններից: Թիֆլիսի և Ալքաթալի սահմանների վրա գտնված Դահան անունով վրացական բերդի գրավման նպատակով, նրանք իրենց գտնված տեղից շարժվեցին և մեծ արագությամբ գնացին դեպի այդ կողմը: Եվ հավանական է, որ այդ պահին** նրանք արդեն գրավել էին հիշյալ բերդը:

* Մուսուլմանների իմամ — զործ է անվում իսլամների խալիֆա իմամստով:

** Պատմագիրը նկատի ունի իր այդ դեպքը գրի առնելու ժամանակը:

Թիֆլիսի խանի ընտրյալ զինվորները լաժան-լաժան եղանակով պատճառով նա թուլացավ ու շփոթության մեջ ընկավ։ Թիֆլիսի ռայաները ցրվեցին Նրեանի և Կարաբաղի կողմերը և 4 հազար տնից (խանե) ավելի փոխադրվեցին Կարսի սահմանները։ Սակայն որովհետև այդ շրջանում ապրող աշիրեթները թալանում էին նրանց անասուններն ու ունեցվածքը, այդտեղ էլ չկարողացան մնալ և Կարսի սահմաններից շարժվեցին դեպի Չրլդրի կողմերը։ Այդ մասին Չրլդրի վալին տեղեկադիր ուղարկեց, կատարված դեպքերի կապակցությամբ այդ տարի խիստ մեծ ծախքերի ենթարկված լինելը հայտնելով, կառավարությունից մեծ դումարի օժանդակությամբ խնդրեց։ Սակայն, գանձարանը ծանր դրության մեջ լինելով՝ հնարավոր չեղավ նրա պահանջը լրիվ կատարել։ Սադրազամ Ալի փաշան, իր կողմից առայժմ 5 հազար զուրուշ կանխիկ դրամ և որոշ քանակությամբ հաղուստեղեն ուղարկեց։ Սիաթամանակ այդ հարցի մասին Ռուսաստանի ղեսպանի հետ տեղի ունեցած բանակցությունների պատճենը և խաղաղության պայմանների պահպանման ու Դաղստանի զինվորների ցրման ու հեռացման մասին ցուցմունքներ տվող բարձր հրաման ուղարկեց։

Դրանից անմիջապես հետո, Չրլդրի վալիից մի գրություն ստացվեց, որով հայտնում էր որ՝ սրանից առաջ կայսերական երկրից հեռացված Ավարի իշխողը Ումմե-խանը և Ալի-Սուլթանը իրենց ճանապարհի վրա դռնվող Դահանի բերդը պաշարելով դրավել են այն և բերդում գտնվող թշնամուն խորտակել և ոչնչացրել են, սակայն պատերազմական դեպքերի բերումով, իրենք էլ շատ վիրավորներ են ունեցել և այդ պատճառով հնարավոր չի եղել իրենց երկիրը վերադառնալ։ Բացի այդ, ձմեռը վրա է հասել, ոռոս և վրացի զինվորները թնդանոթներով ճանապարհները փակել են, որի համար նրանք ստիպված են եղել Չրլդր վերադառնալ։ Հետևաբար խնդրում են, որ իրենց, որպես հյուր, մինչև դարնանամուտ այնտեղ ապրելու արտոնություն տրվի։

Վերոհիշյալ զինվորների հեռացումը դժվար լինելով հանդերձ, մեծաթիվ զինվորների երկար ժամանակ այդ տեղում ապրելն էլ ծանր և անտանելի պիտի լիներ սահմանի ռայաների համար։ Մեջլիսում քննության առնվեց փաշայի գեկուլդումը և խնդիրը, հավանություն տրվեց մինչև դարուն մնալ այդ տեղում, բայց որպեսզի աղբատներին ծանր բեռ չլինեն, առայժմ, էրզրումի վալիի փողերանոցի (դարբխանե) ունեցած պարտքից 50 հազար զուրուշ հատկացվեց և Չրլդրի վալիին հրաման ուղարկվեց 3—4 օրվա ըն-

թացքում այն փոխադրելու մասին: Դրանից հետո Ալի փաշան հե-
ռացվեց և Սադրազամ նշանակվեց Յուսուֆ փաշան: 1200 թ. կեսերին
նորից Չըլդրի վալիից դրուժյուն ստացվեց, որով հայտնում էր, թե
սրանից առաջ Դադստանի զինվորների կողմից Թիֆլիսի էյալեթի
վրա կատարված հարձակման մասին Ռուսաստանում տեղեկու-
թյուն ստացվելիս, այդ դեպքը վերագրելով սահմանում գտնվող Օս-
մանյան կառավարության պաշտոնյաների թուլությունների ու թե-
լադրությանը, Թիֆլիսին թնդանոթ և զինվորներ են հայթայթել:

Այդ ժամանակ Պետերբուրգի ֆրանսիական դեսպանը Ստամ-
բուլում գտնվող դեսպանին ուղղված նամակում հայտնում է, որ երբ
Թիֆլիսի խանին ինքը տեղեկացրել է ռուսների ռազմական օգ-
նություն ցույց տալու մասին, անմիջապես տեսակցություն է ունե-
ցել Ռուսաստանի Մեծ մինիստրի հետ և հարցրել «Այն պահին, երբ
ձեր և Օսմանյան կառավարությունների միջև պահպանվում են
խաղաղության պայմանները, ի՞նչի համար է կարիք զգացվել Թիֆ-
լիսի խանին զինվորներ ու ռազմամթերք ուղարկել»: Մեծ վեզիրը
դեսպանից թաքցրել է իրականությունը:

Նկատի առնելով ռուսների վաղուց ի վեր ունեցած ընթացքն
ու ջարժումը, անհրաժեշտ համարվեց աշախուրջ լինել և նախապատ-
րաստական միջոցներ ձեռք առնել: Անմիջապես Չըլդրի վալիին
հանձնարարվեց, որ այդ շրջանում ապրող ցեղերին ու աշիրեթնե-
րին պատրաստ պահի, իսկ էրզրումի վալիին հրաման տրվեց, որ
հիշյալ էյալեթից 4000 զինվոր հավաքագրի. միաժամանակ էրզրու-
մի վալիին հրամայվեց և ֆերման տրվեց, որ արթուն մնա, եթե
թշնամու կողմից կայսերական երկրի վրա հարձակում տեղի ունե-
նա, անմիջապես էրզրումից դուրս գա և համապատասխան պաշ-
տոնյաների հետ բանակցելով, թշնամուն վանելու ջանադիր լինի:
Կասթեմունիի մյուլթեսեղլիմին՝ Ալթի-Քուլաջ-Ջադեին հայտնվեց,
որ եթե նա 500 զինվորով Բաթումի բերդի պաշտպանությունը
ապահովելու լինի, ապա իրեն Կափուջի-Բաշիլիք պիտի շնորհվի:
Այդ մասին նրան հատուկ դրուժյուն ուղարկվեց: Իսկ Ֆաշի բերդի
պաշտպանության համար, Տրապիզոնի շրջանում 500 հետևազոր
զինվեց և հարկ եղած դեպքում զինվորներին բաժանելու նպատա-
կով, նախապես պատրաստված պաշարից բացի, որոշ քանակու-
թյամբ հացահատիկ հայթայթվեց և ուղարկվեց: Բացի այդ,
շրջանի բերդապահ զինվորների մի տարվա ռոճիկը կանխիկ
վճարելու նպատակով էրզրումի մաքսատնից փող փոխադրվեց:

Ռուսները, դադարեցնելով շարժումը Չըլդրի վալիի գրգռումանը վերադարձնելով, դեռ անցյալ տարվանից սկսած պահանջում էին նրա պաշտոնավարումը: Այսպիսով, ռուսները Թիֆլիսի խանին իրենց պետության գլխավորներից, իսկ նրա երկիրը՝ իրենց երկրի լաղկացուցիչ մասը համարելով, տեղի ունեցած վնասներն ու ավերումները նույնպես իրենց վնասն էին համարում: Ռուսական դեսպանի հետ ունեցած տեսակցություններից մեկում Ռեյխս-ուլ-Քիթար* Աթաուլա-հեյ էֆենդին ակնարկել էր, որ հավանական է ռուսները մտադիր են Չըլդրի էյալեթի վրա հարձակվելու: Դեսպանը այդ մասին մի նոտա էր ներկայացրել: Խոսակցության ընթացքում Աթաուլա-հեյ-էֆենդին դեսպանին այսպես էր պատասխանել՝ «Ռե Չըլդրի վալին, թե՛ այլ սահմանապահներ, եթե խաղաղության պայմաններին հակառակ ընթացքի մեջ գրտնըվեն, Օսմանյան կառավարությունը չի թերանա և չի վարանի նրանց պատժել՝ առանց ուրիշների թեւադրությանը կարիք զգալու: Սակայն դադարեցնելու և վրացիների միջև դոյություն ունեցող թշնամությունը, նոր երևան եկած խնդիր չէ, նրանք վաղուց ի վեր իրար հարվածում և կողոպտում են: Թիֆլիսի նկատմամբ Ռուսաստանի հովանավորության պահանջը, Օսմանյան կառավարությունը չի ընդունում: Իսկ եթե ռուսները, իրենց հպարտության և պարծենկոտության բերմամբ, ուրիշների երկրում տեղի ունեցած խռովությունը պատրվակ բռնելով, հարձակման ձեռնարկեն, Օսմանյան կառավարությունը պիտի հետևի փոխադարձ հատուցման սկզբունքին և այդ դեպքում պայմանագրության խախտման հանդանքը կընկնի ռուսների վրա, որով Ռուսաստանը միջազգային տեսակետից հանցավոր և դատապարտելի կհամարվի: Խաղաղության պայմանները խախտողների գործերն ու վախճանը միշտ էլ աղետաբեր է եղել»: Նա, Ռուսաստանի դեսպանին այս լուրանդակությամբ նոտա ներկայացրեց:

Սակայն ռուսների հարձակման այս հարցի կենսագործումը, կամ Դադստանի բնակչությունն էլ, թաթար ժողովրդի նման, սկզբում մի շարք խոստումներով և խաբեբայություններով իր կողմը դրավելուց հետո, նրանց երկիրը համարեցին հավանական և փորձով ապացուցված խնդիրներից էր: Այդ պատճառով 1200 թ. (1785) վերջում կայսերական գրությամբ դրությունը Դադստանի ժողովրդին բացառվեց և այդ ժողովրդին սիրաշահելու և գրավելու

* Ռեյխս-ուլ-Քիթար, տե՛ս ծանոթ. 51

նույնատակով նրանց վաղիշահական նվերներ ուղարկվեց: Իսկ սահմանի պաշտոնյաներին աչալուրջ և զգուշ լինելու մասին, նորից ամեն մեկին պատվերներ բովանդակող կայսերական հրամաններ ուղարկվեցին:

Դրանից հետո, ռուսները Վրաստանի հարցը դանդաղ խնդիր դարձրին և 1201 թ. այդ հարցի առթիվ ռուսական դեսպանի հետ բավականին վիճարարություններ տեղի ունեցան, և ինչպես որ ներքևում հիշվում է, պատերազմի հայտարարության գլխավոր պատճառներից մեկը դարձավ Վրաստանի հարցը: Ռուսները այդ կողմում տեղի ունեցող հարձակումներն ու վնասարարությունները վերացնելու, գերինների առուծախը դադարեցնելու մասին իրենց պահանջներն էին առաջ քաշում: Իսկ Օսմանյան կառավարությունը ռուսների՝ Հերակլ խանի նկատմամբ ցուցաբերվող հովանավորության մասին արված պնդումները բոլորովին մերժում և չէր ընդունում: Այդ պատճառով էլ վեճը շարունակվեց և վերջ ի վերջո հանձնվեց սրի չճշտական որոշմանը:

Պատերազմի հայտարարությունից անմիջապես հետո, Ջըլդրի վալի Սյուլեյման փաշային բարձր հրաման ուղարկվեց՝ և նրան հանձնարարվեց, որ Դաղստանի և Ադրբեջանի խաներին միության շրջանակի մեջ առնի և Հերակլ խանին բոլորովին մեջտեղից վերացնի: Դաղստանի խաներից ամենից ուժեղ և հաստատակամը՝ Ավարի խան՝ Ումմե-խանը, պետք է արշավանքի դուրս գար Ռուսական երկրի Կըզլյար-Պալասի բերդի կողմը: Վերոհիշյալ խաներին իրադրությունը բացատրող առանձին կայսերական հրամաններ ուղարկվեցին: Փաղիշահական ընդունելություն պատրաստվեց. արքունի ղինակիցներից Մուհամմեդ Սալիհ-Աղան հատուկ պաշտոնով Դաղստան ուղարկվեց: Կաբարթայի էմիրներին էլ կրոնական պատերազմին մասնակից դարձնելու համար, կայսերական հրամաններ գրվեցին: Բուխարայի կողմից Ռուսաստանի վրա հարձակում կադմակերպելու համար, Վանի բերդապահ՝ Թեմուր փաշայի միջոցով Բուխարայի խանին կայսերական գրություն ուղարկեց: 1202 թ. (1786) սկզբին Ջըլդրից ստացված գրությունից պարզվում է, որ թեև Դաղստանի և Ադրբեջանի խաները Օսմանյան պետությանը հոյատակություն ևն հայտնել և նրա՝ թշնամու դեմ պատերազմելու խոստում և հավաստիացում տվել, սակայն նրանց մեջ ներքին անհամաձայնություն և հակառակություն գոյություն ունի: Բացի այդ, խաներից մի քանիսի Հերակլ խանին՝ կողմնակից չիմելու հետևանքով՝ նրանց միջև կոիվները շարունակվում են: Այս բոլորից հետո

սլարգվեց, որ սլահանջվող լիարժեք միության ստեղծումն անհնար է։ Ումմե-խանի կարծիքով Վրաստանի արշավանքին մասնակցելու դեպի Ռուսաստան ասպատակություն կատարելն ու ռուսների դեպի Վրաստան բաց արած Անանուրի ճանապարհը քանդելը հեշտ գործեր են։ Սակայն որովհետև իրեն դեպի Կրկյար արշավելու հրաման է տրված, որը Չեչենների կողմում գտնվող լեզգիների հետ բանակ-ցությունների մեջ մտնել կսլահանջի, դրա համար անհրաժեշտ էր երեք ամիս առաջ տեղեկություն տալ։ Այդ մասին նա բանավոր հրահանգ էր տվել Սալիհ բեյին և գրել Սյուլեյման փաշային։

Սյուլեյման փաշան Վրաստանի վրա արշավանքի պատ-րաստվող բանակը ուժեղացնելու համար, Ումմե-խանին Չրլդր էր հրավիրել։ Ումմե-խանը հայտնել էր, որ 30 հազարից ավելի զինվորներով գալու է, հետևաբար պետք է օգնել իրեն դրամով և սլաշարով։ Քիչ անց Սալիհ բեյն իրեն ենթակա մարդկանց կողմից սպանվեց։ Նրա մարդկանցից մի քանիսի սույն թվականի կեսերին բանտարկվելու և քննության ենթարկվելու մասին մի քանի փաս-տաթղթեր կան սլահված։ Կովկասյան լեռները Ռուսաստանի և Անուդուրի միջև ամրակուռ պատնեշ են։ Սակայն նկատի ունենա-լով, որ Վրաստանի դեմ ռուսների կատարած ոտնձգությունները խանգարում են Անուդուրի ասլահվությունը՝ Հերակլ խանի աս-սլարեզից վերացնելը՝ գոնե նրան Ռուսաստանից բաժանելու նպա-տակով, անհրաժեշտ էր։ Եթե Ումմեխանի երրորդ առաջարկը ըն-դունվեր և վերոհիշյալ [Անանուրի] ճանապարհը քանդելով Ռուսաս-տանի օգնությունն ու օժանդակությունը արգելվեր, եթե Հերակլ խանը առանձին թողնվեր և ամեն կողմից ճնշման ենթարկվեր, այն-ժամանակ, փտանգը կվերանար և սլաշտպանողական շարժումը հարձակողական շարժումից ավելի կարևոր և դերադաս կլիներ։ Սակայն Ումմեխանին դեպի Կրկյար ուղարկելը ժամանակի և սլաշմանների համապատասխան միջոցառում չի եղել։

Այդպիսի կարևոր դեպքերում հիմնական խնդիրը առաջ քաշե-լով, հետագա բոլոր գործողությունները անհրաժեշտ էր ծառայեց-նել դրան, սակայն Կրկյարի կողմերում ասպատակություն կալ-մակերպելու և նման ցուցադրական և հանդիսավոր գործերով տպա-վորություն առաջացնելու ցանկությունը, հիմնական նպատակից շեղեց։ Այս և սրա նման մի շարք սխալների պատճառով, ներկա պատերազմում, Վրաստանի որոշ մասերի վրա ասպատակություն կատարելուց և մի քանի գերիներ վերցնելուց բացի, պետության համար իրապես օգտակար դործ չկատարվեց։

Արշավանքի [պատերազմի] սկզբում, Շեյխ-Մանսուրի¹⁹ մարդկանց ականջներում հնչող հռչակի աղմուկը դեռևս չդադարած, պատերազմի դռները բացվեցին և դեպի երկինք հասնող թնդանոթների և հրացանների որոտը, նրա [Շեյխի] հռչակի աղմուկը հանգցրեց: Հաջորդ մասում [գրքի] ցույց կտանք, որ նա [Շեյխ-Մանսուրը] չկարողացավ ժողովրդի սպասածի աստիճան պործեր կատարել:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. III, էջ 141—168):

* * *

Զեվդեթ փաշայի «Պատմություն» III հատորի 2-րդ մասը ամբողջովին հատկացված է Չերքեզիստանին և շերքեղներին: Պատմագիրը մեծ մանրամասնությամբ ներկայացնում է այդ երկրի և ժողովրդի մասին աշխարհագրական, պատմական, կենցաղային կարևոր տեղեկություններ: Հետո ծանրանում է մասնավորապես այն ժամանակաշրջանի վրա, երբ շերքեղները ենթարկվում են Օսմանյան պետությանը և բնդունում իսլամական կրոնը՝ գլխավորապես Ֆերեհ-Ալի փաշայի Չերքեզիստանում պաշտոնավարության շրջանում:

Ֆերեհ-Ալի փաշայի շինարարական աշխատանքներից է նաև Անապա բերդի կառուցումը: Այդ առթիվ պատմագիրը տալիս է նաև մի փոքրիկ տեղեկություն հայերի մասին՝ «Անապայում հայկական թաղամասի շինությունը վերնագրով:

Անապայում Հայկական թաղամասի շինությունը

Գնչուների կարգավորումը խելացի կերպով վերաջանելուց հետո, հերթը եկավ քրիստոնյաներին: Մի քանի պատենտատեր արհեստավորներ, փաշայի դադտնի հանձնարարությամբ, կանչելով դերձակների, մուշտակագործների և սարրաֆների գլխավորներին՝ ասացին. «Միթե՞ դուք կրոնական արժանապատվություն չունեք. գնչուներից չե՞ք ամաչում: Դուք մեր փաշա-էֆենդին այնքան ծառայություններ եք մատուցել: Այս վայրը մի նոր վիլայեթ է. դուք էլ խմբվեցեք, բերդից դուրս առանձին մի թաղամաս և եկեղեցի կառուցելու համար, խնդրագիր ներկայացրեք, մենք էլ ձեզ համար կբարեխոսենք և մեր էֆենդին ձեզ իրավունք կշնորհի»:

Հայերը անմիջապես խնդրագիր ներկայացրին և ստանալով իրավունք՝ ինչպես որ վերևը հիշվեց, հայկական թաղամաս և եկեղեցի կառուցեցին, որով Անապայի բարեշինությունը օրեցօր ավելացավ: Եթե մի բերդի վարոշում քրիստոնյա ռայաներ չլինեն,

այդպիսի տեղում անհրաժեշտ պորձերի կարգավորումը դժվար կլինի: Այնպես որ այդ հարցի լուծման համար Ալի-փաշան շնորհակալություն և գոհունակություն հայտնեց: Այդ մասին պատմում է Հաշիմ-էֆենդին [պատմագիր]:

(«Թարիխի Զեվղեթ», հատ. III, էջ 228):

1201 թվականի (1786) դեպքերից*

Պատմագիր Զեվղեթ-փաշան 1201 թ. դեպքերի շարքում, առանձնապես ծանրանում է ուս-թուրքական պատերազմին նախորդող դեպքերի վրա: Կրկնությունից խուսափելու համար, քաղվածաբար կտանք այդ դեպքերից միայն որոշ նյութեր:

Զեվղեթի «Պատմության» IV հատորը ամբողջությամբ և V հատորի կարևոր մասը հատկացված է ուս-թուրքական և ավստրո-թուրքական պատերազմների հետ կապված դիվանագիտական և ռազմական հարցերին՝ 1201 թ. մինչև 1206 թ. (1786—1791), մինչև Յաշում կնքված խաղաղության դաշնագիրը:

Օսմանյան պետության ներքին՝ վարչական և տնտեսական քայքայված դրության պայմաններում, ընդարձակ և երկարատև պատերազմը, երկրի տարբեր մասերում, մինչև անգամ մայրաքաղաք Ստամբուլում՝ հացի և սննդամթերքների ծանր և կրիտիկական դժվարություններ էր առաջացրել: Երկրի շատ մասերում սով էր, կառավարությունը անկարող էր այդ շարիքների առաջն առնել, մանավանդ որ կառավարության ֆինասական դրությունը կատառորոֆիկ աստիճանի էր հասել: Փող ճարելու համար ձեռք առնված դանագան միջոցները (հափշտակություն, տուրքերի ավելացում, արտաքին փոխառություն) պրեթև ոչ մի արդյունք չտվին: Պատմագիրը այդ բոլորի մասին աալիս է խիստ քնորոշ և հետաքրքիր մանրամասնություններ:

«...Կայսերական բանակը շատ նեղ դրության մեջ լինելով, մեծ Սերդարը օգնության կոչով դիմել էր փաղիշահական Դուանը, անմիջապես 3—4 հազար քիսե փող ուղարկելու մասին: Սակայն որոշհետև ոչ մի կերպ կարելի չեղավ փող ճարել, Սերդարին պատասխանվեց փաղիշահական ֆերմանով: Ահա այդ պատասխանը. «Իմ մեծ վեզիրս և բարձր Սերդարս! Ձեր դրամական նեղությունը ինձ հայտնի եղավ: Անմիջական կերպով 3—4 հազար քիսե փող եք խնդրում, եթե լինեք, Աստված վկա, իմ ծախքի փողից անգամ կուղարկեի: Այսպիսի ժամանակ կարելի* է մերժել: Սակայն դան-ձարանի դրությունը Ձեր վսեմությունը հայտնի է: Այս դրամի հարցը

* Զեվղեթի «Պատմության» (տարեգրության) մեջ 1197 թ. մինչև 1201 թ. դեպքերը տրված են մի ընդհանուր տեսության մեջ, որը թարգմանել ենք դրեթև ամբողջությամբ:

զիշեր ցերեկ իմ հանդիստը վրդովեղ է... Երբ նոր տարվա Ջերելուն
բացվելու լինի, պույե պատերազմական ծախքերի համար միջոց
կլինեն... պոնե առաջիկա տարվա ջիղիկների բույրոպիները Լթե
ստանայինք, մի քիչ փող կարելի կլինեն հայթայթել... Բարձրյալն
Աստվածը Օսմանյան պետությանն օգնության հասնի՜...»:

Փող հայթայթելու միջոցներ գտնելու համար մի քանի անգամ վեզիրների
ժողով է գումարվում: Բայց միջոց չի գտնվում... Ի վերջո որոշում են, որ վեզիր-
ներից ամեն մեկը 15—25 հազար ղուրուշի «օգնություն» ցույց տա... Պատմա-
դիրը դառնությամբ ասում է, «...այս ձևի օգնությունից սպասվածը չնչին լինելով,
պետության դարդին դարձան» չէր կարող անել. երկար տատանումներից հետո
որոշվում է փող հայթայթել արտաքին փոխառության միջոցով:

✱ ✱ ✱

Պատմագիր Ջելդելի փաշան շատ տխուր պույներով է նկարա-
պրում նաև երկրի ներքին քաղաքական-վարչական վիճակը: Նա
ասում է՝ «...որոշ ժամանակից ի վեր բռնությունների ու անիրավու-
թյունների ամեն սահմանը անցել էր և Օսմանյան կայսերական
երկրում ռայաները մեծ թշվառության էին ենթարկվել, իրենց
երկիրն ու հայրենիքը թողնելով՝ ցիր ու ցան եղել: Դրանով
երկիրն ավերվել՝ աղավաղների ու բուերի բնի էր վերածվել: Այգ
պատճառով Օսմանյան կառավարությունը պատերազմական գոր-
ծերում անկարող էր դարձել, զրկվել հաղթանակից... Երկրի այս
առտիճան ավերվածության պատճառը միայն պատերազմական
շարժումները չէին. երկրի ավագանիների, կապիների, նայիրների
և այլ պաշտոնյաների կողմից, իրենց օգտին, պատերազմական
տուրքերից մի քանի անգամ ավելի գումարներ աղքատների վրա
բաժանելով, բռնությամբ և դաժանությամբ գանձումը և նման բռ-
նությունները թերևս ավելի մեծ տեղ էին բռնում: Այսպես, վեզիր-
ներից մեկին մի էյալեթ տրվելիս [նշանակվելիս], օրինական, տուր-
քերից բացի, սադրազամներին և այլոց մի բան տալը սովորություն
էր դարձել. բացի այդ, մեծ էյալեթներից փողերանոցի [զարբխանե]
համար որոշ քանակությամբ [փող] էր ստացվում: Վալիները շուտ-
շուտ հեռացվում էին, այնպես որ, մի էյալեթ մի տարվա ընթացքում
երկու և երեք անգամ մեկից-մյուսին էր փոխանցվում, վե-
զիրները Ռումելիից Անադոլու և Անադոլուից Ռումելի էին փոխադր-
վում, նրանց ճանապարհածախսը ծայրահեղորեն մեծ էր լինում, որի
համար էլ պարտքի մեջ թաղվում էին և շատերի դրությունը խիստ
ծանրանում էր: Երկրի շինարարությունը, կամ ռայաների բարօրու-

թյունը միտք անգամ չբերելով, նրանք իրենց ծախքերը հանելու և իրենց դրությունը բարելավելու համար աղքատների ձեռքից խլում էին նրանց ունեցվածքը, վաճառել տալիս նրանց անասուններն ու կենդանիները, հովանավորում ու քաջալերում ավագանիների բռնությունները, սրանք էլ մյուս կողմից կողոպտում էին աղքատներին:

Ավագանիների բռնություններն ամեն սահման անցնում էին, իսկ ամրակուռ կրոնի սյունը հանդիսացող բարձր ուղեման էլ, փոխանակ ժողովրդի մեջ արդարության և իրավունքի հիման վրա դատ ու դատաստան անելու, նպաստում էր դրան: Այսպիսով, մի շարք տգետ մարդիկ իրենց արտաքինն ու հագուստը փոխելով, կաղի էին դարձել և այդ ճանապարհով մեծ կաղիի փոխանորդության արժանանալով, նվիրական շարիաթի հիմքերը խանդարել: Բացի այդ, տարին մի քանի անգամ աղքատների վրա լաժանված սալիչանեից, «դեֆթեր-ակչեսի»^{*} անվան տակ, կարևոր մասը առնում ու յուրացնում էին, աղքատների բերքելը զանազան խարդախ միջոցներով հափշտակում էին, դրանով էլ չգոհանալով, խառնվում էին քաղաքների քեթխուգանների նշանակումներին և «խարջի-հյոջջեթ»^{**} անվան տակ, նրանցից մեծ դումար կորզում: Իսկ նրանք [քեթխուգանները] իրենց տվածից ավելին ժողովրդից էին առնում: Տեղի ունեցող բռնություններից մեկն էլ «իլթիղամի» հարցն էր: Զեամեթի, թիմարի և մուքաթաալի տերերը և էլքաֆի մյուլթելիները կենսամթերքի գների բարձր լինելու, ծախքերի շատության և այլ պատճառներով սլարտքերի տակ էին ընկնում և կամ ագահության բերմամբ, իրենց տրամադրության սակ գտնված թիմար, զեամեթ, թելիյեթ և մուքաթաաները, մի տուրի առաջ, բարձր գնով և իլթիղամի կարգով սարքաֆներին են տալիս, վերջիններս էլ տոկոսը ավելացնելով մյուլթելիմներին տալիս. ասելով՝ «Դու այս վարձքը դանձի՛ր, եթե ուսյանների կողմից դանդատողներ լինեն, էս այսինչ մարդու հետ լավ կապեր ունեմ, զսպել կտամ և առաջիկա տարին քեզ համար շատ ավելի մեծ իլթիղամ առնել կտամ»: Բացի սարքաֆներից ուրիշ հենարան չունեցող և ծառայության չղիջանուլ մյուլթելիմները՝ սնանկացած և կոպիտ մարդկանց այդ խումբը, դուրս դալով հասնակները, իլթիղամի տուրքերը մեծ ավելացումով գանձելու համար աղքատներին շարշարում էին: Այս ձևով բոլոր իլթիղամների վարձ-

* Դեֆթեր-ակչեսի՝ դաֆթարի փող, վճար:

** Խարջի-հյոջջեթ, խարջ՝ ծախս, վարձք, հյոջջեթ (կամ հուջջեթ)՝ շերիի դատարանի որոշումը հաստատող վճռագիր: Խարջի-հյոջջեթ՝ վճռագրի համար վճարվելիք վարձք:

քը ավելանում էր, 20 աարի առաջ հինգ հազար ղուրուշով իլ-
թիկամի տրված մութաթաաթր, ամեն տարի քիչ-քիչ ավելանալով,
25 հազարի հասավ: Մյուս կողմից էլ ջիլիեջինները, նվիրական
շարիաթին հակառակ, ռայաներից, մինչև անգամ օրորոցի երեխա-
ներից ջիլիե էին առնում և աղքատներն վրա շատ մեծ լոնություն-
ներ էին գործ դնում:

(«Թարիխի Ջելվեթ», հատ. IV, էջ 235—238):

Պատմագիր Ջելվեթ-փաշան բազմաթիվ էջեր է հատկացնում նման փաստերի
արձանագրմանը: Նա հիշում է, որ Սուլթան Աբդուլ Համիդ I մահից հետո,
1213 թ. նրան հաջորդող Սուլթան Սելիմ III «լուրջ միջոցների» է ձեռնարկում՝
էրկրում արմատացած այդ շարիքները վերացնելու համար:

Այդ շրջանի Օսմանյան բանակի ռազմական և բարոյական բնույթը ցույց
առալու համար, «Թարիխի Ջելվեթի» IV հատորի վերջում բերված պաշտոնական
փաստաթղթերից թարգմանում ենք Սուլթան-Սելիմ III Սեդարեթի Դռան ու-
ղարկած «խաթթի-էյումայունը»:

խաթթի-էյումայունի պատճենը

Կայմակամ փաշա: Այս պատերազմի վիճակը ի՞նչ պիտի լինի:
Օսմանյան կայսրության օջաքների զինվորները, կրոնական ոգևո-
րությամբ օջաքների նամուսը պաշտպանելու համար, թշնամուց
երես շղարձնելով, որքա՞ն երկրներ են գրավել, որոնք արձանա-
դրված են պատմության մեջ: Հիմա օջաքներում այդ ոգին գոյու-
թյուն չունի, ուր պետք է ուղարկվեն, շատ քչերն են գնում, [մեծա-
մասնությունը] խայտառակորեն փախչում է: Միրի կոչված և
լուսնակին ավելացված զինվորները, կարգ ու կանոն չիմացող մի
խումբ «յաղմաջիներ» են, որոնք բանակում և ճանապարհներում,
մասնավորապես թշնամու դեմ ամեն տեսակ խայտառակություն-
ներ են կատարում: Այսպիսի պատերազմ կլինի: Թշնամուց վրեժ
լուծելու համար այսպե՞ս պետք է աշխատել: Ափսո՛ս, հազար ափ-
սո՛ս, որ ոչ ոքի մոտ կրոնի ոգի (ղայրեթ) չի մնացել: Անցյալում
այնքան հաղթանակների տիրացողները [արժանացողները] մարդ-
կային ցեղից չէ՞ին: Ի սեր կրոնի հավատարմաբար ջանք գործ
դնողներին, թո՛ղ Աստված երկու աշխարհումն էլ ապահովություն
շնորհի, իսկ դավաճանություն անողներին՝ թո՛ղ պատժի ու ոչնչաց-
նի: Սրանից հետո լուրորին պետք է զգուշացնեք, որ թմրությունից
արթնանան և պետք է միջոցներ գտնեք վրեժ լուծելու համար: Իմ
դանկությունը և գիշեր-ցերեկ Բարձրյալն Աստծուց իմ խնդրանքն
այն է, որ Աստուծո օգնությամբ թշնամուց վրեժ չլուծած՝ սուրը

պատյան չպիտի դնենք: Ինչպիսի՛ն, երկու աշխարհի արեղակը՝ մեր փեյղամբեր-էֆենդին, ի պատիվ Ամենակարող Աստուծո, իմ նստատակին կհասցնի: Ներկայումս ջանք և հողատարություն է պետք: Ինձ պետք չեն հանգստություն և համբավ, միայն վրեժառություն է պետք:

...Այժմվանից բանակի համար անհրաժեշտ հացահատիկը և այլ կարիքները հոգալու, օջաքների համար անհրաժեշտ ռազմամթերքը պատրաստելու գործում՝ ոչ մի թերություն չպետք է լինի: Եթե ինձ էլ պատերազմ գնալու կարիք լինի՝ անձամբ կգնամ: Գործերը ըստ այնմ պետք է կարգի բերել: Պետք է կարգի բերել նաև ճանապարհներն ու էղիբների պալատը: Նստելու ժամանակ չէ: Մեր վիճակը տեսնողը կկարծի, որ պատերազմ չկա: Աստված մի արասցե, եթե մեր պետությունը քայքայվի, դա ոչ միայն ինձ, այլ բոլորին կվերաբերի: Եթե դուք մեր բարեկեցությունը ապահովելու համար աշխատեք, ես էլ իբրև ձեզանից մեկը, միասին կաշխատենք: Այս պատերազմի [համար] լրիվ ջանք գործ դնենք և թշնամուց, Աստծո օգնությամբ, վրեժ լուծենք: Ես գիշեր-ցերեկ Բարձրյալն Աստծուց խնդրում, գիշեր-ցերեկ լալով ասում եմ՝ «Ով Աստված, ինձ աշխարհի մեջ այսպես խայտառակ մի՛ անի, քյաֆիրի հանդեպ պարտության և կործանման ենթարկվելուց առաջ, իմ ժամանակում և [իշխանության] շրջանում Մուհամմեդի ժողովրդի այսպիսի քայքայումը տեսնելուց առաջ, դու ինձ մի երկու օր շուտ մեռցրու և կյանքս ու մարմինս հող դարձրու... Դուք էլ Աստծուն ապավինելով, ջանք և եռանդ գործ դրեք, կրոնի թշնամու առաջ այդպես խայտառակ լինելը՝ մեր պետության և կրոնի պատվին արժանի չէ: Ես ամաչում եմ աշխարհին՝ նայելուց...»:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. IV, էջ 300):

Ռուս-թուրքական պատերազմին վերաբերող դոկումենտներից, որոնք տրված են Զեվդեթ-փաշայի պատմության մեջ, թարգմանում ենք պատերազմի հայտարարման կապակցությամբ պետություններին ուղղված հայտարարագիրը, որի մեջ Օսմանյան կառավարությունը ցույց է տալիս պատերազմի պատճառները:

Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու առթիվ
Օսմանյան կառավարության կողմից
հրատարակված հայտարարագրի
Պ ա տ ն ե ն ը

Օսմանյան կառավարության և Ռուսաստանի միջև 87 թվականին կնքված հաշտությունը բարձր էր գնահատել երկու կողմի ռա-

յաների հանգստությունը և բարօրությունը: Սակայն ռուսական կա-
ռավարությունը մի շարք շինծու առաջարկներ անելով, մինչև ան-
դամ Կայնարջայի խաղաղության համար իրեն հիմք ընդունված Ղո-
րիմը, խաղաղության պայմանագրի պայմաններին հակառակ, ան-
սովասելի կերպով դրափեց, չնայած տվյալ փաստաթղթերում պարզ
կերպով արտահայտված էր տարածայնությունները վերացնելու և
վստահություն ստեղծելու, երկուստեք իրար նկատմամբ, գաղտնի
կամ բացահայտ, թշնամական ընթացք չունենալու հարցը: Ռուսնե-
րը գրգռում էին Օսմանյան պետության հպատակության հրովար-
տակ ունեցող Թիֆլիսի խանին, Թիֆլիսի մեջ ռուսական զորքեր
սլահելով ու վերոհիշյալ խանին տեր կանգնելով, խախտում վրաս-
տանում և շրջակայքում գտնվող մեր սահմանները: Նրր այս մասին
[ներանց] հայտնվեց, նրանք մերժողական պատասխան տվին: Չնա-
յած, որ էոզիի բերդի²⁰ բնակիչների կողմից Ղրիմի աղալձերից աղ
արտահանելու քանակը առհասարակ պայմանավորված էր, սակայն
[ռուսները] սահմանամերձ ժողովրդին զանազան նեղություն՝
և դժվարություններ պատճառելով, արդելք հանդիսացան: Իսկ
երբ առաջարկվեց պայմանագրի իրագործումը, դրանից էլ խուսա-
փեցին: Նրանց [ռուսների] հյուպատոսը պրինցի աստիճան ունեցող
Բոգդանի²¹ վոյեվոդային խաբելով իրենց երկիրը փախցրեց. երբ ըստ
պայմանագրի պահանջվեց, որ հետ վերադարձվի, նրանց [ռուսնե-
րի] դեսպանը՝ «Մեր պետությունը չի վերադարձնի» ասելով, վճռա-
կանապես մերժողական պատասխան տվեց և այդպիսով պայմանը
դրժեց ու ոչնչացրեց: Մեր նման մի շարք պայմաններն ուզած իմաս-
տը տալով, նրանք ցույց տվին իրենց չար նպատակները: Էֆլակում,
Բոգդանում, Կղզիներում և իսլամական ժողովրդի համար վտանգա-
վոր այլ վայրերում, առանց կարիք լինելու՝ հյուպատոսություններ
հաստատեցին, [այդ վայրերի] Օսմանյան պետության բոլոր ռայա-
ներին մոլորեցրին, ոմանց իրենց երկիրը փոխադրեցին և ոմանց էլ
աշխատեցնում էին նալային և այլ ծառայությունների մեջ: Մասնա-
վորապես համառորեն պահանջելով իրենց ոչ-ձեռնտու վալիների,
հաքիմների, սպաների, ամիրների,* էմիրների, մինչև անգամ Չըլդը-
րի վալիի, Էֆլակ և Բոգդանի վոյեվոդաների հրաժարեցումն ու
պատժումը, այդ ձևով միջամտեցին մեր վարչական կարգերին:
Ռուս վաճառականներին Օսմանյան երկրներում ապահով և ան-

* Ամիլ — կոչվում էին աբաղներ ժամանակ վարչական պաշտոնյա-
ները — վալի, գավառապետ և այլն:

վտանգ առևտուր անելու և ազատ իրենց ցանկացած տեղերը երթևեկելու իրավունք տալով, Օսմանյան կառավարության մարդասիրությունը հայտնի էր դարձել ամբողջ աշխարհին: Չնայած սլալմանով նախատեսված էր փոխհատուցման կարգով, Օսմանյան պետության վաճառականներին ևս նույնպիսի վերաբերմունք ցույց տալ, սակայն առևտրական գործերը միայն իրենց վերապահելու նպատակով, Օսմանյան վաճառականներից ուսաների սուլթան մաքսային հարկը, այլ պետությունների վաճառականներից առնելով հարկից մի քանի անգամ ավելի էր: Ռուսական քաղաքներում իրենց ունեցած պահանջի փողերը դանձելու ցանկություն հայտնող մեր վաճառականներին իրավունք չեն տալիս իրենց երկրում երթևեկելու և այգուխով արգելք լինում նրանց պահանջների դանձմանը, շատերին վնասով և հուսահատ վերադարձնում և ոմանց էլ սպանում են: Օսմանյան կառավարության առևտրական նավերին՝ մոտալուտ փոթորկի, կամ ջուր վերցնելու նման անհրաժեշտ կարիքի դեպքում, ուսական նավահանգիստներին մոտենալիս, գնդակոծում են և թույլ չեն տալիս մոտենալու: Նման սլալմաններում երթևեկող [ուսական] նավերի վրա Սողուջաքից թնդանոթ արձակելու հարցը և մասնավորապես Թիֆլիսի խանի հարցը, պարզապես այլ սլալմանների մեջ մտցնելով՝ պնդում են՝ «Եթե կամավոր կերպով մի մուրհակ կտաք, լավ կլինի, հակառակ դեպքում այդ սլալմանների իրագործման համար գեներալ Պատյոմկինը 60—70 հազար զինվորներով նշանակվել է սահմանների վրա և ուսական կայսրուհին էլ [ցարուհին] պիտի գա», այս բոլորը ուսական դեսպանը սլաշտոնապես հայտնեց Օսմանյան կառավարությանը և սլատերազմի հրավիրեց: Գեներալ Պատյոմկինի սահմանի վրա նշանակվելու փաստը, ճիշտ ու ճիշտ նմանում է Ղրիմի գրավման ժամանակ նրանց [ուսաների] ցույց տված ընթացքին: Այդ պատճառով նրանց նախկին թշնամական ընթացքի վրա ավելացած նոր փաստերը մեջտեղից ամբողջապես վերացրին ապահովությունը և սպացուցնցին նրանց շարամտությունը:

Ապահովության խանգարման հիմնական պատճառը, Ղրիմի Ռուսաստանի տիրապետության տակ մնալն է: Այդ պատճառով էլ, Օսմանյան կառավարությունը այս հարցը խաղաղության հոր սլալմանագրի հետ կապելով, ցանկություն հայտնեց ամրապնդել բարեկամությունն ու Ղրիմի իր նախկին վիճակին վերադարձնել: Ռուսաստանի դեսպանը՝ «Այդ խնդիրը պետք է գրեմ իմ կառավարությանը, սակայն գրելուց էլ օգուտ չի ստացվի, իմ կառավարու-

թյունը Ղրիմից չի հրաժարվում» ասելով, վճռական պատասխան տվեց: Նման դադտնի ու հայտնի մի շարք պատճառներով, Օսմանյան կառավարության և Ռուսաստանի միջև պատերազմելը անխուսափելի դարձավ:

Այս իրողությունը հանձնելով մեր բարեկամների խղճամիտ և արդարադատ դատողությանն ու խորհրդածությանը, մեր անկեղծ բարեկամ Վսեմաշուք քրիստոնյա պետություններին ծանուցելու համար տրվում է սույն հայտարարագիրը:

(«Թարիխի Ջելդեթ», հատ. IV, էջ 280—281):

«ԹԱՐԻՒՍԻ ՋԵՎԴԵԹ», ՀԱՏՈՐ V

Այս հատորը բովանդակում է 1205—1209 թթ. դեպքերը, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են Թուրքիայի եվրոպական մասին [Ռումելիին]։ Պատմագիրը թիւ 1-ը հատորում և թե առհասարակ իր ողջ «Պատմության» մեջ բավականին մեծ տեղ է հատկացնում նաև Օսմանյան կառավարության ներքին, վարչական, տրեստական և զինվորական խնդիրներին և այդ կապակցությամբ Սուլթան-Սելիմ III նախաձեռնությամբ կատարված ռեֆորմներին:

1206 թվականի (1719) դեպքերից

Հերակլ խանից ստացված գրույթունը

1206 թ. (1719) Յաշում կնքված խաղաղության պայմանագրում Վրաստանի հարցը ձևակերպվեց հատուկ հեղվածով:

Այդ առթիվ Ջելդեթ փաշան ասում է.

«Այս խաղաղության մեջ Ռուսյալուն [Ռուսաստանը] նախկին խաղաղության պայմանագիրը հաստատելուց բացի, Արևմտյան օջաքների և Կուբան գետից այն կողմ գտնվող ցեղերի կողմից հարձակում տեղի ունենալու դեպքում, Օսմանյան կառավարության կողմից վնասների հատուցումը և Թիֆլիսի էյալեթին վնաս չպատճառելը նույնպես մտցրեց հաշտության պայմանագրի մեջ և Թուրք²² գետից սահմանը որոշելով, էռզին և նրա շրջակայքը իր երկրին կցեց: Ինչպես հիշվեց, Թիֆլիսին վնաս չպատճառելու հարցը մտցված էր խաղաղության պայմանագրի մեջ: Սակայն Հերակլ խանը, միշտ դործը երկու կողմից բռնելով, Ռուսաստանի հովանավորության վրա հենվելով հանդերձ, Օսմանյան կառավարության հետ իր կողմնակցությունը [կապը] բոլորովին ձեռքից չթողեց: Այդ ժամանակ,

պատմում էին, որ Կարարթայի²³ վրայով դեպի Վրաստան բաց-
ված ճանապարհները, երկրաշարժի պատճառով քանդվել էին,
այնպես որ ռուսական զինվորները ազատ չէին կարող Վրաս-
տան գնալ: Իսկ Դադստանի էմիրները, պարզ էր, որ գաղտնի կա-
րացահայտ, Օսմանյան կառավարության մեկ ակնարկով Թիֆ-
լիսին վնաս պիտի պատճառեին: [Այս պատճառով] Հերակլ խա-
նը Օսմանյան կառավարությանը իր անկեղծությունը արտահայտե-
լուց հետ շմնաց: Խաղաղության կնքումից հետո, իր պատվավոր
մարդկանցից մեկի միջոցով Ստամբուլ ուղարկած և Սեդարեթի
Դուան ներկայացրած խնդրագրում հայտնում էր, որ սրանից հետո
Ռուսաստանի հետ իր հարաբերությունը խզելով՝ չպիտի թերանա-
Օսմանյան կառավարությանը անկեղծ հպատակություն ցույց
տալ և խնդրում է, որ առաջիկայում էլ արժանանա Օսմանյան
կառավարության շնորհներին և ողորմությանը:

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. V, էջ 27—28):

Չրլդրի դեպքերը

Երկար տարիներից ի վեր Չրլդրի վալի Սյուլեյման փաշայի
և Հերակլ խանի թշնամությունը ու նրանց պայքարը պատրվակ
բռնելով, ռուսները պահանջել էին նրա [վալիի] պաշտոնազրկու-
մը: Իսկ այդ [պահանջը] բարձր Սուլթանության պատվին և ան-
կախության սկզբունքին հակառակ լինելով, փաշայի պաշտո-
նազրկմանը համաձայնություն չէր տրված: Այնպես որ Ռու-
սաստանի դեմ պատերազմի պատճառներից մեկն էլ այդ հարցն
էր: Դեռևս փաղիշահական բանակը Ստամբուլից դուրս չեկած,
պատերազմի հայտարարությունը որոշ շրջաններում պարզապես
զղջում էր առաջացրել, և երբ պատճառ հանդիսացողները հանդի-
մանության և պարսավանքի ենթարկվեցին, այն ժամանակ վերո-
հիշյալ Սյուլեյման փաշայի բռնություններն ու շարագործությու-
նները, ինչպես նաև հնազանդության կանոններին հակառակ, նրա
վարքը նկատի առնելով, ծրագրվեց պաշտոնազուրկ անել նրան:
Սակայն պատերազմի բնթացքում նրա [փաշայի] այդ կողմերից
հեռացնելը նպատակահարմար չհամարվեց: 1205 թ. Ջեմա-
դիյե-ախրր ամսին 284, վերահիշյալ Սյուլեյման փաշան մահացավ,
Չրլդրի էյալեթը իսլամական կարևոր և ուշադրության արժանի
ռահմաններից լինելով, Ստամբուլում հառուկ Մեջլիս դրամարվեց
և այդ հարցը քննության առնվեց...

Ջրլորի վախժան համար մի շարք թեկնածուներ են նկատի առնվում և քի վերջո վալի են նշանակում Ջրլորի նախկին վալի Հասան փաշայի որդի Ֆահակ փաշային: Այս առթիվ պատմագիրը հիշում է հետևյալ հետաքրքիր նկատառումը՝ վալիի նշանակման հարցում, Այդ ժամանակ ընդունված կարգով՝ մեկնող վեզիրների ունեցվածքը [հարստությունը] անցնում էր կառավարությանը (միրիին): Սյուլեյման փաշայի որդու՝ Շերիֆ-Մուհամմեդ բեյի վախժան թեկնածությունը մերժում են այն պատճառով, որ նա, վալի նշանակվելիս՝ իր հոր հարստությունը երևան չի հանում... Իսկ նոր վալիին՝ Բահակ փաշային նշանակում են՝ Սյուլեյման փաշայի հարստությունը երևան հանելու պայմանով...

(«Թարիխի Ջեդիթ», հատ. V, էջ 185—187)

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵԴԻԹ», ՀԱՏՈՐ VI

1210 թվականի (1795) դեպքերից

Դեպքերը Իրանում և Ջեդիթիստանում

Ինչպես հիշվեց, Ռումելիի կողմերում երևան եկած խռովությունները վերացնելու համար, անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնելու վեցին. միաժամանակ տեղի ունեցավ Իրանի սահմաններն ամրացնելու անհրաժեշտ, նախապատրաստություններ: Ինչպես ցույց տրվեց I և II հատորներում, Իրանի Շահը՝ Աղա-Մուհամմեդ խանը, Ռուսաստանի նկատմամբ որոշ անարգական վերաբերմունք էր ցույց տալիս, որի պատճառով Կատերինան [Նկատերինան] նրանից վշտացել էր, սակայն այդ ժամանակ զբաղված լինելով Ղրիմի նվաճմամբ, դրա վրա աչք էր փակել, թաքցրել իր թշնամությունը, և Իրանում մի շարք խռովություններ առաջացնելով, բավականաչափ աշխատանք էր տարել Աղա-Մուհամմեդ խանի դեմ, բայց ապարդյուն: Իսկ Աղա-Մուհամմեդ խանը՝ Ֆարսի, Իրաքի և այլ շրջանների իր մրցակիցներին պարտության մատնելուց, Ադրբեջանը և Ղարաբաղը գրավելուց հետո, շարժվել էր դեպի Վրաստան, ավերել ու կոլոսպակել Թիֆլիսը: Այնուհետև գնալով Գենջեի վրա՝ հպատակեցրել էր Շիրվանի և Շեքի երկրները: Այսպիսով բոլոր կողմերում հաղթանակ էր ձեռք բերել և Իրանում նրան հակառակորդ չէր մնացել: Նա [Աղա-Մուհամմեդ խանը] Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու համար մի պատրվակ էր փնտռում և թշնամական արտահայտություններ ցուցաբերում նրա նկատմամբ: Այն ժամանակ, երբ պարզվեց, որ Դադստանի խաներից ոմանք միացել են Իրանին և աշխատում են սահմանակից էյալեթի իշխողներին զրգոել Ռուսաստանի դեմ, Կատերինան [Նկատերինան] Աղա-Մու-

համամեղից վրեժ լուծելու, ինչպես և խաղերի ծովելերքում մի քանի
իրանական երկրներ գրավելու և կողոպտելու համար, սույն 1210⁶
(1795) թ. իր սահմանները պաշտպանելու պատրվակով պատրաս-
տի զինվորներին Դաղստան ուղարկեց և նվաճեց Դերբենդի բերդը։
Բերդը ուսական գեներալին հանձնեց Փեթրոյի [Պետրոս Մեծ] ժա-
մանակակից այդ բերդի պաշտպանը՝ 120 տարեկան մի ծերունի։
Երբ այս լուրը Աղա-Մուհամմեդին հասավ, նա մեծաթիվ զոր-
քով շարժվեց դեպի այդ կողմը, հարձակվեց դիմադրության հա-
մար բերդից դուրս եկած ուսական զինվորների վրա, պարտու-
թյան մատնեց նրանց և ստիպեց դեպի բերդը նահանջել։ Կուրանի
կողմերում գտնվող ուսական բանակը օգնության համար ուղարկ-
վեց դեպի Աջեմի երկիրը։ Այդ շրջանում Ռուսաստանի և Իրանի
միջև տեղի ունեցող դեպքերի համառոտ բովանդակությունը վերո-
հիշյալն էր։

Սակայն անցյալ 1209 թ. վերջում Երևանի և Ղարաբաղի խա-
ները, Ջեյնալ և Արդուլլահ-Չելեբի կոչված անձանց միջոցով
ուղարկած գրությամբ՝ հաշվի առնելով Աղա-Մուհամմեդ խանի
դեպի Ադրբեջան ուղևորվելու լուրերի տարածումը, խնդրում էին
կարիք եղած դեպքում, Օսմանյան պետության սահմանների վե-
լիրներից և միրմիրաններից զինվորական օգնություն տրվի, այդ
շրջանների ժողովուրդը՝ Օսմանյան երկիր փախչելու և ապաստանե-
լու դեպքում, ընդունելության և օգնության արժանանա, վերահաս-
տատվի այն բերաթը, որով նորին Վսեմություն Աբդուլ-Համիդ իա-
նի ժամանակ տեղի ունեցած պատերազմում, Անագուլուի բեյլերե-
լության տիտղոս է շնորհվել Երևանի խանին։ Այս հարցը Վեքիլների
ժողովում քննության դրվեց և նկատի առնելով, որ ներկա պայման-
ներում Աղա-Մուհամմեդ խանին վշտացնելն անհարմար է, և միա-
ժամանակ ապաստանողներին ընդունելն էլ պետության պատվին չի
համապատասխանում, որոշվեց՝ պայմանների պահանջի համա-
ձայն, խելացիորեն շարժվել, և եթե այդ շրջանի աշիրեթները
ռայաներից՝ դեպի այս կողմը փախչող ու ապաստանողներ չի-
նեն, առաջին դեպքում չընդունել, իսկ գալուց հետո էլ վերադառ-
նալ ցանկացողներին արգելք հանդիսանալ։ Այս մասին դրվեց
սահմանի պաշտոնյաներին, իսկ Երևանի և Ղարաբաղի խաներին
հայտնվեց, որ Օսմանյան կառավարության Իրանի հետ կնքած խա-
ղադրության պայմանագիրը, Շահին և խաներին հատուկ չլինելով,
տարածվում է Իրանյան բոլոր երկրների և ժողովուրդների վրա։ Նվ
մինչև նրանց [իրանցիների] կողմից պայմանագրին հակառակ

շարժում տեղի չունենա, Օսմանյան կառավարությունը ոչ մի դեպքում իրանցիներին վնաս պատճառելու թույլտվություն չի տա, Իրանյան երկրների վրա ոտք չի դնի և հաշտության պայմանագիրը լրիվ կերպով հարգի: Վերոհիշյալ պատճառներով բոլոր իրանցիների նման հովանավորությունը անհրաժեշտ է: Մասնավորապես վերոհիշյալ խաների նման Օսմանյան կառավարության հավաստումություն հայտնաձևերի խնդիրը, ընդունելության և թույլտվության է արժանացել և այդ մասին սահմանների պաշտոնյաներին տրվել է անհրաժեշտ հրահանգ: Այս իմաստով Սեդարեթի կողմից պատասխանագիր գրվեց, Երևանի խանի տիտղոսի բերաթը վերանորոգվեց և ուղարկվեց նրանց մարդկանց միջոցով: Հետո էրզրումի վալին՝ Զիյա-Յուսուֆ փաշան գրություն ուղարկեց Ստամբուլ և հայտնեց, որ Աղա-Մուհամմեդ խանը Երևանի բերդը գրավելուց հետո հարձակվել է Թիֆլիսի վրա, տները այրել և ժողովրդին գերել է. 15 օր հետո վերադարձել է Թիֆլիսից 8—9 ժամ հեռավորության վրա գտնված Սընըք-Քյոփրու* կոչված վայրը: Ըստ այդ տեղեկության այնպես պետք էր հասկանալ, որ Աղա-Մուհամմեդ խանին Աղրբեջանի կողմերում այլևս անելիք չի մնացել: Օսմանյան կառավարության կողմից անհրաժեշտ նկատվեց զգուշության միջոցներ ձեռք առնել, բայց այդ մասին ոչինչ չգրել և չհայտնել, միայն որոշ քոչվոր աշիրեթների և ավազակների կարգի բերելը, իրեն պատրվակ ցույց տալ: Համասլատասխան պաշտոնյաներին գրվեց, որ կարիք եղած դեպքում, երբ լուր տրվի, նրանք պատրաստ լինեն: Այդ մասին պատրաստված հրահանգը քննության առնելու համար, Ռերի ու-ախրը ամսին Շեյխ-ու-Իսլամի բնակարանում Մեջլիս հրավիրվեց: Նախապես քննվեց էրզրումի վալիին սերասքերության պաշտոն տալու, նախազգուշության համար անհրաժեշտ նախապատրաստություններ տեսնելու գործը նրան հանձնարարելու հարցը: Սակայն քանի որ Աղա-Մուհամմեդ խանն այս կողմերի նկատմամբ որևէ շարժում հանդես չի բերում և նման պատրաստությունների ձևնարկումը Աղա-Մուհամմեդ խանին կարող է կասկածի ենթարկել, այս խորհրդածության մար որոշվեց թողնել սերասքերության տալու հարցը, միայն գրել էրզրումի վալիին՝ Իրանի նկատմամբ ուշադիր, արթուն և զգույշ լինել, իսկ սահմանի պաշտոնյաներին՝ հրահանգ տրվեց՝ առաջնորդվել նրա [վալիի] կամքով և հրամաններով: Հետո Շարան ամսին Զիա փաշայից գրություն ստացվեց,

* Սընըք-քյոփրու, բառացի նշանակում է կոտրված կամուրջ:

որով նա հայտնում էր՝ թե Աղա-Մուհամմեդ խանի ժամանակ դեպի այդ կողմն անցած իրանցի ռայաները իրենց սլահանջի վրա չեն այնդում:

Հերակլ խանի միջնորդությամբ՝ բավականաչափ ռուսական զինվորներ էին եկել և սպասում էին նոր ուժերի ժամանելուն. դրություներ ուսումնասիրելու համար Թիֆլիսի շրջանը ուղարկված լրրատեսի տված տեղեկություններից պարզվում էր, որ այդ [ռուսական] զինվորները իրենց խոսակցության մեջ ասել են՝ «Մենք Օսմանյան կառավարության արտոնության մեջ և համաձայնությամբ Թեմուր-Կափուչի կողմից անցնելով, գնալու ենք Աղա-Մուհամմեդ խանի վրա»: Քանի որ այս խնդրում անհրաժեշտ է ղգուշությամբ գործել, հետևաբար, Աղա-Մուհամմեդ խանին ներգրավելն է նպատակահարմար, թե՛ Ռուսաստանի կողմը լռենալ: Այս խնդրի մասին պետք է անհապաղ ցուցմունքներ տալ, երևույթների արտաքինից կարելի է եղրակացնել, որ Աղա-Մուհամմեդ խանը մտադիր է առաջիկա դարնանը շարժվել դեպի Երևանի կողմը և հարձակվել Օսմանյան պետության սահմանների վրա: Գարունը մոտ է, հետևաբար նկատի առնելով աղետի երևան գալու հնարավորությունը, անհրաժեշտ է Ստամբուլից Բարձր հրաման ուղարկել ամրապնդելու համար այն իրահանգը, որտեղ առաջարկված է Սիվասի և Մարաշի թիմարի և զեամեթի տերերին՝ նեվրուպին էրզրումի դաշտում ներկա լինել:

Անապայի պահապանը՝ Սեյիդ-Մուստաֆա փաշան իր գրության մեջ հայտնում էր, թե Չերքեզիստանի մի մասը կցված է Դաղստանին: Անհրաժեշտության դեպքում, Դաղստանցի Չերքնայի իշխողը՝ Ում [Ամ]-խանին ներգրավելու համար, ինքը միջոցներ է ձեռք առել: Ում-խանի և Չերքնայի [Չոքնայի] կապի և Մուհամմեդ բեյ անունով անձնավորության կողմից Աղա-Մուհամմեդ խանի հետ կապված լուրերի մասին արարելուն լեզվով գրված նամակը Ստամբուլ է ուղարկում: Դաղստանից և շրջակայքից եկողների տված տեղեկություններից երևում է, որ Դաղստանի ժողովրդի որոշ մասը և Կարարթայի կողմից կոմուք, չեչեն և իմսոն ցեղերը գրոշակ բարձրացնելով, հպատակվել են Աղա-Մուհամմեդ խանին, իսկ ոմանք էլ գործի վախճանը մոտ են համարում: Աղա-Մուհամմեդ խանը մտադիր է այս ձմռանը շարժվել Ռուսաստանի ձեռքում գտնվող Կըղլյար-Կալասի բերդի վրա, և այդ պատճառով էլ Կուբանի գետի մյուս կողմը գտնվող ռուսական բանակն աստիճանաբար ուղարկվում է դեպի Կըղլյար-Կալասի բերդը: Ռուսները Կարարթայի ժողովրդից 3 հազարի շափ հեծյալ զինվոր են պահանջել, իսկ կա-

բարթայցիները հրաժարվելով, պատասխանել են՝ «Մենք պատ-
րաստ ենք, որ կողմը պարտվի՝ նրան էլ կկողոստենք»: Եթե Աղա-
Մուհամմեդ խանը Կըլլյարի կողմը գալու լինի, Կաբարթայցիները
նրան հպատակություն կհայտեն: Կուրանի մյուս կողմում, ուս-
սական սահմանին վնաս պատճառելու արգելքի տակ գտնվող շեր-
քեզական ժողովուրդները մտադիր են Կուրան գետն անցնել և ուս-
ներին վնասել: Այս փաստը հաստատվում է նրանց խոսակցությու-
նից: Անապայից մինչև սահմանի գլուխը՝ Հաջիլար բերդը, 120
ժամվա տարածությամբ սահմանների պաշտպանությունը հնարա-
վոր չէ: Պետք է դարնանից առաջ ցուցմունքներ տալ, թե ինչպես
պետք է վարվել այդ խնդրում:

Պետության ղեկավար վեզիրները այս մասին խորհրդակցու-
թյուն ունեցան և եկան այն եզրակացության, որ եթե Ռուսաստանին
կողմնակցություն ցույց տրվի, դա կնշանակի վտանգի և փորձանքի
առաջացումը արագացնել և Անադոլուի բանալիները թշնամուն
հանձնել: Եթե Հերակլ խանը Ռուսաստանի հովանավորությամբ և
պաշտպանությամբ ուժեղանա, նորից այդ կողմում ուժեղ մի թըշ-
նամի երևան պիտի գա և թերևս ժամանակավորապես Ռուսաստա-
նին այդ կողմերը հրաժիրի: Այդ բոլորը պարզ լինելով, բոլորովին
նպատակահարմար չէ Ռուսաստանին կողմնակցություն ցույց տալ:
Նմանապես Աղա-Մուհամմեդ խանի կողմնակցությունն էլ, ուս-
սաստանի համար խոսակցությունների, հարց ու պատասխանի
պատրվակ պիտի լինի, մինչդեռ Օսմանյան կառավարությունը դեռ
նոր պատերազմի աղետներից ազատված, ձեռնարկել է իր ներքին
գործերի կարգավորմանը: Այնպես որ այս կամ այն կողմին համա-
կրանք ցույց տալը աննպաստ է կացության և ժամանակի տեսա-
կետից: Այս խնդիրները բացատրվեցին Զիա փաշային, հրահանգ
արվեց շեղություն պահպանել, Աղա-Մուհամմեդ խանից վրս-
տահացում ստանալով՝ միջոցներ ձեռք առնել ետ ուղարկելու այս
կողմն անցած իրանցի ռայաներին: Աղա-Մուհամմեդ խանի վրա
Ռուսաստանի հարձակմանը Օսմանյան կառավարության կողմից
իրավունք և համաձայնություն տալու մասին տարածված լուրերը
զրպարտություն և խարերայություն են՝ հորինված ուս սպաների
կողմից. փաշայի խնդրանքի համաձայն Սվապի և Մարաշի գինվոր-
ների շարժման հարցը Ատամբուլի կողմից ընդունումը պիտի
նշանակեր այդ անմիտ ստերը հաստատել: Հետևաբար որոշ-
վեց այդ հարցը մեջտեղից հանել: Սակայն հրաման արվեց էրզրու-
մի կողմերում առիթների գտնելով՝ արագացնել միջոցների ձեռ-

նարկումը: Գալու՛վ Անապայի մութասարրիֆի դրության, մինչև Հաջիլար բերդը 100 ժամվա՛ ճանապարհի երկարություն ունեցու՛լ և ժողովուրդը ամբողջությամբ աշիրեթներից և ցեղերից կազմված սահմանի Անապայի մութասարրիֆի կողմից պաշտպանությունը անկարելի նկատվեց: Սակայն, որովհետև խաղաղության վերջին դաշնագրում, իբրև սլայման էր ընդունված վերոհիշյալ ցեղերի կողմից Ռուսաստանին պատճառված վնասների հատուցումը, նկատի առնվեց, որ բացի պաշտպանության համար միջոցներ դրտնելուց, ուրիշ ճանապարհ չկա: Հետևաբար պետք է հիշյալ ցեղերը կարգ ու կանոնի մեջ պահել և սլայմանագրին հակասող դեպքերի տեղիք չտալ առաջիկայում: Այնուամենայնիվ վերոհիշյալ ցեղերին մեր կողմը գրավելու համար պետք է ջանադիր լինել: Այդ խնդիրը հարմարագույն ձևով [լեզվով] նրանց էմիրներին, պարագլուխներին, սիփահիներին և այլ գիտակից մարդկանց հանկա՛ցնելու մասին, հրահանգներ և ցուցմունքներ տրվեցին և Անապայի մութասարրիֆին ուղարկվեցին:

* * *

Այդ ժամանակ Օսմանյան կառավարությունը Ռուսաստանից զգուշանում էր. միաժամանակ զգուշանում էր Իրանից, հիշելով Նադիր-Շահի հայտնի արարքը ու վերաբերմունքը: Նադիր-Շահից հետո տեղի ունեցող անընդհատ խռովությունների պատճառով Իրանն ամբողջությամբ քայքայվել էր, ժողովրդի մեծ մասը ոչնչացել և Իրանի նախկին ուժն ու բարեշինությունը չէր մնացել: Աղա-Մուհամմեդ խանի իշխանությունը աշիրեթական բնույթ ուներ և քոչվորական ձևով էր կազմված: Երկրի շինարարության և կառավարության ամրապնդման համար ոչինչ չէր կատարվում: Եթե մինչև անգամ նման աշխատանքներ կատարվեին, Նադիր-Շահի ժամանակվա ուժն ու հզորությունը ձեռք բերելու համար շատ երկար ժամանակ կպահանջվեր: Հետևաբար, Իրանյան պետությունն այդ ժամանակ զուրկ էր սպառնալի լինելու վտանգից: Սակայն այդ ժամանակի Օսմանյան պետության վեֆիլները, այլ պետությունների ներկա վիճակի հետ լավ ծանոթ չլինելով, որոշումներ էին կայացնում միայն սլատմական տեղեկությունների հիման վրա: Օսմանյան կառավարությունը սլատերազմից նոր էր աղատվել և զրազված էր իր ներքին բարենորոգումներով: Իսկ Ֆրանսիական ռեոլյուցիայի հետևանքով առաջացած եվրոպայի խառնակ վիճակը, ամեն բոլոր մտահոգության տեղիք

էր տալիս: Ի՞նչ Օսմանյան կառավարութիւնը չեղոր էր, սակայն զգուշութեան համար անհրաժեշտ պատրաստութիւններ էր տեսնում: Այդպիսի պայմաններում Իրանի հարցի ստեղծումը, ինքն-ըստինքյան մտահոգութեան առարկա էր դառնում: Աղա-Մուհամմեդ խանը աշխարհի դեպքերից բոլորովին անտեղյակ էր: Այդ ժամանակ զրված մի քանի զրքերի [բրոշյուրների] վկայութեան համաձայն, մինչև սույն 10,11 թվականները* Աղա-Մուհամմեդ խանը դեռևս անտեղյակ է եղել Ֆրանսիական ռեւոլյուցիային և այդ պատճառով Եվրոպայում ծագած խառնակութիւններին: Երևան գալով Իրանում, նա իր տարած հաղթանակով հպարտացած, Ռուսաստանին էլ հաղթելով՝ Կովկասյան հրկրները զրավելու և դեպի Աթլերհան [Աստրախան] շարժելու հիմար ցնորքներով տարված, Ռուսաստանի դեմ պատերազմ էր սկսել: Մինչդեռ ռուսները, Դերբենդ բերդը գրավելուց հետո, բազմաթիւ րանակներ կազմելով, սկսել էին հարձակվել Իրանյան երկրի վրա: Աղա-Մուհամմեդ խանը՝ այդպիսի մի վտանգավոր թշնամուն իր դեմ հանել տալով, փորձանքի մեջ էր ընկել, որի համար զոջացել էր: Ռուսաստանի դեմ Օսմանյան կառավարութիւնից օժանդակութիւն խնդրելու համար, հատուկ պաշտոնյաներ էր ուղարկել Ատամբուլ: Սակայն, ինչպես վերևը հիշվեց, վերջին պատերազմից դեռ նոր ազատված, էոզի բերդը կորցրած, Ջերքեզիստանի սահմաններում աշիրեթների ու ցեղերի կողմից Ռուսաստանին պատճառված վնասների հատուցման ծանր ու դժվարին պայմանների տակ ճնշված՝ Օսմանյան կառավարութիւնը զգուշացավ Ռուսաստանի դեմ թշնամութիւնից և Աղա-Մուհամմեդի վերոհիշյալ դիմումը անհետևանք թողեց:

(«Թարիխի Ջեմէլեթ», հատ. VI, էջ 178—184):

1211 թվականի (1796) դեպքերից

Իրանի նամակաբեռների գալն ու վերադարձը

Այդ ժամանակ Սեդարեթի Դուռը, Իրանի Շահը՝ Աղա-Մուհամմեդ խանից, նրա էմիրներ՝ Մուհամմեդ-Սադրը խանի և Ջաֆեր-Կուլի խանի միջոցով, երկու նամակ ստացավ, որոնց բովանդակութիւնը հետևյալն էր՝ Աղա-Մուհամմեդ խանի կողմից Խորասանը գրավվել է, լեզգի ցեղերից ոմանք Ռուսաստանի հետ միանալով, Դերբենդի կողմերում շարագործութիւններ և ավազա-

* Ուղում է ասել 1210—1211 թթ. (1795—1796):

կություններ են կատարում, այդ պատճառով Աղա-Մուհամմեդ խանը շարժվել է Ռուսաստանի վրա: Հայտնելով այդ մասին, նա խնդրում էր, որ կրոնական միության հիման վրա, բարենպատակ ջիհադին և նվիրական կռիւն մասնակցելու համար, Օսմանյան կառավարութիւնն էլ (Ռուսաստանին) պատերազմ հայտարարի:

Արդարեւ, եթէ Օսմանյան կառավարութիւնը և Իրանը միանալով պատերազմեն Ռուսաստանի դեմ, երկու կողմից էլ կարող են օգտւել: Սակայն այն ժամանակ, երբ Օսմանյան երկիրը դեմադեմ կանգնած էր Ռուսաստանի և Ավստրիայի նման երկու ուժեղ թշնամիների հանդեպ, Իրանի կողմից ոչ մի վերաբերմունք ցույց չտրվեց: Իսկ հիմա, երբ Օսմանյան կառավարութիւնը, հազիվ պատերազմի աղետներից ազատւած, վրադրւած է իր ներքին գործերը կարգի բերելով, չէր կարող պատերազմ սկսել: Բացի այդ՝ էրզրումի վալին՝ Զիյա փաշան, իր ուղարկած գրության մեջ հայտնում էր՝ Աղա-Մուհամմեդ խանը հաղթելով Հնդկաստանի Զաման խանին և Բուխարայի խանին, հիմա էլ զրադրւում է Դաղստանով: Դաղստանը գրավելուց հետո, նա՝ Նադիր-Շահի նման որոշ պատճառներ ստեղծելով, նպատակ ունի հարձակւելու Օսմանյան կայսերական երկրի վրա: Վերոհիշյալ փաշայի կողմից հայտնւած մտքերը ոչնչացնում էին ամեն տեսակի վստահութիւնը, հետևաբար Աղա-Մուհամմեդ խանին չէր կարելի վստահել: Այս պատճառով Սեդարեթի կողմից ներողամտության իմաստով (մերժողական) պատասխան գրվեց և Սադըք խանի ու Զաֆեր-Կուլի խանի միջոցով ուղարկվեց: Այդ ժամանակ Կատերինայի (Եկատերինայի) մահւման հետևանքով, նրա որդու՝ Պաւլո-Պետրովիչի (Պաւլեյ) Ռուսաստանի կայսր լինելու լուրը Ստամբուլում ստացվեց Զեմադիյե-ախըրին: Պաւլեյը կայսերական գահի վրա գահակալելուց անմիջապէս հետո, Իրանի հետ խաղաղության պայմանագիր կնքեց և այդ կերպով Արևելյան հարցը փակվեց: Մի քանի ամիս հետո ստացվեց Պաւլեյի՝ Սուլթան-Ալի-մին ուղղած նամակը՝ Ստամբուլի ռուսական դեսպանին իր պաշտոնում թողնելու և վերահաստատելու մասին:

(«Թարիխի Զեվկեթ», հատ. VI, էջ 215):

Աղա-Մուհամմեդ խանի մահը

Ինչպէս որ վերևը հիշվեց, Աղա-Մուհամմեդ խանը, երբ Դաղստանում պատերազմով էր զրադրւած, Սադըք խանին ուղարկել էր Շուշիի վրա: Այնուհետև անձամբ Շուշիի բերդը գրավելուց հետո,

ինչ-որ առիթով իր մի քանի ծառաների և մոտիկների վրա զայրացած ասել էր՝ «Կաղը սրանց սպանել կտամ», ու երդվել էր Սակայն նրանք [ծառաները] ավելի շուտ շարժվելով, Զիլհիջջե ամսի 20-րդ զիշերը Աղա-Մուհամմեդ խանին, անկողնում քնած ժամանակ, սպանեցին և նրա ունեցած թանկագին գոհարեղենները վերցնելով ապաստանեցին Սադըբ խանի մոտ: Մի քանի պատմագիրների վկայությամբ՝ Սադըբ խանը այդ մասին նախապես տեղյակ է եղել: Ինչ որ է, Սադըբ խանը Իրանի վեհապետությանը տիրանալու նպատակով իր բանակով առաջ շարժվեց:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. VI, էջ 238)՝

Զեվդեթ փաշան իր պատմության VII, VIII և IX հատորներում, որոնք ընդգրկում են 1212 թ. մինչև 1226 թ. (1797—1811) ղեպերը, մանրակրկիտ կերպով խոսում է գլխավորապես Նապոլեոնի, Սգիստուսի և Արաբիայի ղեպերի մասին: Այդ հատորներում շատ կարևոր տեղ են բռնում նաև Ռուս-թուրքական պատերազմի 1221 թ. (1806) ղեպերը, որոնք նույնպես տրվում են մեծ մանրամասնությամբ:

1219 թվականի (1804) ղեպերից

1219 թ. Ռուսաստանի և Իրանի միջև պատերազմ է տեղի ունեցել: Իրանի գահաժառանգը (Շեհզադե) մեծարանակ զինվորներով շարժվել է Թիֆլիսի վրա: Սակայն ռուսների կանոնավոր և վարժեցրած բանակի դեմ ոչինչ չի կարողացել անել: Ռուսաստանի այդ կողմից առաջ շարժվելը Օսմանյան կառավարության անսխալ և անհաղթելի պատճառով խնդիր էր, այդ պահին Օսմանյան կառավարությունը ադ հարսին առանձին ուղարկություն էր դարձնում, և սպասում էր պատերազմի արդյունքին:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. VIII, էջ 32:)

1222 թվականի (1808) ղեպերից

Սուլթան Սելիմ խանի իշխանության վերջին օրերին ռուսները հարձակվեցին Ախալքալաքի բերդի վրա. սակայն խիստ պարտություն կրելով և շատ մեծ թվով սպանվածներ տալով հետ նահանջեցին: Արևելքի սերասքերը և էրզրումի վալին՝ Զիա-Յուսուֆ փաշան իրենց բանակով, դուրս եկան ռուսների դեմ: Սերասքերը՝ Կարսի վալի Մուհամմեդ փաշան մի զորամասով առաջից ուղարկվեց: Այդ ժամանակ Շորապյալի կողմը գտնված ռուսական բանակը ավելի արագ շարժվելով, անսպասելի կերպով հարձակվեց և Մուհամմեդ փաշայի բանակը ոչնչացրեց: Այն պահին, երբ Զիա փաշան լուր ստա-

ցալ ոռանների հարձակման մասին և պատրաստվում էր առաջ շար-
ժըվել, Սուլթան Սելիմի գահազրկության սարսափելի լուրը հասավ և
այդ պատճառով շփոթված, ինչ անելը չիմանալով, փորձեց մի սլա-
տրովակով բանակը հետ քաշել: Սակայն այդ խառնակության մեջ
խլամական բանակը պարտվեց, մի քանի հարյուր մարդ նահա-
տակվեց և մի քանի հարյուր գերի ընկավ:

Մուհամմեդ փաշան ամբաստանվեց իրրև այդ պարտության
պատճառ և դլխատվեց: Նրա գլուխը Ռեջեր ամսի 18-ին ուղարկ-
վեց Ստամբուլ:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. VIII, էջ 270—271):

Շիրվանի շրջանում մեծ քանակությամբ հանքեր⁴ կային. այս
շրջանը գտնվում էր Վանի և Դիարբեքիրի էյալեթների միջև: Աղգա-
բնակությունը մասամբ եզդիներից և լեոնցիներից և մասամբ էլ
ապստամբ վայրենիներից կազմված լինելով, հնարավոր չէր այդ
հանքերը մշակել: Երբ պարզվեց, որ միրմիրանությունից «եորթլուքի
և օջաքլըքի» կարգով Մուշի մութասարրիֆ, Մուրադ փաշան կարող է
այդ շրջանի ցեղերին զսպել և հանքերը մշակել տալ՝ Ռումելիի բեյ-
լերբեյության աստիճանով Դիարբեքիրի էյալեթը տրվեց նրան: Երբ
Վերոհիշյալը իր պաշտոնի մասին տեղեկություն ստանալով՝ պատ-
րաստվում էր գործի անցնել, մահացավ և այդ հանքերի մշակման
աշխատանքները մնացին նախկին վիճակում:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. VIII, էջ 272):

1224 թվականի (1809) դեպքերից

«Փառլիշահական բանակի գործողությունները» հատվածում պատմագիրը տա-
լիս է ոռա-թուրքական պատերազմի վերաբերյալ մի շարք դեպքերի նկարագրու-
թյունը: Այդ պատերազմական գործողությունները տեղի էին ունենում գլխավորա-
պես եվրոպական մասում: Պատմագիր Զեվդեթ-փաշան հիշում է նաև մի քանի,
համեմատաբար փոքր դեպքեր Անադոլուի ռազմաճակատից:

«Ինչպես հիշվեց, Ռումելիի սահմանի ամրապնդման հետ միա-
ժամանակ, ջանքեր էին գործադրվում Անադոլուի կողմի պաշտպա-
նության համար:

Էրզրումի վալի և Արևելյան ճակատի սերասքեր Ֆերհատ փա-
շային հրամայված և հանձնարարված էր՝ ձմեռելու համար ահհրա-
ժեշտ վայրերում բավականաչափ զինվորներ թողնելուց հետո, ան-
ձամբ դալ Կարս և հատուկ ուշադրություն նվիրել սահմաններին:

սլաշտականութեան գործին: Նրա տրամադրութեան տակ Անադոլոսի սլաշտականներէն մեծ թիւով զինվորներ հավաքվեցին, որոշ քանակութեամբ զինվոր ուղարկվեց Չորումի կողմից՝ Անապայի²⁵ սլաշտականութեան համար:

Լուր ստանալով, որ ռուսները ծովից ու ցամաքից հարձակվել են Ֆաշի վրա, Տրապիզոնի վալի, Սև ծովի Անադոլոսական եղերքի սերտսքեր Շերիֆ-Մուհամմեդ փաշան անմիջապէս որոշ քանակութեամբ զինվորներով օգնութեան գնաց: Բացի այդ, Ռիզեի ավադանից Թուղջու-Օղլուն մեծ բանակով ուղարկվեց դէպի Ֆաշ: Այդ պատճառով թշնամին հետ քաշվեց, սակայն հետո նորից կըրկնեց իր հարձակումը: Գունիայի սանջակի* մութասարրիֆ և Ֆաշի սլաշտական՝ Բաթումլի-Ջադե-էմին բեյին աշալուրջ լինելու մասին խիստ հրամաններ տրվեցին և Բաթումի նավահանգստի սլաշտականութեան համար էլ առանձին բանակ ուղարկվեց: Վրաց յեղից Գուռիալ անունով օյմաքի պետը դիմելով վերոհիշյալ Շերիֆ փաշային, հայտնել էր, որ եթէ Օսմանյան կառավարութեան կողմից իրեն սերքերդեություն տրվի, հավատարմութեամբ պիտի ծառայի և շարքի թույլ տա ռուսներին մոտենալ Ֆաշի շրջանին: Շերիֆ փաշան խոստացել էր, եթէ Քեմհալը ռուսներից կարողանա ազատել, ինքը կդիմի Փադիշահական Դռան և նրա համար սերքերդեության ֆերման կստանա: Սրա վրա հիշյալ պետը ձեռնարկեց Քեմհալի ետ գրավման, և ազատագրման գործին: Ահա այդպիսի դժվարին սլաշտականներով, այդ կողմերի (սահմանի) վեղիրների ու սլաշտականների միջև երկսպառակություն և թշնամություն առաջացավ: Մասնավորապէս վերոհիշյալ Չըլդրի վալիի և Վեզիր-Շերիֆ փաշայի միջև եղած թշնամությունը ամէլի սաստկացավ: Երբ Շերիֆ փաշան շարժվեց, Սելիմ փաշան քաշվեց դէպի Աջարայի կողմերը և Չըլդրի էյալեթը մնաց առանց զինվորի: Այդպիսի պատերազմական օրերում, Շերիֆ փաշայի՝ իր անձնական հաշիվներով զբաղվելը հակառակ էր փադիշահական կամքին. անմիջապէս նա սլաշտանադուրկ եղավ և Տրապիզոնի էյալեթը տրվեց Ալայիե սանջակի մութասարրիֆ Ալի փաշային. իսկ Սելիմ փաշային հրամայվեց՝ գնալ Չըլդր և վալիութեան կենտրոնում մնալով, ուղադրություն նվիրել սլաշտականութեան դործերին:

Դրանից հետո Ֆերհադ փաշան էլ հեռացվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց Հալեբլի-Իրրահիմ փաշան, որը վերահաստատվեց վեղիրութեան մեջ, ստացավ Տրապիզոնի վալիությունը և Արևելքի չեռասփերությունը: Մինչև նրա տեղ հասնելը, էյալեթի կարգ ու

* Տե՛ս ծանոթագ. 17:

կանոնի պաշտպանության և էրզրումում հավաքված բանակի ղեկավարության համար մյուսեկելիմ նշանակվեց էրզրումի մաքսապետը՝ Վեյս-Ջադե էմին-Աղան:

Նման բաշխումների պատճառով սահմանների պաշտպանության գործը խանգարվում էր: Իսկ ռուսները այդ առիթից օգտվելով, անմիջապես Ֆաշի վրա շարժվեցին և գրավեցին լեռերը: Այս պատճառով Սուխումի բերդի պաշտպանության հարցը դժվարացավ և ավելի մեծ կարևորություն ստացավ: Դեպի վերոհիշյալ բերդը ռազմաթերթ ուղարկվեց, իսկ նրա պաշտպանությանը հսկելու համար, լեռդի սլահապան Քեշեշ-բեյ-Ջադե-Արսլան-բեյին՝ կայսերական հրաման:

* * *

Այդ ժամանակ Իրանի Շահն էլ Ռուսաստանի հետ պատերազմի մեջ էր: [Շահի] որդին և գահաժառանգը՝ նշանավոր Աբբաս-Միրզան, իբրև Իրանի բանակի գլխավոր սերդար, անձամբ ռուսական սահմանումն էր գտնվում: Կրոնական միության պահանջով երկու իսլամական պետությունների՝ միասին թշնամու դեմ դուրս գալը պարտադիր լինելով, հիշյալ գահաժառանգի սահմանի վրա գտնվող պաշտոնյաներին, մոտիկության և միաբանության համապատասխան վերաբերմունք ցույց տալու մասին, Արևելքի սերասքեր Չրդրի Վալիին, Վանի, Կարսի և Բայազետի մութասարրիֆներին կայսերական հրամաններ ուղարկվեցին: Աբդուլ-Ռզաֆի «Իրանի պատմության» մեջ գրածի համաձայն, այդ ժամանակ Ռուսաստանի կողմից Իրանին առաջարկված հաշտության պայմանների մեջ այսպիսի մի կետ կար, — եթե Իրանն իր երկրի որոշ մասերը Ռուսաստանին տալու լինի, այդ դեպքում Ռուսաստանը համաձայնություն է տալիս Իրանին, դրա փոխարեն գրավելու Օսմանյան երկրի որոշ մասերը՝ ինչպես էրզրումն ու Բաղդատը: Սակայն՝ Աբբաս-Միրզան զրանով չխաբվեց և մերժեց այդ հիմար առաջարկը:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. IX, էջ 174—176):

1225 թվականի (1810) դեպքերից

Բանակցություններ Իրանի հետ միություն

կազմելու համար

...Օսմանյան պետությունը բազմաթիվ ներքին դժվարություններով զրադված լինելով հանդերձ, պատերազմում էր Ռուսաստանի նման մեծ թշնամու դեմ: Տարօրինակ է, որ այդ ժամանակ Իրանն

էլ Ռուսաստանի հետ պատերազմի մեջ լինելով, երկու իսլամական երկրները չէին միացած և իրար չէին օգնում: Իրանի Շահի դահա- ժառանգը՝ Աբբաս-Միրզան, որին հանձնված էր Իրանի պետու- թյան վարչական և զինվորական իշխանությունը, Իրանի դործերի վարիչ Հաջի-Հյուսեին Աղալի միջոցով, սույն 1225 թվականի Մուհարրեմ ամսին Ստամբուլ ուղարկած գրության մեջ, խոսելով Օսմանյան պետության և Իրանյան պետության միջև, իսլամական կապի անհրաժեշտությամբ ամրապնդված փոխադարձ բարեկա- մություն և անկեղծության մասին, գովում էր Չըլդրի վալի՝ Սելիմ- Սաբիթ փաշայի՝ թշնամու դեմ պաշտպանվելու գործում ցույց տված ջանքն ու եռանդը, գանգատվում էր նրա հակառակորդի՝ Շերիֆ փաշայի Օսմանյան կառավարությանը ցույց տված անհա- վատարմությունից: Սեդարեթի կողմից պատասխան գրվեց և հայտնվեց, որ Շերիֆ փաշան Տրապիզոնից պաշտոնազուրկ է եղել և նրա փոխարեն նշանակել է Չերխեջի-Ալի փաշան, նախորդ էմիր- Ուլ-Հաջ-Իրրահիմ փաշային սրվել է Արևելքի ճակատի սերասքե- րությունն ու էրզրումի էյալեթի: Կոնստանտնուպոլիսում կապի հիման վրա, մեր ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ համատեղ կովելը անհրաժեշտություն է: Այդ հարցը առաջ տանելու համար, իբրև ղեկավար Իրան պալատի ուղարկվի մեծ մոլլաներից՝ Յասինի-Աբդուլ- Վեհաբ էֆենդին:

...Ծասինի-Ջադե-Աբդուլ-Վեհաբ էֆենդին նշանակված էր դես- սյան Իրանի Ֆաթհալի-Շահի մոտ, ոսկայն նրա ուղեորությունը 7—8 ամսով ուղացավ: Վերջապես նվիրական Ռամազանի վեր- ջում, պատրաստված փառիշահական նվերները նրան հանձնվեցին և, Աբբաս-Միրզային ուղղված խաղիշահական նամակով, նա նվիրական տոնից հետո Ստամբուլից մեկնեց դեպի Իրան:

* * *

Փաղիշահի կողմից Աբբաս-Միրզային ուղղված նամակի պատճենը տրվա- ռ Զեյդեթ-փաշայի «Պատմության» 9-րդ հատորում: Արևելյան պալատական լեզ- վով, փարթամ և շքեղ տիտղոսներով, ածականների և խոսքերի տարափով հարուստ այդ նամակում, Սուլթանը հայտնում է, որ իր ղեկավար լիազորված է Իրանի Շահի և կառավարության հետ բանակցելու երկու պետությունների միջև փոխա- դարձ և ուժեղ կապ ստեղծելու հարցի շուրջը: Դեսպանը՝ Յասինի-Ջադեն 1226 թ. հասնում է Իրանի մայրաքաղաքը՝ Թեհրան: Իրանին հատուկ սովորության համա- ձայն, ղեկավար մեծ պատվի է արժանանում, ընդունվում է Ֆաթհալի-Շահի կող- մից և մատուցում նվերները: Օսմանյան կառավարության կողմից ղեկավար առաջարկում է՝ 1) Բարան-փաշաներին, մասնավորապես Աբդուլ-Ռահման

փաշային, Իրանի կողմից տիրութիւն ցույց չտալ, 2) Ախասխայի և Կարսի կողմերում գտնվող Օսմանյան կառավարութեան պաշտօնյաներին, կարիք եղած դեպքում, օգնութիւն ցույց տալ: Դրա փոխարեն Ֆաթհալի-Շահը առաջարկում էր, 1) Շահ-Ջորի էմիրներին նշանակել Իրանի կառավարութեան համաձայնութեամբ, 2) Բաղդատի վալիները պետք է գործեն Իրանի կառավարութեան հետ համաձայնութեան գալով: Հետո դեսպանը գնում է Թավրիզ և բաւական երկար ժամանակ մնում Աբբաս-Միրզայի մոտ: Պատմագիր Զեվքեթ փաշան այսպիսի դնահատական է տալիս այդ բանակցութիւններին՝ «երկու իսլամական պետութեան ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ, միացած կերպով դուրս գալու հիմնական նպատակը, Իրանի անտեղի, Օսմանյան պետութեան ներքին գործերին միջամտելու բնույթ ունեցող առաջարկներով՝ անհետանք մնաց»:

(«Թարիխի Զեվքեթ», հատ. IX, էջ 262—263):

1226 թվականի (1811) դեպքերից

Դեպքերը վրաստանում

Այն ժամանակ, երբ օսմանցիներն ու իրանցիներն իրար հետ վեճով էին զբաղված, ռուսները երկու կողմից առաջ էին շարժվում, Դաղստանի ու Վրաստանի երկրներում իրենց ազդեցութեան շրջանակն ու տիրապետութիւնը ընդարձակում: Անցած 1225 թ. ռուսական հրամանատար Տորմոսովը, իր բանակով Թիֆլիս եկած ժամանակ, Աշըք-Բաշի խան Սուլումոնին բարեկամաբար Թիֆլիս էր կանչել. նա էլ եկել էր: Տորմոսովը, Սուլումոն խանին բանտարկելով, իր մարդկանց հրաման էր տվել նրան Պետերբուրգ ուղարկելու համար: Սակայն Սուլումոնը կռահելով այդ՝ իր մի քանի մարդկանց հետ Թիֆլիսից գիշերով փախել եկել էր Ախասխա, իր դիւանի քարտուղարին ուղարկել Շահի մոտ, իսկ Քեյխուսրեվ և Դավիթ անունով սերդարներին՝ Ստամբուլ: Սուլումոնի փախուստի հետևանքով (Թիֆլիսից), ռուս զենեքալը նրա աղնաուրներին, այսինքն՝ էմիրներին և ղեկավարներին աքսորեց տարբեր կողմեր:

Ռուսները, վրացիներին հովանավորելու պատրվակով, նախապես Թիֆլիսի էյալեթը դրավելուց հետո, այս անգամ էլ, ինչպես վերևը հիշվեց, Աշըք-Բաշի վիլայեթը բռնի իրենց իշխանութեան տակ առան: Վրացիները, ռուսների վատ վերաբերմունքից վրշտացած էին: Երբ Սուլումոն խանը Ախասխա եկավ, բաւականաչափ բաշեր նրա շուրջը հավաքվեցին և սկսեցին կովել ռուսների դեմ: Քեյխուսրեվն ու Դավիթը Ստամբուլ գալով և հայտնելով, որ իրենք վաղուց Օսմանյան կառավարութեան հպատակներ են, օգնութիւն խնդրեցին: Պատերազմական այդ օրերին այս հանգամանքը [օգ-

նությունը՝ Օսմանյան կառավարության կողմից վրացիներին Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու լավազույն պատրվակ լինելով, 1226 թ. Ռերիով-էվլել ամսին Սուլումոն խանին կայսերական բարձր ֆերման դրվեց, խալաթի հետ միասին այն նրան հանձնելու համար, էրդրումի վալի և Արևելքի սերդար էմին փաշայի հետ ուղարկվեց. միաժամանակ վերահիշյալ վրացի սերդարներին էլ ևս ուղարկեցին։ Սուլումոնի միջոցով վրացի ցեղերին Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու մասին, Չըլդրի վալի Շերիֆ փաշային ցուցմունքներ տրվեցին։

(«Թարիխի Ջևդելթ», հատ. IX, էջ 267—268)։

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԵԼԹ», ՀԱՏՈՐ X, XI, XII

1228 թվականի (1813) դեպքերից

Պատմագիր Ջևդելթ փաշան, հիշելով, որ Իրանի կառավարությունը պետք է, որ մնացել Օսմանյան կառավարության Ռուսաստանի հետ կնքած բուքարեշի հաշտության դաշնագրից, այդ հարցը բնում է բազմակողմանի կերպով, եւ հիշում է 1226 թ. Օսմանյան կառավարության և Իրանի միջև տեղի ունեցած և ապարդյուն անցած բանակցությունները։ Հետո հիշում է, որ շնայած Օսմանյան կառավարության բարյացակամ վերաբերմունքին, Իրանը խախտել էր բանակցական կապերը։ Եւ այդ կապակցությամբ հիշում է նաև հետևյալ դեպքը։

«...Իրանցիները, խախտելով Վանի սահմանը, Օսմանյան կառավարության հպատակ եղող հայերից մեծ թվով գերիներ էին տարել։ Աբգով-Վեհաբ էֆենդիի դիմումի հիման վրա, Աբբաս-Միրզան փոխանակության կարգով ազատել էր նրանց [գերիներին] Իրանյան զինվորների ձեռքից։ Այսպիսի դեպքերի պատճառով, Օսմանյան կառավարությունն իրավունք ուներ պանգատվելու. մինչդեռ իրանցիների գանդատը անտեղի էր։ Օսմանյան կառավարության Ռուսաստանի հետ կնքած խաղաղության պայմանագրի առթիվ, Իրանի կառավարությունը գանգատվել էր Իրանի Անգլիական դեսպանին. դեսպանը, հայտնելով Օսմանյան կառավարության արդարացի լինելը, հանձնարարել էր Իրանին Ռուսաստանի հետ նույնպես խաղաղություն հաստատել...։ Բացի այդ, հայտնի է, որ Բուքարեշի բանակցությունների ժամանակ, Օսմանյան կառավարության սլատվիրակներն աշխատել էին Իրանի ներկայացուցիչներին ևս մասնակից դարձնել այդ բանակցություններին։ Թեև դա նրանց չհաջողվեց, սակայն այդ մասին խաղաղության դաշնագրի մեջ մի նախադասություն մտցրին, և այդ կերպով ջանք գործ դրին երկու

խառնական երկրների կատարած ամրապնդելու ուղղությամբ: Սակայն խաղաղության պայմանագրի նորից մի առժամանակ հետաձգելը նպատակահարմար չէր»:

Հետո պատմագիրը 1231 թ. դեպքերի շարքում հիշատակում է Վանի նկատմամբ իրանցիների կատարած ոտնձգությունների մանրամասնությունը:

«...Երբ Վանի սահմանների վրա կատարված հարձակման մասին հարցում արվեց, նրանք [իրանցիները] պատասխանեցին՝ Մենք տեղեկություն չունենք. Մուհամմեդ-Ալի-Միրզան Բաղդատի, բավ խոյի խանը Վանի կողմերում իրենց կատարած ասպատակություններով, դավաճանություն են գործել. մենք համաձայն չենք»:

Երբ այս մասին Բաբա փաշայի կողմից տեղեկություն ուղարկվեց Ստամբուլ, այնտեղ, նկատի ունեցան, որ այն պահին, երբ Անադոլուի ամեն կողմերում խառնակությունները շարունակվում են՝ Իրանի դեմ պատերազմ ձեռնարկելը նպատակահարմար չէ: Սահման խախտողներն ասպատակներ են, հետևաբար չպետք է Իրանի սահմանի վրա հարձակում գործել: Միայն մեր կողմն անցնել փորձողներին պետք է զսպել: Այդ իմաստով Բաբա փաշային պատասխան գրվեց: Եվ, երբ ստացված գրությունից պարզվեց, որ Աբրահամ-Միրզան Ռեզանդուզը²⁰ գրավելու համար խոշոր ռազմական պատրաստություն է առնում, Բաբա փաշային և սահմանի այլ պաշտոնյաներին զգուշության մասին կայսերական հրաման սրվեց:

(«Թարիխի Ջելդեթ», հատ. X, էջ 222—223):

1229 թվականի (1814) դեպքերից

[Հայ] կաթոլիկների ակտիվումը

Ջելդեթ փաշան իր «Գատաթյուկ» XI հատորում նորից խոսում է հայ կաթոլիկների մասին: Քարգմանում ենք ամբողջությամբ:

«...Այդ ժամանակ սկսվեց Ստամբուլյարնակ կաթոլիկների հեռացումն ու արսորը: Հիշքի 1195 թ. (1780) սկսած կաթոլիկ վարդապետները շրջագայելով փաղիշահական երկրում, աշխատում էին հայերին կաթոլիկ դարձնել: Իսկ հայոց պատրիարքը, փաղիշահական ֆերմանով իրեն տրված իշխանությունը և իրավունքով, կաթոլիկ դավանափոխների («դյոնմե») նկատմամբ խստություն էր ցույց տալիս: Կաթոլիկները ընդհանրապես Օսմանյան երկրում անկախ եկեղեցիներ չունեին և նրանց մեռելները, հայոց ղերեզմանատներ-

Գրում շրնդունվելու պատճառով, հաճախ անթաղ էին մնում և դարձա-
 հոտում. նրանք ստիպված էին լինում մեռելները թաղել իրենց
 տների բակերում: Սակայն հայ կաթողիկները՝ խղճի բռնադատու-
 թյան ենթարկվելով, ավելի էին ուժեղանում և կաթողիկական դա-
 վանանքը նրանց մեջ, օրըստօրե ավելի էր տարածվում: Պապի կող-
 մից մի եպիսկոպոս եկավ Ստամբուլ և զաղտնի կաթողիկական դա-
 վանական մտքեր տարածեց. կարճ ժամանակամիջոցում հայ կաթո-
 լիկների թիվը զգալի չափով մեծացավ: Այդ ժամանակ ամենահայտ-
 նի սարրաֆներից Թանդըր-Օղլու Ակոբը և Դավիթ-Օղլու Անտոնը
 նույնպես կաթողիկոսություն էին ընդունել և աշխատում էին կաթո-
 լիկներին հայերից անջատել. [կաթողիկներին] առանձին մի համայնք
 ստեղծելու նպատակով, նրանք բացահայտ մտքեր էին տարածում
 ու այդ հարցում վեփրներին համոզելու ջանքեր գործ դնում: Այդ
 խսկ պատճառով Թանդըր-Օղլին աքսորվեց Լիմնի [կղզին], իսկ Դա-
 վիթ-Օղլին՝ Հոդոս [կղզին]:

Այդ ժամանակ որոշ վեփրներ՝ «քրիստոնյա ուսյաները ինչ դա-
 վանանք ուզում են ընդունել, թող ընդունեն, մեր ինչին է պետք»
 ասելով՝ ուղևորվում էին [այդ խնդիրն] անուշադրությամբ մատնել: Իսկ
 մի քանի վեփրներ՝ «կաթողիկները, Պապին Քրիստոսի փոխանորդն
 (խալիֆան) համարելով կապված են արտասահմանի հետ և Օսման-
 յան Երկրում խռովություններ են առաջացնում» ասելով, պատմում
 էին թե առաջներում պապերի պատճառով ինքա՞ն արյուն է թափ-
 վել: Դավանական խնդիրների մեջ պետության միջամտությունը
 անիմաստ լինելու պատճառով, սկզբում վեփրների առաջին կարծի-
 քը նախընտրելի թվաց: Սակայն նկատի ունենալով, որ սարրաֆների
 մեծ մասը հայ դավանանքում մոլեռանդ են՝ երկրորդ կարծիքը ըն-
 դունվեց: Բացի այդ, այն ժամանակ Օսմանյան կառավարությունը
 ճանաչում էր միայն օրթոդոքս և հայ համայնքները [եկեղեցիները]:
 Օրթոդոքսների կրոնական պետը Ստամբուլի հույն պատրիարքն էր:
 Կարիք եղած դեպքում, հունադավանները նրա միջոցով էին կրթի-
 վում և կրոնական պետեր նշանակվում և կամ հեռացվում:

Հայերի կրոնական պետը, սկզբից ի վեր գտնվում էր Իրանյան
 Երկրում, Երևանի էյալեթում՝ Էջմիածնի եկեղեցում [վանքում]: Սա-
 կայն, բացի դրանից [հայերը] երկու ընդհանուր պետեր էլ ունեին—
 մեկը Կողանում՝ Սիս կոչված վանքում, իսկ մյուսը Վանի վիլայե-
 թում՝ Աղթամարի վանքում: Ստամբուլում գտնվող հայոց պատ-
 րիարքին, հունաց պատրիարքի չափ իրավունքներ էին տրված և
 նրա միջոցով հայ համայնքի գործերը վճռվում էին պետության

ցանկության համաձայն՝ Իսկ կաթողիկոսները, որովհետև կապված էին պապի հետ, նրանց եպիսկոպոսների նշանակումն ու հեռացումը նրա կամքից էր կախված։ Միաժամանակ կաթողիկոսականության հետևորդների, այսպես կոչված «ալտ-ֆրանզու»* ճանապարհով դնալը՝ ազատությունից ու անկախությունից ճառելը, ուշադրություն էր դրավում։ Շանի-Ջադեն** իր «Պատմություն» մեջ հիշատակում է, որ հայ կաթողիկոսներից մեկը, կիսահարած վիճակում, իր լաթակալից մուսուլմանին ասել էր՝ «Ո՛վ սուլթանս, կղա ժամանակ, երբ մե առաւիտ պարթնելիս սլիտի տեսնենք, որ ձեր դառն առաջ երկու պինվոր է կանգնած, դրանից ձեզ, հյուսիս չափ անդամ նշուժական ու բարոյական վնաս չի լինելու, մենք կապատվենք ձեր բռնությունից, միասին ազատ և հավասար կլինենք, ինչ խոսք, որ այդ բոլորիս համար էլ լավ կլինի»։

Այս և նման խորհրդածություններն էլ պատճառ դարձան Երկրորդ կարծիքի ընդունվելուն։

Թեև Առնաւուդյութում*** ապրող լատինները կաթողիկոսներ էին, սակայն սկզբից ջիդիս և այլ բազմաթիվ հորեկերից ազատված էին և նույնիսկ պետության գինվորական ծառայության մեջ էին ընդգրկված։ Սակայն այդ ժամանակ դեռևս՝ լատինն ինչ է, կաթողիկոս ինչ է, հարցերին Բար-Ալին հարկ եղածին պես ծանոթ չէր։

Կաթողիկոսների նկատմամբ նման խիստ վերաբերմունք ցույց տալը, Ավստրիայի, Ֆրանսիայի և Իսպանիայի նման կաթողիկոսականությունների դժգոհության պատճառ դարձավ։ Անդլիացիները, որ բողոքականներ են, կողմնակից են անհատի խղճի ազատության, նրանք նույնպես դրան [կաթողիկոսների հալածանքին] հավանություն չտվին։ Իսկ ռուսները ամեն կերպ ցանկանում էին Օսմանյան կառավարությանը Եվրոպայի աչքում տալիս դարձնել, միայնակ թողնել, դավանական հարցերին միջամտել։ Կաթողիկոսների նկատմամբ նման խիստ միջոցների գործադրության աննպատակահարմարությունն ու ժամանակին անհամապատասխան լինելը, կառավարությունը ավելի ուշ գիտակցեց, որը և պատճառ դարձավ նախապես ընդունված Երկրորդ կարծիքից հրաժարվելու։

(«Բարբիսի Զեվդեթ», հատ. XI, էջ 45—46)։

* Ալտ-ֆրանզու — (ֆրանսերեն՝ à la France) — ըստ եվրոպականի (ֆրանսիականի)։

** Շանի-Ջադեն, պետական պաշտոնական տարեգիր։

*** Առնաւուդյութ — կոչվում էր Թուրքիայի Բալկանյան թերակղզու կալվածներից Ալբանիան (Առնաւուդ — Ալբանացի բառից)։

Պատժադիր Ջեզեթ փաշան մանրամասնորեն նկարագրում է Երկրի տարբերության հետզհետե ավելի լայն շափեր ստացած խոռվարարական, ապստամբական և ավազակային շարժումները, որոնք հաճախ ընդգրկում էին ամբողջ էյսալեթներ և սանջակներ։ Խոռվարարները հաճախ խոշոր բանակներ կազմած պատերազմում էին իրար դեմ, կողոպտում, ավերակ դարձնում ամբողջ շրջաններ, իսկ Օսմանյան փաղիշահական կառավարությունը տնկարող էր զսպել այդ շարագործ վալիներին, վեդիրներին, ցեղապետներին և նման ավազակային տարրերին։

Այդպիսի շարժումներ են նաև Վանի և Դիարբեքի շրջաններում տեղի ունեցած գեպերը, որոնց վերաբերող հատվածները թարգմանում ենք ամբողջությամբ։

Վեպեր Վանում և Դիարբեքում

Վանի բերդապահ՝ Մուհամմեդ-Դերվիշ փաշան, Մուշի սանջակի մութասարրիֆ միրմիրան Սելիմ փաշայի դեմ ունեցած թշնամության պատճառով, նրանից վրեժ լուծելու համար, անցյալ տարի Սերքի աշիրեթը նրա դեմ էր դրդոել, Վանի էյսալեթից որոշ մարդկանց և Իրանի հպատակ մի քանի աշիրեթներ իր շուրջն հավաքել և Սերքի-Արդուլահ-Օղլու-Սյուլեյմանին բազմաթիվ քողերով Մուշի սանջակի Բուլանըղ կոչված վայրն ուղարկել ու այդ շրջանները կողոպտել էր տվել։ Սելիմ-փաշան իջ փոխադարձաբար «Զըփլաք-Շեյխ»* անունով անձի ղեկավարությամբ բազմաթիվ բուրդ վինվորներով կողոպտել էր Վանի էյսալեթին ենթարկվող Ադիլ-Եվլաղի դավառը։

Չնայած դրանք պետության պաշտոնյաներ էին և Երկրի պաշտպանության ու բնակիչների հովանավորության պարտականությունն ունեին, սակայն նրանք իրարից վրեժխնդիր լինելու համար համարձակվում էին կայսերական Երկիրը ավերակի վերածել և իրարից դանդատվել։ Այս հանգամանքը պարզվել էր էրզրումի վալի Ահմեդ փաշայի ղեկուցումից, նախապես պաշտոնով էրզրում, Մուշ և Վան գնացած և այդ ժամանակ արդեն Ստամբուլ վերադարձած Սեյդա Լֆենդու տեղեկագրից և Վանի բերդի ձախ թևի աղա Դերվիշ փաշայի ձեռքից Ստամբուլ փախած Արդուլահ Աղայի բանավոր տեղեկություններից։ Էրզրումի նախկին վալի Ջեյսը-Էդդին փաշայի կողմից Դերվիշ փաշայի դեմ տրված ցուցմունքներն էլ հաստատում էին վերոհիշյալ տեղեկությունները։ Բացի այդ, Դերվիշ

* Զըփլաք-Շեյխ՝ բառացի նշանակում է մերկ շեյխ։

փաշան ամբողջովին տարբեր ընթացք ընդունելով, համարձակվել էր Վանում «մանղը» փող կտրել: Այդ փողերից շորս հատ Սեյդա-էֆենդին Ստամբուլ էր բերել և հանձնել:

Դերվիշ փաշան Իրանի կողմերումն էլ բռնություններ էր կատարել, որի հետևանքով իրանցիները սահմանն անցնելով Սեյ-Մաթեշ բերդը ավերել էին: Նրա պաշտոնավարության և հեռացման մասին էրզրումի վալի Ահմեդ փաշայից էին տեղեկացել: Իր պառասխանում փաշան հայտնում էր՝ Սելիմ փաշային կարելի է օգտագործել Դերվիշ փաշայի դեմ, սակայն, որովհետև նրա զինվորները կողոպտիչներ են, մինչև անգամ եթե նա խոստանա հանկարծակի կերպով Վան մտնել, հավանական է, որ Վանի ժողովուրդը, պատվի [նամուս] կռվի անվան տակ, ստիպված կլինի Դերվիշ փաշային հպատակություն ցույց տալ: Վանի բնակչությունը ներկայումս Դերվիշ փաշայից երես է դարձրել, իսկ դրոսում գտնվող Հեքարիի, Նիզանի, Բոհթանի աշիրեթների բեյերը քայքայված են և եթե կարիք եղած դեպքում, նրան հաջողվի Սերքի աշիրեթից և մի քանի այլ աշիրեթներից փոքրաթիվ զինվորներ հավաքել, դրանց պարտության մատնելը դժվար չի լինի, մանավանդ, որ ներկայումս, Դերվիշ փաշային թշնամի աշիրեթները միանալով, տարբեր կողմերից հարձակվել են Վանի վրա և քաղաքից կես ժամ հեռավորության վրա եղած բոլոր կամուրջները դրավել և դրանով իսկ արգելել հացամթերքի փոխադրությունը: Նրան պատժելու ամենահարմար ժամանակն է: Իսկ եթե հետաձգվի, ապա նկատի ունենալով քրդերի հայտնի բնավորությունն ու խառնվածքը, նրանց միջև գոյություն ունեցող սառնությունը կարող է երկար շտեկ և փոքր առիթով կարող է նորից միության վերածվել:

Այդ պատճառով էրզրումի նշանավոր մարդկանցից Իսփահաքի-Ջազե անունով հայտնի Մուստաֆա-փաշա-Ջադե-Իբրահիմ բեյը և Ահմեդ փաշայի զինակից՝ Կափուջի-Բաշի-Ալի-Աղան մեծաթիվ զինվորներով Վանի վրա ուղարկվեցին և որոշվեց, որ այս գործում մասնակից դարձնեն նաև Մուշի մութասարրիֆ Սելիմ փաշային: Դերվիշ փաշայի Իրան փախչելու հավանականությունը նկատի ունենալով, նրան շրջապատում և շօգնելու մասին Իրանի գահաժառանգ՝ Արբաս-Միրզային և Երևանի սերդարին նամակներ գրվեցին:

Ռերիոլ-ախլըրի սկզբում անհրաժեշտ պատրաստություններ սկսվեցին: Սակայն Ջեմադիյե-էվլեյի սկզբում Ահմեդ փաշան օրհասական մահով մեռավ և էրզրումի էյալեթն ու Վանի սերասքերությունը Ջըղրի վալի՝ Հաֆիզ-Ալի փաշային, իսկ Կրր-Շեհիբի սան-

ջակը Դերվիշ փաշային տրվեց, Վանի բերդապահությունը՝ միմի-
րանության աստիճանով, վերոհիշյալ էմինի բեյին հանձնվեց: Դեր-
վիշ փաշային Վանից բռնությամբ դուրս հանելու համար նշանակվե-
ցին Մուշի մութասարրիֆ՝ Սելիմ փաշան և այլ մարդիկ: Հանգուցյալ
Ահմեդ փաշայի ղինակից Ալի-Աղան միմիրանության աստիճա-
նով այս գործում նշանակվեց:

Երբ Հաֆիզ-Ալի փաշան պատրաստվում էր Վանի արշավան-
քին, Դերվիշ փաշան փաղիշահական հրամանին հպատակված լինե-
լու համար, թեև Վանից դուրս էր եկել, սակայն իր պաշտոնավայրը
չդնաց, այլ գնաց Խոյի կողմը և Վանից վեց ժամ հեռավորության
վրա գտնվող մի վայրում կանդ առավ: Կըր-Շեհրի սանջակի եկամու-
տը իր շրջանը կառավարելու համար անբավարար համարելով՝ մի
ուրիշ պաշտոն խնդրելու մասին Հաֆիզ-Ալի փաշայի հետ բանակցու-
թյուն սկսեց: Հաֆիզ-Ալի փաշան իր կողմից նրան մխիթարեց, հա-
վաստիացրեց և հայտնեց, որ Սադրազամի կողմից էլ իր նկատմամբ
տարբեր վերաբերմունք ցույց չի տրվելու: Այսպիսով, Եմինի փա-
շան մտավ Վան և ձեռնարկեց քաղաքի պաշտպանության գործերին:
Դերվիշ փաշան Վանում իրեն կողմնակից ավազակների հետ գաղտ-
նի բանակցելով, նրանց իր կողմը գրավեց, իր շուրջը հավաքած
քուրդ ղինվորներով ետ վերադարձավ, անսպասելի կերպով քաղաք
մտավ ու Վանի բերդը գրավեց. ժողովուրդը ստիպված նրան հա-
պատկություն ցույց տվեց: Երբ Սաամբուլում լուր ստացվեց, որ Ե-
մինի փաշան, իր ծայր աստիճանի հուզմունքից ու արժանապատ-
վությունից զրդված, ռազմամթերքի պահեստը կրակ տալով, իր
մարդկանց հետ միասին անձնասպան է եղել, փաղիշահի դայրույ-
թը բորբոքվեց: Անմիջապես Իշլի մութասարրիֆ՝ Սերթ-Մահմուդ-
փաշան Վանի պաշտպան, իսկ էրզրումի վալի Հաֆիզ Ալի փաշան
Արևելքի սերասքեր նշանակվեցին և նրանց տրամադրության տակ
Սաամբուլից թնդանոթածիգ (թոփշի), արաբաջի և խումբարաջի
ղինվորներ ուղարկվեցին: Բացի այդ, այնտեղ ուղարկվեցին Ախա-
խայի ղինվորները և Չըղդի բեյերբեյի՝ Ալի-փաշան, Բայազետի և
Ալաշկերտի մութասարրիֆը և էրզրումում գտնվող բոլոր կովի ըն-
դունակները, ինչպես նաև շրջակայքում գտնվող ավագանին և
աղաները:

Տրապիզոնի վալի Խուսրևի փաշան, կայսերական հանքերի
վարիչը, Բողոքի մութասարրիֆ Նուրուլահ փաշան, Սիվասի վա-
լի Լութֆի փաշան, Մարաշի վալի Հյուսեին փաշան, Ռեկայի

և Դիարբեքի լալի Բահրամ փաշան մեծ քանակությամբ զին-
վորներ հավաքեցին:

Երբ նրանք զբաղված էին այսուիսի մեծ շալի պատրաստու-
թյուններով, խռովություն առաջացավ նաև Դիարբեքիում. կարիք
եղավ Վանի համար պատրաստված ուժերի մի մասը տանձնացնել
և ուղարկել Դիարբեքի: Դիարբեքի լալեթը, Ռեկայի լալեթի հետ
միասին՝ գտնվում էր Բահրամ փաշայի իշխանության տակ: Այդ
ժամանակ նա [փաշան] Դիարբեքի էր գնացել և Դիվան կազմելով՝
խալաթ հագել: Դիարբեքիի ազդեցիկ մարդկանցից Շեյխ-Ջադեի
թոռը՝ Մուհամմեդ բեյը, մյուսին՝ Մեսուդ էֆենդին, երևելիներից
Կարա-Նոջա-Օղլուն և Սերդարը, չցանկանալով Վալիի ներկայու-
թյունը, Դիարբեքիում պահանջում էին, որ մյուսեկլիմության
ձեռք աչն կառավարվի և այդ պաշտոնը հատկացվի իրենց: Այդ
նպատակով նրանք աշխատում էին խռովություն առաջացնել:
Բահրամ փաշան տեղեկանալով այդ մասին, թեև [խռովության]
առաջն առել էր, սակայն ինչպես վերևը հիշվեց, զբաղված էր Դիար-
բեքիից հազար զինվոր պատրաստելու և էրզրումի վալիին ուղար-
կելու գործով, իսկ մյուսեկլիմ Գորանի-Ջադե Ալի-Աղան էլ պատ-
րաստվում էր գնալ իբրև բաշբուզ, այնպես որ վերոհիշյալ Մուհամ-
մեդ բեյը իր կողմնակիցներին ղրդելով, ժողովրդին ոտքի հանեց և
ստիպեց հարձակվել փաշայի տան վրա: Փաշան դռները փակելով՝
ինքնապաշտպանության դիմեց: Ներսից-դրսից հրացանաձգություն
սկսվեց. ճանապարհները պաշտպանելու համար փաշայի զրսում
թողած զինվորները հետզհետե դեպի Դիարբեքի դալով՝ փաշայի
ուժերը ավելացրին: Նա գլխատված ասպետամբների գլուխները
Ստամբուլ ուղարկեց: Սակայն, որովհետև շուկան ժողովրդի ձեռ-
քում էր, սննդամթերքի նեղություն էր զգացվում: Բահրամ փաշան
այս դեպքերի մասին տեղեկագիր ներկայացնելով, ասում էր ան-
հրաժեշտ է, որ հանքերի կառավարիչ՝ Աբդուլլահ փաշայի կողմից քիչ
քանակությամբ զինվոր և հացահատիկ ուղարկվի, որովհետև Դիար-
բեքիի ժողովուրդը իր մի քանի ելույթների համար անպատիժ էր
մնացել և շփանալով այս անգամ այսպիսի մի խռովություն է հա-
րուցել. անհրաժեշտ է Շեյխ-Ջադեի թոռ Կարա-Նոջա-Օղլուն և
Սերդարին մահվան դատապարտել, իսկ Նայիբին և Մյուսթիին էլ
աքսորել: Առանց այդ պատիժների հնարավոր չի լինի խռովությու-
նը վերացնել: Նա այս մասին անհրաժեշտ կայսերական հրաման
էր խնդրում: Փաշայի ղրդությունը Ստամբուլում ստացվեց Շեյվալ
ամսի կեսին և անմիջապես դրան համապատասխան հրաման տրե-

վեց: Նախապես Վան ուղարկելու համար Հալեսի, Աղանայի և Սիււսի շրջաններում հավաքված զինվորներին Դիարբեքի ուղարկելու մասին նույնպես Բարձր հրաման տրվեց:

...Վերադառնանք Վանի հարցին: Սերասբեր Հաֆիզ-Ալի փաշան և իր սրամադրության տակ եղած սլաշտոնյաները՝ Վանի սլահասլան Սերթ-Մահմուդ փաշան և ուրիշները, երբ Վանի շրջակայքը հասան, Դերվիշ փաշան հակառակորդների օգնությամբ զրավեց (սլաւըսպի դոները), և երբ Մահմուդ փաշան Վան մտավ, Դերվիշ փաշան ծալտված փախավ, սակայն հետապնդման և հետախուզության շնորհիվ, թե ինքը և թե իր մի քանի կողմնակիցները բռնվեցին և զլխատվեցին: Նրանց գլուխները Ստամբուլ ուղարկեցին: Չիլկաղղե մասի սկզբին այդ զուլսները ուրիշներին օրինակ հանդիսանալու համար, ցուցադրության դրվեցին:

(«Թարիխի Ջելդեթ», հատ. XI, էջ 64—65):

1235 թվականի (1819) դեպքերից

Պատրիարքի ղեմ գուրս եկած հայերի սլատովելը

Ինչպես հիշվեց անցյալ 1233 թ. դեպքերի շարքում, կաթողիկոսական դավանանքը Օսմանյան երկրում բավականաչափ տարածված էր. կառավարությունը միջամտելով այդ խնդրում, կաթողիկոսների սլարագլուխներից մի երկուսին աքսորել էր և դրանով խնդիրը փոքր քիչ մեղմացել էր: Հայ կաթողիկոսների մի մասը տատանողական դրության մեջ էին, նրանք մասնակցում էին թե՛ հայկական և թե՛ կաթողիկական կրոնական ալարողություններին: Հայոց սլատրիարքը այս երկու համայնքի միջև հակառակություն սլատճառող խնդիրները մեջտեղից վերացնելով, հայերին և կաթողիկոսներին միացնելու համար մտքերով էր տարված: Նրա մեջ սրտագրավ խոսքերով այդ մտքերն արթնացնողները՝ խորամանկ և խարդախ, գաղտնի կաթողիկոսություն ընդունած վարդապետներն էին: Սրանք սլատրիարքին այնպիսի մտքեր էին ներշնչում, որոնց հետևանքով լուրր հայերը աստիճանալար կարող էին կաթողիկ դառնալ: Իսկ սլատրիարքը տգիտաբար այդ սլայմանները առաջարկում էր հայերին՝ իբրև խրատական միջոց:

Սույն 1235 թվականի Չիլկաղղեի 11-րդ կիրակի օրը, հայերը՝ «Դու մեզ վերջ ի վերջո կաթողիկ սլիտի դաբձնես, ալլես ի՞նչ սլիտի լինի», ասելով, սլատրիարքի վրա հարձակվեցին: Պատրիարքը շատ զլվարությամբ կարողացավ նրանց ձեռքից ալատովել և փախչել:

Այդ իրարանցման ժամանակ վրա հասան ոստիկանական պաշտոնյաները և մինչև որ կարողացան հաջաքվածներին ցրել, մի քանի մարդիկ վիրավորվեցին և մի քանի ազդեցիկ և խոսքի տեր մարդիկ էլ ձերբակալվեցին: Կատարված քննության հետևանքով խռովարարների պարագլուխները երեան հանվեցին: Այդ ժամանակ նման հանրապետական բնույթի խմբակցությունները գրավում էին կառավարության ուշադրությունը, մտահոգություն և անհանգստություն պատճառում նրան: Այդ պատճառով խռովության մասնակիցներին մի քանիսը աքսորվեցին և բուն խռովության պարագլուխներից չորսը, մահվան դատապարտվեցին:

(«Բարիխի Ջեվղեթ», հատ. XI, էջ 81—89):

1236 թվականի (1820) դեպքերից

Իրանի դեպքերը

Իրանցիները Օսմանյան կառավարության գրադված լինելուց օգտվելու առիթի էին սպասում: Երբ Հունաստանի խնդրով, Օսմանյան կառավարության դժվարություններն ավելանում էին, նրանց [իրանցիների] կիրքն ու ազահությունը նմանապես ավելանում էր և փոխվում նրանց ընթացքը: Այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կառավարությունը հունական ապստամբների դեմ ծովից և ցամաքից մարտեր մղելով էր գրադված, Իրանի սահմաններում շարունակվում էին պատերազմական պատրաստությունները: Մանրամասնությունը հետևյալն է: Սահմանի վրա գտնվող որոշ աշիրեթներ, մի կողմում ձմեռում, իսկ մյուս կողմում ամառանոց էին գնում. երբեմն Օսմանյան կառավարությանը երբեմն էլ Իրանին էին հպատակվում: Այսպիսի անորոշ հպատակությամբ այդ աշիրեթները հաճախ երկու պետության միջև խոսակցության և վեճի առարկա էին դառնում: Այդպիսի աշիրեթներից էր որոշ ժամանակից սկսած Մուշի, Մանազկերտի և Արճեշի սանջակներում, երբեմն էլ Իրանում ձմեռող Հեյդերանլի աշիրեթի աղան՝ Մահմուդ-Աղան, որը 500 տնով Մուշի սանջակումն էր ապրում, նրա ևղբայրը՝ Կասրմ-Աղան, նմանապես եկել և բնակվել էր Մուշի ու Մանազկերտի սանջակներում: Երբ սրանք մերժեցին իրենց եկած տեղը վերադառնալ, Երևանի սարդարն ու խոյի խանը պատրաստվեցին մեծաթիվ զինվորներով նրանց վրա դնալ և դեպի Իրան քոչեցնել: Այս մասին Իրանից դրավոր կերպով հայտնվել էր Կասրմ-Աղային: Այդ ժամանակ կայսերական երկրի սահմանների պաշտոնյաներից ստացված ղեկուցումներից

պարզվում էր, որ Երևանի Սերդարը պատրաստվում է Մուշի մու-
թասարրիֆ Սելիմ փաշային իր եղբոր բաշբուզությամբ դեպի Մուշի
շրջանն ուղարկել երկու թնդսնոթ, 12 ղենրերեք և բազմաթիվ
զինվորներ։ Իրանի հպատակներից մի շարք քրդեր, Իրանյան դին-
վորների հետ խառն, հարձակվել էին Կարսի էյալեթի Կաղզվան սան-
ջակի վրա, հակառակ խաղաղության պայմանագրին, ժողովրդի
անասուններն ու ունեցվածքը կողոպտել, թալանել և Իրան էին տա-
րել։ Բայազետի բնակիչներից որոշ մարդիկ իրենց ապրանքներով և
ինչքերով՝ կարավանով երբ էրդրում են գնում, Երևանի էյալե-
թում, Հաջի-Բայի անունով գլուխի մոտ, Զեյնալու Հասան-Աղան,
300-ից ավելի ձիավոր, հետևակ և փոքր թվով իրանցի հեծելազորի
հետ միասին, հարձակվում է կարավանի վրա, մի քանիսին վիրա-
վորում, սպանում է, և հափշտակելով ըստ դաֆթարի քանակությու-
նը հայտնի ապրանքներն ու անասունները՝ երեք բեռ ապրանք փո-
խադրում է Երևանի բերդը։ Ջելալի ցեղը Ինջե-Սու, Օրթա-Քեոյ,
Բոզ-Քեոյ և այլ 6 գլուղի բնակիչների կենդանիները քշում տանում
է։ Վանի էյալեթի Մահմուդի սանջակում, Արաղա Նահիյում ապ-
րող Էզդի աշիրեթից Չոբան-Օղլու-Արդի-Աղան և եղբայրը ներկա-
յումս եկել են Մուշի կողմերը։

Հեյդերանլու աշիրեթը նախապես ապրում էր Դիարբեքիրի էյա-
լեթի Մեֆարկին սանջակում և երկու նվիրական քաղաքներին են-
թակա ավաղակային մի աշիրեթի օյմաքն էր։ սրանք նախապես
որոշ ժամանակով, եկել էին դեպի Մուշի, Մանաղկերտի և էրջիշի
սանջակները։ Մուշի նախկին Մութասարրիֆ Մուրադ-փաշայի ժա-
մանակ, 10 տարուց ավելի ձմեռել էին այդ սանջակներում։ Հետո
որոշ ժամանակ գնացել և մնացել էին իրրև հյուր։ Եզդի աշիրեթը
ապրում էր Վանի էյալեթի Մահմուդի սանջակի Արաղա գավառա-
կում։ Սրանից առաջ որոշ թվով տներ, դարձյալ իբրև հյուր, գնացել
էին դեպի Իրան, սակայն հետո, ետ էին եկել։ Հետևաբար սրանց
մասին Իրանը որևէ պահանջ ներկայացնելու իրավունք չուներ։ Սա-
կայն, սրանից առաջ իբրև դեսպան, Իրան գնացած և վերադարձած
Սուլեյման-Հադի էֆենդիին Իրանի շահը հայտնել էր, որ Օսմանյան
երկրի սահմանների վրա կատարված հարձակումներին ինքը բո-
լորովին համաձայնություն չի տվել, և թե պետությունների միջև
կնքված խաղաղության պայմանների շարունակումը և պահպանումը

* Զենրերեք — բառացի նշանակում է զուպանակ, ռազմական իմաստով՝
շարժելու և ճնշելու հատուկ երկարության ազեղ։

իր հիմնական պահանջն է և նա այդ մասին սահմանների պաշտոն-
յաներին անհրաժեշտ հրահանգներ է տվել: Ջնայած դրան, նման
բռնություններ տեղի էին ունենում. այդ շրջանները Արբաս-Միրզա-
յի իշխանության տակ լինելով, նման անցանկալի դեպքերի առաջն
առնելու և այս անգամ Կարսի շրջանում կոլոսպտված և հափշտակ-
ված ապրանքներն ու ինչքերը խաղաղության պայմաններին համա-
ձայն, վերադարձնելու անհրաժեշտության մասին, Սեդարեթի կող-
մից, Մուհարրեմի սկզբին, Արբաս-Միրզային գրություն ուղարկվեց:

Այդ ժամանակ Իրանի պետության վիճակը շատ տարօրինակ
էր: Իրանի շահը Քյաղաղության պայմանների դործադրությունը իմ
հիմնական նպատակն է, ասում էր ղեկավարը առատ խոստումներ
էր տալիս: Սակայն ի՞նչ օգուտ, որ սերդարների և վալիների գործե-
րը ոչ մեկին չէին համապատասխանում և այդ պատճառով էլ Սա-
մանյան կառավարությունը Իրանի նկատմամբ իր վստահությունը
կորցրած լինելով, էրզրումի վալի Խուսրևվ փաշային տվեց Արևելքի
սերասքերությունը և նրան հրովարտակ ուղարկվեց: Միաժամա-
նակ այդ շրջանների վիճակին և դեպքերին ուշադրություն նվիրելու
մասին ցուցմունքներ տրվեցին: Սրանից առաջ Իրանի քրդերից
որոշ թվով ավազակներ, սահմանը խախտելով մտել էին Կարսի
մոտ գտնվող Քյոռ-Օղլի բերդը և այնտեղ ապրում էին: Սրանք
այդ շրջանի գյուղերի վրա հարձակվելով կոլոսպտում և բռն-
ություններ էին գործ դնում: Սահմանների պաշտոնյաներին հրա-
ման տրվեց վռնդել այդ ավազակներին՝ առանց Իրանի սահմանն
անցնելու: Հետո ավազակները անցան դեպի Բայազիտի սան-
ջակը և հարձակվելով Դիադինի գավառի մի շարք գյուղերի վրա՝
նրանցից մի քանիսը այրելով՝ առաջ անցան և Բունջելու գյու-
ղում բանակ հաստատեցին: Մուշի մութասարրիֆը, որ ուներ Ռու-
մելիի Բեյլերբեյի տիտղոս, Սելիմ փաշայի բանակի գեմ կոմելով՝
եկավ և հասավ Սելիմ փաշայի, Մուշի գաշտում գտնվող բնակա-
վայրը՝ Չելրիմա կոչված վայրից մեկ և կես ժամ հեռավորության
վրա: Նրբ այդ մասին տեղեկություն ստացվեց, սերասքեր Խուսրևվ
փաշան, անմիջապես, Սելիմ փաշային անհրաժեշտ ռազմամթերքով
և զինվորներով, երեք հատ թնդանոթով և 1000 ձիավոր զինվորներով
օգնություն ուղարկեց: Այս մասին Բարձրագույն Դռանս էլ տեղե-
կացրած լինելով, Վանի բերդապահ՝ Աերի-Մահմուդ փաշային և
Բայազիտի մութասարրիֆ Արդուլ-Համիդ փաշային գրավոր հրա-
մաններ տրվեցին ավազակներին վռնդելու և անհրաժեշտ զինվոր-
ներ հավաքելու և պատրաստ պահելու մասին: Այդ ժամանակ Սե-

քի-Մահմուդ փաշան, տեղեկություն ստացավ, որ իրանցիները Վա-
նի էյալեթի Հեքարի դավառում, յուր Վանից 12 ժամ հեռավորու-
թյան վրա գտնվող Զարի լեռը սլաշարել են: Անմիջապես Վանի
ժողովրդին և պատրաստի ղինվորներին իր քեթիուղա Իսմայիլ
լեյի գլխավորությամբ ուղարկեց: Սակայն սրանք ղեռն ճանա-
պարհի կեսին էին, երբ լուր ստացվեց, որ վերոհիշյալ լեռի լեռ-
կիչները հսկատակվել են իրանցիներին...

Հեքարի ալ բերդերն էլ, Զարի բերդի օրինակին են հետևում. Օսմ. կառա-
վարությունը բավականանում է նոր ղինվորակա՝ ուժեղ հավաքելու մասին հրա-
հանգներ տալով:

Պատմագրի ասելով՝ կառավարությունը Հունաստանի խնդրով զբաղված լի-
նելով, Իրանի հետ ևս բախվելու կողմնակից չէր: Փննադատելով աշիրեթների և
աղստամբների նկատմամբ կառավարության քաղաքականությունը, Զեվդեթ-փա-
շան ասում է՝

«...Նահանգներում բոլոր ազգեցիկ ու կարող մարդիկ, իրավ-
ունիրավ, մի-մի պատրվակով սպանվում կամ արսուրվում էին: Այս
հանգամանքը աշիրեթների և ցեղերի բեյերին ու աղաներին վա-
խեցնում էր և Իրանի սահմանի վրա գտնվող բոլոր աշիրեթները
Իրանի կողմն էին անցել: Չնայած այդ ժամանակ Իրանի դրու-
վելներ տվելի խառն և վարչությունը ավելի քայքայված էր, սակայն
աշիրեթի լեյերն ու աղաները Իրանի վերաբերմունքից ավելի գոհ
էին, որովհետև իրանցիները նրանց նվերներ էին տալիս. բայց հե-
տո տվածից մի քանի անգամ ավելին, բեյերի և աղաների միջոցով
աշիրեթներից առնում էին. պարագլուխները այդ լեռից գոհ էին:
Նրանք աշիրեթներից թեև ոչինչ չէին սլահանջում, բայց սկստույթան
անունով իրենց պահանջածը կարողանում էին ստանալ: Այս պատ-
ճառով աշիրեթները Իրանի պաշտոնյաներից, վերջիններն էլ աշի-
րեթներից գոհ էին: Աշիրեթային և ցեղային ժողովուրդները՝ միշտ
իրենց պետերին են հետևել: Իրանի սահմանի վրայի աշիրեթներից
շատերի հպատակությունը կասկածելի լինելով, անհրաժեշտ էր
նրանց պետերին սիրաշահել և օգտագործել: Այս մասին Բարը-
նկին, Իրանի միրզաների շափ խելացիորեն շարժվել չէր կարող»:

Այդ ժամանակ Բսյաղիտի շուրջը փաշաների միջև երկարատև արյունալի
կռիվներ են տեղի ունենում, որի ժամանակ քրդական աշիրեթներն էլ օգտագործ-
վում են: Իսկ աշիրեթները առիթից օգտվելով՝ կողոպտում ու թալանում են ժողո-
վրդին: Այդ դեպքերը մանրամասնորեն հիշված են Զեվդեթ-փաշայի «Պատմու-
թյան» մեջ:

Իրանի սահմանի վրա շարունակվող դեպքերը պնալով ավելի ուժեղանում և ի վերջո երկու պետության մեջ պատերազմի բորբոքման պատճառ են դառնում:

...Հետո իրանցիները հունական ռևոլյուցիայի ուժեղացումը նպաստավոր առիթ համարելով, սկսեցին ավելի բարձրից խոսել: Այսպես, Արբաս-Միրզան էրզրումում գտնվող իր պաշտոնյա Ալի-Բեյին տեղեկացրել էր, որ տեղի ունեցած բռնությունների պատճառով, այս տարի Իրանի հաջիների հաջք* դնալը և Վանին հացահատիկ տալը Իրանի կառավարությունը արգելում է: Հայտնելով Ալի-Բեյին այդ կարգադրությունը, նրան շտապ կերպով Իրան վերադառնալու հրաման էր տվել: Էրզրումի վալի և Արևելքի սերասքեր խուսրեվ փաշան, Բաբը-Ալիին տեղեկացնում էր, որ իրանցիները որոշ ժամանակից ի վեր, խաղաղության պայմաններին հակառակ, կայսերական երկրի սահմանների վրա հարձակվում, կողոպտում և թալանում են: Նրանց բարեկամությանը չի կարելի վստահել: Այս պատճառով Բաբը-Ալիի սահմանում գտնվող վալիներին և մութասարրիֆներին կայսերական գրություն ուղարկվեց և հայտնվեց, որ իրանցիները, հունական խռովության կապակցությամբ, կարող են միանալ Ռուսաստանի հետ Օսմանյան կառավարության դեմ: Նկատի առնելով այդ, ըստ այնմ պետք է արթուն և զգույշ լինել:

Իրանցիները, ինչպես հիշվեց, հարարերությունները խզելով՝ սկսեցին մի շարք վայրերում հարձակվել Օսմանյան երկրի սահմանների վրա: Այն պահին, երբ Օսմանյան կառավարությունը, Հունաստանի հոգսերով էր զբաղված, անսպասելիորեն ծագեց Իրանի պատերազմը: Բաղդատի թևում իրանցիները պարտվեցին, սակայն էրզրումի կողմում հաղթությունը նրանց կողմը մնաց: Արբաս-Միրզան Զիլհիջեի 12-ին իր շերխեջին** Հասան-խան-Կաջարին Թավրիզից գեպի խոյ ուղարկեց, և ինքն էլ շարժվեց նրա հետևից: Հասան-խանը անսպասելի կերպով եկավ և Թոփրաբ-Կալան գրավեց: Արբաս-Միրզան էլ եկավ և գրավեց Բայազիտը: Էրզրումում բանտարկված Փեհլևտն փաշան փախավ Բայազիտ և ստիպված եղավ Արբաս-Միրզային հսկատակություն հայտնել: Արբաս-Միրզան Բայազիտը նրան հանձնեց: Հետո Ալաշկերտի պաշտպանությունը հանձնեց Արդուլ-Համիդ փաշային և ինքը շարժվեց դեպի էրզրում:

* Հաջք — սղրբական Մեքքե քաղաքում ուխտի դնալը, այդ ուխտին մասնակցողը՝ հաջի է կոչվում:

** Չերխեջի — բանակի առաջից շուրջանակի շարժվող և կովող թևերը դորախումբ:

Քայազիտի առանց կռվի գրավումը իրանցիների կողմից, շրջակայքում սարսափ տարածեց: Այդ շրջանի պաշտպանության համար նշանակված Չեչեն-Ջադե-Հասան փաշայի լանակը քայքայվեց և իներն էլ ստիպված եղավ նահանջել դեպի Էրզրում: Թոփրաք-Կալայի կողմում, դեռևս հավարման մեջ եղող Օսմանյան ղինվորները նույնպես նահանջեցին: Հեյդելսանլի աշիրեթը Դիարբեքիրի շրջանում էր: Նրանց հետևից շարժվող իրանական մեծաթիվ բանակը, այդ շրջանում մի շարք վայրեր ավերեց և կործանեց, բաղմաթիվ անասուններ կողոպտեց և Օսմանյան պետության բաղմաթիվ ոսյաներին դերի վերցրեց:

Այդ ժամանակ իրանցիները գրավեցին նաև Բիթլիսը: Մուշի մոթասարրիֆ՝ Սելիմ փաշան իրանցիներին հակամետոթյուն ցույց տվեց, Աբրաս-Միրզան նրան ասպահովության բույրով ի ուղարկեց և խանության աստիճան տվեց: Աբրաս-Միրզայի կողմից մի ուրիշ զորամաս, Սեֆեր ամսի կեսերին գրավեց Էրջիշլի բերդը: Չմեռը վրա հասնելով, Աբրաս-Միրզան իր բանակով Թավրիզ վերադարձավ: ...Ռենուֆ-փաշան էրզրումի վալի և Արև-վելքի սերասքեր նշանակվեց... Դարնանը Արևելքի սերասքեր Ռենուֆ փաշայի կողմից Ջարբար-Ջադե-Մուհամմեդ-Ջելալեդդին փաշան շերխեջի նշանակվեց և Մուշի մոթասարրիֆ Սելիմ փաշան նրա տրամադրության տակ դրվեց: Ջելալեդդին փաշան Թոփրակ-Կալայի վրա հարձակվեց և բերդը պաշարեց: Աբրաս-Միրզան Շարանի վերջերին իր լանակով զուրս եկավ Թավրիզից և հասնելով նույն քաղաքը, շարժվեց Ջելալեդդին փաշայի վրա: Նրա նրան մոտեցավ. խիստ ուժեղ հարձակում գործեց: Ջելալեդդին փաշան սկզբում կարողացավ նրա հարձակումները հետ մղել. սակայն Աբրաս-Միրզան, Իրանի բոլոր աշիրեթները հավաքելով և Օսմանյան կառավարության հպատակ քրդական աշիրեթներին մեծ մասը իր կողմը գրավելով, հսկայական բաղմոթյամբ հարձակման անցավ և վերջ ի վերջո Ջելալեդդինի բանակին պարտության մատնեց: Մուշի մոլվասարրիֆ Սելիմ փաշան, ինչպես չիշվեց, իրանցիների կողմը հակված լինելով, նրա տրամադրության տակ եղած 8 հազարի շափրուրդ ձիավորները, իրենց նիզակներին կոթնած, հանդիսատես մնացին և Ջելալեդդին փաշային շօղնեցին... Տարօրինակ է: Աբրաս-Միրզան, Թոփրակ-Կալայում Չերխեջի-փաշայի զորամասը խորտակելու ժամանակ, նրա բանակում սոսկալի խուլբայի հիվան-

դություն առաջ եկավ, այնպես որ իրանցիները, իրենց մեռելները
թաղելու ժամանակ չէին գտնում: Այդ ժամանակ այս շրջաններում
խուերայի հիվանդության մասին դադափար անգամ չունեին: Այդ
հիվանդության անսպասելի կերպով երևան գալը, սարսափ տարա-
ծեց, իրանյան բանակը քայքայվեց և Աբբաս-Միրզան ստիպված
եղավ նահանջել:

Շատ չանցած հաշտության բանակցությունները սկսվեցին:

Հետո պատմագիրը խոսում է Բաղդատի ճակատի պատերազմական դեպքերի
մասին: Պատերազմական գործողությունները շարունակվում են փոխադարձ հաշո-
դությամբ: Խուերան այստեղ էլ մեծ ավերումներ էր գործում: Ճակատի հրամա-
նատարությունն, այստեղ էլ, Աբբաս-Միրզային է տրվում: Պատմագիրը ասում է՝

«...Իրանցիները՝ խախտելով խաղաղության պայմանները,
հարձակման անցան: Օսմանյան կառավարությունը Իրանի վաճա-
ռականներին ամեն տեղ իր հույատակների նման հովանավորում էր,
մինչև անգամ Ստամբուլում գտնվող Իրանի վաճառականների իրա-
վունքները պաշտպանելու համար, Կազի-Ջադե-Թահիր-էֆենդիին
խնամակալ և վերահսկիչ նշանակեց, որը Իրանի վաճառականների
գործերը շարիաթի օրենքներով և առանց ծախքի էր վարում: Սա-
կայն պատերազմի պատճառով, անխուսափելի կերպով, առևտրա-
կան գործերը չինասվում էին, այդ պատճառով իրանցի վաճառա-
կանները խնդրագիր ներկայացնելով Իրանի Շահին՝ հայտնեցին հե-
տևյալը. «Երբ Օսմանյան կառավարությունը, սպաստամբություն
բարձրացրած հունական ավազակների ոչնչացման համար մի շարք
ուղղություններով զինվոր ուղարկելով էր զբաղված, իսլամական
ընդհանուր միության պահանջի համաձայն, փոխանակ մենք նրան
օգնելու, առանց պատճառի հաշտության դաշնագիրը խախտելով,
նրա դեմ պատերազմում ենք, դա միանգամայն հակառակ է շա-
րիաթին: Բացի այդ, առևտրական հանապարհները փակվել և իրան-
ցիների ապրուստի միջոցները ոչնչացվել են: Այնուամենայնիվ, Օս-
մանյան կառավարությունը, իրեն հատուկ ղթությամբ, մեր ապրանք-
ները իր վաճառականների ապրանքներից ավելի է պաշտպանում և
մեղ իր շնորհներին է արժանացնում»:

Նրանք [Իրանի վաճառականները] իրենց կառավարությունը կոչ
էին անում՝ հաշտություն կնքել: Օսմանյան կառավարությունը
դրադված լինելով Հունաստանի հարցով, կողմնակից էր մի բուպե
առաջ վերջ տալ Իրանի հետ ունեցած պատերազմին: Շատ չանցած

Ջրկու կողմից պատգամավորները նշանակվեցին և բանակցություն սկսեցին: Հետևանքի մասին կխոսենք առաջիկա տարվա դեպքերի շարքում:

(«Թարիխի Ջեվղեթ», հատ. XII, էջ 3—13):

1238 թվականի (1822) դեպքերից

Հաշտության կնիքում Օսմանյան պետության
և Իրանի միջև

Ինչպես որ ցույց տվինք անցյալ տարվա դեպքերում, Արբաս-Միրզան Թուփրակ-Կալայից Թուրքիդ վերադառնալուց հետո, նրա և Պրևելքի սերասքեր Ռեուֆ փաշայի միջև որոշ բանակցություններ չսկսվեցին: Նրկու կողմերն էլ Հաշտության հակամետ լինելով, 1238 թ. կեսին, Օսմանյան կառավարության կողմից սերասքեր Ռեուֆ-փաշան պատգամավոր նշանակվեց, իսկ Իրանի կողմից՝ Իրանի Շահի որդու և գահաժառանգի՝ Արբաս-Միրզայի արտոնագրով, խաղաղություն կնքելու համար պատգամավոր նշանակվեց Միրզա Մուհամմեդ-Ալին, որը Ջեվղեթ ամսի 13-ին էրզրում եկավ: Հաջորդ օրը սերասքեր փաշայի հետ տեսակցելուց հետո, կառավարության շենքում, ինքը և իր քեթխուդան՝ Միրզա-Ահմեդը Արևելքի բանակի գեթթերդարը՝ Հաջի-Սեյդ-էֆենդին ներկայությամբ բանակցություններ սկսեցին:

Խաղաղության պայմանագրի հիմք ընդունվեց 1159 թ. Նադիր Շահի հետ կնքված հաշտության պայմանագիրը, որով հարցերի լուծումը հեշտանում էր: Սակայն երբ Իրանի ղեսպանը՝ Սեբեքի և Հեյդերանլի աշիրեթների Իրանի հպատակներ լինելու մասին խոսեց և նրանց վերադարձը պահանջեց, վիճարանությունը երկարեց: Բանակցությունները հաստն խզման աստիճանին: Վերջապես մի քանի պայմաններով աշիրեթների հարցի լուծումը գտնվեց: Հաշտության պայմանագիրը պատվիրակների կողմից ստորագրվեց և Ստամբուլ ներկայացվեց: Ստամբուլում, ընդունված կարգով փաղեշահի կողմից հաստատվեց: Զիլհիջջեի 5-րդ օրը Անադոլուի մուհասերեջի՝ Մուհամմեդ-Նեջիր-էֆենդին, իրեն երկրորդ պատգամավոր էրզրում ուղարկվեց և հաստատված պայմանագրերը փոխանակվեցին: Այս ձևով Իրանի հետ սկսված վեճը լուծվեց:

(«Թարիխի Ջեվղեթ», հատ. XII, էջ 88):

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Լորիի արծարահաճեմների մասին խոսելիս, պատմագիրը նկատի ունի Ախալաբի և Ալազվերդու պղնձահանքերը, որոնցից ստացվում էր նաև որոշ քանակությամբ արծաթ: Այդ հանքերը հայտնի էին «Մխիսանե» (մխ-պղինձ) անունով:

2. Ասեֆի պալատը («Սարայի-Ասեֆի»), «սսեֆ»՝ վեզիրներին հատուկ տիպիս է: Ասեֆի-Սարայ կոչվում էր վեզիրների պալատը, ուր հավաքվում էին վեզիրները և քննում պետական հարցերը: Հետագայում «Բաբը-Ասեֆի», Սարայի-Ասեֆի կոչումը փոխարինվեց «Բաբը-Ալիով» (տե՛ս ծանոթություն 4):

3. Բիրեշիֆ -- նախկին Հալեպի վիլայեթի Բաբայի սանջակում գավառական կենտրոն է և նփրատ գետի ափին նավահանգիստ:

4. Բաբը-Ալի՝ բառացի՝ Բարձր, Բարձրագույն Դուռ: Ստամբուլում համանուն պողոտայի վրա Օսմանյան պետության կառավարական տունն է, ուր գտնվում էին Մինիստրների Խորհուրդը և մի քանի կարևոր մինիստրություններ: Բաբը-Ալին եվրոպացիները տառացի թարգմանությամբ անվանել են La Sublime Porte, իսկ ռուսերենը՝ «Блестательная Порта»:

5. Ռեիս-էֆենդի -- հնում այդպես էին կոչվում Օսմանյան կառավարության չլն վեզիրները, որոնք փաստորեն կատարում էին Արտաքին Գործերի մինիստրի պաշտոնը: Այդ ժամանակ դործ էր անվանում նաև «Ռեիս-ուլ-Քյութլաթ» տիտղոսը, որը հետագայում, XIX դարում, փոխարինվեց «Խարիջիյե-Նազիրի» (Արտաքին Գործերի մինիստր) կոչումով:

6. Սարրաֆ (սեղանավոր) -- Թուրքիայում այդպես էին կոչվում դրամական և ֆինանսական գործերով և զանազան կոմերցիաներով զբաղվող սեղանավորները, որոնք հսկայական հարստության աիրանալով, մեծ ազդեցություն էին ձևոր բերել: Կառավարությունը հաճախ փոխառության կարգով սարրաֆներից մեծ տուկոսով գումարներ էր վերցնում: Սարրաֆները, ինչպես հիշված է Զեվքեթ փաշայի «Պատմության» մեջ, մեծ դեր էին կատարում նաև պետական հարկերը «իլթիզամի» կարգով տալու գործում և առհասարակ այդ տիպի վաշխառուական գործողություններում: Սարրաֆների մեծ մասը հայեր, հույներ և հրեաներ էին: Հույն սարրաֆները Թուրքիայի պատմության մեջ հայտնի են «Ֆեներլի» անունով, («Ֆեները» -- Ստամբուլի թաղամասերից է, ուր կենտրոնացած էին հույն սարրաֆները): «Ֆեներլիները» մեծ դեր են կատարել նաև Թուրքիայի պետական գործերում:

7. Շահին-Կիրայ -- Ղրիմի «Կիրայ» անունով հայտնի իշխողներից (խան) է: Շահին-Կիրային թուրք պատմագիրները համարում են գործիք «Ռուսական պետության ձևորում» և «Օսմանյան պետության շավաճան»: Դեպքը համառոտակի հետևյալ կերպով են տալիս թուրք պատմագիրները:

Շահին-Կիրայը իր մի շարք նորմոծություններով և բռնություններով դույրույթ էր առաջացրել Ղրիմի ժողովրդի (թաթարների) մեջ: Մասնավորապես, նկատելի է կայսրուհուց աստիճան ինդրելը, նրա կողմից ուղարկված շքանշանի կրելը և ռուսական հովանավորության կողմնակիցներ լինելը, իր գեմ հանելը նաև իր եղբայրներին՝ Բահադիր-Կիրային և Աբուլան-Կիրային: Շահին-Կիրայի գեմ կազմակերպված հարձակման հետևանքով, նա ստիպված եղավ Կերչ փախչել: Նրա փախուստից հետո իշխանության դուրսն է անցնում Բահադիր-Կիրայը:

Սակայն Շահին-Կիրայր հանդիսաւ չի նստում և Ղրիմում կողմնակիցներ և շահում։ Շահին-Կիրայր հարցը զիմանազիտական քանակացոյցութիւններէ առարկա և դառնում Օսմանյան կառավարութեան և ռուսական զեւսական միջեւ։ Ռուսները կողմից Ղրիմը պրավելուց հետո, Շահին-Կիրայր նորից իշխանութեան գլուխ և անցնում։ Սակայն հետո Ռուսաստանի կողմից լրվում և և ստիպված և լինում սպաստանել Օսմանյան երկրում։ Արտորվում և Ռուսոս կողմին և այնտեղ մահվան դատապարտվում։

8. Էֆլախ (Valachie) և կամ Սուլահ կոչվում էր Ռումինիայի այն մասը, որը գտնվում է Կարպատյան լեռների և Դանուբ գետի միջեւ։ Օսմանցիները Սուլիան Յուդերըմ-Քոնյազլուի ժամանակ 791—804 թթ. (1389—1402) զրավեցին նաև Վալախիան (Էֆլաքը)։ Էֆլաքը կառավարվում էր Օսմանյան կառավարութեան կողմից նշանակված հատուկ իշխանների միջոցով (վոյեվոդա)։ Ռումինիայի մյուս մասը, Օսմանյան պատմութեան մեջ հայտնի է Բոգդան (Moldovie) — Մոլդավիա անունով (հիմնադիրը եղել է Բոգդան անունով վոյեվոդան)։ Այս երկու երկրները կոչվում էին նաև «Մեմելերիկեյն» (բառացի՝ երկու երկիր)։ 1859 թ. այս երկու երկրները, Օսմանյան կառավարութեան հովանավորութեան տակ ստացան ինքնավարութիւն և Յան-Կոդա անունով իշխանի կողմից կառավարվում ու կոչվում էին «Ռումինիա-Փրենսլիի» (Ռումինական պրինցութիւն)։

9. Կունըմ գետ — պարսիկներն ու թուրքերը Իորա գետը (Կուր գետի ձախ վտակը) անվանում էին Կանըր գետ։

10. «Ջիհաննիումա» — Թուրքիայի հայտնի պատմագիր և գիտնական Քյաթիր-Չելեբիի կողմից գրված «Աշխարհագրութիւնը», որը պարունակում է Օսմանյան երկրների և Ասիական երկրների մեծ մասի աշխարհագրութիւնը։

11. Էմիյե (Խալիֆալի-էմիյե) — իսլամական խալիֆայական գինաստիա։ Այս անունով երկու իսլամական պետութիւն և գոյութիւն ունեցել։ առաջինը՝ Շամ (Դամասկոս) մայրաքաղաքով, 102 տարվա ընթացքում իր իշխանութեան տակն է առել գրեթէ բոլոր իսլամական երկրները, ունեցել է 14 «մյուլուք», որոնք կոչվում էին «Մյուլուքի-էսեմիյե»։ Երկրորդը, որը կարելի է համարել առաջինի ճյուղը կամ շարունակութիւնը, հիմնվել է Անտալիայում (Իսպանիա) և 264 տարվա ընթացքում ունեցել է 11 «մյուլուք»։

12. Կուրեյշի ցեղ («կարիւն») — Կուրեյշը՝ Հիջազի արաբական հայտնի ցեղից էր, որն իր հերթին բաժանվում էր մի շարք ճյուղերի և սերունդների։ Որովհետև Արաբիայի կարեւոր կենտրոնի՝ Մեքքեի նվիրական սրբավայրը՝ Քյաբեն գտնվում էր Կուրեյշի ցեղագիտների հովանավորութեան տակ, այդ պատճառով Կուրեյշի ցեղը մեծ հռչակ և հեղինակութիւն էր վայելում բովանդակ Արաբիայում։ Կուրեյշի իշխանութեան ուժեղացմանը նպաստել է նաև Մուհամմեդ մարգարէի այդ ցեղին պատկանելը։

13. Կոմուր — Հյուսիսային Կովկասում փոքր ցեղ, որն ապրում էր Խաղերի արևմտյան ծովեզերքում՝ Քերեքի գետաբերանի և Դերբենդի միջեւ։ Կոմուրները կոչվում էին նաև «Ղաղիկոմուրներ»։

14. Արբասյան խալիֆաներ — («Խալիֆեի-Արբասի») — Արբասյանները, կամ «Բենի-Արբաս», Ռաշիդյան խալիֆաներից հետո կազմակերպված երկու մեծ խալիֆայական գինաստիաներից երկրորդն է, որը Արբասի ցեղին պատկանելու պատճառով, կոչվում է «Արբասյան»։ Բաղդադի Արբասյան խալիֆաները իշխել

ԼՆ 132—658 թթ. (749—1259) և ԴԵՆԵԳԵԼ ԼՆ 24 խալիֆա: Իսկ Եգիպտոսի Աբբասյան խալիֆաները (թվով 17) իշխել ԼՆ 659—923 թթ.:

15. Կալիֆի դաշտը («Դեշտի-կալիֆ»):—Կալիֆի ցեղի անունով, Կալիֆները թուրքական ցեղերից էին, որոնք հնում ապրել են Ռաբալյան լեռների և Վոլգայի գետի միջև ընկած տարածության վրա: Այդ պատճառով էլ այդ հարթավայրը կոչվում էր Կալիֆի դաշտ: Այս ցեղը հետագայում ցրվել և խառնվել է այլ թուրքական ցեղերի:

16. Ֆաշի բերդ («Ֆաշ-Կալասի»):—Ժամանակակից Փոթի նավահանգիստը: Ֆաշի բերդը Օսմանյան սիրապետության ժամանակ կարևոր դեր է կատարել «Ֆաշ» բառը հնագույն FASH-ի աղավաղված ձևն է:

17. Գունիա — (Քունիա) — հին բերդաքաղաք Մե ծովի եզերքում, ներկա Ալաբիայի սահմաններում: Գունիան այդ ժամանակ սանջակի կենտրոն է եղել:

18. Աղա-Մուհամմեդ խան (թուրքերը ասում են նաև Աղա-Մուհամմեդ խան): Իրանական «Կաջար» (Կաջար) դինաստիայի հիմնադիրն է: Իրանի նյութաբանության համալսարանում ապրում էր թուրքմեն ցեղերից «Կաջար» աշիրեթի պետը՝ Մուհամմեդ-Հասան խանը: Նադիր-Շահի հաջորդը՝ Ադիլ-Շահը գերի վերցնելով ցեղապետ Մուհամմեդ խանի երկու որդիներին, մեծին՝ Աղա-Մուհամմեդ-խանին, ութ տարեկան հասակում ներքինիացրել էր: Աղա-Մուհամմեդը մեծացավ արքունական պալատում, սակայն Շահի մահից հետո իր նոր մոտ վերադարձավ: Հայրը սպանվեց Իրանի զահեդ հափշտակող Քերիմ-Նանի կողմից, իսկ Աղա-Մուհամմեդ-խանը տարվեց Իրանի մայրաքաղաքը՝ Շիրազ: Քերիմ խանի արքունիքում Աղա-Մուհամմեդը կարևոր դիրք էր գրավում, բայց իրավունք չունեի պալատից հեռանալու: Նրա կենսագիրների ասելով, Աղա-Մուհամմեդ խանը դեռ փոքր հասակից մտադրվել էր Իրանի գերիշխողը դառնալ: Ջենգ դինաստիայի նկատմամբ ունեցած նրա թշնամությունը այդ միտքը ավելի ուժեղացրեց: Օգտվելով Քերիմ-խանի մահամերձ վիճակից՝ 1193 թ. (1779) իր հավատարիմ 17 ձիավորներով փախավ Մազանդարան և այդ շրջանում ապրող իր ցեղակից, ինչպես նաև Գիլանի աշիրեթներին իր շուրջը հավաքեց և բնակություն հաստատեց Թեհրանում: Աղա-Մուհամմեդ խանը կարճ ժամանակում իր իշխանության տակն առավ Մազանդարանի, Գիլանի և Ադրբեջանի շրջանները և պատրաստվեց իր իշխանությունը տարածել դեպի Իրաքի-Ալեքսանդր և Ֆարսը: Բավական երկարատև և դժվարին կռիվներից հետո Աղա-Մուհամմեդ խանը խորտակում է նաև Լուիֆ-Ալի-Շահի բանակը: Աղա Մուհամմեդ խանը խաբերայությունը իր կողմն է գրավում նաև ուժեղ աշիրեթներից «Աֆշար» անունով հայտնի աշիրեթը:

Աղա-Մուհամմեդ խանը Վրաստանի արշավանքից վերադառնալուց հետո 1210 թ. (1795) դիվան թագ է դնում և իրեն Իրանի իշխող հայտարարում: Երկրորդ անգամ Վրաստանի (Անդրկովկասի) վրա արշավելու ժամանակ սպանվում է իր ծառաների ձեռքով:

19. Շեյխ-Մահսուր, 1199—1201 թթ. (1784—1786), Հյուսիսային Կովկասյան լեռնցիների շարժումների մեջ իբրև կարևոր դերակատար հիշվում է նաև Շեյխ-Մահսուրի անունը: Շեյխ-Մահսուրը, ինչպես ասում է պատմագիր Ջեվդեթ-փաշան, վարագործված է ինչ որ մարդարեական, հրաշագործ և սուրբ անձնավորության կիսաառասպելական հատկություններով և համբավով: Շեյխ-Մահսուրը, ըստ թուրք պատմագիրների, Չեչենական գյուղերից մեկում հովիվ է

Եղել, հետո զբաղվել է նաև Երկրագործությունք և առևտրական գործերով: Հետո իբր թե մարդարևի (փելդամբերի) կողմից իրեն առաջարկված է եղել քարոզիչ իսլամական կրոնը և մոլորվածներին ուղիղ ճանապարհի բերել: Այսպիսով նա ժողովրդի մեջ մեծ համբավ և հեղինակություն է ձեռք բերել: Պատմագիրները ասելով այս հեղինակությունն ու համբավը տարածվում էր նաև մի շարք իսլամական Երկրներում: Միանալով Կոմուրի բեյերի հետ, նա մեծ բանակով երկու անգամ արշավում է ուսնների ձեռքում եղած Կզլյար բերդի վրա, սակայն նրան չի հաջողվում բերդը զբաղել: Ռուսները կաշառելով Կոմուրի բեյերին, բանակը ցրում են: Շեյխ-Մանսուրի շուրջը հավաքված լեռնցիները շարունակում են կողոպտել ու թալանել ուսական տիրապետության տակ գտնված շրջաններ: Շեյխ-Մանսուրը մեկուսանում է և զբաղվում աղտթրով ու կրոնական հարցերով:

20. Էոզուլ (Özü) — Դնեսար գետը թուրքերը անվտանգ էին էոզյու-Սուլի. կամ Եքշի-Սու (Դառն գետ), էոզյուի Սև ծով թափված վայրում գտնվում էր բերդաքաղաք, որն հայտնի էր «էոզյու-Կայասի» անունով: Օսմանյան տիրապետության որոշ շրջանում էոզյուն եղել է էյալեթի կենտրոն (էոզյու էյալեթի):

21. Բոզդան, տե՛ս Ժանոթ. 8, էֆլաք:

22. Թուրլե գետ — Դնեսար գետը թուրքական պատմագրության մեջ կոչվում է Թուրլե (հնագույն անունն է Թուրասի):

23. Կաբարբալ (Կաբարթի, Կրբարթա) — Կովկասյան լեռների հյուսիսային մասում, Թերեք գետի ակունքում, Դադստանի և Չերքեզիստանի միջև եղած երկրամասը կոչվում էր Կաբարթալ: Այստեղ ապրում էին Չերքեզական ցեղերից կաբարթայները, նուղայները, կարաբուլականները և այլն: Կաբարթայը բաժանվում էր երկու մասի — Մեծ Կաբարթայ և Փոքր Կաբարթայ: Այս երկիրը 1187 թ. (1774) Կայմալչալի խաղաղության պայմանագրով Օսմանյան պետությանը անցավ Ռուսաստանին:

24. Շիրվանի հանգեք. (Կոչվում է նաև Շերվան): Շիրվանը չպետք է շփոթել Անդրկովկասի Շիրվանի հետ: Շիրվանը գտնվում է Բիթլիսի վիլայեթի Սըղերդ սանջակում և գավառական քաղաք է եղել: Դավառի կենտրոնում և շրջակայքում կային վաղուց հայտնի ոսկու, պղնձի, կապարի և այլ հանքեր, որոնք նախապես շահագործվել էին: Շիրվանի շրջակայքում ապրում էին ընդհանրապես քրդական աշիրեթներ:

25. Անասլա — Բերդաքաղաքի Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ծովեզերքում: Վենետիկցիների ժամանակ կոչվում էր Նափև: Հետագայում գրեթե բոլորովին բայթավիլ և ավերվել է: 1199 թ. (1784) օսմանցիների կողմից նորից վերաշինվում և ամրացվում է: Անասլան կարևոր դեր է կատարել Չերքեզիստանի նվաճման գործում: Ֆերեհ-Ալի-փաշայի իշխանության ժամանակ, 1245 թ. էդիրնեի խաղաղության դաշնագրով Անասլան անցավ Ռուսաստանին:

26. Ռեանդուզ — Մուսուլի վիլայեթում, Շեհր-Ջոր սանջակում գավառական կենտրոն է, բնակիչները բուլղ են:

Р Е З Ю М Е

Настоящее издание является первой книгой из подготовляемой для публикации Сектором востоковедения Академии наук Армянской ССР серии восточных источников об истории советских народов. В нем публикуются материалы турецких источников в XVI—XVIII вв. (летописи султанского двора, труды историков, путешественников, официальные документы и т. д.), касающиеся Армении, армян и других народов Закавказья. Публикуя эти материалы, мы не ставили своей целью их изучение и анализ. Здесь они приводятся лишь в том виде, в каком изложены в самих источниках.

Во введении даются сжатые сведения о турецкой историографии, в особенности о придворных (султанских) летописях. Официальная историография в Турции началась в 1000 г. по гиджри (1591), когда в Османской империи составление летописей стало государственной службой, а летописцы «*вакаа нувис*» начали назначаться указом султана. Они назначались из числа высокопоставленных придворных, духовных лиц, поэтов и т. д. и писали в основном о событиях, касающихся султанского двора (назначения, отстранение от должности, смертные казни и т. д.). Вопросам внутреннего положения страны, ее экономического и культурного состояния уделялось очень мало внимания. Зато отводилось немало места войнам султанской Турции и, в частности, ее захватнической политике в отношении Армении и Закавказья. В сборник включено немало материалов из жизни братских народов Закавказья — азербайджанского и грузинского.

Вполне естественно, что события охватываемого настоящей публикацией периода в турецкой историографии освещаются с феодально-классовой и османской шовинистической позиции, и поэтому во введении анализируются некоторые вопросы, имеющие важное значение в истории Турции XVI—XVIII вв., например продолжительные и опустошительные турецко-иранские войны, войны за покорение народов Кавказа, крестьянские восстания, известные в истории под названием движения «джелали». От этих войн особенно пострадал армянский народ, так как территория Армении оказалась основной ареной военных действий.

В основу настоящего издания взят хронологический принцип публикаций текстов турецких источников XVI—XVIII вв. Вся публикация разбита на несколько глав, каждая из которых посвящена отдельному автору. В начале каждой главы даются краткие биографические сведения о данном историкелетописце и характеристика его трудов. В целях соблюдения исторической взаимосвязи между материалами, приводимыми в выдержках, в работе даются необходимые пояснения. В конце каждой главы даются необходимые комментарии к тексту.

Настоящая публикация охватывает отрывки из трудов следующих турецких историков-летописцев:

1. **Печеви-Ибрагим** — историк XVI—XVII вв. В своем «Тарихи-Печеви» историк излагает события современного ему периода и, в частности, историю завоевания турецким султаном Сулейманом и его преемниками городов-крепостей Западной Армении (Вана, Ерзинга, Ахлата, Адильджеваза, Арджиш и др.). Особого интереса заслуживает описание Печеви-Ибрагимом вторичного захвата крепости Ван в 955 г. (1549) и обстоятельств превращения Ванской провинции в бейлербейство (эйалет). Автор весьма подробно излагает историю право-турецких «священных» войн, имевших якобы лишь цель вернуть «заблудившихся» иранцев-кызылбашей к истинному исламу. Но описываемые им события не оставляют сомнения, что не в религиозных спорах было дело. Описывая события в Грузии, Печеви отмечает, что поднявшееся здесь восстание вынудило османскую армию идти войной на Грузию и захватить Тортум, Акча-кала и 15 других крепостей, большая часть

которых была сравнена с землей. Позже были захвачены Чылдыр, Хертвис и Тифлис. Османская армия заняла также азербайджанские города Шеки, Шамахи, Эрш (Ареш), в Дагестане — Дербент и т. д. Захваченные города были подвергнуты невероятным опустошениям, грабежу и разбою. При описании похода султана Сулеймана в 961 г. (1558) историк подробно говорит о разбоях и грабежах, учиненных в Ереване, Нахичевани и на территории Карабаха. Немало внимания автор уделяет значению крепости Ереван в турецко-иранских войнах, являвшейся яблоком раздора между этими двумя государствами. «Ереван,— пишет он,— был душой аджемов». Далее следует описание истории захвата турками Еревана в 961 г. (1553), когда были преданы огню имевшиеся здесь прекрасные дворцы и сады.

Вслед за этим походом турок в 986 г. (1578) последовал второй их поход, когда Ереван вновь подвергся разрушению. Более 20 тысяч женщин и детей было взято в плен. Говоря о Шорагале (Ширак), Печеве пишет: «Эта страна была очень благоустроена, имела много сел с обработанными землями, которые полностью были разрушены и сравнены с землей...». Вот как описывается вторжение османской армии в пределы Карабаха: «Неожиданно страна покрылась пылью, светлый день превратился в темную ночь... на двадцать седьмой день войска доходят до Нахичеванской равнины; от страха перед победоносной армией города, села, дома и населенные местности опустели и превратились в совиные и вороньи гнезда». Историк цинично описывает захват и пленение «юношей, имеющих серебристые тела, нежных молоденьких девушек, невиданно дивных, красивых молодых невест, подобных розам». И далее: «Ни в одном походе турецкая армия не имела таких богатых трофеев... не было ни одного шатра, в котором число любовников и любовниц было бы менее трех, а шатры с 5—10 пленниками были бесчисленны».

При описании событий, касающихся Грузии, Печеве останавливается на фактах, связанных с движением Георгия Саакадзе (Маграв-бска), которого он считает «большим князем, верным помощником Шах-Аббаса». Историк останавливается на причинах восстания грузинского народа против сефевид-

ской тирании и, в частности, отмечает тот факт, что побужденный враждой между Грузией и Ираном и стремясь отомстить кызылбашам за их злодеяния на родной земле, Георгий Саакадзе убил иранского хана Карчгая и бежал в османскую армию, надеясь с помощью турок захватить Ширван и Грузию. Печеве подробно повествует о движении Георгия Саакадзе, вплоть до его трагической смерти. Из изложения Печеве видно, что он был очевидцем этих событий.

2. **Наима** — историк-летописец XVII в. В своих четырех томах «Тарихи-Наима» описывает историю Османской империи с 1000 до 1071 г. (1591—1660). Этот период совпадает с процессом разложения и ослабления Османской империи (волнения и восстания янычар, повстанческое движение «джелали», восстание Абаз-паши и т. д.) и характерен турецко-иранскими продолжительными и изнурительными войнами и беспрерывными захватническими войнами османцев в Румелии.

Наима был очевидцем событий двух последних десятилетий, описываемых им в своей «Тарихи-Наима». Он упоминает о турецких историках Печеве и Кятиб-Челеби (трудами которых он пользовался), а также об арабских историках.

Наима имеет свои суждения относительно истории. Он отмечает необходимость проверки событий и их анализа, разумеется с точки зрения условий султанского абсолютизма, военно-феодалного строя и исламского догматизма.

В «Тарихи-Наима» видное место занимает описание крестьянского восстания «джелали». Безусловно, Наима очень далек от правильного понимания и объективного анализа политических и социально-экономических причин, вызвавших крестьянские восстания, которые расшатали основы средневекового османского государства и в официальной государственной оценке назывались разбойничьими и грабительскими.

Наима с большим энтузиазмом говорит об энергичных мероприятиях султанского правительства по подавлению упомянутого выше широчайшего движения «джелали», охватившего и сам Стамбул. Он с восторгом упоминает о Мурад-паше, который, уничтожив 60—100 тысяч джелалийцев, времен-

но подавил это движение и в связи с этим получил прозвище «могильщика».

В «Тарихи-Наима» важное место занимает также турецко-иранская война периода Шах-Аббаса. Летописец подробно описывает «злодеяния» Шах-Аббаса — занятие и разрушение Еревана и пожалование эйалета эмиру Гёне-хану. Для событий 1013 г. (1604) весьма характерно, что сардар османской армии Джгале-заде-Синан-паша не пожелал преследовать шаха, так как «райи городов и сел (армянских) были переселены, земли страны остались необработанными, голод достиг крайних размеров...». Здесь летописец, очевидно, имеет в виду переселение армян Шах-Аббасом в Персию, хотя об этом он не говорит прямо.

Восстание Абаз-паши в Эрзеруме, которое было связано с янычарскими волнениями, достигшими крайнего предела, совпадает по времени с нападением кызылбашей на Грузию и с захватом Багдада Шах-Аббасом. Это восстание поставило перед серьезными затруднениями султанское правительство на протяжении нескольких лет.

События, связанные с восстанием Абаз-паши, разрушительно отозвались на Анатолии и в особенности на Западной Армении, так как центром повстанческого движения был г. Эрзерум. Правда, Наима не говорит об этом прямо, однако из подробных описаний становится очевидным, что армянское население значительно пострадало.

Далее Наима останавливается на событиях, связанных с Грузией. Ссылаясь на Печев и другие источники, он очень подробно говорит о Маграв-беке (Саакадзе) и его деятельности. По его словам, целью Маграв-бека было натравить турков на страну кызылбашей и силами грузин захватить Ганджу, Ширван и Карабах, тем самым укрепив границы Грузии. Историк резко осуждает Хафиз-пашу за то, что он не согласился оказать Саакадзе помощь.

В 1042—1043 гг. (1632—1633) иранцы вновь напали на Ван, но после ожесточенных боев потерпели поражение. Как и всегда, в результате войны между Ираном и Турцией, жертвами оказывались армяне.

В 1045 г. (1635) султан Мурад IV во главе огромной ос-

манской армии предпринял поход на Восток, направляясь через Эрзерум и Карс на Ереван. Летописец подробно описывает события, связанные с длительной осадой Еревана, при которой появились большие затруднения, так как «в этой стране бывают сильные ветры, пыль и туман». Поэтому «пaдишах проявляет большое усердие, поощряет обещаниями командующих частями, раскрывает свои мешки с золотом и серебром и разбрасывает их по земле...».

В конце концов иранцы сдались. Согласно летописцу, «были захвачены все богатства, накопленные иранцами в течение тридцати лет...». По окончании военных действий из племени Зейнали и других курдских племен было переселено около 1000 семей в разрушенные и ненаселенные места Ерзинга, Терджан и Басен. По случаю занятия Еревана в Стамбуле было устроено большое празднество.

Захватив Ереван, султан Мурад IV пошел на Тавриз, занял его и подверг уничтожению. Летописец с сожалением отмечает, что «османские воины в течение трех дней не сумели разрушить обширные сады Тавриза; это им удалось осуществить только в отношении одной трети всех садов».

После упомянутых выше событий султан Мурад IV заключил мир с Ираном и возвратился в Стамбул. Однако турецко-иранские войны продолжались, и только в 1049 г. (1639) между обоими государствами был заключен мир (Касри-Ширинский договор).

Турецкие историки следующим образом характеризуют султана Мурада IV: «...к суровым и кровопролитным злодеяниям султана необходимо добавить также его необыкновенную страсть к сжиганию, разрушению и уничтожению».

3 Рашид и Челеби-заде — XVII—XVIII вв. Труды их называются «Тарихи-Рашид» и охватывают 1071—1141 гг. (1660—1728). Труд Челеби-заде напечатан в IV томе «Тарихи-Рашид». В описываемый период затруднения Османской империи продолжают умножаться. Османское государство вело войны против восьми государств в Румелии; в Анатолии тем временем не прекращались восстания крестьян и волнения янычар и сипахиев.

Историк описывает события начала XVIII в. в Грузии и

говорит, что «разбойники Ачык-Баши, Даднаи и Гурелли» отказались платить дань османскому государству и напали на «исламские границы». По ферману падишаха приведены были в движение большие силы янычар и сипахиев.

После долголетних турецко-иранских войн наступает 80-летний мирный период. С целью установления дружественных отношений между Турцией и Ираном, оба государства обменялись посланиями и послами. Известный турецкий посол Дери-эфенди на основе своих наблюдений в Иране представил султану подробный доклад, который является важным документом, характеризующим государственный строй и внутреннее экономическое состояние Ирана.

В «Тарихи-Рашид» приводятся интересные материалы, касающиеся экономической жизни страны, налогов и пошлин.

В начале своего труда Челеби-заде с большими подробностями описывает захват Тифлиса и Гори в 1135 г. (1722). Приводится рассказ о том, как царь Вахтанг сообщил о своем повиновении османскому государству. Этот успех был отмечен большим празднеством. Воспользовавшись внутренними волнениями в Иране, османцы готовились захватить часть этой страны, что узаконивается особой фетвой муфты, который объявляет аджемов (персоязычные) неверующими.

Далее летописец говорит о захвате Еревана и Ордубада в 1135 г. (1722). Он указывает, что «Ереван был окружен двумя прочными, укрепленными стенами с промежутком в 35 шагов». После ожесточенных тридцатидневных боев кызылбаши сдали крепость. Серебряные ключи Еревана были посланы в Стамбул, где по этому поводу во дворце султана состоялся большой прием, а в городе — десятидневные торжества и иллюминация.

Летописец указывает, что в этот же период райи 80 сел Сурмалинского района и 266 сел из районов Шорагяла и Апарана были переселены временно в районы Баязета, Карса и Курдистана. После завершения боев за Ереван эти райи выразили желание вернуться на свои родные места.

О событиях 1139 г. (1726) летописец под заголовком «Уничтожение сипахцев» пишет: «Когда визирь Мустафа-паша приезжает в Барду для определения границ с Россией и

Закавказьем, хан Ширвана обращается к нему с жалобой, что армяне Сигнаха вновь начали разбойничать и притеснять, вследствие чего страна разрушается. Глава сигахцев — армянин Аван пушками обстрелял село Шуши...». Воспользовавшись этим предлогом, турки напали на сигахцев, разграбили их имущество и убили около 400 армян. Сторонники сигахцев — курды Кара-черли — сдались туркам. При том условии, что они не будут общаться с армянами, им разрешили проживать в своих аншретах. Этот исторический факт очень характерен для совместной борьбы армян и курдов.

Восстание племени Абза летописец считает разбойничьим движением. Во время строительства турками крепости Сухуми абхазцы с моря и с суши нападали на крепость. Турки мобилизовали большие силы и обратились за помощью к меликам Лчик-баша и Даднани. В конце концов руководители абхазцев были вынуждены изъявить покорность.

Автор приводит интересные данные о работорговле в Турции.

4. Субхи, Сами и Шакир — летописцы XVIII в. Труды их объединяются в «Тарихи-Субхи» и охватывают 1143—1156 гг. (1730—1743).

В начале периода, описываемого в «Тарихи-Субхи», турецко-иранские войны возобновились. В боях под Хамаданом иранская армия потерпела поражение, и шах обратился в бегство. Турки взяли большие трофеи. Шах вынужден был просить мира, однако султан отказался возвратить Тавриз Ирану. Через некоторое время Надир-шах осадил Багдад. По свидетельству Субхи, в ожесточенных боях иранцы вновь потерпели поражение и потеряли 30—40 тысяч человек. В 1145 г. (1733) Надир-шах еще раз потерпел поражение и нашел убежище в Тавризе, однако османцы вновь захватили город и основательно разрушили его.

Во II томе труда Субхи видное место занимают события, связанные с Россией. По его словам, в 30-х годах XVIII в. русские, нарушив Прутский договор, стремились взять под свое владычество племена Северного Кавказа (черкесы, поганцы и др.). Русские, как он указывает, не попробовали создать ему ту также и в Грузии. В 1140 г. (1727) возникла война между

Турцией и Россией. Русские заняли крепость Азов, проникли в Крым и захватили Бахчисарай. В это же время начиналась война с Австрией. После четырех лет войны был заключен Белградский мирный договор. Субхи отмечает, что в заключении этого договора большую роль сыграл французский посол в Стамбуле Виль-Нови, который, пользуясь этим, добивался заключения с Турцией торгового договора, обеспечивающего интересы Франции.

В 1146—1147 гг. (1733—1734) турки захватили Тавриз. Летописец говорит: «Сераскир и высокопоставленные везиры, считая, что крепость Тавриз не пригодится для османского государства, обращаются к падишаху с просьбой разрешить его разрушение. Падишах приказывает разрушить крепость, не оставив никаких следов от домов, построек, садов...». За эту «победу» султан получает титул «гази».

5. Иззи — летописец XVIII в. Двухтомник «Тарихи-Иззи» охватывает события 1157—1164 гг. (1744—1750). Иззи продолжает описание событий турецко-иранской войны. Он приводит официальную переписку между Турцией и Ираном, а также тексты заключенных договоров, которые имеют историческое значение. Османская армия с помощью 40-тысячного войска крымского хана Селим Гирея продолжала войну против Надир-шаха. Иззи пишет: «Иранский народ отвернулся от деспота Надир-шаха». Большое количество ханов и некоторые курдские племена (денбели, керенмоли, акче-коюнлу, хезурлу, тугвелу и т. д.) нашли убежище в Ванском районе. Беженцы были заселены в районах Вана, Карса и Мосула.

В описании «Истории Иззи» видное место занимает восстание Еревана против шаха, вследствие чего иранцы осаждают Ереван. Иззи пишет: «Храбрый народ Еревана готов был пожертвовать своей жизнью».

Как известно, Надир-шах внезапно был убит, после чего в Иране усилились беспорядки и смута. За захват шахского трона вели борьбу шесть-семь претендентов. Летописец отмечает: «Они бесконечными раздорами уничтожают друг друга, грабят народ и опустошают страну». Далее он указывает, что среди претендентов на шахский престол был также и тифлисский хан Таймураз, который со своими войсками «напал на ад-

жемские племена и захватил Ереван, Ганджу и Тифлис». Однако вскоре Таймураз и его сын, князь Кахетии Ираклий, получили отпор от лезгин и возвратились в Тифлис.

6. **Васыф** — летописец XVIII в. «Тарихи-Васыф» охватывает события 1168—1188 гг. (1754—1774) и 1203—1209 гг. (1788—1794). Этот перерыв объясняется назначением Васыфа на другие государственные и дипломатические должности.

Касаясь событий 1171 г. (1757) в разделе «Одежда райев», летописец пишет: «Проживающие в Стамбуле армяне, греки и евреи своей одеждой нарушили шарнатский порядок». По этому поводу армянскому и греческому патриархам и главе еврейского духовенства сообщили падишахский фермен о «приведении в порядок одежды», предупредив, что «нарушители будут строго наказаны». Эти факты, приводимые летописцем, могут служить опровержением ложных утверждений современных турецких историков, будто в Османской империи немусульмане всегда были «равноправными» с мусульманами и «пользовались полноценной свободой».

Говоря о событиях в Чалдыре в 1173 г. (1759) в связи с восстанием Элхадж-Ахмет-паши, летописец упоминает о грузинах. В следующих главах Васыф говорит «о соглашении и сотрудничестве между русскими и грузинами вследствие общности религии, веры и обычаев». Он отмечает, что «грузины, веря обещаниям русских, отказались от подчиненности и перестали платить туркам установленные подати».

7. **Джевдед-паша** — историк-летописец XVIII в. — занял видное место среди османских историков. Его двенадцатитомный «Тарихи-Джевдед» охватывает события 1188—1241 гг. (1774—1825). Этот период совпадает с большими историческими событиями — Великая французская революция, долготлетние войны между европейскими государствами, турецко-русские войны и т. д. Османское государство в этот период находилось в тяжелом положении в связи с внутренними и внешнеполитическими осложнениями. Страна дошла до грани разорения и гибели. Историк Джевдед-паша с большим умением анализирует все эти события.

Джевдед-паша приводит важные и ценные материалы и о жизни армян, грузин и других народов Кавказа. Говоря о

событиях 1190 г. (1776), он отмечает, что правитель Ирана Керим-хан Зенд и грузинский царь Ираклий становятся опасными силами для османского государства.

Вопрос об Иране Джевдед-паша считает «большим и важным вопросом». Он описывает мобилизацию вооруженных сил всех видов, в том числе и сил аширетов, меры по привлечению азербайджанских ханов. Имеется также указание, что царь Грузии Ираклий и хан Еревана Гусейн изъявили султану верность, по поводу чего им было выслано падишахское послание. Ираклий послал своего секретаря Гурген-мирзу в Стамбул и сообщил о положительном результате своих шагов по привлечению азербайджанских ханов на сторону Турции.

Историк подробно говорит о движении армян-католиков, классифицируя его как «полигический мятеж». Реис-эфенди (исполняющий обязанности министра иностранных дел) по этому вопросу представил доклад, в котором приводит некоторые сведения из истории «армянских райя». Он пишет, что «до начала XIII в. Армения состояла из Великой Армении и Малой Армении. Сельджукские султаны захватывают Армению, уничтожают правителей и превращают в райя... Позже Армению завоевывает османское государство». Эти факты, приведенные из доклада Реис-эфенди официальным летописцем султанского двора Джевдедом-пашой об Армении и армянах, могут служить ответом современным турецким историкам, которые вообще не признают существования исторической Армении.

«Армяне, в отличие от других народов христианской веры, постоянно мирно жили единой верой», — пишет Реис-эфенди. Распространение среди армян католической веры «френками» (европейцами-католиками) Реис-эфенди считает «коварным шагом». В разделе «Свободные суждения» Джевдед-паша подробно говорит о разных верах, характерных для христианской церкви. В папской власти и Ватикане он видит только духовное руководство.

Летописец с большими подробностями пишет о движении армян-католиков и описывает строгие меры патриарха армян-григорианцев Закария против этих католиков, что привело к вмешательству в этот конфликт австрийского правительства.

потребовавшего удаления Закария. После долгих переговоров турецкое правительство было вынуждено выслать патриарха в Бурсу, отстранив его от духовной власти.

Говоря о событиях конца XVIII в., Джевдед-паша останавливается на принятии русского покровительства грузинским правителем Ираклием, вследствие чего русские войска заняли Грузию и присоединили ее к России.

В III томе «Тарихи-Джевдед» содержится подробное «исследование» о Кавказе (Дагестан, Грузия и Черкессия). Здесь объективные исторические факты искажаются националистическими и мусульманско-шарнатскими суждениями. Именно с этих позиций автор делает экскурс в историю продвижения русских на Кавказ. В том же томе Джевдед-паша подробно говорит о Черкессии и черкесах, приводит об этой народности важные сведения исторического, географического и бытового характера. Между прочим, Джевдед-паша говорит о строительстве армянского квартала в городе Анапе.

Историк уделяет много места событиям 1201—1206 гг. (1786—1797) — административному и экономическому состоянию османского государства, катастрофическому положению финансов, чрезмерному повышению налогов и т. п. Он говорит, что «начиная с некоторых пор, тирания и беззаконие превзошли всякие границы...».

В VI томе летописец вновь возвращается к событиям в Иране, описывает также захват Ага Мохамед-ханом Азербайджана, Карабаха, его нападение на Грузию, ограбление и разрушение Тифлиса и его подготовку к выступлению против России. Как однако, известно, во время боев в Дагестане он был внезапно убит, «чем и кончается власть этого авантюриста-кочевника».

Говоря о событиях 1224 г. (1809), историк останавливается на русско-турецкой войне. Русские заняли крепость Фаш (Поти) и угрожали Сухуми. В это время против России воевали иранцы. Главнокомандующий иранской армией наследник Аббас-мирза являлся сторонником установления союза и сотрудничества «между двумя исламскими государствами». Предложение Аббас-мирзы заинтересовало султана, однако вопрос остался открытым.

Касаясь событий в Ване и Диярбекире в 1234 г. (1818), историк приводит характерные факты, которые показывают грязные и корыстные цели высокопоставленных лиц османского государства в отношении народных масс и в первую очередь армян. Так, он описывает авантюру начальника крепости Ван-Дервиш-паша, который побуждал курдские племена разграбить местность Була́ник в районе Муш; мутасаррыф Муша, который подстрекал курдские племена разграбить волость Адильджеваз Ванского эйалета, и был одним из тех, о которых историк говорит: «Государственные должностные лица превращают в развалины падишахскую страну...». В этих фактах кроется начало тех провокаций против армянского народа, которые были в XIX в. возведены в степень государственной политики турецкого правительства, имевшей целью использовать курдов в «разрешении» армянского вопроса.

* * *

П р и л о ж е н и е, приведенное в конце работы, состоит из следующих трех разделов:

1. Именной список турецких султанов в хронологическом порядке, с указанием времени их правления.

2. Таблица перевода летоисчисления гиджри в европейское летоисчисление (с начала летоисчисления гиджри до 1360 г.).

3. Словарь административных, военных, религиозных, земельных и других турецких терминов и слов, использованных в настоящей работе, с их историческим освещением.

A. KH. SAFRASTIAN

TURKISH SOURCES ON ARMENIA, THE ARMENIANS
AND OTHER TRANSCAUCASIAN PEOPLES

The first volume of the present work as well as the second and third volumes, which are in preparation, contains extracts translated into Armenian of materials and texts from 16–19 centuries Turkish sources (annals, historical chronicles, travel notes, official documents etc.) concerning Armenia, the Armenians and other Transcaucasian peoples.

It has not been the intention of the author to make a many-sided study of the Turkish sources in the present work. The material and texts are introduced in the same order as arranged by the Turkish authors.

In the preface the author briefly speaks about Turkish historiography from the beginning to the end of the eighteenth century, stressing the fact that the Turkish historiographers and annalists were representatives of the leading groups of the sultan state and their task was to describe the deeds of the sultans, nobles, viziers, pashas and other high-rank personalities. The description of the continuous wars in the East and the West was also a subject of discussion by these authors, disregarding and neglecting the vast masses of the people. The life and conditions, needs and claims of the people hardly interested these historiographers and annalists. If this was the attitude of the Turkish historiographers and annalists towards the Islam-Turkish people of the Ottoman Empire, it is quite clear that non-Islamic peoples (Armenians, Greeks, the Balkan peoples) could not have come within the purview of their wri-

tings. Turkish chauvinism and Islamic fanaticism have certainly played a great role in the formation of their viewpoints.

But still, as the author states, the Turkish sources do contain a small amount of material on the history of the Armenian and neighbouring peoples.

Translated extracts of ten historiograph-annalists' materials and texts on Armenia, Armenians and other Transcaucasian peoples pertaining to the 16—18th centuries, have been presented in the first volume of this work. Brief biographical informations have been furnished for each historiographer and annalist with commentaries on the nature of their „History“.

The works of these Turkish historiographers and annalists bear the title of their respective authors' names e. g. „Pechevy's History,“ (Tarihi Peçevi), „Djevdet Pasha's History,“ (Tarihi Cevdet Pasa) etc.

In the present volume some materials from the works of the Turkish authors of the XVI and XVII centuries, namely Pechevy-Ibrahim, Halepli-Nayima, Rashid and Chelebizade, have been translated in chronological order. Translations have also been made from the XVIII century authors: Subhy, Samy, Shakir, Izzy, Vasif and Djevdet Pasha.

Nearly three hundred years of the history of the Ottoman Empire have been included in the works of these above-mentioned historiographers and annalists.

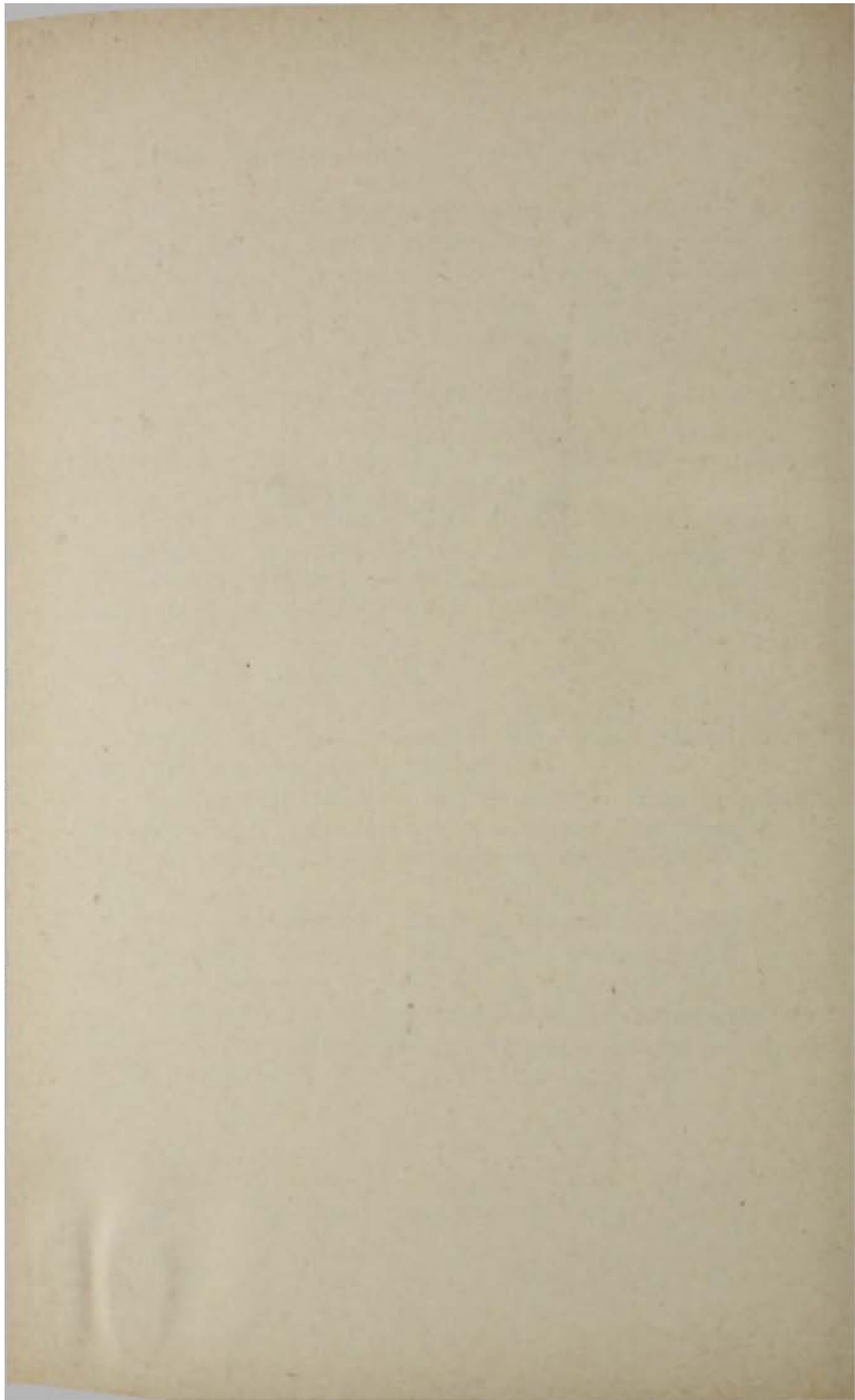
Necessary introductions and introductory notes have been provided for the material and texts translated from Turkish. The following appendix has also been included for the present work:

a—a list of Ottoman sultans in chronological order,

b—a table of Islamic hidjry dates converted into European dates beginning from the 1st of Hidjry till 1360.

c—a short dictionary of Turkish political, economical, religious and other terms has been compiled to meet the needs of the present work.

ՀԱՎԱԵԼՈՒԹ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԵԹՎԵՐԸ

(Հիշրի և Եվրոպական թվականներով)

Եկառի ունենալով, որ թուրք պատմագիրները առհասարակ Օսմանյան պետության պատմությունը և պատմական զեպքերը տալիս են ըստ սուլթանների իշխանության ժամանակաշրջանների, անհրաժեշտ ենք համարում տալ սուլթանների ժամանակագրական ցուցակը նրանց գահակալության և մահվան (կամ գահազրկման) տարեթիվերը՝ հիշրի և համապատասխան եվրոպական տարեթիվերով:

	Օսմանյան սուլթաններ	Սուլթանության տարիները	
		հիշրի	Եվրոպական
1	Սուլթան Օսման-խան, Էադի	699—726	1299—1325
2	Սուլթան Օրխան-խան, Ղադի	726—761	1325—1359
3	Սուլթան Խուդավենդիյար Մուրադ-խան, Ղադի	761—791	1359—1389
4	Սուլթան Յուղըրմ-Բայազիտ-խան, Ղադի	791—804	1389—1402
	Միջիշխանություն (Ֆիթրեթ)	804—816	1402—1413
5	Սուլթան Ջեյհրի-Մուհամմեդ-խան	816—824	1413—1421
6	Սուլթան Մուրադ-խան II, Էադի	824—855	1421—1451
7	Սուլթան Ֆաթիհ-Մուհամմեդ II, Ղադի	855—886	1451—1481
8	Սուլթան Բայազիտ-խան II, Էադի	886—918	1481—1512
9	Սուլթան Յավուզ-Սելիմ-խան, Ղադի	918—926	1512—1520
10	Սուլթան Կանունի-Սյուլեյման-խան, Ղադի	926—974	1520—1566
11	Սուլթան Սելիմ-խան II, Ղադի	974—982	1566—1574
12	Սուլթան Մուրադ-խան III	982—1003	1574—1595
13	Սուլթան Մուհամմեդ-խան III, Ղադի	1003—1012	1595—1603
14	Սուլթան Ահմեդ-խան, Ղադի	1012—1026	1603—1617
15	Սուլթան Մուստաֆա-խան	1026—1027	1617—1618
16	Սուլթան Օսման-խան II	1027—1031	1618—1622
	Երկրորդ անգամ Սուլթան Մուստաֆա-խան	1031—1032	1622—1623
17	Սուլթան Մուրադ-խան IV, Ղադի	1032—1049	1623—1640

	Օսմանյան սուլթանները	Սուլթանության տարիները	
		Նշված	Եզրագրային
18	Սուլթան Իբրահիմ-խան	1049—1058	1640—1648
19	Սուլթան Մուհամմեդ-խան IV, Ղազի	1058—1099	1648—1687
20	Սուլթան Սյուլեյման-խան II	1099—1102	1687—1691
21	Սուլթան Ահմեդ-խան III,	1102—1106	1691—1695
22	Սուլթան Մուստաֆա-խան II	1106—1115	1695—1703
23	Սուլթան Վահանգ-խան III, Ղազի	1115—1143	1703—1730
24	Սուլթան Մահմուդ-խան, Ղազի	1143—1168	1730—1754
25	Սուլթան Օսման-խան III	1168—1171	1734—1757
26	Սուլթան Մուստաֆա-խան III	1171—1187	1757—1774
27	Սուլթան Աբդուլ-Համիդ I, Ղազի	1187—1203	1774—1789
28	Սուլթան Սելիմ-խան III, Ղազի	1203—1222	1789—1807
29	Սուլթան Մուստաֆա-խան IV	1222—1223	1807—1808
30	Սուլթան Մահմուդ-խան III, Ղազի	1223—1255	1808—1839
31	Սուլթան Աբդուլ-Մեջիդ-խան	1255—1277	1839—1861
32	Սուլթան Աբդուլ-Ազիզ-խան	1277—1293	1851—1876
33	Սուլթան Մուրադ-խան V	1293—1293	1876—1876
34	Սուլթան Աբդուլ-Համիդ-խան II, Ղազի	1293—1327	1876—1909
35	Սուլթան Մուհամմեդ-խան V	1327—1337	1909—1918
36	Սուլթան Մուհամմեդ VI (Վահանգյետին)	1337—1341	1918—1922

Ծանոթություն.— «Ղազի» տիտղոսը արվել է այն Սուլթաններին, որոնք կամ անձամբ մասնակցել են հաղթական պատերազմներին, զինավորում պես քրիստոնյա պետությունների դեմ, կամ նրանց իշխանության օրոք բանակը մեծ հաղթանակներ է տարել:

ՀԻՋՐԻ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՐՈՊԱԿԱՆԻ ՎԵՐԱԾԵԼՈՒ Ա Ղ Յ Ո Ւ Ս Ա Կ

Թուրքական աղբյուրներում պատմական դեպքերը տրված են հիջրի տարեթվերով: Ներկա աշխատություն մեջ մենք հաճախ հիջրի տարեթվերի հետ ավելացրել ենք նաև նրանց համապատասխան եվրոպական տարեթվերը: Բայց որովհետև հիջրի տարեթվերը լրիվ կերպով չեն համապատասխանում եվրոպականներին (օրինակ հիջրի 1000 թ. համապատասխանում է եվրոպական 1591 — 1592 թթ.¹ սկսելով հոկտեմբեր ամսի 8-ից), հիջրի թվականները ավելի ճիշտ կերպով եվրոպականի վերածելու համար անհրաժեշտ համարեցինք տալ նրա լրիվ աղյուսակը:

Ավելի լրիվ աղյուսակ հրատարակված է Պետական էրմիտաժի կողմից Հ. Օրբելու խմբագրությամբ, «Синхронистические таблицы для перевода исторических дат по хиджре на европейское летоисчисление», Ленинград. 1940 г.

Այդ աղյուսակում տրված են հիջրի 1—1360 տարեթվերին համապատասխանող եվրոպական տարեթվերը, ինչպես նաև յուրաքանչյուր հիջրի թվականի լուսնային ամիսներին և օրերին համապատասխանող եվրոպական ամիսները և օրերը:

Իսլամական լուսնային (կամերի) ամիսները

1. Մուհարրեմ	7. Ռեջեբ
2. Սաֆեր	8. Շաբան
3. Ռերի-ուլ էվվել	9. Ռամադան
4. Ռերի-ուլ ախրըր	10. Շեվվալ
5. Ջեմադիյե-էվվել	11. Ջիլկատե
6. Ջեմադիյե-ախրըր	12. Ջիլհիջջե

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
1	622—623	54	673—674	107	725—726
2	623—624	55	674—675	108	726—727
3	624—625	56	675—676	109	727—728
4	625—626	57	676—677	110	728—729
5	626—627	58	677—678	111	729—730
6	627—628	59	678—679	112	730—731
7	628—629	60	679—680	113	731—732
8	629—630	61	680—681	114	732—733
9	630—631	62	681—682	115	733—734
10	631—632	63	682—683	116	734—735
11	632—633	64	683—684	117	735
12	633—634	65	684—685	118	736
13	634—635	66	685—686	119	737
14	635—636	67	686—687	120	737—738
15	636—637	68	687—688	121	738—739
16	637	69	688—689	122	739—740
17	638	70	689—690	123	740—741
18	639	71	690—691	124	741—742
19	640	72	691—692	125	742—743
20	640—641	73	692—693	126	743—744
21	641—642	74	693—694	127	744—745
22	642—643	75	694—695	128	745—746
23	643—644	76	695—696	129	746—747
24	644—645	77	696—697	130	747—748
25	645—646	78	697—698	131	748—749
26	646—647	79	698—699	132	749—750
27	647—648	80	699—700	133	750—751
28	648—649	81	700—701	134	751—752
29	649—650	82	701—702	135	752—753
30	650—651	83	702	136	753—754
31	651—652	84	703	137	754—755
32	652—653	85	704	138	755—756
33	653—654	86	705	139	756—757
34	654—655	87	705—706	140	757—758
35	655—656	88	706—707	141	758—759
36	656—657	89	707—708	142	759—760
37	657—658	90	708—709	143	760—761
38	658—659	91	709—710	144	761—762
39	659—660	92	710—711	145	762—763
40	660—661	93	711—712	146	763—764
41	661—662	94	712—713	147	764—765
42	662—663	95	713—714	148	765—766
43	663—664	96	714—715	149	766—767
44	664—665	97	715—716	150	767
45	665—666	98	716—717	151	768
46	666—667	99	717—718	152	769
47	667—668	100	718—719	153	770
48	668—669	101	719—720	154	770—771
49	669	102	720—721	155	771—772
50	670	103	721—722	156	772—773
51	671	104	722—723	157	773—774
52	672	105	723—724	158	774—775
53	672—673	106	724—725	159	775—776

Հիշրի	Եվրոպական	Հիշրի	Եվրոպական	Հիշրի	Եվրոպական
160	776—777	213	828—829	266	879—880
161	777—778	214	829—830	267	880—881
162	778—779	215	830—831	268	881—882
163	779—780	216	831—832	269	882—883
164	780—781	217	832	270	883—884
165	781—782	218	833	271	884—885
166	782—783	219	834	272	885—886
167	783—784	220	835	273	886—887
168	784—785	221	835—836	274	887—888
169	785—786	222	836—837	275	888—889
170	786—787	223	837—838	276	889—890
171	787—788	224	838—839	277	890—891
172	788—789	225	839—840	278	891—892
173	789—790	226	840—841	279	892—893
174	790—791	227	841—842	280	893—894
175	791—792	228	842—843	281	894—895
176	792—793	229	843—844	282	895—896
177	793—794	230	844—845	283	896—897
178	794—795	231	845—846	284	897
179	795—796	232	846—847	285	898
180	796—797	233	847—848	286	899
181	797—798	234	848—849	287	900
182	798—799	235	849—850	288	900—901
183	799—800	236	850—851	289	901—902
184	800	237	851—852	290	902—903
185	801	238	852—853	291	903—904
186	802	239	853—854	292	904—905
187	802—803	240	854—855	293	905—906
188	803—804	241	855—856	294	906—907
189	804—805	242	856—857	295	907—908
190	805—806	243	857—858	296	908—909
191	806—807	244	858—859	297	909—910
192	807—808	245	859—860	298	910—911
193	808—809	246	860—861	299	911—912
194	809—810	247	861—862	300	912—913
195	810—811	248	862—863	301	913—914
196	811—812	249	863—864	302	914—915
197	812—813	250	864—865	303	915—916
198	813—814	251	865	304	916—917
199	814—815	252	866	305	917—918
200	815—816	253	867	306	918—919
201	816—817	254	868	307	919—920
202	817—818	255	868—869	308	920—921
203	818—819	256	869—870	309	921—922
204	819—820	257	870—871	310	922—923
205	820—821	258	871—872	311	923—924
206	821—822	259	872—873	312	924—925
207	822—823	260	873—874	313	925—926
208	823—824	261	874—875	314	926—927
209	824—825	262	875—876	315	927—928
210	825—826	263	876—877	316	928—929
211	826—827	264	877—878	317	929—930
212	827—828	265	878—879	318	930

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
319	931	372	982 - 983	425	1033 - 1034
320	932	373	983 - 984	426	1034 - 1035
321	933	374	984 - 985	427	1035 - 1036
322	933 - 934	375	985 - 986	428	1036 - 1037
323	934 - 935	376	986 - 987	429	1037 - 1038
324	935 - 936	377	987 - 988	430	1038 - 1039
325	936 - 937	378	988 - 989	431	1039 - 1040
326	937 - 938	379	989 - 990	432	1040 - 1041
327	938 - 939	380	990 - 991	433	1041 - 1042
328	939 - 940	381	991 - 992	434	1042 - 1043
329	940 - 941	382	992 - 993	435	1043 - 1044
330	941 - 942	383	993 - 994	436	1044 - 1045
331	942 - 943	384	994 - 995	437	1045 - 1046
332	943 - 944	385	995	438	1046 - 1047
333	944 - 945	386	996	439	1047 - 1048
334	945 - 946	387	997	440	1048 - 1049
335	946 - 947	388	998	441	1049 - 1050
336	947 - 948	389	998 - 999	442	1050 - 1051
337	948 - 949	390	999 - 1000	443	1051 - 1052
338	949 - 950	391	1000 - 1001	444	1052 - 1053
339	950 - 951	392	1001 - 1002	445	1053 - 1054
340	951 - 952	393	1002 - 1003	446	1054 - 1055
341	952 - 953	394	1003 - 1004	447	1055 - 1056
342	953 - 954	395	1004 - 1005	448	1056 - 1057
343	954 - 955	396	1005 - 1006	449	1057 - 1058
344	955 - 956	397	1006 - 1007	450	1058 - 1059
345	956 - 957	398	1007 - 1008	451	1059 - 1060
346	957 - 958	399	1008 - 1009	452	1060
347	958 - 959	400	1009 - 1010	453	1061
348	959 - 960	401	1010 - 1011	454	1062
349	960 - 961	402	1011 - 1012	455	1063
350	961 - 962	403	1012 - 1013	456	1063 - 1064
351	962	404	1013 - 1014	457	1064 - 1065
352	963	405	1014 - 1015	458	1065 - 1066
353	964	406	1015 - 1016	459	1066 - 1067
354	965	407	1016 - 1017	460	1067 - 1068
355	965 - 966	408	1017 - 1018	461	1068 - 1069
356	966 - 967	409	1018 - 1019	462	1069 - 1070
357	967 - 968	410	1019 - 1020	463	1070 - 1071
358	968 - 969	411	1020 - 1021	464	1071 - 1072
359	969 - 970	412	1021 - 1022	465	1072 - 1073
360	970 - 971	413	1022 - 1023	466	1073 - 1074
361	971 - 972	414	1023 - 1024	467	1074 - 1075
362	972 - 973	415	1024 - 1025	468	1075 - 1076
363	973 - 974	416	1025 - 1026	469	1076 - 1077
364	974 - 975	417	1026 - 1027	470	1077 - 1078
365	975 - 976	418	1027 - 1028	471	1078 - 1079
366	976 - 977	419	1028	472	1079 - 1080
367	977 - 978	420	1029	473	1080 - 1081
368	978 - 979	421	1030	474	1081 - 1082
369	979 - 980	422	1030 - 1031	475	1082 - 1083
370	980 - 981	423	1031 - 1032	476	1083 - 1084
371	981 - 982	424	1032 - 1033	477	1084 - 1085

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Օվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
478	1085-1086	531	1136-1137	584	1188-1189
479	1086-1087	532	1137-1138	585	1189-1190
480	1087-1088	533	1138-1139	586	1190
481	1088-1089	534	1139-1140	587	1191
482	1089-1090	535	1140-1141	588	1192
483	1090-1091	536	1141-1142	589	1193
484	1091-1092	537	1142-1143	590	1193-1194
485	1092-1093	538	1143-1144	591	1194-1195
486	1093	539	1144-1145	592	1195-1196
487	1094	540	1145-1146	593	1196-1197
488	1095	541	1146-1147	594	1197-1198
489	1095-1096	542	1147-1148	595	1198-1199
490	1096-1097	543	1148-1149	596	1199-1200
491	1097-1098	544	1149-1150	597	1200-1201
492	1098-1099	545	1150-1151	598	1201-1202
493	1099-1100	546	1151-1152	599	1202-1203
494	1100-1101	547	1152-1153	600	1203-1204
495	1101-1102	548	1153-1154	601	1204-1205
496	1102-1103	549	1154-1155	602	1205-1206
497	1103-1104	550	1155-1156	603	1206-1207
498	1104-1105	551	1156-1157	604	1207-1208
499	1105-1106	552	1157-1158	605	1208-1209
500	1106-1107	553	1158	606	1209-1210
501	1107-1108	554	1159	607	1210-1211
502	1108-1109	555	1160	608	1211-1212
503	1109-1110	556	1160-1161	609	1212-1213
504	1110-1111	557	1161-1162	610	1213-1214
505	1111-1112	558	1162-1163	611	1214-1215
506	1112-1113	559	1163-1164	612	1215-1216
507	1113-1114	560	1164-1165	613	1216-1217
508	1114-1115	561	1165-1166	614	1217-1218
509	1115-1116	562	1166-1167	615	1218-1219
510	1116-1117	563	1167-1168	616	1219-1220
511	1117-1118	564	1168-1169	617	1220-1221
512	1118-1119	565	1169-1170	618	1221-1222
513	1119-1120	566	1170-1171	619	1222-1223
514	1120-1121	567	1171-1172	620	1223
515	1121-1122	568	1172-1173	621	1224
516	1122-1123	569	1173-1174	622	1225
517	1123-1124	570	1174-1175	623	1226
518	1124-1125	571	1175-1176	624	1226-1227
519	1125	572	1176-1177	625	1227-1228
520	1126	573	1177-1178	626	1228-1229
521	1127	574	1178-1179	627	1229-1230
522	1128	575	1179-1180	628	1230-1231
523	1128-1129	576	1180-1181	629	1231-1232
524	1129-1130	577	1181-1182	630	1232-1233
525	1130-1131	578	1182-1183	631	1233-1234
526	1131-1132	579	1183-1184	632	1234-1235
527	1132-1133	580	1184-1185	633	1235-1236
528	1133-1134	581	1185-1186	634	1236-1237
529	1134-1135	582	1186-1187	635	1237-1238
530	1135-1136	583	1187-1188	636	1238-1239

Հիշրի	Եվրոպական	Հիշրի	Եվրոպական	Հիշրի	Եվրոպական
637	1239—1240	690	1291	743	1342—1343
638	1240—1241	691	1291—1292	744	1343—1344
639	1241—1242	692	1292—1293	745	1344—1345
640	1242—1243	693	1293—1294	746	1345—1346
641	1243—1244	694	1294—1295	747	1346—1347
642	1244—1245	695	1295—1296	748	1347—1348
643	1245—1246	696	1296—1297	749	1348—1349
644	1246—1247	697	1297—1298	750	1349—1350
645	1247—1248	698	1298—1299	751	1350—1351
646	1248—1249	699	1299—1300	752	1351—1352
647	1249—1250	700	1300—1301	753	1352—1353
648	1250—1251	701	1301—1302	754	1353
649	1251—1252	702	1302—1303	755	1354
650	1252—1253	703	1303—1304	756	1355
651	1253—1254	704	1304—1305	757	1356
652	1254—1255	705	1305—1306	758	1356—1357
653	1255—1256	706	1306—1307	759	1357—1358
654	1256	707	1307—1308	760	1358—1359
655	1257	708	1308—1309	761	1359—1360
656	1258	709	1309—1310	762	1360—1361
657	1258—1259	710	1310—1311	763	1361—1362
658	1259—1260	711	1311—1312	764	1362—1363
659	1260—1261	712	1312—1313	765	1363—1364
660	1261—1262	713	1313—1314	766	1364—1365
661	1262—1263	714	1314—1315	767	1365—1366
662	1263—1264	715	1315—1316	768	1366—1367
663	1264—1265	716	1316—1317	769	1367—1368
664	1265—1266	717	1317—1318	770	1368—1369
665	1266—1267	718	1318—1319	771	1369—1370
666	1267—1268	719	1319—1320	772	1370—1371
667	1268—1269	720	1320—1321	773	1371—1372
668	1269—1270	721	1321	774	1372—1373
669	1270—1271	722	1322	775	1373—1374
670	1271—1272	723	1323	776	1374—1375
671	1272—1273	724	1323—1324	777	1375—1376
672	1273—1274	725	1324—1325	778	1376—1377
673	1274—1275	726	1325—1326	779	1377—1378
674	1275—1276	727	1326—1327	780	1378—1379
675	1276—1277	728	1327—1328	781	1379—1380
676	1277—1278	729	1328—1329	782	1380—1381
677	1278—1279	730	1329—1330	783	1381—1382
678	1279—1280	731	1330—1331	784	1382—1383
679	1280—1281	732	1331—1332	785	1383—1384
680	1281—1282	733	1332—1333	786	1384—1385
681	1282—1283	734	1333—1334	787	1385—1386
682	1283—1284	735	1334—1335	788	1386
683	1284—1285	736	1335—1336	789	1387
684	1285—1286	737	1336—1337	790	1388
685	1286—1287	738	1337—1338	791	1388—1389
686	1287—1288	739	1338—1339	792	1389—1390
687	1288	740	1339—1340	793	1390—1391
688	1289	741	1340—1341	794	1391—1392
689	1290	742	1341—1342	795	1392—1393

Հիշրի	Եվրոպական	Հիշրի	Եվրոպական	Հիշրի	Եվրոպական
796	1393—1394	849	1445—1446	902	1496—1497
797	1394—1395	850	1446—1447	903	1497—1498
798	1395—1396	851	1447—1448	904	1498—1499
799	1396—1397	852	1448—1449	905	1499—1500
800	1397—1398	853	1449—1450	906	1500—1501
801	1398—1399	854	1450—1451	907	1501—1502
802	1399—1400	855	1451	908	1502—1503
803	1400—1401	856	1452	909	1503—1504
804	1401—1402	857	1453	910	1504—1505
805	1402—1403	958	1454	911	1505—1506
806	1403—1404	859	1454—1455	912	1506—1507
807	1404—1405	860	1455—1456	913	1507—1508
808	1405—1406	861	1456—1457	914	1508—1509
809	1406—1407	862	1457—1458	915	1509—1510
810	1407—1408	863	1458—1459	916	1510—1511
811	1408—1409	864	1459—1460	917	1511—1512
812	1409—1410	865	1460—1461	918	1512—1513
813	1410—1411	866	1461—1462	919	1513—1514
814	1411—1412	867	1462—1463	920	1514—1515
815	1412—1413	868	1463—1464	921	1515—1516
816	1413—1414	869	1464—1465	922	1516
817	1414—1415	870	1465—1466	923	1517
818	1415—1416	871	1466—1467	924	1518
819	1416—1417	872	1467—1468	925	1519
820	1417—1418	873	1468—1469	926	1519—1520
821	1418	874	1469—1470	927	1520—1521
822	1419	875	1470—1471	928	1521—1522
823	1420	876	1471—1472	929	1522—1523
824	1421	877	1472—1473	930	1523—1524
825	1421—1422	878	1473—1474	931	1524—1525
826	1422—1423	879	1474—1475	932	1525—1526
827	1423—1424	880	1475—1476	933	1526—1527
828	1424—1425	881	1476—1477	934	1527—1528
829	1425—1426	882	1477—1478	935	1528—1529
830	1426—1427	883	1478—1479	936	1529—1530
831	1427—1428	884	1479—1480	937	1530—1531
832	1428—1429	885	1480—1481	938	1531—1532
833	1429—1430	886	1481—1482	939	1532—1533
834	1430—1431	887	1482—1483	940	1533—1534
835	1431—1432	888	1483	941	1534—1535
836	1432—1433	889	1484	942	1535—1536
837	1433—1434	890	1485	943	1536—1537
838	1434—1435	891	1486	944	1537—1538
839	1435—1436	892	1486—1487	945	1538—1539
840	1436—1437	893	1487—1488	946	1539—1540
841	1437—1438	894	1488—1489	947	1540—1541
842	1438—1439	895	1489—1490	948	1541—1542
843	1439—1440	896	1490—1491	949	1542—1543
844	1440—1441	897	1491—1492	950	1543—1544
845	1441—1442	898	1492—1493	951	1544—1545
846	1442—1443	899	1493—1494	952	1545—1546
847	1443—1444	900	1494—1495	953	1546—1547
848	1444—1445	901	1495—1496	954	1547—1548

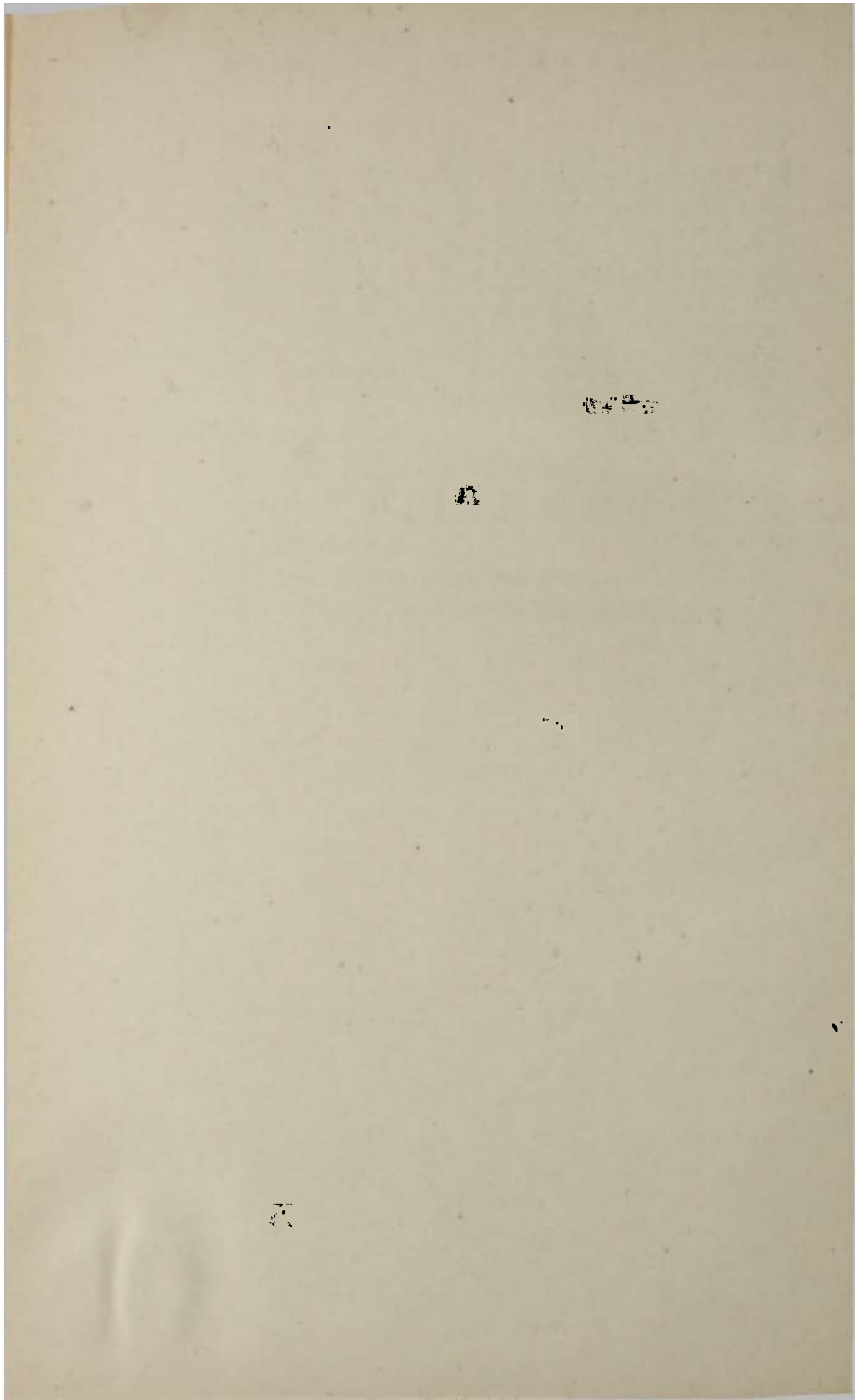
Հիշրի	Եվրոպական	Հիշրի	Եվրոպական	Հիշրի	Եվրոպական
955	1548—1549	1007	1598—1599	1059	1649
956	1549	1008	1599—1600	1060	1650
957	1550	1009	1600—1601	1061	1650—1651
958	1551	1010	1601—1602	1062	1651—1652
959	1551—1552	1011	1602—1603	1063	1652—1653
960	1552—1553	1012	1603—1604	1064	1653—1654
961	1553—1554	1013	1604—1605	1065	1654—1655
962	1554—1555	1014	1605—1606	1066	1655—1656
963	1555—1556	1015	1606—1607	1067	1656—1657
964	1556—1557	1016	1607—1608	1068	1657—1658
965	1557—1558	1017	1608—1609	1069	1658—1659
966	1558—1559	1018	1609—1610	1070	1659—1660
967	1559—1560	1019	1610—1611	1071	1660—1661
968	1560—1561	1020	1611—1612	1072	1661—1662
969	1561—1562	1021	1612—1613	1073	1662—1663
970	1562—1563	1022	1613—1614	1074	1663—1664
971	1563—1564	1023	1614—1615	1075	1664—1665
972	1564—1565	1024	1615	1076	1665—1666
973	1565—1566	1025	1616	1077	1666—1667
974	1566—1567	1026	1617	1078	1667—1668
975	1567—1568	1027	1617—1618	1079	1668—1669
976	1568—1569	1028	1618—1619	1080	1669—1670
977	1569—1570	1029	1619—1620	1081	1670—1671
978	1570—1571	1030	1620—1621	1082	1671—1672
979	1571—1572	1031	1621—1622	1083	1672—1673
980	1572—1573	1032	1622—1623	1084	1673—1674
981	1573—1574	1033	1623—1624	1085	1674—1675
982	1574—1575	1034	1624—1625	1086	1675—1676
983	1575—1576	1035	1625—1626	1087	1676—1677
984	1576—1577	1036	1626—1627	1088	1677—1678
985	1577—1578	1037	1627—1628	1089	1678—1679
986	1578—1579	1038	1628—1629	1090	1679—1680
987	1579—1580	1039	1629—1630	1091	1680
988	1580—1581	1040	1630—1631	1092	1681
989	1581	1041	1631—1632	1093	1682
990	1582	1042	1632—1633	1094	1682—1683
991	1583	1043	1633—1634	1095	1683—1684
992	1584	1044	1634—1635	1096	1684—1685
993	1585	1045	1635—1636	1097	1685—1686
994	1585—1586	1046	1636—1637	1098	1686—1687
995	1586—1587	1047	1637—1638	1099	1687—1688
996	1587—1588	1048	1638—1639	1100	1688—1689
997	1588—1589	1049	1639—1640	1101	1689—1690
998	1589—1590	1050	1640—1641	1102	1690—1691
999	1590—1591	1051	1641—1642	1103	1691—1692
1000	1591—1592	1052	1642—1643	1104	1692—1693
1001	1592—1593	1053	1643—1644	1105	1693—1694
1002	1593—1594	1054	1644—1645	1106	1694—1695
1003	1594—1595	1055	1645—1646	1107	1695—1696
1004	1595—1596	1056	1646—1647	1108	1696—1697
1005	1596—1597	1057	1647	1109	1697—1698
1006	1597—1598	1058	1648	1110	1698—1699

Հիշքի	Եվրոպական	Հիշքի	Եվրոպական	Հիշքի	Եվրոպական
1111	1699—1700	1163	1749—1750	1215	1800—1801
1112	1700—1701	1164	1750—1751	1216	1801—1802
1113	1701—1702	1165	1751—1752	1217	1802—1803
1114	1702—1703	1166	1752—1753	1218	1803—1804
1115	1703—1704	1167	1753—1754	1219	1804—1805
1116	1704—1705	1168	1754—1755	1220	1805—1806
1117	1705—1706	1169	1755—1756	1221	1806—1807
1118	1706—1707	1170	1756—1757	1222	1807—1808
1119	1707—1708	1171	1757—1758	1223	1808—1809
1120	1708—1709	1172	1758—1759	1224	1809—1810
1121	1709—1710	1173	1759—1760	1225	1810
1122	1710—1711	1174	1760—1761	1226	1811
1123	1711—1712	1175	1761—1762	1227	1812
1124	1712	1176	1762—1763	1228	1813
1125	1713	1177	1763—1764	1229	1813—1814
1126	1714	1178	1764—1765	1230	1814—1815
1127	1715	1179	1765—1766	1231	1815—1816
1128	1715—1716	1180	1766—1767	1232	1816—1817
1129	1716—1717	1181	1767—1768	1233	1817—1818
1130	1717—1718	1182	1768—1769	1234	1818—1819
1131	1718—1719	1183	1769—1770	1235	1819—1820
1132	1719—1720	1184	1770—1771	1236	1820—1821
1133	1720—1721	1185	1771—1772	1237	1821—1822
1134	1721—1722	1186	1772—1773	1238	1822—1823
1135	1722—1723	1187	1773—1774	1239	1823—1824
1136	1723—1724	1188	1774—1775	1240	1824—1825
1137	1724—1725	1189	1775—1776	1241	1825—1826
1138	1725—1726	1190	1776—1777	1242	1826—1827
1139	1726—1727	1191	1777	1243	1827—1828
1140	1727—1728	1192	1778	1244	1828—1829
1141	1728—1729	1193	1779	1245	1829—1830
1142	1729—1730	1194	1780	1246	1830—1831
1143	1730—1731	1195	1780—1781	1247	1831—1832
1144	1731—1732	1196	1781—1782	1248	1832—1833
1145	1732—1733	1197	1782—1783	1249	1833—1834
1146	1733—1734	1198	1783—1784	1250	1834—1835
1147	1734—1735	1199	1784—1785	1251	1835—1836
1148	1735—1736	1200	1785—1786	1252	1836—1837
1149	1736—1737	1201	1786—1787	1253	1837—1838
1150	1737—1738	1202	1787—1788	1254	1838—1839
1151	1738—1739	1203	1788—1789	1255	1839—1840
1152	1739—1740	1204	1789—1790	1256	1840—1841
1153	1740—1741	1205	1790—1791	1257	1841—1842
1154	1741—1742	1206	1791—1792	1258	1842—1843
1155	1742—1743	1207	1792—1793	1259	1843
1156	1743—1744	1208	1793—1794	1260	1844
1157	1744—1745	1209	1794—1795	1261	1845
1158	1745	1210	1795—1796	1262	1845—1846
1159	1746	1211	1796—1797	1263	1846—1847
1160	1747	1212	1797—1798	1264	1847—1848
1161	1748	1213	1798—1799	1265	1848—1849
1162	1748—1749	1214	1799—1800	1266	1849—1850

Հիշրի	Եզրուական	Հիշրի	Եզրուական	Հիշրի	Եզրուական
1267	1850—1851	1299	1881—1882	1331	1912—1913
1268	1851—1852	1300	1882—1883	1332	1913—1914
1269	1852—1853	1801	1883—1884	1333	1914—1915
1270	1853—1854	1302	1884—1885	1334	1915—1916
1271	1854—1855	1303	1885—1886	1335	1916—1917
1272	1855—1856	1304	1886—1887	1336	1917—1918
1273	1856—1857	1305	1887—1888	1337	1918—1919
1274	1857—1858	1306	1888—1889	1338	1919—1920
1275	1858—1859	1307	1889—1890	1339	1920—1921
1276	1859—1860	1308	1890—1891	1340	1921—1922
1277	1860—1861	1309	1891—1892	1341	1922—1923
1278	1861—1862	1310	1892—1893	1342	1923—1924
1279	1862—1863	1311	1893—1894	1343	1924—1925
1280	1863—1864	1312	1894—1895	1344	1925—1926
1281	1864—1865	1313	1895—1896	1345	1926—1927
1282	1865—1866	1314	1896—1897	1346	1927—1928
1283	1866—1867	1315	1897—1898	1347	1928—1929
1284	1867—1868	1316	1898—1899	1348	1929—1930
1285	1868—1869	1317	1899—1900	1349	1930—1931
1286	1869—1870	1318	1900—1901	1350	1931—1932
1287	1870—1871	1319	1901—1902	1351	1932—1933
1288	1871—1872	1320	1902—1903	1352	1933—1934
1289	1872—1873	1321	1903—1904	1353	1934—1935
1290	1873—1874	1322	1904—1905	1354	1935—1936
1291	1874—1875	1323	1905—1906	1355	1936—1937
1292	1875	1324	1906—1907	1356	1937—1938
1293	1876	1325	1907—1908	1357	1938—1939
1294	1877	1326	1908	1358	1939—1940
1295	1878	1327	1909	1359	1940
1296	1878—1879	1328	1910	1360	1941
1297	1879—1880	1329	1911		
1298	1880—1881	1330	1911—1912		

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

ԳՐՔՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾՎԱԾ
ՔՈՒՐՔԵՐԵՆ ԲԱՌԵՐԻ ԵՎ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Դրքում գործածված վարչական, զինվորական, կրոնական, հարկային և այլ տերմինների և բառերի*:

Ա.

Ազաբ — عرب — Ամուրի, չամուսնացած, Օսմանյան բանակի տեղական զորամասերի մի մասը կազմված էր միայն ամուրիներից: Ազաբ Ադալը՝ ազաբ զինվորների պետը:

Աթերե — آترة — Դուռ, արքունի դուռ, ասպարանք, նվիրական վայր, ուխտատեղի:

Աթեպեի-Ալիյե — آتپه عاليه — Նվիրական վայրեր՝ Քերբելա, Նեշեֆ և այլն:

Ալ-Սաման — ال عثمان — Ալ՝ գերդաստան, տոհմ, գինաստիա. Ալ-Սաման օսմանյան սուլթանների գինաստիան:

Ալայ — آلاي — Գունդ, զորագունդ, թափոր, շքերթ: Ալայ-Բեյի՝ էյալեթի սիփահիների պետը, (տե՛ս սիփահի):

Ալթուն — التون — Ոսկի, ոսկեգրամ, որն հավասար էր հարյուր զուրուշի (լիրա):

* Ինչպես հիշել ենք առաջարանում, թուրքական աղբյուրներում գործածված բազմաթիվ բառերի և որոշ տերմինների բառացի թարգմանությունը հաճախ անհնար է: Ընթերցողներին որոշ զուրություն տալու նպատակով մենք կաղմեցինք սույն փոքրիկ բառարանը, զբոլում գործածված թուրքերեն բառերի և որոշ տերմինների թարգմանությամբ և համառոտ բացատրությամբ:

Բառարանում մենք ուշադրություն ենք դարձրել բառերի և տերմինների լիարժեք և պատմական ժամանակաշրջանի (XVI—XVIII դդ.) իմաստին և գործածության ձևին: Թուրքական բառերի ընթերցումն ու արտասանությունը հեշտացնելու համար, տալիս ենք նաև հայերենով:

Ակյե — أَكْجِي — (ակչա), փոքր արծաթյա դրամ, դուրուշի $\frac{1}{120}$ մասը:

Ահդնամն — أَهْدَنَامَن — Դաշնագիր, պետությունների միջև կընքված դաշնագիր:

Ահդնամեի-հյումայուն — $\text{أَهْدَنَامَهِ هُمَايُون}$ — Փաղիշահական ֆերման, խաբքը-հյումայուն:

Աղա — اَلَا — Մեծ, տեր, ղեկավար, պետ: Արեւելքի շատ երկրներում տիրոջ ու է: Գործ է ածվում մի շարք լարդ ձևերով (պալատական, զինվորական և այլ պաշտոնների մասին): Հարեմ-Աղասը՝ Հարեմի Աղան, Իշ-Աղալարը, Դըշ-Աղալարը՝ Ներքին, Արտաքին Աղաներ, Ենիչերի-Աղասը՝ ենիչերիների աղան և այլն: Աղա-Բեյ՝ ավագ եղբայր:

Այեթ — آيَات — Նվիրական դուրանի սուրենների (գլուխ) բովանդակած նախադասություններից ամեն մեկը: Այեթի-Բեյիմե, Այեթի-Շերիֆե՝ նվիրական այեթ:

Աման — أَمَان — Բացականչություն՝ աման. խնդրանք, ներողամրտություն խնդրանք: Պատերազմում «աման խնդրել» կամ «ամանով հանձնվել»: Աման-Նամե՝ հանձնվելու խնդրագիր:

Ամիլ — أَمَل — Արարների իշխանության օրով վարչական պաշտոնյա, վալի, մյուլթասարիֆ:

Այան — آيَان — Հասարակության հարգելի, պատվավոր և ազդեցիկ անդամ: Այլի ու զարաշքանում՝ ծերակուտական. Մեջլիսի Այան՝ Ծերակույտ, սենատ:

Աշար — أَشَر — Տասանորդի հարկը, շարիաթական տասանորդ:

Աջեմ — أَجَم — Ոչ-արարական ազգություններ և ցեղեր, հատկապես իրանցիներ:

Աջեմիստան — أَجَمِستان — Պարսկաստան, Իրան:

Աջեմի-օղլանլար — أَجَمِي اوغلانلار — Պատերազմական զերիների որոշ մասը, որոնք հատուկ կրթություն էին ստանում ենիչերիական և այլ զորամասեր մտնելու համար:

Ասիթանե — آشیتانہ — Մայրաքաղաք, սուլթանության կենտրոն: Ասիթանեի—սեպեր՝ Երջանիկ Ասիթանե, Ստամբուլ:

Արվալըք — آرپالرخ — Բարձր պաշտոնյաներին միջերդով կամ դրամով տրված ոռճիկ, հատկացում, թոշակ:

Արփա-եմինի — آرپا امینی — Այլ գործերի վարիչը, էմինը:

Արմաղան — آرمغان — Նվեր, բնծա:

Արնալուալուք — ارنالو دلق — Ալրանիա, Արնալուա՝ ալրա-
նացի:

Ասես — عسس — Գիշերապահություն և հսկողություն կատարող
հասուկ պաշտոնյա: Գիշերապահ, Ասես-Բաշը՝ գլխաց պետը:

Ավամ — ام — Հասարակություն, հասարակության ցածր դասեր,
անհատներ, Ավամ ադամ՝ ատանց կրթության մարդ:

Բ

Բաբ — باب — (հոգ. երվար). Դուռ, մուտք, անցք, լեռնանցք:
Բարձր հիմնարկություն:

Բաբ-էլ-երվար — باب آله ارب — Դերեկնդ քաղաքի անուններից
մեկը:

Բարբ-Ալի կամ Բարալի — باب عالی — Բարձրագույն Դուռ, Կ.
Պոլսում սադրազամություն և մի շարք մինիստրությունների
պետական շենքը: Հաճախ գործ է ածվում Օսմանյան կառավարության
խմաստով:

Բարբ-Ֆեթվա — باب فتوى — և Բարբ-Մեշեյթ — իսլամական
ճեյհ-ուլ-իսլամի հիմնարկությունը:

Բարբ-Սերասքերի — باب سر اسكدری — Զինվորական բարձր հը-
րամանատարությունը: Սերասքերության (տե՛ս սերասքեր)
Դուռը:

Բար-ուլ-Սեադե — باب السعادة | Սուլթանական հարեմ:

Բար-ուլ-Շերիֆե — باب الشريعة |

Բարբ-Հյումայուն — باب همايون — Կայսերական պալատի (սա-
րայ) մեծ և պաշտոնական Դուռը:

Բալլաջը — بالطحی — Փաղիշահական պալատի հասարակ ծառա-
յողներից:

Բաշ-Վեքիլ — باش و کمال — Գլխավոր մինիստր, Վեքիլ (փոխա-
նորդ) էր կոչվում, որովհետև նա փոխարինում էր փաղիշա-
հին և համարվում էր նրա բացարձակ լիազորը: Բաշ-Վեքիլը
կոչվում էր նաև Ուեյիսի-Վեյուքեա՝ Մինիստրների խորհրդի
նախագահ, Սադրազամ (տե՛ս Սադրազամ):

Բաշ-Բուլ — باش بوع — Հրամանատար, գլխավոր, ոչ կանոնա-
վոր զինվորական խմբերի հրամանատար, Սերքերաե (տե՛ս
Սերքերաե):

Բաշ — بَش — Գլուխ, գլխավոր, պետ: Բարդություններում՝ Բաշ-Վերի, Բաշ-Քյարի, Բաշ-չավուշ:

Բաջ — بَج — Տուրք, հարկ, մաքս: Տեղափոխվող ապրանքների և մթերքների համար վճարված մաքս, աուրք:

Բալեմեզ — بالعمه — (ճիշտը՝ Բալիյեմեզի), այդ անունով մի խաղացու կողմից շինված հին տիպի թնդանոթ:

Բեգիստան — بستان — Փակ շուկա, որտեղ վաճառվում էին թանկագին կերպաներ, գոհարեղեն և զինքեր:

Բեգելի-ասկերի — بدل عسکری — Թուրքիայում մինչև 1908 թ. Սահմանադրության հրատարակումը ոչ-մուսուլման հպատակների զինվորական ծառայության փոխարեն վճարած հարկը:

Բեգելի-էսալեր — بدل اسارت — Տե՛ս Փենջիք բառը:

Բեյ — بك — Բեյ, էֆենդի, հարուստ և առաջավոր մարդ: Բարդություններում՝ Աշիրեթ-Բեյի, Ալայ-Բեյի, Կարա-Պաղ Բեյի և այլն:

Բեյլիք — بکلیک — Բեյության աստիճան, ազնվականություն: Մի բեյի իշխանության տակ գտնված երկիր, երկրամաս, էյալեթ: Պետական, կառավարական սեփականություն: Անադոլուի բեյություններ:

Բեյլեդբեյի — بکری — Վեզիրից և միրմիրանից հետո քաղաքացիական բարձր աստիճան: էյալեթների կառավարիչը:

Բեկթաշի, Բեկթաշիլիք — بکتشی, بکتابشیلک — Հաջի Բեկթաշ-Վելիի կողմից հիմնված զերվիշական միաբանություն:

Բեկլեքջի — بکلیجی — Կալսերական Դիվանի զրասենյակի պետը:

Բերաթ — برات — Փաղիշահի կողմից տրված աստիճանների, շքանշանների և արտոնությունների ֆերման:

Բերիյե — بریه — (հոգ. բերայա) Ռայա չեղող մարդիկ. հասարակություն:

Բոստանջի — بوسناجی — Փաղիշահական պարտեզի (Խաւ-բաղ-չե) ծառայողներ ու պահապաններ: Ավելի ուշ ժամանակում կալսերական պալատի պաշտպանության գործում ծառայող որոշ դասի զինվորներ: Բոստանջի-Բաշը՝ այդ դասի զինվորների պետը, որը միաժամանակ հսկում էր քաղաքի կարգ ու կանոնի պահպանության գործերին:

Բեուլուկ — بنوک — Վաշտ, հեծելավաշտ:

Բեուլուկաբը-էրբաա — بلوکات اربعه — (Տե՛ս էրբաա):

Դանիշմենդ — دانشمند — Ուսման և գիտության տեր, գիտուն, հնում Նալիրի տրամադրության ներքո, նրա օգնականի պաշտոնը կատարող անձ:

Դալ-Վուդ — دال-الودج — Սուրը պատյանից հանած, սուսերամերկ: Ենիջերիական բանակում հատուկ զինվորների խումբ:

Դար-ուլ-Սուլթանե — دارالسلطان — Սուլթանների բնակավայր, մալրաքաղաք: Դար՝ վայր, բնակավայր, տուն, օրինակ՝ Դար-ուլ-Ֆյուլևուց՝ համալսարան, Դար-ուլ-Մուլախիմին՝ ուսուցչական ինստիտուտ, Դար-ուլ-հարը՝ պատերազմի երկիր, վայր:

Դերադ — دباغ — Խաղախորդ, կաշիներ մաքրող և զոնազան տեսակի կաշիներ պատրաստող արհեստավոր, դաբադ:

Դերգյահ — درگاه — Դուռ, դռան ճակատը, մեծ մարդկանց դուռը, որին պետք է դիմել խնդրանքով:

Դերգյահի-Ալի — درگاه عالی — Փառելահական բարձր Դուռը:

Դերբենդ — دربند — Նեղ անցք, լեռնանցք, սահմանի վրա նեղ և դժվարանցանելի տեղեր: Դերբենդ քաղաքը (Երզն)՝ Կասպից ծովի եզերքում, հայտնի իր նեղ անցքովը:

Դերսեադեթ — درسهادت — Երջանկություն, բախտավորություն վայր, այսպես էր կոչվում Ստամբուլը:

Դեֆթեր — دفتر — Տեսր, ցուցակ, մատյան, հաշվամատյան, դաֆթար:

Դեֆթերխանե — دفترخانه — Կարլածների և հույների արձանագրության և նրանց վերաբերյալ գործողություններին հսկող կառավարական հիմնարկություն:

Դեֆթերդար — دفتردار — Պետություն եկամտի և ծախսերի մատյանները կազմող և նրանց վրա հսկող բարձր պաշտոնյան: Այս պաշտոնը համապատասխանում էր ֆինանսների մինիստրի պաշտոնին: Ավելի ուշ վիլայեթների ֆինանսներին հըսկող պաշտոնյաները նմանապես դեֆթերդար կոչվեցին, իսկ սանջակներին (լիվա)՝ մուհալեբեշի, կազաններին (զավառ)՝ մալ-մյուդիրի:

Դելչիրմե — دوشيرمه — Ժողովել, հավաքել, մանկածողով: Ենիջերիական բանակի համալրման համար քրիստոնյա ազդու-թյունների երկխանների (տղաների) բանի հավաքը:

Դիզդար — دزد — Բերդապահ:

Դերլիք — دیرلیک — Անհրաժեշտ սնունդ, ոսճիկ, վարձք, աս-
րուստի միջոց:

Դինար — دینار — Հին ոսկեդրամ, որը մոտավորապես 1/4 լի-
րայի արժեքն ուներ:

Դիրհեմ (տիրեմ) — درهم, درم — Պարսկերեն գիրեմի արարակա-
նացած ձևը: Դիրհեմը ծանրության կշռի չափ է, որը հավա-
սար է օկկայի 400 մասից մեկին: Օկկան 400 գիրհեմ է:

Դիվան — دیوان — Մեծ Մեջլիս, Բարձ Մեջլիս, ատյան: Բա-
նաստեղծի երկերի ժողովածուն: Դիվանի-Ալի՝ փառիշահական
Բարձր Դիվան. Դիվանի-հարբ՝ պատերազմական, զինվորական
ատյան:

Ե.

Ենիչերի — یکی چری — Ենիչերի, նոր զինվոր, հնիչերիական բա-
նակի զինվոր: Ենիչերի-Աղալը՝ հնիչերիական բանակի հրա-
մանատարը:

Եռի-Աուլու — برلی قولى — Տեղական, նահանգային զինվոր:

Զ.

Զադե — زاد — Որդի, զավակ: Լճահանրապետ գործ է ածվում մի
անձի ծնունդն ու ծագումը ցույց տալու համար: Օրինակ՝
Ռասուլ-Զադե, Թուրաուլ-Զադե:

Զադեգյան — زادگان — Ազնվական, ազնվական ծագումով, երե-
վելի, արիստոկրատ: Զադեգյան-սրնըֆի՝ արիստոկրատիա:

Զարբազան — ضربان — Մի տեսակ հին թնդանոթ՝ բերդեր սըմ-
բակոծելու համար:

Զարբխահե — ضربخانه — Փողերանոց, գրամ կտրելու վայր: Զարբ-
խ սենի-հյումայուն՝ Կայսերական փողերանոց:

Զենդ — زند — Զրադաշտական կրոնի հիմնադրի նվիրական գիրքը,
որը կոչվում է «Զենդավեստա»: Զենդավեստան գրված է իրա-
նական հնագույն լեզվով, որը կոչվում է Զենդ լիսանի (լեզու):

Զերնիշան — زرنشاه — Ոսկյա նշան, սրերի և ալլ իրերի վրա
փորագրվածք: Զերնիշանջի՝ այդ արհեստով պարապող վար-
պետ:

Զենջիլ — زنجیر — Շղթա, Զենջիլբեկտ՝ շղթակապ:

Զեյլ — زیل — Հավելված, ծանոթություն, լրացուցիչ գրվածք
(պատմական և այլ երկերի):

Զեքյաք — زكيا — Շարիաթական օրենքով ապրանքի և գրամի մաքրությունն ու հալալությունը ապահովելու համար տարեկան քառասունից մեկի ($\frac{1}{40}$) մեսջիտին (մզկիթ) արված տուրքը:

Զըրա — زرا — Երկարություն չափ, արմնկաչափ, արմունկից մինչև միջնամատի ծայրի երկարությունը, արշին:

Զիմմի — ذمم — Իսլամական պետության հպատակ ոչ-մուսուլմանները, ուսյաները:

Զիլկադե — ذى القعدة — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 11-րդ ամիսը:

Զիլհիջջե — ذى الحجة — Արաբական տոմարի 12-րդ ամիսը:

Զըլլ — ظل — Սուվեր, շուք, պաշտպանություն. հովանավորություն. Զըլլ-Ուլլահ՝ Աստուծո սուվեր, Իսլամական խալիֆաներին (և սուլթաններին) արված տիտղոսներից մեկը:

Է.

Էզան — اذان — Մուսուլմաններին նամազի և ադոթքի հրավերող մինարեից մյուսիցի կարգացած ադոթքը (ահ'ս միևարև և մյուսեզզիև):

Էլ — ايل، ال — Ժողովուրդ, մարդիկ, ցեղ, աշիրեթ: Երկիր, երկրամաս, վիլայեթ, օրինակ՝ Ռումելի, Կոնստանդինուպոլիս:

Էհլ — اهل — Տեր, տիրացող, ունեցող: Էհլի սերվեր՝ հարստության տեր, Էհլի-Ումուս՝ պատվո տեր: Բնակող, բնակիչ:

Էհլի Իսլամ — اهل اسلام — Իսլամական կրոնին պատկանող մարդիկ:

Էհլի-սյուննեթ — اهل سنت — Իսլամական կրոնին պատկանող, Մուհամմեդին հավատացող և նրա կողմից հիմնված սկզբունքներով առաջնորդվող մարդիկ:

Էյալեթ — ايالت — Նահանգ, երկրամաս: Օսմանյան Կալսրոթյան վարչական մեծ միավորը: Այլի ուշ էյալեթի փոխարեն սկըսեց դործ ածվել վիլայեթ տերմինը:

Էվկաֆ — اوقاف — (վալֆի հոգնակին), Բարեգործական նպատակով ջամիներին նվիրված կալվածներ, հող, խանութ և այլն:

Էվկաֆի-հյումայուն՝ Փաղեհաճի կողմից շնորհված վակֆներ:

Էվկաֆ նեզարեթի՝ վակֆների մինիստրություն:

Էմիր — *أمير* — Երկրի և ժողովրդի ղեկավորը, պետը, բարձր
զատի և զերդաստանի պատկանող անձ: Հոգ. ում'նրա:

Էմիր-ուլ-ումերա — *أمير الامراء* — Արարական խալիֆաների ժա-
մանակ զինվորական գործերի և կարգ ու կանոնի պահպա-
նության հսկող անձանց տրված տիտղոսը: Իրրե քաղաքա-
ցիական տիտղոս տրվում էր միմյանից ժողովուրդներից ցածր աս-
տիճան ունեցողներին:

Էնջումեն — *عنجن* — Ժողով, ընկերություն, ինստիտուտ: Էն-
ջումենի-Դանիշ՝ տեղեկմա: «Թարիհի Օսմանի Էնջումենի»՝
Օսմանյան Պատմության Ընկերություն:

Էսել — *أجل* — Մահվան ժամ. մահ, օրհաս. նախախնամության
կողմից սահմանված մահվան ժամ, որից չի կարելի խուսա-
փել:

Էրբաա — *اربا* — Չորս. ջիհարի-էրբաա՝ հորիզոնի չորս կող-
մերը: Բեռլյուզարի-էրբաա՝ չորս վաշտերի զորամասեր, աջ
ու ձախ ուլուֆեջիներ (տե՛ս), աջ ու ձախ դարիբներ (տե՛ս):

Էսնաֆ — *اصناف* — Դաս, խմբակցություն, արհեստավորների,
խանութպանների ու ծառայողների ըստ համաքարության կազ-
մակերպված միություններ, օրինակ՝ Բաքրբջիլեր Էսնաֆի,
Ջուրեբջիլեր-Էսնաֆի (պղնձագործների, հացագործների համ-
քարություններ):

Էսնաֆ Բերխուդաը — *اصنافي كنهدهسى* — Էսնաֆի կողմից
ընտրված և կառավարության կողմից հաստատված Էսնաֆի
գործերի վարիչը:

Էրբան — *اركان* — (եզ. Բյուրն), Հիմք, հենարան, կառավարու-
թյան հիմքը կազմող բարձր պաշտոնյաներ (վեզիրներ, կա-
զեսքերներ և այլն). Էրբանի դեվլեր. Էրբանի-հարիյե՝ զին-
վորական շատր:

Էֆրենջ, Էֆրենջի — *افرنج، افرنجى* — (Ֆրանսերեն France բա-
ռից): Միջին դարերում Էֆրենջի էին կոչվում հվրոպական և
մասնավորապես ֆրանսիական ժողովուրդները: Էֆրենջի, հվ-
րոպացիներին, այսինքն ֆրանսիացիներին հատուկ: Թարիխի-
Էֆրենջի՝ հվրոպական պատմություն:

Ը.

Ըյդ — *عيد* — Տոն, բարերաստիկ օր, նվերական օր:

Քյոիկ — كيوين — Տոնական, բայրամի առթիվ մատուցված նվեր, նվիրարկություն:

Թ.

Փարակա — قاراقا — Պալ, շարք, գոտ, աստիճան:

Փարիկար — طریقات — Մուսուլմանական զերվիշների միարանություն:

Փայինար — تعینات — Որոշում, նշանակում, զինվորներին կամ պաշտոնյաներին տրված հատկացում (սնճիկ, միջերջ և այլն):

Փարիխ — ٲاریخ — Պատմություն, Փարիխի-օսմանի, Փարիխի-սիյասի, Փարիխի-ուսմումի՝ ընդհանուր պատմություն. Փարիխի՝ պատմագիր, պատմաբան: Տե՛ս մյուսներին: Փարիխի՝ պատմական:

Փահրիր — ٲحریر — Իրևել, գրություն, գրանցում: Փահրիր-գեֆթերի, գրանցման մատյան:

Փահրիրի-կավար — ٲحریر کاور — Կալվածների հաշվառք:

Փահրիրի-սուֆուս — ٲحریر سوس — մարզահամար:

Փախսիսար — ٲخصصات — Հատկացում, դրամական միջոցների հատկացում:

Փանգիմար — ٲنظیمات — Կարգավորում, բարենորոգում, Փանգիմարի-խայրիյե՝ Սուլթան Արղուն-Մեջիդի իշխանության օրոք (1839 թ.) Ռեշիդ փաշայի նախաձեռնությամբ հրատարակված բարենորոգումների հրովարտակը, որը հայտնի է «Գյուլիսանեի խարքը-հյումայուն» անունով:

Փեզքերե — ٲد ٲحر — Տոմսակ, գրություն, գրությունների փոխանակում:

Փեզքերեչի — ٲد ٲحر سچی — Դատավարության նյութերը և բովանդակությունը արձանագրող պաշտոնյա:

Փեշրիֆար — ٲشریفات — Հանդիսավոր և պատվավոր ընդունելություն:

Փեշրիֆարչի — ٲشریفاتچی — Արքունական պալատում, Սադրադամությունում և այլ պետական բարձր հիմնարկություններում պետական աստիճանավորներին և օտար պետությունների ներկայացուցիչներին ընդունող անձը:

Փիմար — ٲیمار — Հիվանդին (մարդ կամ կենդանի) խնամող:

ժառանգություն: Թուրքիայում ֆեոդոլական հողամաս, որը արվում էր սիփահիներին (տե՛ս), որի վտխարեն սիփահին պարտավոր էր որոշ թվով զինվորներ տալ: Սիփահին իրավունք ուներ այդ հողամասի (թիմարի) օրինական տասանորդը (աշար) և այլ հարկերը ստանալ:

Թուման — تومان, تومن — 10 հազար ակչեի արժեքով իրանական ոսկեդրամ (50 դուրուշ): Հնում գործ էր անվում նաև զորամաս իմաստով, մի թուման (ֆլրկա) զինվոր (տե՛ս ֆլրկա):

Թեքսանե — تەكسانە — նավաշինարան (ոսգմական), Թեքսանեի-Ամիրե՝ ոսգմածովային զործերի վարչություն:

Թեքալիֆ — تەكالیف — Շարիաթի սկզբունքներով կամ պետական օրենքներով նշանակված հարկեր, Թեքալիֆի-Շեքիյե՝ շարիաթական հարկեր:

Թեքֆուր — تەكفور — Իշխող, տիրող, Անադոլուի և Ռումելիի գլխավոր ժամանակ իրենց նախկին իշխանությունը պահպանող որոշ իշխաններ Թեքֆուր էին կոչվում:

Թեքիյե — تەكیە — Մի շեյխի հովանավորություն ներքո գերվիշների աղսթավայրը և բնակավայրը, իսլամական մենաստան, վանք:

Թեվկիի — تەكعی — կամ Թեվկիյի՝ փաղիշահական ֆերմաների և հրամանագրերի (հյուքմ) վրա Թեվկիի կոչված հատուկ սուլթանական նշանը դրոշմող և նկարող բարձր պաշտոնյա:

Թեվլիյեթ — تەولیت — Փոխանորդություն: Մի վակֆի մյուլթեվելի նշանակելը (տե՛ս մյուլթեվելի): Մյուլթեվելիություն:

Թեվեքքյուլ — تەوکل — Ճակատադրին հավատարմով իր զործերը նախախնամությամբ հանձնել:

Թուղ — توغ — կամ طوغ — Հնում փաշաներին, ըստ իրենց աստիճանին տրված հատուկ նշան, որը պատրաստվում էր ձիու պոչի մազերից: Թուղը լինում էր 1, 2 և 3 հատ, այդ պատճառով էլ փաշաները կոչվում էին մեկ, երկու կամ երեք թուղով փաշա:

Թուղրա — طغرا — Սուլթանի անունը բովանդակող բարդ և հատուկ նշան, որը դրոշմվում էր փաղիշահական բոլոր գրությունների վրա (ֆերման, հրաման և այլն):

Թուղրաքեշ — طغر اکش — Թուղրաքի նշանը դրոշմող հատուկ
բարձրաստիճան պաշտոնյա:

Թյուֆեկջի — تفکجی — Հրացանագործ: Զինվորական մասերում
հրացանները կարգավորող և նորոգող զինվոր կամ սպա:
Փաղիշահական պալատում հսկողություն կատարող պաշ-
տոնյա:

Թյուֆեկջի-Բաշը — تفکجی باشی — Էյալեթներում կարգ ու կա-
նոնին հսկող պաշտոնյաների պետը, որը փաստորեն Ալայ-
բեյի պարտականությունն է կատարում:

Թուփջի — طوبجی — Թնդանոթաձիգ, Թուփչի-Բաշը՝ թնդանոթա-
ձիգների պետը:

Թուփխահե — طوبخانه — Թնդանոթաձիգ զինվորների կենտրոնա-
կան վարչություն:

Ի.

Իբն — ابن — Որդի, զավակ. օրինակ՝ Ահմեդ-իբն Հասան: Գոր-
ծածվում է նաև Բենի ձևով:

Իլրիզամ — ایلریم — Կարիք, պարտավորություն, կողմնակցու-
թյուն: Դառավարական տուրքերի և եկամուտների որևէ ճյուղը
(գլխավորապես գյուղատնտեսական հարկերը) նախապես վը-
ճարելու և երաշխավորելու պայմանով կապալով վերցնելը:

Իլրիզամջի կամ մյուլրեզիմ՝ կապալով, այսինքն իլթիմագով վերց-
նող անձը:

Իհրիսաբ — احتساب — Էսնաֆների չափերի և կշեռքների վրա
հսկող հիմնարկություն, որը փաստորեն քաղաքապետության
և ոստիկանության պաշտոնն ունի: Այդ հիմնարկության
կողմից ստացված տուրքը: Իհրիսաբ-Աղասը՝ Իհթիսաբի հիմ-
նարկության պետը:

Իգիբ, Իգիբ-Բաշը — ایکٹ، ایکٹ باشی — Քաշ, արի, կտրիճ մարդ:
Իգիբ-Բաշը՝ էսնաֆների լոժայի գործադիր պաշտոնյա:

Իրադե — ارادہ — Հրաման, հրամանագիր, ֆերման (փաղիշահի):
Իրադեի-ալիյե՝ սադրազամի հրամանը: Իրադեի-Սենիյե՝ ար-
քայական, փաղիշահական Բարձր Հրաման:

Իմարեթ — عمارت — Շինարարություն, բարեհինություն, բարե-
գործական հիմնարկություն՝ աղքատներին կերակուր տալու
համար:

Լ.

Լաղըմ — لاغرم — Վրան ծածկած ստորերկրյա անցք. կեղտոտ ջրերի հոսելու համար շինված անցք: Բերդեր և ամրությունների պաշտեցնելու համար տակից փորված անցք: Լաղըմջի՝ նման անցքեր փորող բանվոր: Թշնամու բերդը պաշտեցնելու համար անցք փորող զինվոր:

Լեվենդ — لوند — (իտալերեն Levantino բառից աղավաղված է), արևելյան, արևելքցի: Վենետիկցիների մոտ ոռճիկով ծառայող թեթևաշոր զինվոր: Թեթևարար, ճարպիկ, կոկիկ հագնված հրետասարդ:

Լիվա — لیا — Վարչական բաժանման հրկրորդ միավորը՝ էյալեթից կամ վիլայեթից հետո: Լիվան կոչվում էր նաև սանջակ՝ մյուքաւաբրիֆի վարչության ենթակա: Ջինվորների բրիգադա, որի հրամանատարը կոչվում էր Միր-Լիվա:

Խ.

Խաբուն — خابون — Կին, պատվավոր կին, տիկին, խանըմ:

Խաւ, խաւս — خاى — Հատուկ, ոչ թե հասարակության ալլ ընտրյալ դասին պատկանող: Փաղիշահին պատկանող, օրինակ խաւ-օրդու՝ փաղիշահական զորարանակ, խաւ-բաղչե, խաւ-օղա. Փաղիշահական խաւսեր՝ փաղիշահին պատկանող հողեր, կալվածներ:

Խան, Խանլըք — خان, خانلق — Արևելքում վեհապետներին և իշխողներին հատուկ տիտղոս: Օսմանյան սուլթաններն ևս կրում էին Խան լրացուցիչ տիտղոսը: Խանլըք՝ խանութուն. խանի իշխանության ներքո գտնված հրկրամասը, օրինակ Էրեւանի խանութունը, Ղրիմի խանութունը:

Խանեղան — خاندان — Մեծ ղերդաստան, ցեղ, արքայական գինաստիտ: Խանեղանի Ալ-Սաման՝ Օսմանյան սուլթանների գինաստիտ: Խանեղանլըք՝ մեծ ղերդաստանի պատկանելիութուն:

Նալեն — نالین -- Տուն, բնակարան, շինություն: Բարդություններում՝ քիքարխանե՝ գրադարան, էջգախանե՝ ղերդատուն, խաւախանե՝ հիվանդանոց, Թուփխանե՝ թնդանոթ ձուլելու արհեստանոց:

Խազեր դեմիզի — خزر ديميزی — Խազերի ծով, Կասպից ծով:

Նազիկն — خويجه — Գանձարան, սնդուկ, պետական գանձարան:
Նազիկնի-խասն — փաղիշահական կալվածների, դուլքերի,
եկամուտների և ծախքերի վարչություն: Նազիկնդար՝ գան-
ձարանի պաշտոնյա:

Նաթիբ — خطيب — Հոեուր, ճարտասան, ճառախոս, օամինե-
րում խուրբե (տե՛ս) կարգացող պաշտոնյա:

Նարաջ — خراج — Հարկ, գլխահարկ, ոչ-խլամ հպատակներից
զինվորական ծառայության փոխարեն առնված գլխահարկը
(տե՛ս ջիզիյե):

Նաթթը-հյումայուն — خط همايون — Փաղիշահական ֆերման, որը
հանդիսավոր կերպով կարգացվում էր Բարը-Ալիյում (Բարձ-
րագույն Դուռ): Կոչվում էր նաև Նաթթը-շերիֆ:

Նալիֆե — نالیه — Փոխանորդ, հաջորդ, տեղակալ, Մուհամմեդի
հաջորդն ու փոխարինողը, որը համարվում էր աշխարհի բո-
լոր մուսուլմանների իմամն ու շարիաթի հովանավորողը:

Նալաթ — نالیه — Փաղիշահի և վեզիրների կողմից իբրև վար-
ձատրություն և հարգանքի նշան նվիրված կաֆթան, խալաթ:

Նալիջ — نالیه — Ծոռ, ծովածոց, նեղուց, ջրանցք, Նալիջի-Կոնս-
դանդիկի՝ Ստամբուլում գեպի Քաղաթխանե երկարած ծոցը,
որը հայանի է Ոսկեղջյուր անունով:

Նումա — نومه — Մեկ հինգերորդ մասը:

Նումսու-Շերի — نومه شرعی — Շարիաթական $\frac{1}{5}$, Շարիաթա-
կան օրենքով պատերազմական ավարի և դերիների $\frac{1}{5}$ մա-
սը փաղիշահին և պետությունն էր պատկանում:

Նոջա — نوجا — Էֆենդի, աղա, չելերի, ուսուցիչ, դասախոս,
փաթթոցավոր (սարքլի) էֆենդի, խոջա էֆենդի:

Նաջեզյան — نوجاهان — Հնում Բարը-Ալիի գրասենյակի էֆեն-
դիներին հատուկ աստիճան, կայսերական Դիվանի խաջեզան:

Նուան — نوان — Երգիչ, կարգացող, Ղուրան-խան՝ Հուրան կար-
գացող, Դուա-խան՝ աղոթք կարգացող, Շահնամե-խան՝ Շահ-
նամե կարգացող:

Նանենդե — ناندی — Երգիչ, գեղեցկաձայն երգիչ:

Նումբարա — نوباره — Երկաթից շինված, մեջը սպանիչ նյութե-
րով լցված մեծ զնդակ, որն արձակվում էր «Հավան» անուն
թնդանոթով: Նումբարաջի՝ խումբարա արձակող զինվոր:

Կարիլն — قارىل — Յեղ. աշիրեթ: Միհնուն ցեղից ծնունդ առած
և միհնուն ցեղապետի իշխանության ներքո գտնվող հասա-
րակության, միատեղ քոչվորությանը ապրող ցեղեր:

Կաղա — قالا — Կարչական բաժանման մեջ սանջուկի ստորաբա-
ժանումը, գավառ:

Կաղաքեր — قاصعسكر — Օսմանյան կայսրության մեջ շեխու-ու-
խսամից հետո բարձրաստիճան հռչակության անձ: Կաղաս-
քերներից մեկը կոչվում էր Ռումելիի կաղաքեր, մյուսը
Անադոլուի կաղաքեր:

Կազը (կամ կազը) — قاضي — Շարիաթի համաձայն դատարա-
նում որոշում տվող դատարանի նախագահ: Կազը կամ Կազը
էֆենդի:

Կանուն — قانون — Օրենք, կարգ, կանոն, պետության կողմից
գործադրվող ընդհանուր օրենքներ: Կանունի-թիջալեթ՝ առև-
տրական օրենք, կանուննամե՝ օրենքների ժողովածու, օրենս-
գիրք:

Կանունի — قانونی — Օրինական, օրենքին համապատասխան:
Օրենսդիր, Կանունի-Սուլթան Սուլեյման:

Կալֆա — قلفه — Աշակերտ, արհեստավորի աշակերտ: Գրասենյա-
կում ստամբուլը քարտուղար, Հաջի-կալֆա՝ Քյաթիբ-Չելե-
րիի երկրորդ անունն է:

Կալն — قلع — Բերդ, բերդաքաղաք, ամրություն, Հասան-Կալն,
Թուփուլք-Կալն, Սուլում-Կալն:

Կամուս — قاموس — Բառարան, բառագիրք, Ֆիրուզի-Աբադիի
արաբերեն լեզվով կազմած բառարանը կոչվում էր «Կամուս»:
Մյլ անունը իրեն հասարակ անուն (բառարան իմաստով)
տարածվեց բոլոր բառարանների վրա:

Կամուս-բուրքի — قاموس ترکی — Հայտնի բառարանների հե-
ղինակ և բառարանագետ՝ Շեմսեդդին Սամիի թուրքերեն
մեծ բացատրական բառարանը կոչվում է «Կամուսի-բուրքի»
(2 հատոր, 1575 էջ, Ստամբուլ, 1317 թ. (1899—1900)):

Կամուս-ուլ-ալեմ — قاموس العالم — Նույն հեղինակի էնցիկլո-
պեդիական (պատմության և աշխարհագրության) բառարանը,
վեց հատոր, 1820 էջ, Ստամբուլ, 1306—1316 թթ. (1888—
1898):

Կասըմ-գյունը — قاسم گونی — Կասրմի օրը: Տարին երկու հա-
վասար մասի բաժանող նույնմբեր ամսի 26-րդ օրը, որը հա-
մարվում է ձմեռվա սկիզբը: Կոչվում է նաև Ռուզի-խըզը:

Կափը — کاف — 'Իու (սենյակի, տան, պալատի, բերդի), Փաշա-
Կափը՝ Սադրագամի պաշտոնավայրը, նահանգներում կա-
ռավարական տուն, Աղա-Կափը՝ Ենիչերիների Աղայի պաշ-
տոնավայրը: Կափը-Օղլանը՝ պատրիարքարանների և դեա-
պանատների հատուկ ծառայող, որի պարտականությունն էր
կառավարական պաշտոնավայրերի հետ կապ պահպանել:
Կափը-Քերխուգալը՝ վիլայեթների կառավարական հիմնարկ-
ների դործերի կառավարիչը. Կափը-Չուգաղարը՝ այդ քեթ-
խուգայի տրամադրություն տակ ծառայող:

Կափըջը-Բաշը — کافچی باشی — Փաղիշահական ասպանդակի կամ
Բուսն զլխավոր դռնապանը: Կափըջի-Բաշիի պաշտոնը հա-
մարվում էր բարձր և պատվավոր պաշտոն:

Կափը-Խալը — کاف خانی — Փաղիշահի անմիջական տրամադրու-
թյան ներքո գտնվող հատուկ զինվորների խումբը:

Կափը-Կուլու — کاف قولى — XVI—XVII դարերում Կափու-կուլու
կոչված զինվորական մասերը, Ենիչերիներից հետո կազմում
էին Օսմանյան պետության կանոնավոր բանակի հիմնական
զորամասը, որն ուներ 7 հեռակա օջախներ և վեց հեծյալ
վաշտեր:

Կափուղան (Կափտան) — کافدان — Նավապետ. Կափուղանը-
'Երյա կամ Կափուղան փաշա՝ հնում ծովային մինիստրի
պաշտոնը կատարող փաշա:

Կըլե — کله — Նամազի ժամանակ երես դարձած կողմը: Բոլոր
խաղաղների համար պարտադիր է երեսը դարձնել նվիրական
Քյարեի կողմը (սե'ս Քյարե): Հարավային քամի, հարավ:
Կըլեգյահ՝ Կըլեի կողմը, կըլեի վայրը:

Կըխաա (կըթա) — کچه — Ցամաքամաս, երկրադնդի ցամաքա-
մասերից ամեն մեկը: Բանաստեղծական գրվածք, որն ատնը-
վազն երկու տուն ունի և որի առաջին տունը անհանդ է:

Կըլըջ — کلهج — Սուր, թուր: Կըլըջան Կեչիրմեք՝ որի անցկաց-
նելը Կըլըջ էր կոչվում նաև Ֆեոդալական հողամասերից (թի-
մար և զեամեթներից) ստացված եկամուտը:

Կոյե — کوی — Տե'ս օկլա բառը:

Կըշլաք — كيشلاق — Ձմեռանոց, ձմեռվա արտադրանք, կըշլաք:

Կըշլա — كيشلا — Ջորանոց: Այս բառը ծագում է կըշլաք բառից, այսինքն զինվորների պատերազմը դադարած ձմեռվա ամիսներին ձմեռած վայրը: Հետագայում գործածվեց ընդհանրապես զորանոց իմաստով:

Կուլ — كول — Սարուկ, ծառա, պատերազմում կենդանի բռնված և վաճառքի հանվող գերի: Խանրը-կուլու՝ Աստուծո ծառա: Կուլ-օղլու՝ գերիների որդիներից կազմված զորամաս, որը բանակում ծառայություն էր անում:

Կուլաջ — كولاج — Երկարություն չափ: Բացված և երկարած երկու ձեռքերից մեկի ծալրից մինչև մյուսը եղած տարածությունը, որը հավասար է մոտավորապես երկու արշինի:

Կոնաք — قوناق — Կատավարական շենք, պետական հիմնարկություն: Մեծ տուն, իջևան, գիշերանոց: Երկու իջևանի միջև եղած տարածությունը (մեկ օրվա ճանապարհ) նույնպես կոնաք է կոչվում:

Կուրբե — کوربه — Կամար, դմբկի:

Կուրբե-ալք — کوربه آلي — Օսմանյան սուլթանների մասնակցությամբ Բարձր Մեջլիսի գումարման և այլ հանդիսավորությունների հատուկ վայրը, որը կամարավոր շինություն էր:

Կուրբե վեզիրլերի — کوربه وزیرلری — Այդ կամարավոր շինություն մեջ, կամարների տակ հավաքված վեզիրները կոչվում էին կամարի վեզիրներ կամ կամարում ապրող վեզիրներ (Կուրբե-նիշին):

Կուրբան — قربان — Ջոհ, գոհաբերություն: Աստուծո ողորմությունը խնդրելու նպատակով, շարիաթով միսը ուտելը թույլատրված կենդանիների դոհը:

Կուրբան-Բայրամը — قربان بايرامي — Տե'ն Բայրամ:

2.

Հադիս — حديث — Նոր երևան եկած, նորաստեղծ, արարած:

Հաքիմ — حاکم — Իշխող, տիրող, հաղթող: Շարիաթի կանոնների գործադրությանը հսկող կազմ (կադի), պատավոր:

Հաքիմ — حاکم — Իմաստուն, գիտուն, փիլիսոփա, բժիշկ:

Հավան — هوان — Սանդիկ, հավաքիկ:

Հավան քովու — هاون طوبى — Խումրարա արձակող հին տե-
սակի թնդանոթ (տե՛ս խումրարա)։

Հաքիմիյեք — حاكميت — Իերիշխանություն, պերագուն իշխա-
նություն։

Հաջ — حاج — Զիլհիջըն ամսում մեծ հանդիսավորություններ նվի-
րական Դյարեի (Մեքքե) ուխտադնացությունը (տե՛ս Դյարե)։
Այդ ուխտադնացության մասնակցողները հաջի են կոչվում։

Հարեմ — حرم — Մուսքը ամենքին չթույլատրված վայր, հա-
րեմ, իսլամական կանանոց, Հարեմ-Աղաւս՝ Հարեմի աղան-
Հարեմի-հյումայուն՝ Սուլթանի հարեմը։

Հարեմեյի-հեյիֆեյի — حرمين شريفين — Իսլամական նվիրական-
երկու քաղաքներ — Սեքքե և Մեդինե։ Ընդունված է այդ
քաղաքները անվանել՝ Մեքքեի մյուքեբբեմե (նվիրական
Մեքքե) և Մեդինեի Մյուցեվեբբե (Լուսավոր Մեդինե)։

Հյուքմ — حكم — Հրաման, հրամանագիր, վճիռ, կանոն, օրենք։

Հիջրեք — هجرت — Գնալ, գաղթել, տեղափոխվել, Մուհամմեդ
մարգարեի Մեքքեից Մեդինե փախուստը, որից սկսվում է
Հիջրեթի թվարկությունը (տարեթիվը)։

Հիջրի քարիլի — هجري تاريخ — Հիջրեթի տարեթիվը։

Հեյեք — هيت — Կազմ, հաճնաժողով, մի օրգանի բոլոր անդամ-
ները միասին վերցրած։ Միսիա, պելեգացիա։

Հեյեթի-Այուբեյա — هيت ركب — Մինիստրների խորհուրդը։

Ղ.

Ղազի — غازی, ղեզա — غزا — Րաուից, որը նշանակում է պա-
տերազմ՝ հանուն կրոնի, հանուն իսլամական կրոնի հաղթա-
նակի։ Այդ նվիրական պատերազմին (ջիհադ) մասնակիցներն
ու այդ պատերազմում հաղթողները ստանում էին ղազի
տիպոսը։

Ղարիլ — غريب — Պանդուխտ, հայրենիքից հեռացած, օտարու-
թյան մեջ ապրող (հոգ. դուրեյա)։

Ղարիբեր, Ղարիբեր-բեուլույու — غریبلر، غریبلر بلوکی —
մանյան պետություն Կաիր-կուլու (տե՛ս) կոչված հեծյալ զո-
րախմբերի վեց վաշտերից մեկը կոչվում էր Ղարիբների
վաշտ, որն իր հերթին բաժանվում էր Աջ և Ձախ դարիբ-
ների վաշտերի (եմին և նասսաբ)։

Ղարիբ — *قريب* — Զվարճալի պատմվածք, տարօրինակ, չլսված
գեղեցիկ:

Ս.

Մավերաի-ուլ-Նեհիր — *ماوراءالنهر* — Մավերա՝ անդր, այն կողմ
(Մավերաի-Կաֆկաս — Անդրկովկաս), Մավերաի-ուլ-Նեհիր՝
գետից այն կողմ, Զինուն գետի այն կողմի երկրամասը:

Մանդըր — *مندر* — Հին գրամական միավոր, փոքր պղնձյա դրամ,
որի չորսը հավասար է մեկ ակչեի:

Մյուրաշիր — *میشر* — Դատական կատարածու, պրիստավ: Կա-
ռավարական հրամանները պատկանյալին հայտնող և կատա-
րող պաշտոնյա:

Մերերիս — *مترس* — Խրամատ, թշնամու գնդակներից պաշտպան-
վելու համար շինված հողապատնեշ: Ժամանակավոր ամրու-
թյուն:

Մյուրեվելի — *متولی* — Վակֆի կառավարիչը, որ էվկաֆի մի-
նիստրության հրամանների և ցուցմունքների համաձայն
իրավունք ունի վակֆի եկամուտները ծախսել: Վակֆ-մյու-
րեվելիսի (տե՛ս թեվելիթ):

Մյուրեվելիմ — *مترسم* — Տուրքահավաք: Մի վարչության կող-
մից տուրքերն ու հարկերը հավաքելու պաշտոն ունեցող
անձ:

Մեջլիս — *مجلس* — Ժողով, հավաք: Պետական գործերի քննու-
թյան և որոշման համար գումարված ժողով: Մեջլիսի-մե-
րուսան՝ պարլամենտ, պատգամավորների ժողով, Մեջլիսի-
Ալիյե՝ Գերագույն ժողով:

Մյուջահիդ — *مجاهد* — Ջանասեր, անձնազուսպ: Հանուն իսլա-
մական կրոնի մղվող պատերազմում (տե՛ս ջիհադ) կռվող
անձ, մարտիկ:

Մեջելե — *مجلس* — Ժողովածու, հավաքածու: Դատական օրենք-
ների ու կանոնների ժողովածու: Օրինագիրք:

Մյուհրեսիր — *محرر* — Քաղաք ներմուծվող և վաճառվող մը-
թերքներից և իրերից տուրք ստացող պաշտոնյա, Իհթեսալի-
ջի: Արբասիների ժամանակ քաղաքի կարգապահության և
կշիռների ու չափերի ճշտության հսկող պաշտոնյա, շահնա,
սուրաշը:

- Մուհաբեհի — محبة — Հաշվապահ, սանջակի ֆինանսական գործերի պաշտոնյա:
- Մուհասիլ — محصل — Պետական եկամուտները հավաքող պաշտոնյա, Թահսիլդար:
- Մուհաբբեմ — محرم — Մրարական տոմարի լուսնային տարվա առաջին ամիսը:
- Մյուդեբրիս — مدرّس — Դասախոս: Ջամիներին կից մեղրեսներում աստվածաբանություն և այլ կրոնական դասախոսություններ կարդացող անձ:
- Մսդրես — مسدود — Դպրոց: Աստվածաբանական և այլ կրոնական գիտելիքների դասավանդության համար ջամիներին կից հատուկ իսլամական դպրոց:
- Մյուրբեդդ — مرتب — Կրոնագիր: Իսլամական կրոնից հրաժարվելով այլ կրոն և դավանանք ընդունող անձ:
- Մերհելե — مرحله — Իջևան, մեկ օրվա ճանապարհ. երկու իջևանի միջև եղած տարածություն: Հոմանիշներ՝ մեկգիլ, կոնաք (տե՛ս):
- Մեզաա — مزنة — Աճուրդ, աճուրդով վաճառք: Աճուրդի շուկա: Դործ է ածվում նաև սելքի-սուլքալնի (տե՛ս սեվք):
- Մեաջիտ — معراج — Տե՛ս ջամի:
- Մյուշիբ — مشير — Մարշալ: Ջինվորական ասպարեզում մյուշիբը վեզիրին հավասար աստիճան ունեւ և համարվում էր ամենաբարձրը:
- Մյուֆթի — مفتى — Ֆեթվա տվողը, շարիաթական հարցերի վերաբերյալ տրված հարցերին, առանց անունը տալու, շարիաթի սկզբունքների համաձայն պատասխանող անձ: Տե՛ս ֆեթվա: Մյուֆթիիք — մյուֆթիության պաշտոնը:
- Մուկաթաար — مقاطع — Նախկին վակֆային հողերից, այգիի և պարտեզի վերածվածներից, իրրև տառանդող, միանվագ ստացված վարձքը:
- Մուկաբաալը — مقاطع — Տառանդողային տուրքը միանվագ վճարելու պայմանով սեփականության վերածված կալվածք:
- Մեքրուբի, Մեկրուբի — مكتوبى، مكتوبجى — Մի հիմնարկության կամ վիլայեթի գրավոր գործերը ղեկավարող բարձր պաշտոնյա, գրասենյակի պետը:
- Մեքրում — مكتوم — Պահված, թաքնված: Զորակոչից փախչելու

նպատակով մարդահամարի մատյանում չարձանագրված անձն
Պետական տուրքերը չվճարելու համար չարձանագրված կալ-
վածներ և եկամուտներ:

Մելիք — ملك — Մելիք, իշխող, իշխան:

Մյուլք — ملك — կալված, սեփականություն, անշարժ կալվածք,
(հող, էմլաք):

Մինբեր — منبر — Ջամիներում խութրե (տե՛ս) կարգալու հա-
տուկ աստիճանավոր ամբիոն:

Մինարե — منارة — Մինարե: Ջամիներում մյուսկոյինի էղան կար-
գալու հատուկ բարձր աշտարակ: (մե՛ս էղան):

Մնշուր — منشور — Հրատարակված, հայտարարված: Փաղիչահի
կողմից վեղերություն և այլ բարձր պաշտոններ և աստիճան-
ներ շնորհող ֆերման:

Մյուհյուր (մեոհր) — مهر — Կնիք, դրոշմ:

Մյուհյուրդար — مهردار — Մեծ մարդկանց կամ բարձր հիմնարկ-
ների կնիքը պահող և պաշտոնական դրությունները կնքելու
իրավունք ունեցող անձ: Կնիքապահ:

Մյուեղզին — مؤذن — Մինարեում էղան կարգացող հատուկ պաշ-
տոնյա:

Մյուվերրիս — مورخ — Պատմագիր, պատմություն գրող: (Ֆա-
րիսի):

Մուլա — ملا — Իսլամական բարձր հոգևորականներին տրված
«մեկվանա» արտոգոսից: Մեծ կազի: Առավածաբանությունն
ու կրոնական գիտելիքները ուսումնասիրող անձ:

Մեվլեվի — مولود — Դերվիշական միաբանություն՝ հիմնված
հայտնի Ջելալեդդինի—Ռումիի կողմից: Մեվլեվի-դերվիշի:

Մեվլեվիբեր — مولودت — Մեծ կազիի, այսինքն մուլլայի կրոնա-
կան աստիճանը և նրա կազիության շրջանը (քաղաքամաս):

Միլադ — ميلاد — Քրիստոսի ծննդյան տարեթիվը: Քրիստոնեա-
կան տարեթիվը:

Միլադի — ميلادی — Քրիստոնեական տարեթվով հաշված: (Ֆա-
րիսի-միլադի):

Միրիմիրան — ميرميران — Քաղաքացիական աստիճան՝ փաշա-
լից հետո, էյալեթի վարչության պետը, վալի:

Միրլիվա — ميرليوا — Երկու զնգից (պոլկ) կազմված զորամասի

հրամանատարը, այդ հրամանատարություն հատուկ աստի-
ճան, որը փաշայից հետո երրորդն է համարվում:

Միրախոր — میرآخور — Կախերական հատուկ ախոռի պետը:
Խաաս ախոր՝ փաղիշահի կենդանիների հատուկ ախոռ:

Միրի — میری — Պետական, կառավարական զանձարանին հա-
տուկ:

Յ.

Յավեր — یاور — Օգնական, հրամանատարի տրամադրություն
ներքո աշխատող սպա: Առանց պաշտոն ունենալու փաղի-
շահի կողմից Յավերի տիտղոսը ստացած անձ: Այն-Յավեր՝
փաղիշահի չավերների զլխավորը:

Յավուզ — یاوز — Խիստ, ուժեղ, զաժան, ահարկու: Յավուզ-
Սուլթան Սելիմ:

Յայա — یایا — Օսմանյան առաջին հետիոտն բանակը:

Յուք — یوک — Բեռ, ծանրություն: Դրամի չափ, հինգ հարյուր
հազար զուրուշը համարվում էր մեկ յուք:

Յուրուք — یوروک — Ոչ-ստակաց, քոչվոր հասարակություն,
ցեղ, աշիրեթ, բեդվի, վրանաբնակ: Այդպես էին կոչվում
Անադոլում մի շարք թուրքմեն աշիրեթները:

Յորթլուք և օջաթլուք — یورتلیق و اوجاقلیق — Պետություն սահ-
մանների վրա գտնված հողերը, հաճախ անջատվում և Յորթ-
լուք-Օջաթլուք անունով իրենց տերերին էին թողնվում: Նը-
րանք կառավարում էին այդ հողերը և նրանց տատանորդը
ստանում, որի փոխարեն պարտավորվում էին պաշտպանել
երկրի սահմանները և զեպի սահման բանակ ուղարկվելիս՝
ժառանգել բանակում:

Ն.

Նահիյե — ناهیه — Վարչական բաժանման միավոր, գավառի (կա-
ղա) ստորաբաժանումը, գավառակ:

Նազըր — نازر — Նալոդ, հսկող, մինիստր, նախարար: Սալիյե
նազըրը՝ ֆինանսների մինիստր:

Նեզարեթ — نظاره — Հսկողություն, մինիստրություն: Դախլիե-
նեզարեթի՝ Ներքին (զործոց) մինիստրություն:

Նամե — نامه — Նամակ, գրություն, բարդությունների մեջ — ամըր-

նամն՝ հրամանագիր, թալիմնամն՝ հրահանգ, սալնամն՝ տա-
րեցույց, շահագեթնամն՝ վկայական:

Նալիբ — نالیب — Փոխանորդ, կապիի փոխանորդը: Արփալըքի
(տն) կարգով վերցված մի գավառի փոխանորդաբար կա-
պիթյուն անող շարիաթական պաշտոնյա:

Նեղիմ — نعلیم — Ոռոտակից, գվարճախոս, ծաղրածու: Մեծ մարդ-
կանց գեղեցիկ խոսքերով և արտասանություններով գվար-
ճացնող անձ: Նեղիմի-խաա՝ արքունական նեղիմ:

Նարխ — ناریخ — Կառավարության կողմից նշանակված դին: Սը-
նընդամթերքների (հաց, միս և այլն) վաճառման համար
կառավարության կողմից նշանակված դին:

Նիշանջի — نیشانی — Նշանի գրասենյակի պետը: Փագիշահական
նշանը նկարողը: (Տե՛ս Բուլրեքեշ և Բեվկիի բառերը):

Նազմ — نازم — Ոտանավոր, ոչ-արձակ գրվածք: Հանգավոր և չա-
փավոր գրվածք:

Նաքիբ — نقيب — Յեղի կամ ժողովրդի պետը կամ նրա փոխա-
նորդը և մարդկանց տոհմաբանության մասնագետը: Թեքի-
եում շեյխին փոխարինող տարեց գերվիշ:

Նեվրուզ — نوروز — Նոր օր, նոր տարի: Հին իրանական տո-
մարով տարեգլուխ և գարնան սկիզբը համարվող մարտ ամ-
սրվա 9-րդ օրը:

Նեվրուզ լալյաում — نوروز لایمی — Նեվրուզի տոնը, բալ-
րամը:

Նամազ — نماز — Նամազ: Իսլամական կրոնի համաձայն օրվա
ընթացքում հինգ անգամ որոշյալ ժամերին նամազի արա-
րողութունը: Նամազ-կըլմաք:

Նեմչե — نمنچہ — Ալստորիա, Գերմանիա, գերմանական լեզու:

Նեմրուզ — نمروز — Լստ ավանդության Բարեկոնում իշխող ար-
քաներից մեկը, որը կառուցել է Բարեկոնի աշտարակը: Պըն-
գասիրտ, գոթան, համուռ անձնավորութուն:

Ն.

Նամ — نام — Դամասկոս, հետո՝ Սիրիական երկրամասը նույն-
պես նամ էր կոչվում:

Նան — نان — Արքա, թագավոր, հատկապես Իրանի շահը, որը
կոչվում է նաև Նահնշահ, Արքայից-արքա:

Շահի — شاهی — Իրանական փոքր դրամ: Հին թնդանոթների մի տեսակը:

Շահնամե — شاهنامه — Վահագնատի, չահի, սուլթանի կենսագրությունն ու գործունեությունը ներթողող ստանավոր, գիրք՝ Ֆիրդուսիի հայտնի գիրքը «Շահնամե»:

Շահնամեխան — شاهنامهخوان — Շահնամեի ստույգ Ալդակա էին կոչվում Օսմանյան պետություն հիշրի 1000 թ. ասաջարքունական պատմագիրները, որոնք սուլթանների պատմությունը գրում էին Շահնամեի ձևով:

Շարիաթ — شریعت — Ուլիյ ճանապարհ: Աստվածային կանոններ: Մի երկրի կառավարության համար աստվածային հրամանների և պատվերների վրա հիմնված նվիրական կանոններ: Մուհամմեդի կողմից ստեղծված շարիաթը կոչվում է շարիաթի-իսլամի:

Շերի — شری — Շարիաթին հատուկ, օրինական, ըստ շարիաթի:

Շերիֆ — شریف — Ազնիվ, պատվավոր, ազնվացեղ, նվիրական, օրինակ՝ Ջամիլ-շերիֆ: Մուհամմեդի ազնվացեղ գերդաստանին պատկանող: Շերիֆի-Մեքքե:

Շերաֆեթ — شرافت — Ցեղում, գերդաստանում ազնվություն (շերիֆություն) ունեցող: Շերիֆի իշխանության ենթակա երկիր: Շերիֆություն: Երկու նվիրական քաղաքների — Մեքքեի և Մեդինեի իշխանությունները, Օսմանյան պետության վարչական բաժանման մեջ կոչվում էին շերիֆություն:

Շարան — شاران — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 8-րդ ամիսը:

Շավալ — شوال — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 10-րդ ամիսը:

Շեհիդ — شهید — Հանուն իսլամական կրոնի պատերազմում զոհված իսլամը: Նահատակ:

Շեհզադե — شاهزاده — Արքայորդի, արքայական ծագում ունեցող, Օսմանյան սուլթանների որդիները կոչվում էին շեհզադե:

Շահսուվար — شهباز — Վարպետ և ճարպիկ ձիավոր, ձի հեծնող:

Շեյխ — شیخ — Հասակավոր, պատվավոր ծերունի մարդ: Դերվիշ

շական օրդենների (կարդ, միարանության) պետր, թեքքեի շեյխը: Արարական ցեղերի (աշիրեթ) պետր:

Շեյխ-ուլ-իսլամ — شیخ الاسلام — Օսմանյան պետության մեջ շարիաթական դործերին հսկող բարձրաստիճան իսլամական ղեկավար, որը շարիաթի գործերում համարվում էր պետության ղեկավարներից և սադրազամներից հետո ամենաբարձր աստիճանավոր անձը:

Շիա — شیعه — Իսլամական կրոնում Շիա դավանանքը (Ալիին հետևողները), Շիի՝ Շիա դավանանքին պատկանող անձ:

Ո. ՈՒ

Ուլեմա — علما — (Ալիմի հոգ.) գիտնականներ, իմաստուններ, գիտությամբ և կրոնական գործերով զբաղվող մարդիկ, որոնք ունենին իրենց հատուկ տարազն ու աստիճանը:

Ուլուֆե — اولوفه — Ջինվորներին տրված սոճիկը, ըստ Շ. Մա-միի «Ուլուֆե» բառացի նշանակում է կենդանիների կեր:

Ուշք — عسكر — Տասից մեկը, տասանորդ (հարկ): Աշար: Ուշքի-շեքի՝ Շարիաթական չտասանորդ:

Ուլուս — اولوس — Ժողովուրդ, հասարակություն, Ուլուսի ստորաբաժանումները՝ Իլ, Օյմաք, Ուրուք:

Չ.

Չավուշ — چاوز — Դիվանում և ալլ պետական հիմնարկներում և կամ արքունիքում ծառայող փոքր սպա: Չավուշ-բաշը՝ չավուշների պետը:

Չուբուք — چوبوق — Երկար փայտ, ծխախոտ ծխելու հատուկ ծխափող: Չուբուքի՝ ջուբուքի և ծխախոտի գործերին հսկող ծառա: Չուբուք շինող արհեստավոր:

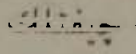
Չըրաք — چراق — Արհեստ սովորելու համար վարպետի ձեռքի տակ աշխատող երիտասարդ աշակերտ:

Չերիսեջի — چرجه — Բանակի առաջապահների մասում շրջադարձ շարժումով կովոդ թեթև զինվորական մաս:

Չելեբի — چلبی — Աղա, էֆենդի, գրագետ և պատվավոր էֆենդի: Այս տիտղոսը տրվում էր սուլթանների որդիներին: Սուլթաններից Մուհամմեդ I-ը նմանապես Չելեբի է կոչվել:

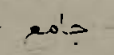
Չուքսդար — چوقدر — Բրդից գործված կերպասի, չուխալի հա-

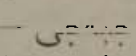
գոհատով կամ չուխայից վարադուլքի առաջ հրամանի սպասող ծառա, որը այդ դարերին առանձին դաս էր կազմում: Կափըջուքագարի՝ վեզիրների հատուկ հանձնարարությունները կատարող պաշտոնյա:

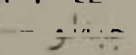
Ջիֆրլիք — — Ազարակ, մեծ անտեսություն, որն ուներ մեծ տարածություն հողեր, արոտավայրեր, անտառներ, շինություններ և այլն: Այստեղ աշխատում էին վարձու աշխատողներ — չիֆթջիներ և կիսրարներ, որոնք ապրում էին այդ անտեսության մեջ:

Չըղ — — Սարերից իջնող ձյան հյուս:

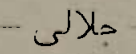
Ձ.

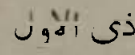
Ջամի — — Իսլամական տաճար, մինարետով (տե՛ս մինարե) և մինարետով (տե՛ս մինարե) մեծ մեսջիտ, որի մեջ խուֆրե (տե՛ս խուֆրե) է կարգացվում: Ջամի-շերիֆ:

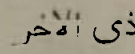
Ջերեջի — — Օսմ. բանակի զրահավոր դասի զինվոր: Ջերեջի-բաշը՝ այդ դասի զինվորների հրամանատարը:

Ջերելու — — Թիմարի տերերի կողմից արված զինված ու զրահավոր հեծիտան զինվոր (տե՛ս Թիմար):

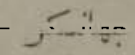
Ջիզիե — — Օսմանյան պետության ոչ-իսլամ հպատակներից առնված անձնական տուրք, գլխահարկ (տե՛ս խարաջ):

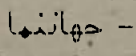
Ջելալի — — Ապստամբ, ըմբոստ, ավազակ: Թուրքիայում գյուղացիական ապստամբական շարժում XVII դարում:

Ջեմադիեյ-եվվեյ — — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 5-րդ ամիսը:

Ջեմադիեյ-ախրը — — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 6-րդ ամիսը:

Ջիհադ — — Պատերազմ հանուն կրոնի՝ իսլամական կրոնը տարածելու համար:

Ջիհանգիր — — Աշխարհակալ, հաղթանակող, Ջիհանգիր-լիք՝ աշխարհակալություն:

Ջիհաննյումա — — Աշխարհի տեսքը, երկրագնդի նկարագրություն, աշխարհագրություն: Հայտնի պատմագիր-աշխարհագրագետ Քյաթիր-Ջելերիի «Աշխարհագրությունը»:

Ռաֆըզի — رافضى — Իսլամական շիա դավանանքի ռաֆըզի սեկ-
տին պատկանող: Ռաֆըզիական դավանանքը, ռաֆըզիու-
թյուն:

Ռերի-ուլ-էվվել — ربيع الأول — Արարական տոմարի լուսնային
տարվա 3-րդ ամիսը:

Ռերի-ուլ-ախր — ربيع الآخر — Արարական տոմարի լուսնային
տարվա 4-րդ ամիսը:

Ռեջեբ — رجب — Արարական տոմարի լուսնային տարվա 7-րդ
ամիսը:

Ռեայա — راية — Հոռ, արածող կենդանիների հոռը: Իսլամա-
կան վեհապետի (սուլթանի) իշխանություն հպատակ և սահ-
մանված տուրքերը վճարող ոչ-իսլամ հասարակություն:
Ռայա (Տե՛ս բերայա):

Ռեաֆի-բիդաթ — رسم بدعت — Նորություն, նոր երևան եկած,
իրերի կամ մթերքների համար վճարված տուրք: Ապօրինու-
թյուն:

Ռիսալե — رساله — Նամակ, գրքուկ, բրոշյուր, մոնոգրաֆիա:

Ռյուբն — ركن — Հենարան, հիմք, կազմ: Լրքան՝ պետություն
կարևոր և բարձրաստիճան անձերից լուրաքանչյուրը: Լրքա-
նի-դեվլեթ՝ պետության ղեկավարները, Լրքանի-հարբ՝ պա-
տերազմի ժամանակ ռազմական բոլոր դործերը ղեկավարող
ղեկավորական մարմին:

Ռամազան — رمضان — Արարական տոմարի լուսնային տարվա
9-րդ ամիսը: Ռամազան ամսում իսլամների ծոմը (օրուջ):

Ռենջրեբ — رنجر — Հողագործ՝ օրավարձով աշխատող երկրա-
գործական բանվոր:

Ռուզնամե — روزنامه — Օրագիր, ամենօրյա ծախսերի և եկա-
մուտների արձանագրության հատուկ մատյան. ամենօրյա
գեպքերը արձանագրող թերթիկ: Օրացույց: Ռուզնամիջի՝
օրացույց կազմող անձը:

Ռում — روم — Նախապես «ռում» անունը տրվել է հռոմեացիներ-
ին, հետո բյուզանդական կայսրության սահմաններում ապ-
րող ժողովուրդներին. հուն:

Ռումելի — روم ايلى — Օսմ. պետության եվրոպական մասը:

Ռումի — رومی — Հունական, Լիսաբոն-ումի՝ հունական լեզուն:
 Հնում «ոռում» էին կոչվում նաև Անադոլուի և Ռումելիի
 սահմաններում ապրող ժողովուրդները:

Ռեիս — رئیس — Նախագահ, գլխավոր, մեծ, պետ: Ռեիսի-ջում-
 հուր՝ հանրապետության նախագահ, պրեզիդենտ, Մահքեմե-
 ռեիսի՝ դատարանի նախագահ:

Ռեիս-եֆենդի — رئیس افسندی — (Օսմ. պետության XVI—
 Ռեիս-ուլ-Քուրբար — رئیس القضاة — XVII դարերում արտաքին գործերի մինիստրի պարտակա-
 նությունները կատարող անձը արպես էր կոչվում:

Ս.

Սալար — سالار — Պետ, գլխավոր հրամանատար: Սալարի թայֆա՝
 ցեղապետ:

Սիփահսալար — سىپهسالار — Զինվորական մեծ հրամանատար,
 սերգար, սերտաքեր, սիփահսալար:

Սալյանե — سالانی — Հպատակներից տարեկան մի անգամ միա-
 նվագ առնված տուրք: Օսմ. պետության հպատակ որոշ եր-
 կրները միաժամգ սալյանե էին վճարում, որոնք կոչվում
 էին սալյանեով կառավարվող երկրներ, օր. Եգիպտոսը,
 Հարեջստանը և այլն:

Սիփահի — سىپه — Օսմանյան պետության մեջ հատուկ հեծյալ
 զորամասեր, որոնք հավաքագրվում էին թիմարի և զեա-
 մեթի տերերից: Սիփահիները պատերազմի էին գնում իրենց
 ձիերով ու կառավարական զենքերով: Սիփահի-օջալը:

Սերիլ — سیریل, Սերիլսանե — سیریلسانه — Ճանապարհ, ուղի: Բա-
 րեգործական նպատակով ճանապարհների և հրապարակների
 վրա կառուցված հատուկ շենք, որի պատուհաններում ան-
 ցորդների համար մշտապես խմելու ջուր էր լինում: Սերիլի՝
 Վակֆների կողմից բարեգործական նպատակով փողոցներում
 խմելու ջուր բաժանող անձը:

Սիջիլ — سجل — Հիմնական տոմար, մայր տոմար, որի մեջ ար-
 ձանագրվում էին դատարանի վճիռները, դոկումենտները և
 պալմանագրերը: Սիջիլի՝ Սիջիլի մատյանում արձանագրված:

Սարայ — سراي — Պալատ, արքունիք: Սարայի-հյումայուն՝ Փա-
 րիզական, սուլթանական արքունիք:

Սերդար — سردار — Ջինվորների պետը, հրամանատարը: Սեր-
դարի-էքրեմ՝ Գերագույն հրամանատար: Օսմանյան բանակի
գերագույն հրամանատարը պատերազմի ժամանակ հաճախ
նշանակվում էր սադրապամը՝ փառիշահի կողմից:

Սերասքեր — سرعسكر — Ջինվորների և բանակի հրամանատարը:
Հնում սերասքեր էին կոչվում նաև որոշ ուղղությամբ ու-
ղարկված բանակի հրամանատարները:

Սերքերդե — سرکرد — Պետ, ցեղապետ, ոչ-կանոնավոր զինվո-
րական մասերի պետը:

Սերդեն-Գեչդի — سردن چدى — Ենիշերիական բանակի մի զո-
րախումբը, որի զինվորները պատերազմի ժամանակ բացա-
ռիկ հերոսությամբ և անձնագոհությամբ հարձակվում էին
թշնամու բանակի և բերդերի վրա՝ հաճախ իրական մահը
աչքն առած:

Սիլահդար — سلاحدار — Ջինակիր: Վեզիրների և այլ բարձր-
աստիճանի անձանց զենքերը պահող և կառավարող աղան:

Սուլթան — سلطان — Վեհապետ, կայսր, փառիշահ, Օսմանյան պե-
տության սուլթաններ: Սալթանաթ՝ Փառիշահություն, վեհա-
պետություն, սուլթանություն:

Սանջակ — سنجاق — Դրոշակ, դրոշ: Վարչական բաժանման մե-
ջայլևթի կամ վիլայեթի ստորաբաժանումը (լիվա):

Սանջակ-բեյի — سنجاق بکى — Սանջակի բեյը, կառավարիչը:

Սանջակի-շերիֆ — سنجاق شريف — Նվիրական դրոշակ: Իսլա-
մական կրոնի խորհրդանիշը և զոդ հատուկ դրոշակ, որը դուրս
էր բերվում պատերազմի ժամանակ, բացառիկ ծանր պայ-
մաններում:

Սանջակտար — سنجاقدار — Դրոշակակիր: Հոմանիշներ՝ Բայրաք-
դար, ալեմդար:

Սեքբան — سکیبان — Մեծ տներում (վեզիրների, փաշաների և
այլն) որսորդական շներին հսկող և կառավարող ծառան:
Ենիշերիական օջաքին կցված զինվորների դասը:

Սեքբան բաշը — سکیبان باشی — Այդ զինվորների գլխավորը,
պետը:

Սյուլենի — سولی — Մահմեդական կրոնի սյուլենի գավառանքին
հետևողները, որոնք կոչվում էին Ենի-սյուլեններ:

Սեվք, Սեվքի-սուլթանի — سوق سلطانی — Սեվք՝ շուկա, Սեվքի-սուլթանի՝ աճուրդով վաճառքի շուկա:

Սեղարեյ — صدرارت — Նախագահություն. Օսմանյան պետության սահրագամի կոչումն ու պաշտոնը:

Սադրագամ — صدر اعظم — Վեզիրների և վեքիլների պետը, Սադրագամ, որը համարվում էր փառիշահի բացարձակ տեղակալը:

Սաֆեր — صفر — Արարական տոմարի լուսնային տարվա 2-րդ ամիսը:

Սալիհ, սուլեհա — صالح — Իրավասություն և իրավունք ունեցող, կրոնի հրամանների և ցուցմունքների համաձայն շարժվող անձինք: Աստվածավախ, աղոթքով ու ծոմապահությամբ ապրող հավատացյալներ:

Սուրբե — صرب — Փողի քսակ: Սուլթանի կողմից ամեն տարի մեծ հանդիսավորությամբ նվիրական քաղաքներին (Մեքքե և Մեդինե) ուղարկված մեծ նվեր: Սուրբեի-հյուժայուն:

Սումար — صومار — Հացահատիկի չափ, հավասար է 16 փթի:

Սուլաք — صولاق — Հանդիսավոր օրերին փառիշահի առպանդակին ծառայող պինվորների խումբը:

Սուրաշը — صوبشی — Ուռղման և խմելու ջրերի բաժանման հսկող պաշտոնյա: Երկրի կարգ ու կանոնի պահպանության հսկող անձ:

Վ.

Վարոշ — واروش — (հունգարերեն), Քաղաքների բերդի պարիսպներից զուրա թաղամաս, ուր մեծամասամբ ապրում էին քրիստոնյա հպատակները:

Վալի — والی — Վերալիթի կառավարիչը, կուսակալ, նահանգապետ:

Վեզիր — وزیر — Փառիշահի տեղակալն ու փոխանորդը համարվող բարձրաստիճան անձ, վեզիր: (Հոգ. վյուզբյա):

Վեզիրի-ագամ — وزیر اعظم — Մեծ վեզիր, սադրագամ:

Վալյա-նյուվիս — وفاق نویسی — Պատմագիր, տարեգիր: Երկրի ղեկավարը և գործերը ըստ տարիների գրի առնող տարեգիր, որը նշանակվում էր փառիշահի կողմից:

Վակֆ — وقف — (հոգ. էվկաֆ). Շարիաթի սկզբունքներով բա-

րկգործական նպատակով ջամիներին նվիրված կալվածներ և այլ սեփականություններ:

Վեքիլ — وکیل — Փոխանորդ, փոխարինող, օր. նազըր-վեքիլի, ռեիս-վեքիլի: Կառավարության ղեկավար անձինք (վեքիլներ): Բաշ-վեքիլ՝ Ստորագամ, Հեյեթի-վյուքեյա՝ Միջնորդների Պրեզիդենտ:

Վիլայեթ — ولايت — Նահանգ, վարչական բաժանման մեծ միավորը (տե՛ս էյալեթ):

Վիրա — ویر — Հանձնվել, բերդի «վերայով» հանձնումը:

Վեսուելաժ — واسلام! — Ահա՛ այսչափ, ահա՛ բոլորը, վերջացավ:

Փ

Փաշավրա — حاجاور — Սեղանը, ամանները և այլն մաքրելու կամ տաք իրերը բռնելու համար գործածված հին կտոր:

Փադիշահ — پادشاه — Վահագետ, կայսր, սուլթան, արքա: Ալ-Օսմանի փադիշահները՝ սուլթանները: Փադիշահուքյուն, Փադիշահի՝ կայսերական, փադիշահական, փադիշահին հատուկ:

Փարե — پارس — Մաս, կտոր, հատ, իբրև փոք՝ զուրուշի (տե՛ս) քառասուն մասից մեկը, որը հավասար էր հրեք ակչեի:

Փաշա — پاشا — Ըստ Շ. Սամիի «բաշ» և «ադա» բառերից: Թուրքիայում վեզիրներին և այլ բարձրաստիճանավորներին տրված տիտղոս (թե՛ քաղաքացիական և թե՛ զինվորական):

Փաշալըք — پاشالوق — Փաշայական տիտղոսը: Մի փաշայի իշխանություն տակ դառնված հրկրամասը, էյալեթ և այլն:

Փաշա-կափըս — پاشا قیاسی — Բարձրագույն Դուռ, Բարի-Ալի:

Փեմջիկ — پیمچیک — Թուրքիայում հնում ընդունված կարգով պատերազմական ավարի $\frac{1}{5}$ -ը («խումսի-շերի») փադիշահին էր պատկանում: Պատերազմական զորքները նմանապես ենթակա էին այդ կանոնին: Դերին գնահատվում էր 125 ակչե. այդ գումարը վճարելիս զորին ազատվում էր գերություններից: Այդ գումարի $\frac{1}{10}$ -ը «փենջիկ» անունով պետական գանձարանին վճարելուց հետո սարուկի տերը կունենար իրավական լրիվ իրավունք իր ստրուկի վրա: Վերոհիշյալ գումարը համարվում էր «բեդելի-նսաբեթ»՝ գերություն գին:

Վալե — دار — Լճագետնաբեր գետակից անձանց տրված աս-
տիճան, կարգ:

Վիր — دیر — Ծերունի, հասակավոր մարդ. մի սեկտի հիմնադիրը՝
էսնաֆների խմբերի ղեկավարը (փիրը):

Վոյրազ — دیرال — (Հուն.) Հյուսիսային սլաղ քամի:

Ք.

Քյաֆիր — کافر — Չիմացող, անտեղյակ, ապերախտ: Անհավատ,
ոչ-մուսուլման, (հոգ.) քյուֆերա, սովորական լեզվով՝ «գյա-
վուր». (որն ըստ Ս. Սամիի «քյաֆիր»-ից է առաջացել):

Քեթիուդա — کتخدۀ. («Քեհյան» ալա բառից է առաջացել):
Տանուտեր, մի հիմնարկության կամ վարչության գործերը
վարելու վստահված անձ, Վեզիրների քեփուդա, Սուլթանի
քեթիուդա, էսնաֆների քեթիուդա — քեհյա: Քյոյ-քեդիու-
դասը՝ գյուղի մուխթարը:

Քուրսի — کرسی — Աթոռ, նստարան. ամբիոն, պաշտոնավայր.
հեռուորի կամ ճառախոսի բարձրագիր ամբիոն: Վենտրոն:

Քիլար — کيلار — Հացահատիկի և սննդամթերքի ամբար. շտեմա-
րան:

Քիլե — کيله — Հացահատիկների չափ. հավասար է մոտ 40
լիտրի:

Քյաբե — کعبه — Նվիրական Մեքքե քաղաքում ալն սուրբ վայ-
րը, որը ըստ ավանդության, մնացել է Աբրահամից և
համարվում է բոլոր մուսուլմանների ուխտագնացության
վայրը և կրքի կողմը (աեա կրքի):

Քիսե, քեսե — کسه — Փոքր տոպրակ, դրամապարկ, քսակ: Դրամի
քեսեն բովանդակում էր 500 դուրուշ:

Քիսեդար — کسهدار — Մեծ մարդկանց դրամի քսակը բռնող
և հարկ եղած ժամանակ դրամ սովող մարդը: Կոչվում էր
նաև վեքիլիարջ:

Ո.

Օբար, Օբադ — اوباد — Փողիչահին և այլ բարձրաստիճան ան-
ձանց հատուկ բարձր և զարգարված վրան: Օբադի-ճյուլմա-
յուն՝ կալսերական վրան:

Օջար — اوجاق — Օճախ, կրակ վառելու տեղ, ծխնելույզ: Հան-

քերի և քարերի հանման փոս կամ հոր: Մեծ ընտանիք, զեր-
դաստան: Ենիշերի-Օջաղի՝ ենիչերիների զինվորական կազմը:
Օջաք-խալքը:

Օջաքը — اوچاقلق — Հին ժամանակ՝ հետիոտն զինվորներ: Մե-
կին ժառանգական կարգով տրված կալվածք կամ պաշտոն:

Օրդու — اوردو — Բանակ, զինվոր, սիրահ: Օրդուի-նյումայուն՝
Փաղիչահական բանակ: Զորամաս:

Օդա — اوطه — Սենյակ, դրասենյակ, կաբինետ, բյուրո, պալատ:

Օբա — اوبه — Մի քանի մասի բաժանված մեծ և երկար շար-
ժական վրան: Վրանարենակ, քոչվոր հասարակություն:

Օկկա — اوككا — Ծանրություն չափ, որը բաժանվում է 400 դիր-
հեմի (տե՛ս դիրհեմ): Օկկան կոչվում է նաև եփե, հավասար
է 1 կիլ. և 225 դրամի:

Օյմաք — اويماق — Յեղ, աշիրեթ, ուլուսի ստորաբաժանումը:

Օսմանլը — عثمانلى — Օսմանյան, օսմանյի: Օսմանլըլըք՝ օս-
մանցիություն: Օսմանի՝ օսմանյան երկերին, լեզվին և պատ-
մություն վերաբերյալ, օրինակ՝ Թարիխի-Օսմանի:

Ֆ.

Ֆաքիհ — فقيه — Հաղթող, նվաճող, աշխարհակալ: Օսմ. պե-
տություն սուլթաններից Մուհամմեդ II-ը Կ. Պոլիսը դրավե-
լու համար ստացավ «Ֆաթիհ» տիտղոսը: Գործ է ածվում
նաև Լյու-Էլ-Ֆեքի՝ Ֆաթիհների հայրը:

Ֆալիե — فالى — Բերնից լցվող հին ձկն թնդանոթների հրանցքը:

Ֆալիեջի — فالىجهى — Թնդանոթների հրանցքը դործածող մաս-
նադետ զինվոր:

Ֆիթրեք — فترت — Միջիշխանություն. թաղավորի կամ սուլ-
թանի իշխանության ընդհատված շրջանը: Օրինակ, Սուլթան
Նըդրեմ Բալադիտի և Չելեբի Մուհամմեդի իշխանության ընդ-
հատված շրջանը միջիշխանությունը կոչվում է «Դեվրի Ֆիթ-
րեք»:

Ֆիթրե — فتره — Խտություն, խառնակություն, ապստամբու-
թյուն:

Ֆեթվա — فتوى — Մի հարցի կամ դատական դործի մա-
սին, շարիաթի սկզբունքների և ցուցմունքների համաձայն,

մյուսքի թի կողմից առանց անունը հիշելու արված գրավոր պատասխանը: Առհասարակ կոչվում է անթվայի-շերիֆ:

Ֆիրիլ — **فیریل** — Պատույզ, կանթեղի, մոմի, լամպի և այլնի պատրույզ: Հրացանի և թնդանոթի ֆիթիլը: Ֆիրիլքի՝ դրա մասնագետը:

Ֆըրկա — **فرک** — Պարտիա, զորամաս, զիվիդիա: Ֆըրկա-կոմանդանի՝ զիվիդիայի հրամանատարը:

Ֆեման — **فرمان** — Հրամանագիր, փաղիշտհի կողմից դործագրված համար արված հրամանագիր, որը փաղիշտհի թուրքայով (տե՛ս) դրոշմված է լինում, ֆերման:

Ֆելախ — **فرسخ** — Փարսախ, երկարության չափ: Չորս ժամվա, այսինքն հինգ հազար մետր տարածություն:

Ֆիրենկ — **فرنگ** — (Արարականացած ձևը՝ էֆրենջ (տե՛ս), եվրոպացի, մասնավորապես ֆրանսիացի: Առհասարակ եվրոպայից ստացված կամ եվրոպական ձևով պատրաստված իրեր, օրինակ, ֆրենգ քեոմլիսի՝ եվրոպական շապիկ:

Ֆիրենկի — **فرنگی** — Սիֆիրիս (ախտ). «ֆրանսիական ախտ» անվանվել է այն հիմունքով, որ իրը թե աչդ հիվանդությունը Արևելքում և Թուրքիայում տարածվել է եվրոպայից:

Ֆեզլեքե — **فذلک** — Համառոտություն, կրճատված: Համառոտ պատմություն: Օր. Դյաթիր-Չելեքի պատմությունը կոչվում է «Ֆեզլեքե»:

Ֆլուրի — **فلور** — Ոսկյա դրամ, լիրա, ֆլորին:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՆԿ

Արդար-դպիր—16

Արուզա Հասան փաշա, *Էրզրումի վալի*—
23, 63, 81, 83, 84, 85, 92—94, 161,
152

Արազա-Մուսամբեղ փաշա, *միրիմի-
րան*—258, 259

Արաւ-Միրզա, *շահի գահաժառանգ*—
296—300, 304, 308, 310, 314—316

Արաւսյան խալիֆաներ *կամ* Բեննի Ար-
րաս—317

Արրաս II, *շահ*—183

Արրաս-Միրզա, *շահ Թահմասրի որդին*—
168

Արդուրահման-Ին Ռեքիյե, *Իսլամա-
կան սերդար*—250

Արդուրահման—Շերեֆ, *թուրք պատ-
մադիր*—14

Արդուլ-Հալիմ Կաւա Յաղըջի, *ջեւալի-
ների պարագլուխ*—67

Արդուլ-Համիդ փաշա, *Բայազետի մու-
խասարիք*—310

Արդուլ Վենար, *ղեսպան Իրանում*—229

Արդուլ Ռզաֆ փաշա, *սադրագամ*—243

Արդուլան խան, *Երևանի խաներից*—203

Արդուլան Լֆենդի, *Երևանի կադի*—156

Արդի փաշա-Զադե-Ալի բեյ, *պատգամա-
վոր*—169

Արդուլան Լֆենդի, *շեյխ-ուլ իսլամ*—
131—133

Արդուլ Միամին խան—96

Արդուլ Քերիմ բեյ, *Երևանի ալագանից*
—145

Արդուլան-Ռահման փաշա, *բաբան փա-
շաներիս*—297

Արդուլան-Չեկերի խան, *Երևանի խան*—
—286

Արդուլ Համիտ II, *սուլթան*—286

Արդուլ-Կիրայ, *Ղրիմի խան*—255

Աերի-Մանուղ փաշա, *Վանի բերդա-
պահ*—310

Ալի փաշա, *Զուլդրի վալի*—305

Ազատ խան, *Իրանի խաներից*—205—206

Աթաուլլահ բեյ-Լֆենդի, *ռեիս-ուլ-քի-
թաբ*—272

Ալեքսանդր խան, *Վրաստանի Լեվենտ
խանի որդին*—38, 39, 47, 53, 54, 66,
78

Ալեքսանդր Մեծ—53

Ալ-Օսման, *օսմանյան սուլթանական դի-
նաստիա*—57—76, 83, 96, 97, 126

Ալի, *առաջին խալիֆաներից*—60

Ալի խան, *Վանի բերդապահ*—29

Ալի փաշա, *Բալբեզի բեյլերբեյի*—72

Ալի փաշա, *սերասքեր Իրրահիմ փաշայի
ազաներից*—120

Ալի փաշա, *Զորումի վալի*—139, 141

Ալի-Ջենահի, *Լորիի բեյ*—139

Ալի-Կուլի բեյ, *Երևանի ալագանից*—
144

Ալի-Կուլի խան (*տե՛ս Ալի շահ*)—178—
200

Ալի Շան, *Նադիր շահի հաջորդ*—178—
200, 201

Ալի փաշա, *սերասքեր*—229—263

Ալի-Սուլթան, *Ավարի իշխան*—269—270

Ալլահվերդի իւան, Շահ-Արթասի խանե-
րից—76
Ահմեդ-Ջեվդեթ, տե՛ս Ջեվդեթ փաշա
Ահմեդ փաշա, երկրորդ վեզիր—30, 31
Ահմեդ փաշա, էրզրումի և Հալեպի վա-
լի—102—105
Ահմեդ փաշա, Արևելքի սերասքեր—152
153—154
Ահմեդ-Ռասիմ, պատմագիր—162, 182
Ահմեդ էֆենդի, Իրանում օսմանյան
պատգամավորութեան նախագահ—189
Ահմեդ խան, Իրանի խաներից—206
Ահմեդ խան, Խոյի խան—229, 232, 263
Ահմեդ խան, Ջենդե-թաշից, պատգամա-
վոր Ստամբուլում—268
Ահմեդ փաշա, էրզրումի վալի—303, 304
Ահմեդ փաշա, սադրազամ—177
Ակ-Կոյսունլուներ—252
Ակչուրա-Յուսուֆ, թուրք, պատմ. ըն-
կերություն նախագահ—60
Ակսաֆ, Իվան, կազակ վաճառական—136
Ակչե-Կոյսունլու Նուհ Բեյ—աշիրեթապետ
—190
Աղա-Մուստաֆա Բեյ, սիփահիների
սպա—170
Աղա-Մուհամմեդ խան—285—289, 291—
293, 317
Արիֆ-Ջադե Ռամ-Վանիդ Բեյ, ռեիս
էֆենդի—238
Արիֆի-Ահմեդ փաշա, սերասքեր—169
Արսլան-Կիրայ-Սուլթան, Կուրանի սե-
րասքեր—180
Արսլան փաշա-Ջադե Մուհամմեդ փաշա,
Ակսարայի մութասարիֆ—141
Աղա Մուստաֆա Բեյ—սիփահիների սպա
—170
Առնավուդ-Հասան, ջեղալի—69
Ավան, սպանիսիների պարագլուխը—159

Բաղիրդյան-Ջադե, Բոսնիայի հարուստ-
ներից—84
Բարումլի-Ջադե Լմի Բեյ, Ֆաշի բերդա-
պահ—295
Բանրամ փաշա, էրզրումի բեյլերբեյի—
36

Բանրամ փաշա, Դիարբեքիրի վալի—308
Բահադիր-Կիրայ, Ղրիմի խան—316
Բայրամ փաշա, Վրաստանի արշավանքի
մասնակցողներից—47
Բեկլեֆշի-Խայրի էֆենդի—337
Բեկիր Բին-Աբդուլլահ, իսլամական սեր-
զար—250
Բեհշեթի էֆենդի, տարեգիր—214
Բեյ-Ջադե, ջեղալի—69
Բենդեր-Քերեմեդդին, բարեգործ խա-
թուն—44
Բոստան փաշա—91—92
Բոյնու-Յարալի Մուհամմեդ փաշա, սադ-
րազամ—161

Դեռզի Սաակասե, վրացի ազգային հե-
րոս (տե՛ս Մադրավ կամ Մավրավ Բեյ,
նաև Մուհամմեդ Բեյ)—59—64
Դեռզի Բեյ—Վրաստանի իշխաններից
—47
Դենչ-Ալի փաշա, պատգամավոր Իրա-
նում—175
Դոշի, Իրանի ավազակապետ—72
Դոշ-Ալի Բեյ, Հոբի Բեյ—139
Դյուրշի-Մուհամմեդ փաշա, Դիարբեքիրի
վալի—93
Դյուրշի-Յուսուֆ, Դիարբեքիրի սիփահի-
ներից—99
Դուրգին (Դուրգեն) Միրզա (տե՛ս Միր-
զա-Դուրգեն)—233, 236, 237
Դուրգին (Դուրգեն), Վրաց իշխան Սի-
մոնի որդին—72

Դադիան—80, 85, 100, 121, 122, 166
Դավիթ խան, Վրաստանի մելիք—37, 257,
262
Դավուդ խան, Շիրվանի խան—166
Դավիթ օղլու-Անտոն, հայ-կաթոլիկների
պարագլուխներից—301
Դելի-Հասան, Կարա-Յազըշիի եղբայր,
ջեղալիների պարագլուխներից—69—
113
Դելի-Պերվիշ, ջեղալիների պարագլուխ-
ներից—69
Դերվիշ փաշա, Դիարբեքիրի վալի—36

Դերի-Մուհամմեդ էֆենդի, Իրանում
պատգամավոր—124—126

Դերվիշ-Մուհամմեդ աղա (տե՛ս Միր-
Ալի)—130

Դերվիշ փաշա, Վանի բերդի ազաններից—
303—305, 307

Եգեն-Մուհամմեդ փաշա—178, 191

Եկադերինա (Կատերինա)—246—257,
285, 292

Չաման խան, Հնդկաստանի խաններից—
293

Զալ-Մուհամմեդ Չելիքի, Շիրվանի մար-
դահամարի պաշտոնյա—42, 48

Զաֆարիա Եպիսկոպոս, Կ. Պոլսի պա-
րիարք—243, 245

Զենդ-Քերիմ խան, Իրանի վերի—227,
232, 234

Զենդ-Ալի խան, Իրանի խաններից—262

Զեյնալ խան, Երևանի խաններից—286

Զիյա-Յուսուֆ փաշա, Էրզրումի վալի—
287, 289, 292

Զյուլֆաթերու-Ալի բեյ, Բասենի միր-
լիվա—30

Զյուլֆիկար, Էրզբիլի կառավարիչ—70

Էրու-Ֆեհի փաշա, Խուզվենտիկյարի
մութասարրիֆ—141

Էրու-Ֆեհի փաշա, Կարսի վալի—144

Էրդուլ-Մուհամմեդ աղա, մյուրաշիր—
217—220

Էրու-Լի-Հասան-Հաբուսի, Բարեգործ
դասից—44

Էրու Լի-Մուսում խան, Խորասանի իշ-
խոզ—120

Էդիլի բեյ—161

Լիկաս-Միրզա—29

Էլիաշ-Մեսելի, Դիարբեքրի սիրահանե-
րից—99

Էլիաշ-Մուստաֆա փաշա, Շիրվանի սե-
րասեր—15

Էլիաշ-Մուստաֆա Լիենդի, ռեիս-ուլ-
բիթար—186

Էլիաշ-Մուհամմեդ փաշա, սադրազամ—
196—200

Էլիաշ-Ահմեդ փաշա, Թաղդատի վալի—
196—200, 201

Էլիաշ-Ահմեդ փաշա, վեզիր, Չրիդրի վա-
լի—216—217

Էլիաշ-Ալի բեյ, տուրքահավաք—220

Էլիաշ-Ալի փաշա, վեզիր, սերասեր—
—234

Էլիաշ-Մուստաֆա էֆենդի, սահմանա-
պահ—259

Էլսեյդ-Մուհամմեդ փաշա, սադրազամ—
176

Էմիր-Մուհամմեդ խան, Բայրութի կա-
ռավարիչ—29

Էմիր-Իբրահիմ—32

Էմիր խան, Իրանի խաններից—39, 40

Էմիր-Շամխալ, Դաղստանի էմիր—42

Էմիր-Գեռնի խան, Երևանի խաններից—
59—74, 75, 86, 90, 91, 102, 106

Էմիր-Ասլան խան, Իրանի խաններից—
199—201

Էմիր-Աղալի, Ներքեզների բեյ—251

Էմիր-Ղազենֆեր, Կըյթաբի էմիր—251

Էմիր-Ուլիաշ Իբրահիմ փաշա, Արևելքի
սերասեր—297

Էմինի բեյ, Վանի բերդապահ—305

Էնվերի-էֆենդի, Վասըֆի «Պատմության»
հավելվածի հեղինակը—215

Էրս խան, Շամախի իշխան—40

Էսմեր փաշա, Բաթումի բեյլերբեյի—8

Էֆենդ-Խալիլ փաշա, Մեծ սերդար—91,
92

Թարաբ խան, Ղրիմի խան—56, 61, 96

Թայար փաշա, Աբազա փաշայի դեմ ու-
զարկված հրամանատար—83

Թայար-Չաղե Արա—14

Թանմասր-Կուլի սուլթան, Շահ-Աբրա-
սի դիպանը—93

Թանմազ-Կուլի խան, Երևանի խան—104,
106

Թանմասր, Վրաստանի խան—129, 136,
137

Թառմասը-Շան, Շա-Հյուսիսի որդին
— 145, 146, 167, 168, 173

Թառմասը-Կուլի խան, շահի հավատար-
մատարը— 168, 173, 174

Թառմասը-Շան— 255

Թալլար-Մուհամմեդ փաշա, Շամի վալի
— 93

Թալենլու-Ալի-Ռիզա բեյ, աշիրեթապետ
— 190

Թեյմուրազ խան, Թիֆլիսի խան— 85, 88,
90, 91, 98, 160, 202, 203, 205, 206,
208, 209,

Թեյմուրազ, Ալբ-Բաշի իշխան— 219—
220

Թիմուր (Անգ-Թիմուր)— 252—254

Թիմուր փաշա, Վանի բերդապահ— 275

Թանդր-ողլու Ակոր, հայ-կաթոլիկների
պարագլուխներից— 309

Թոփալ-Ահմեդ փաշա, Թավրիզը ավե-
րողներից— 183

Թոփուզ-Օսման փաշա, էրզրումի վալի—
168, 174

Թոկրամիշ խան, Դերպենդի խան— 253

Թրմուս-Կազըմ Խալիլ փաշա, էրզրումի
վալի— 98

Թոմաս խան, Երևանի խան— 35, 37,
39, 46, 51

Թուրքլի բեյ, Դաղստանի էմիր— 43

Իրնի-էրի-Խեչելե, պատմագիր— 64

Իրանիմ փաշա, Մեծ վեզիր— 173, 174

Իրանիմ էֆենդի (Մյուսթեֆերիբե), Թուր-
քիայում առաջին տպարանի հիմնա-
դիրը— 165, 187

Իրանիմ փաշա, սերասքեր— 137

Իրանիմ, Շահնեվազի անունը իսլամու-
թյուն ընդունելուց հետո— 135

Իրանիմ փաշա, էրզրումի վալի— 132

Իրանիմ-Միրզա, Ալի-Շահի հավատար-
մատարը— 201

Իրանիմ-Աղա, Սուլթանի քեթխուդան—
220—221

Իրանիմ Սուլթան, աշիրեթապետ Դա-
ղստանում— 126

Իզգի, Այուլեյման, տարեգիր— 11, 185,
187, 189, 198, 199, 200

Իրիֆադ-ուլ-Դեվլե, Իրանի Մեծ վե-
զիրը— 124

Իմամ-Կուլի բեյ, Երևանի սփազանից—
145

Իմամ-Ջաֆեր, ջաֆերի դավանանքի
հիմնադիրը— 184

Իմամ-Կուլի խան, Կըզըլբաշ խան, սեր-
գար— 35, 46, 50

Իմամյիլ Համի-Դանիշմենդ, պատմա-
գիր— 12—112

Իսֆենդեր-Չելեբի, դեֆթերդար— 28

Իսֆենդեր փաշա, սերգար— 32, 33

Իսմայիլ-Միրզա, Շահի որդին— 32

Իսֆենդեր խան, վրացի իշխան— 72

Իսլամ-Կիրայ, Ղրիմի խան— 76

Իսխոկ խան, Շահ-Աբբասի խաներից—
90

Իսմայիլ Ասրմ էֆենդի Չելեբի-Չուղե,
տարեգիր— 128

Իսա խան, Վախթանգի եղբայր— 129, 138

Իսհակ փաշա, Չըլդրի վալի— 137, 154

Իսմայիլ էֆենդի, ռեիս-ուլ-քիթաբ— 159

Իսփենաֆշը-Ջաղե Մուստաֆա փաշա-
Ջաղե Իրանիմ բեյ, էրզրումի ավա-
զանիներից— 304

Լալա փաշա, սերասքեր— 51

Լալա-Մուհամմեդ փաշա, սերգար— 69

Լաղոս Ահմեդ բեյ, սիփահիների բեյ— 37
Լեռ— 8

Լեվենդ խան (Լեան), վրացի իշխան—
38, 47, 54

Լոկման, շահնամխան (Շահնամե ա-
սոդ)— 13

Լուրֆի փաշա, Սվադի վալի— 35

Լուրֆի Ալի-Շան— 318

Խալիլ փաշա, սերգար— 80, 81, 91—94

Խալիլ փաշա, Ենիշերիֆների աղա— 82

Խալիլ փաշա (տե՛ս Թեմուր-Կազր Խա-
լիլ փաշա)— 98—99

Խալիլ փաշա, էրզրումի վալի— 119

Խալիլ-Համիդ փաշա, սադրազամ— 264

հալիլ-Ֆեհմի Լֆենդի, փաղիշահական
 Դիվանի պետ, տարեգիր Սուրհիի հայ-
 րը—164
 հալիլ բեյ, Թոփրաք-Կալայի բեյ—143,
 145
 հաբման-Օրլիֆ—180
 հայրեղդին-Չավուշ, Իրանի պատգամա-
 վոր—77
 հայրուլլան Էֆենդի, պատմագիր—14
 հան-Սևվատ բեյ—28
 հուսրեվ փաշա, Տրապիզոնի վալի, սե-
 րասքեր—305, 310
 հուղավենդիկյար Սուլթան Մուրադ (տե՛ս
 Սուլթան Մուրադ)—120
 հուղսբենդե-Շահ—96
 հուսրեվ փաշա, Էնիշերինների աղա—58
 հուսրեվ փաշա, սերասքեր—59, 84, 87
 հուսրեվ փաշա, Դիարբեքիբի բեյլերբե-
 յի—92
 հուսրեվ փաշա, սադրագամ—97
 հուսրեվ-Միրզա, Քարթլի խան—100

 Կարա-Ահմեդ փաշա, վեզիր—27
 Կարշղայ, Իրանի խան—25, 56, 57, 59,
 81, 85, 86, 89, 90, 94, 96
 Կարա-Խան, Իրանի խաններից—35
 Կարա Չելեբի-զադե Արդուլագիզ Էֆեն-
 դի, պատմագիր—64
 Կարա-Յազըջի (Աբդուլ-Հալիմ)—67—
 69, 113
 Կալենդեր-Օղլու, ջեղալիների սլարա-
 գլուխներից—69
 Կարա-Սեյիդ, ջեղալիների սլարագլուխ-
 ներից—69
 Կարսկաշ փաշա, Ախալցխայի իշխող—75
 Կազի խան, Իրանի պատգամավոր—78
 Կազան խան, Իրանի խաններից—86
 Կարա-Մուստաֆա փաշա, Կարսի բեյլեր-
 բեյի—137
 Կաշար, ցեղ—178
 Կաշարլի, աշիրեթ Երևանի շրջանում—
 149
 Կարա-Չուրլու, քրդական ցեղ—158
 Կազի-Իրահիմ Էֆենդի, Իբրահիմ Մու-
 թեֆերիկայի աշակերտը—187

Կափուդան Հյուսեին փաշա—102
 Կլուսուն-Յուսուֆ փաշա, Մարաշի վա-
 լի—83
 Կըլբաֆ, Դաղստանի իշխողներից—43
 Կոմուֆ, Դաղստանի իշխողներից—43
 Կում-Կափուլի Ահմեդ բեյ, ջեղալի—69
 Կուլարլի Ահմեդ փաշա, Դիվանի պետ—
 —63
 Կըլբ բեյ, Ալաշկերտի բեյ—71
 Կոչի բեյ, հայտնի «Ռիսալեի» հեղինակը
 —15
 Կուրեյշ, Հիջազի արաբական հայտնի
 ցեղներից—251, 317

 Հակվերդի խան, աշիրեթագետ Երևանի
 շրջանում—203
 Հալեբի-Իրահիմ փաշա—295
 Հալեբի Իրնի-Սուլեյն, պատմագիր—64
 Հասան փաշա, սերասքեր—44, 45, 69
 Հասան փաշա-Ջադե Ահմեդ փաշա, Բուս-
 րայի վալի—132—133
 Հասան փաշա, Բոսնիայի իշխող—43
 Հասան Ալի խան, Իրանի ավագանինե-
 րից—196—202
 Հասան փաշա, Բաղդատի վալի—69
 Հասան-Ալի բեյ, Շահի ներկայացուցիչը
 Երևանում—202, 203
 Հասան բեյ-Ջադե, պատմագիր—68—74
 Հաֆըզ փաշա, սերասքեր—25
 Հաֆըզ-Շիրազի, բանաստեղծ—53
 Հաֆըզ փաշա, սերդար—57, 58, 59,
 64, 88
 Հաֆըզ-Ահմեդ փաշա—91
 Հաֆըզ-Ալի փաշա, Չուդրի վալի—304
 305, 307
 Հուլի-Չելեբի, Շեքիի մյուսասարրիֆ—
 209—210
 Հաշի-Իրահիմ փաշա, սերդար—68
 Հաշի-Դավուս բեյ, Շիրվանի խան—126
 —129—158
 Հաշի Մուստաֆա փաշա, Էրզրումի վա-
 լի—147—150, 154, 157
 Հաշի Կուլի խան, Երևանի խան—150
 Հաշի-բեկրաշ-Վելի, բեկթաշյանների հիմ-
 նադիր—153

Հաշի խան, Իրանի պատգամավորների
ղեկավարը—177
Հաշի Հյուսեին աղա, Իրանի գործերի
վարիչ—297
Հաջի-Ալի փաշա, էրզրումի վալի—263
Հերբերտ Ադամս Գիրբոն—Անգլիացի
արևելագետ—12, 13
Հերակլ, Թեֆլիսի խան—228—230, 232
—237, 245, 246, 248, 258, 260, 261,
273, 274, 283, 285
Հերակլ խան, Կախեթի խան—202, 203,
227
Հեֆիմ-Չաղե Ալի փաշա, սադրազամ—
238
Հեյդար Միրզա, Շահ-Աբբասի եղբոր
որդին—96
Հսրա-Սաղեղդին Էֆենդի-պատմագիր—15
Հյումի-Չելբի, բանաստեղծ—67, 111
Հյուսեին փաշա, Անադոլուի բենիչ—57
—68
Հյուսեին փաշա, Վանի բելլերբեյի՝
հայտնի է «թուրքերեն չիմացող» ա-
նունով—80—88
Հյուսեին փաշա, Բաղդատի վալի—132
Հյուսեին էֆենդի, շեյխ-ուլ-իսլամ—149
—151
Հյուսեին-Ալի խան, Երևանի խան—203
—229, 232, 236
Հյուսեին-Միրզա, Թահմազ Շահի որ-
դին—207
Հյուսեին փաշա, Մարաշի վալի—305
Հովհաննես, պատրիարք Կ. Պոլսի—245
Հյուս. Կովկաս—248
Հյումի-Չելբի, պատմագիր—14
Հյումի, Շահնամե ասող—13
Ղսզի-Կիրայ, Ղրիմի խան—76
Մահմուդ խան-Աֆղան—129, 132, 133,
136
Մահմուդ փաշա, Բայազեդի սանջակի
մյութասարրիֆ—143, 147
Մահմուդ բեյ, Բայազեդի բեյ—141—145
Մադրավ (Մավրավ), վրացի իշխան
Գեորգի Սաակաձե—25, 56, 59, 64,
85—90, 91, 93, 94, 96, 97

Մանսուր խան, սիփահսար—147
Մանսուր, Չեչենների ցեղապետ—257
Մահմուդ-Չավուշ, Կարամանի տուրա-
հավաք—67
Մահմուդ աղա, Հեյդարանլի քուրդ ցե-
ղապետ—308
Մելիֆ-Էզեղդին—44
Մենուշեհ Իբնի-Քեյխուսեվ, Մեսխեթ-
խայի իշխան—37
Մելիֆ-Մյուեիդ, Եգիպտոսի մեմլուրնե-
րից—15
Մելիֆ-Շահ, սելջուկյան իշխան—251
Մենուշեհ-Շահ, Շամախուում անկախու-
թյուն հայտարարող իշխան—251
Մեջնուն բեյ-Օղլու, Երևանի ավագա-
նիից—147, 149
Միրզա-Ալի բեյ, սիփահսարների պետ—39
Միր-Իբրահիմ, Արճեշի էմիր—32
Միր-Մուստաֆա, Ադիլբեկի էմիր—32
Միրզա-Մուհամմեդ, Շահ-Աբբասի պատ-
գամավոր—81
Միրֆերահ, Մազանդարանի հրացանա-
ծիգների պետ—106, 107
Միր-Ավիս, Դանդաշարի իշխան—126,
127, 132
Միր-Մուհամմեդ, Միր-Ավիսի որդին—
—126
Միր-Ալիմ Դերվիշ-Մուհամմեդ աղա,
Կափուշի-Բաշը—129, 154
Միր-Կասրմ, Մահմուդ խան Աֆղանի
հորեղբոր որդին—132
Միր-Վիսի, Աֆղանստանի վալի—166
Միր-Էշրեֆ, Աֆղանստանի իշխան—166
—167
Միրզա-Ասեֆի, Շահ-Հյուսեինի որդին—
197
Միրզա-Լսամ, Իրանի խաներից—198
Միրզա-Արդուլ-Մուհիմ, Սպահանի երեւ-
լիներից—206
Միրզա-Գուրգին (Գուրգեն) կամ Գուր-
դեն-Միրզա, Հերակլի քարտուղար—
229—230
Միրզա-Մուհամմեդ-Ռիզա, Երևանի ա-
վագանիից—145

Յիրզա-Մուհամմեդ-Ալի. Իրանի գե-
պան—262—316

Մյունենշիմ-Բաշը. պ. սումագիր—14

Մուհամմեդ-Խուդաբենդ-շահ—35

Մուհամմեդ փաշա, Հալեպի բեյլերբեյի—
39

Մուհամմեդ բեյ. Ռումելիի բեյլերբեյի—
14

Մուհամմեդ փաշա, Մեծ վեզիր Սինան
փաշայի որդին—52

Մուհամմեդ փաշա, Կարամանի բեյլեր-
բեյի—52

Մուհամմեդ փաշա, Խրդր փաշայի որ-
դին—55

Մուհամմեդ բեյ (տե՛ս Մադրափ, Մազ-
րափ)—59, 97

Մուհամմեդ փաշա, Սինան փաշայի որ-
դին—65, 67

Մուհամմեդ, Կեսարիացի, որին Կարա-
Յազըջին հրամանագիր էր տվել—80

Մուհամմեդ փաշա, Մեծ վեզիր, սեր-
զար—78, 79, 80, 83

Մուհամմեդ, Վեյզամբեր (Մարգարե)—
74—317

Մուհամմեդ խան, Իրանի խաներից—86

Մուհամմեդ բեյ, Ամասիայի բեյ—86

Մուհամմեդ փաշա, Սվազի բեյլերբեյի—
93

Մուհամմեդ-Չելերի. Դիարբեքիլի սի-
փահիններից—99

Մուհամմեդ խան, Գենջեի խան—109

Մուհամմեդ-Կուլի խան, Կախեթի խան—
129, 130, 135—140, 178—180

Մուհամմեդ-Ջաման բեյ, Նրևանի ափա-
զանից—143—145, 148, 149

Մուհամմեդ աղա, Էնիշերինների աղա—143

Մուհամմեդ-Կասրմ բեյ, Նրևանի բանա-
լիները հանձնող—150

Մուհամմեդ աղա, Էնիշերինների աղայի
փոխանորդը—150

Մուհամմեդ Կիրայ, Ղրիմի խան—161

Մուհամմեդ 4-րդ, տե՛ս Սուլթան Մու-
համմեդ 4-րդ—162

Մուհամմեդ Ռիզա-Կուլի խան, Իրանի
պատգամավոր—169

Մուհամմեդ Լեֆենդի, Կեֆթեբի Լեֆե—
169

Մուհամմեդ Քեթխուդա—172

Մուհամմեդ-Հյուսեյն խան, Կաշար ցե-
ղապետ—178

Մուհամմեդ-Ռաշիդ, սադրազամի մեր-
թուրջին—187

Մուհամմեդ Կասմ խան Աֆշար, Թավրի-
զի իշխան—190

Մուհամմեդ-Թահիր, Դենբելիի բեյ—190

Մուհամմեդ-Ալի բեյ, աշիրեթապետ—190

Մուհամմեդ-Արդուլ Քերիմ խան, Իրանի
դեսպան—200—201

Մուհամմեդ-Կուլի խան, Իրանի պատ-
գամավոր—211

Մուհամմեդ-Մյուրեֆերիֆա, Սուլթանի
պատգամավոր Իրանում—212

Մուհամմեդ բին-Բեգիդի, Շիրվանի վա-
լի—250

Մուհամմեդ-Սալիմ-աղա, արքունական
զինակիր—273

Մուհամմեդ-Սադրի խան, Աղա-Մու-
համմեդի խաներից—291

Մուհամմեդ փաշա, սերասբեր, էրզրումի
վալի—293

Մուհամմեդ Ալի-Միրզա, Իրանցի ասպա-
տակող—300

Մուհամմեդ-Դերվիշ փաշա, Վանի բեր-
դասպան—303

Մուստաֆա-Քեմալ (Աթաթուրք)—15

Մուստաֆա փաշա, սերդար—43, 45

Մուստաֆա փաշա, Ջյուլդադերուլի վա-
լի—39

Մուստաֆա փաշա, սադրազամ—254

Մուստաֆա բեյ, Քուենիայի միրմիրան—
260

Մուստաֆա փաշա, Երևանի պաշարու-
ններից—104

Մուստաֆա Լեֆենդի, տարեգիր Ռաշիդի
հայրը—116

Մուստաֆա փաշա, ծովակալ—131

- Մուստաֆա-Աղա, Երևանի բանալիները
Ստամբուլ տանողը—151
- Մուստաֆա փաշա, Վեդի—152
- Մուստաֆա խան, ղեկավար Իրանում—
201, 204—207
- Մուստաֆա փաշա, Մեծ Վեդի, Լեռնալի
սերգար—211
- Մուրադ-Աղա, Երևանի քաղաքում—105
- Մուսա-Ջաղե, տարեգիր—214
- Մյուսելմե Բին-Արդուվալի, Խալաթ-
կան կրոնը տարածողներից—250
- Մուլա-Ալի, Իրանի հոգևորական պետ—
195
- Մյուրեքա-Կուլի խան, Խոյի խան—190
- Մյուրեքա-Կուլի խան, Նախիջևանի իշ-
խան—123—127
- Մյուրեքա Բեյ, Չլդրի բեյ—80
- Մյուրեքա փաշա, Աթաղա փաշայի վրա
ուղարկված զինվորական հրամանա-
տար—83
- Մյուսելի-Աղա, Լեռնալիների աղա—80
- Մյուրեքա փաշա, սահմանապահ—98,
99, 103
- Յավուզ սուլթան Սելիմ (տե՛ս Սուլթան
Սելիմ)—20
- Յախջի-Ջավուշ, Շահ-Աբբասի պատգա-
մավոր—72
- Յասինի-Ջաղե Արդու-Վեհար, Թեհրան-
նի ղեկավար—297
- Յուսուֆ փաշա, Խալաթումյուն բնդունա-
ր Գևորգի բեյ—47
- Յուսուֆ խան, Շիրվանի խան—59
- Յուսուֆ փաշա, ջեղալիների պարագլուխ-
ներից—69
- Յուսուֆ խան, Շիրվանի խաններից—85—
109
- Յուսուֆ փաշա-Ջաղե, Հասան փաշա,
Գորի բերդի հրամանատար—140
- Նալիմա, Հալեբի-Նալիմա Մուստաֆա
Լեֆենդի, տարեգիր—10, 14, 59, 60,
63, 66, 68—70, 72, 76, 80—84,
93—95, 110, 111, 116
- Նադիր Շահ—168, 174—178, 182, 183,
187, 193, 195, 196, 199, 200, 205,
207, 208, 210, 228, 233, 256, 292
- Նադիր-Կուլի, Խորասանի իշխող—167
- Նազր-Մուհամմեդ Մեհդի Լեֆենդի, Իր-
վանի ավագանից—147, 149
- Նաշաֆ-Ալի խան, աշխրթապետ Իրևանի
շրջանում—203
- Նազիֆ-Մուստաֆա Լեֆենդի, ղեկավար
Իրանում—193—195
- Նապոլեոն—293
- Նեդիմ, բանաստեղծ—14
- Նեհիլ-Մուհամմեդ խան, Նադիր Շահին
սպանողներից—202
- Ներսիսյան Մ. Ի.—7
- Նեսուհ փաշա, սադրազամ—78
- Նուրսյ փաշա, Հալեպի վալի—92
- Շահ-Արթուր—21, 54, 56, 59, 70—72,
74, 76, 78, 81, 82, 88, 92, 93, 95,
96, 125, 255
- Շահ-Թահմասը—20, 76, 167, 168
- Շահ-Իսմայիլ—35, 193
- Շահ-Կուլի խանի ուղի Մուհամմեդ
խան—51
- Շահ-Հյուսեյն Սեֆևի—129, 132, 133,
137, 166, 167, 178, 207
- Շահ-Թահմասը I, Սեֆևի Շեյխ-Հեյ-
դարի որդին—253
- Շահրուխ խան, Իրանի գահի թեկնածու-
ներից—201—203
- Շահվերդի, Դևեղի խան—209
- Շահսուվար, Թիֆլիսի խան—179
- Շահնեվազ, Վախթանգի որդին—130,
135, 140, 159, 166, 180
- Շահ-Վելի, կամ Շեյխ-Ջելալ, առաջին
ջեղալիական շարժման պետ—111
- Շահին-Կիրալ, Ղրիմի խան—245—269,
316, 317
- Շահբեն Բին-Սուլթան-Ֆերեյդուն, Շիր-
վանի անշահա իսա ղահ—252

Շանես-Մուհամմեդ Աղա, *Ենիշերիների Ազադի տեղակալ*—154
 Եամյսալ —254, 255
 Շաֆիր-Հյուսեին րեյ, *տարեգիր*—17, 164, 166, 171
 Շանի-Ջադե, *տարեգիր-պատմագիր*—302
 Շերիֆ-Մուհամմեդ փաշա, *սերասքեր Սե ծովի շրջանում*—295, 297, 299
 Շեմսեդդին-Սամի, *թուրք բառարանագետ*—25, 113—115, 157, 185
 Շեմսեդդին-Մուհամմեդ Ալա, *Իրանի պատգամավոր*—76
 Շերիֆ-Մուհամմեդ փաշա, *Երևանի հրամանատար*—74, 75
 Շերիֆ փաշա, *Երևանի զորամասի հրամանատար*—54, 72, 74
 Շերիֆ խան, *Նախիջևանի խան*—39
 Շեմսի փաշա, *Երևանի պաշարող փաշա*—102
 Շեմս-Էլ-Դենլի, *կազաք ցեղապետ*—139
 Շեյքսան-Էմինսի, *Ստամբուլում խեղդամահ արված պոռնիկ*—172
 Շեհրիշաբ, *Շիրվանի իշխող*—250
 Շելլս-Էբու-Իսհակ, *խալաֆական նվիրահատի ցեղից Չերքեսիստան արշավողներից*—251
 Շելլս-Մուհամմեդ, *Չերքեսիստան արշավողներից*—251
 Շելլս-Մանսուր, *սուրբ անձնավորություն Հյուս. Կովկասում*—275, 318, 319
 Շելլս-Իրահիմ րին-Մուլլա Մուհամմեդ, *Շիրվանի սուլթան*—252
 Շիրվանի շահեր, *Շիրվանի իշխողներ*—251
 Սեդուհ-Մուստաֆա Աղա—«Սերդեն կեղտի» սպաներից—135
 Սեմմե խան, *Ավարի իշխան*—267, 269, 270, 274, 288
 Ջելերի-Ջադե (Ջելերի-Ասրմ), *տարեգիր*—10, 11, 116, 128, 138, 166
 Ջելերի-Կադի, *սեյիական կարևոր պաշտոնյա*—68

Ջելմի-Ջադե Էֆենդի, *տարեգիր*—211
 Ջեթի-Ալիյուլլահ-Աղա, *Դիարբեքիրի վալի*—191
 Ջերեգ-Իսֆենտեր փաշա, *Վանի բեյլերբեյ*—29
 Ջերխե-Ալի փաշա, *Տրուպիզոնի վալի*—297
 Ջինգիզ խան—253
 Ջղաթաթ, *Չինգիզ խանի անդրանիկ սրդին*—253
 Ջեֆարյա, *աշիրեթ Երևանի շրջանում*—149
 Ջուլա-Մուհամմեդ-Աղա, *Դիարբեքիրի կուլերի աղան*—92
 Ջրաֆ-Սուլթան, *Իրանի ավագակապա*—71
 Ջրադ-Խալիդե, *Խեմուր-Կափուի իշխան*—41
 Պատյունյին—246, 257, 282,
 Պավո-Պետրովիչ (Պավել)—292
 Պլատոն—146
 Չանիլի Հաջի-Ալի, *Էրզրումի վալի*—259, 260
 Ջանիկ-Կիրայ, *Ղրիմի խան*—80, 81
 Ջանփուլադ-Ջադե, *Քուրդիստանի բեյլագադե*—103
 Ջանփուլադ-Փղու-Ալի րեյ, *Ջելալիների պարագլուխ*—69, 70
 Ջաֆեր-Կուլի խան, *Աղա-Մուհամմեդի խաներից*—221—292
 Ջաֆեր փաշա, *Անադոլուի բեյլերբեյ*—44, 46
 Ջեֆեր փաշա, *Քեֆեի բեյլերբեյ*—48
 Ջաֆեր փաշա, *սերդար*—54
 Ջաֆեր փաշա, *Վանի Լմիր-ու-Ռեյս*—66
 Ջաֆեր խան, *Իրանի իշխանավոր*—262
 Ջաֆեր րեյ, *Երևանի ավագանիներից*—144
 Ջեննեթ-Փղու, *վրացի ազնավոր*—92
 Ջեվդեթ փաշա, *Ահմեդ-Ջեվդեթ-Հաջի Իսմայիլ Ջադե, տարեգիր*—10, 14, 15, 60, 214, 224—228, 232, 248, 249,

258, 275, 276, 279, 280, 283, 284.
 294, 296, 298—300, 303, 310, 316
 Զևալիներ—23, 24
 Զելիլ-Ռուստեմ փաշա, սադրազամ—29
 Զելիլ-Մուհամմեդ փաշա, ՄԼժ վեզիր—44
 Զելալեդին փաշա, էրզրումի վալի—303
 Զղալե-Չաղե Յուսուֆ փաշա—51, 67
 Զղալե-Չաղե Սինան փաշա, Սերդար—
 75—76
 Զղալե-Օղլու—96

Ինչիկ Մուհամմեդ Լեկեդի, տարեգիր—
 10, 11, 14, 116, 118, 120, 121, 124,
 127, 128

Ինչիդյան խալիֆաներ—317

Ինչիդ Մուհամմեդ Լեկեդի, փադիշա-
 Ռիզվան բեյ, Բեյ-շահիր բեյ—107

Ինուֆ փաշա, Արևելքի սերասքեր—316

Իրզվան բեյ, Բեյ-շահիր բեյ—107

Իրզվան Չաղե Սելիդ-Մուհամմեդ փա-
 շա—141

Իրզա-Կուլի խան, Իրանի պատգամա-
 լոր—167, 168, 170

Ինչեր փաշա, Թիֆլիսի վալի—139, 154,
 156

Իյուսարդար Հյուսեին խան, Իրանի խա-
 ներից—167, 169

Իուստեմ խան, Իրանի խաներից—109

Իումի փադիշահ, Օսմանյան սուլթան—
 96

Սուաքչի-Հասան փաշա, սերդար—55, 75
 Սադր Խան, Ազա Մուհամմեդի խանե-
 րից—292—293

Սադր Խան, Իրանի դեսպան—292

Սալյան—248

Սամի սուստաֆա բեյ, Արփա-Նամինի
 Զաղե, տարեգիր—164—166, 174

Սարգսյան Ե. (Սարգիսով)—7

Սարիչլի-Փենահ, Զիվանշիր աշիրեթի
 պետ—202—209

Սեֆեվի (Սաֆեվի), շահական դինաս-
 տիա—197

Սերդար Հալա Մուհամմեդ փաշա—25

Սերդար Կարա Մուստաֆա փաշա—35

Սեկրանեօղլու Մուհամմեդ—158

Սեկրան Գերվիշ, ջեղալիների պարագր-
 լուխներից—69

Սեֆեր փաշա (սե'ս Քյուսեյ Սեֆեր փա-
 շա)—75, 90

Սեֆի Միրզա, Շահ-Աբբասի թուր—96

Սելիդ Լիրահիմ Չելերի, Կոնիայի սելիդ
 —97

Սելիդ-Մուստաֆա փաշա, Անագուուի
 պահապան—288

Սեֆեր փաշա, Չելլերի բեյլերբեյի—100,
 102, 110

Սելիդ-Նաման փաշա, Չելլերի վալի—330

Սերակեյ-Օմրու, Խուսեմական սերդար—
 250

Սելիմ Սարիք փաշա, Չելլերի վալի—297

Սելիմ փաշա, Մուշի մյուսասարրիֆ—303,
 304

Սերֆի Արդուլան-Օղլու Սյուլեյման,
 քուրդ աշիրեթապետ—303

Սինան փաշա, վեզիր, սերդար—47—52

Սիմոն, վրացի իշխան—54, 66

Սիմոնի որդի Լևասար (Լուսրասար)—54

Սինան փաշա, սադրազամ—111, 112

Սեմերխայ խան, Շիրվանի վելայեթի
 խան—171, 173

Սեֆի-Միրզա, Իրանի պահապան—
 177, 178

Սելիմ-Կիրայ, Ղրիմի խան—189

Սիլանդար-Լիրահիմ փաշա, էրզրումի
 վալի, սերասքեր—128, 129, 132, 137,
 137

Նուր-Ֆերհադ փաշա-Չաղե Մուհամ-
 մեդ փաշա, Կաստեմունի սանջակի
 բեյ—38

Սուլուման (Սալումոն), Աչք-Բաշի խան—
 219—222, 246, 257—259, 298—299

Սուլեյման փաշա, Չելլերի վալի—233,
 233, 247, 248, 265, 272, 273, 284

Սուլեյման փաշա, Բաղդադի և Բասրայի
 վալի—205—207, 209

Սուրհի, Շեների-Սուրհի Լեկեդի, տարե-
 գիր—10, 11, 164—168, 172—175,
 177, 178, 180—183, 186, 188

Սուլեյման խան, Իրանի խաներից—83

Սուլեյման փաշա, *Ռումելիի վալի*—92
 Սուլեյման-Իզդի, *տարեգիր*—10
 Սուլթան Օրխան—114
 Սուլթան Մուրադ-Խուդավենդիյար—13
 Սուլթան Բայազետ-Յըլտըմ—115
 Սուլթան Մուհամմեդ II Ֆարի՝—61, 115
 Սուլթան Սուլեյման-Կանունի—13, 11, 20, 25, 26, 78, 88, 93, 115
 Սուլթան Մուրադ III—20—254
 Սուլթան Մուհամմեդ III—14, 72
 Սուլթան Ահմեդ—21, 66, 72, 88, 261
 Սուլթան Օսման II—82
 Սուլթան Մուրադ IV—15, 21, 25, 77, 78, 100, 101, 106, 108, 117, 126, 143, 175, 178, 193, 194, 196, 197, 238, 239
 Սուլթան Մուհամմեդ IV—161
 Սուլթան Ահմեդ II—118—119
 Սուլթան Մուստաֆա II—119, 187
 Սուլթան Ահմեդ III—123, 124, 127, 167, 182
 Սուլթան Մահմուդ—24, 164, 167, 168, 183, 186, 204
 Սուլթան Մուստաֆա III—235
 Սուլթան Արդուլ Համիդ I—256
 Սուլթան Սելիմ III—16, 279, 283, 292—294
 Սուլթան Ղայասետին, *Սելջուկյան սուլթան*—239

 Վախրանգ (*Վախթան*)—129, 130, 135, 159, 179
 Վասրֆ, *Բաղդատլի Ահմեդ էֆենդի, տարեգիր*—10, 11, 14, 184, 214, 215, 258
 Վասրեդդին, *քուրդ աշիրեթապետ*—71
 Վեզիր-Ահմեդ փաշա, *սերասքեր*—137
 Վեզիր-Բահակ փաշա, *Քիֆլիսի պաշտպան*—159
 Վեզիր-Ալի փաշա, *Երևանի սերասքեր*—169, 171
 Վեզիր-Իրահիմ փաշա, *Գենջեի պաշտպան*—171
 Վեզիր-Մուստաֆա փաշա, *պատգամավոր Իրանում*—161

Վեզիր-Իրահիմ փաշա, *էրզրումի վալի*—199, 217
 Վեզիր-Արդուրահման, *Տրապիզոնի վալի*—217
 Վեզիր-Հասան փաշա, *Չըլդրի վալի*—218, 285
 Վեզիր-Ահմեդ փաշա, *Չըլդրի վալի*—217
 Վեզիր-Լեյլիլի-Խալիլ փաշա, *Ֆաշի բերդի հրամանատար*—258
 Վեյս-Ջադե էմին աղա, *էրզրումի մարտապետ*—296
 Վեհիր-Էֆենդի, *բանաստեղծ, ղեսպան Իրանում*—228
 Վելի-Մուհամմեդ, *Իրանի պատգամավոր*—167, 168, 170
 Վիլ-Նովի, *ֆրանսիական ղեսպան Ստամբուլում*—177

 Տվերդիհովա Ա.—23, 115
 Տորմոսով, *ռուսական հրամանատար*—295

 Փարբենոս, *Կ. Պոլսի հունական սլավոնիարք*—161
 Փերոն (*Պետրոս Մեծ*)—256
 Փեյլեր-Սուլթան, *Շահ-Աբբասի կողմից նշանակված Վրաստանի խան*—89—90
 Փեշեվի-Իրահիմ, *պատմագիր*—10, 11, 14, 25, 27, 33, 35, 50, 51, 57, 59, 61, 87, 111, 162

 Քելլ-Ալիսան, *Երևանի խաներից*—109
 Քեմանի-Մուստաֆա աղա, *փաղիշահական ղինվորներից*—142
 Քերիմ (*տե՛ս Զենեդ-Քերիմ*)—227—230, 232, 235, 318
 Քեյխուսեվ, *Աշրք-Քաշի իշխան*—259, 262, 298
 Քեշիշ-Բեյգադե-Արսլան բեյ, *Սևաստոպոլիսի պաշտպան*—286
 Քնուսե-Խալիլ փաշա, *վեզիր*—121
 Քեշիմ-Ալի, *Գենջեի իշխան*—118
 Քեմիլ-Ջադե Մուստաֆա-Չելեբի, *Շիրվանի ղեկավար*—12
 Քենան բեյ, *թուրք սպա Կարսի շրջանում*—74

Քենան փաշա, Էրզրումի վալի—110
 Քյուսեյ-Սեֆեր փաշա, Էրզրումի Լճի-
 ույ-ումերա—75
 Քյարիբ-Չեկերի, Հաջի Խալիփա (Կալ-
 ֆա)—8, 16, 60, 64, 75, 83, 88, 111,
 317
 Քյարիբ-Մուհամմեդ, Շահումե առու—
 13
 Քուրդ-Ղազի, Սալմաստի զեղասկանե-
 րից—70—72
 Քուրդ-Ջեյնալ բեյ—71
 Քյուդուֆ-Ահմեդ, Շամի և Սվազի բեյ-
 րեր—93, 98, 103, 104, 107
 Քեոփրյույուներ, սաղրազամներ—117,
 161
 Քեոփրյույուն-Մուհամմեդ փաշա, սաղ-
 րազամ—116—161, 162
 Քեոփրյույուն-Ջադե Ահմեդ-Ֆուզլի փա-
 շա, սաղրազամ—116
 Քեոփրյույուն-Մուստաֆա փաշա, սաղ-
 րազամ—185
 Քեոփրյույուն-Ջադե Արդուլան փաշա—
 172, 174
 Օզրեկ խան—96
 Օմեր-Ալի փաշա, Շարբի-Գարահիսարի
 վալի—144, 154
 Օմեր փաշա—228
 Օսման-Ղազի—12

Օսման փաշա, Չըլդրի մեծ պատերազմի
 հրամանատար—36
 Օսման փաշա, վեզիր Շիրվանում—41—
 44, 49, 50
 Օսման օղու, Կարսի իշխող—74
 Օսման փաշա, Բաթումի բեյլերբեյի—88
 Օսման փաշա, վեզիր, Անադոլուի վալի
 —141, 144
 Օսման փաշա, Երևանի պաշտպան—152
 Օսման փաշա, Մեծ վեզիր, սիփահսա-
 լար—174—255
 Օրբելի Հ. Ի.—9
 Օրխան-Ղազի—13
 Քազըլ-Ահմեդ փաշա (տե՛ս Քեոփրյու-
 լուն Ջադե)—162
 Ֆարհալի-Շան—297, 298
 Ֆերհալի-Թուրքման, Նադիր Շահի գես-
 պան—192, 193
 Ֆերիսլուս Լեֆեդի, շահնամե առու—
 14
 Ֆերհադ փաշա, սերդար—54
 Ֆերհ-Ալի փաշա, պետական գործիչ
 Հյուս. Կովկասում—275
 Ֆերհադ-Ալի փաշա, սերասքեր Արևելյան
 ճակատում—294—295
 Ֆելզուլան Էֆենդի, շեյխ-ուլ-Իսլամ—
 119
 Ֆիրուզ-փաշա, վեզիր—44

Տ Ե Վ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

- Աբաղա, գավառ Վանի վիլայեթում—121
Ադանա, 174—224
- Ադրբեջան—24, 27, 57, 71, 129, 136, 167, 172, 191, 193, 211, 228, 230, 235, 236, 238, 250, 252, 267, 273, 285
- Ադիլբեկազ (Ալջավազ, Արծկե), գավառ, բերդ Վանի վիլայեթում—27, 28, 30—32, 76, 103
- Ազովի (Ազաֆի) ծով, նաև բերդ—49, 61, 176, 178, 180, 181
- Ազդուր, գավառ, բերդ Վրաստանում—154
- Ալադանլի, Աղվանաց երկիր—177
- Ալաշկերտ—71—305
- Ալանվերդի—316
- Ախլաթ, գավառ և բերդ Վանի վիլայեթում—27, 28, 30, 32, 35
- Ալշա Կալա, բերդ Վրաստանում—31, 34, 139—140
- Ախալքալաֆ—31, 129, 265, 293
- Ախրալա, պղնձի հանքավայր Թիֆլիսի շրջանում—268, 336
- Ախթամար—301
- Ախալցխա (Ախասխա)—75—81—83, 91—93, 109, 110, 154, 212, 216, 217, 221, 229, 230, 249, 264, 265, 288, 276
- Ակսարայ, սանջակ—141
- Անապա—275, 289, 290, 295, 316
- Անադոլու—26, 28, 29, 33, 44, 67, 69, 70, 78, 83, 100, 102, 107—109, 111, 112, 117, 149, 157, 160, 161, 176, 204
- Անանուր, ճանապարհ Կովկասյան լեռներում—274
- Անտալուզիա, Սպանիայում—317
- Անդրկովկաս—7, 8, 10, 18, 20, 26, 35, 117, 118, 188, 210, 215, 318
- Աշուֆ-Էաշ, Արևմտյան Վրաստանում—80, 85, 88, 100, 122, 228, 249, 269, 298
- Աջարա լեռ (Աջարական լեռներ)—219
- Աջեմի Իրաֆ—176
- Աջեմի Լեկիր, Աջեմիսան—113, 180, 181, 230
- Ավստրիա (Նեմշե)—111, 116, 162, 176, 181, 243, 244, 292, 302
- Աբաբիա—143, 293
- Աբխա-Չալ—183
- Աբխա-Չաֆրի, վայր Թիֆլիսի շրջանում—142
- Արևավուդլուֆ, Ալբանիա—302
- Արդահան—35, 37, 61
- Արենշ (Արշիշ), գավառ, բերդ Վանի վիլայեթում—27, 28, 30, 31, 32, 308
- Ապարան—156
- Աստրախան (Աժդերհան)—60—126, 180, 290
- Ասիբանե (Նաճախ Երջանիկ Ասիթանե), Ստամբուլի անուններից Մեկը—151, 160, 161, 168, 170, 206, 217, 229, 258
- Արաֆս (Արազ) գետ—34, 158, 167, 170
- Արեմալան Հայաստան—20

Արարական Խրաֆ—176

Արեշ (սրա)—248

Վերանուշ—61

Արմենիա—238, 239

Ափղանիստան—183

Բարը-Ալի, Բարձրագույն Դուռ—316

Բարա-Դադ—121

Բար-էլ-էրվար, Դռների դուռ, Դերբենդ—40

Բարում—80, 87, 123, 259, 264

Բասրա—110, 176, 192, 205, 212, 226, 232

Բաղդատ—27, 28, 58, 69, 81, 82, 87, 88, 93, 96, 110, 137, 167—170, 178, 180, 191, 193, 202, 204, 206, 208, 211, 212, 228, 232, 296, 298

Բաղդադըիկ, բերդ Արևմտ. Վրաստանում—123, 219—221—241

Բալիյե-Բադե, բերդ Ռումելիում—63

Բաղչե-Կալիու, թաղամաս Ստամբուլում—172

Բաղչե-Սարայ—176

Բայադեա, սանջակ, բերդ—35, 143, 145, 191, 305, 309, 310

Բայրուրդ (Բարերդ), սանջակ, բերդ—29

Բասեն, գավառ. էրզրումի վիլայեթում—30, 108

Բարդակչի, վայր Երևանի մոտ—203

Բաֆու—51, 138, 139, 166, 248, 255

Բեզլեվար, վայր Երևանի մոտ—203

Բերդա (Բարդա), բերդաքաղաք Ադըրբեջանում—91, 158, 209

Բելգրադ—69, 123, 124, 162, 176

Բերեյիֆ—229—316

Բելուջիստան—183

Բիրե, սահմանային կես Բաղդատի շրջանում—211

Բիրլիս—21

Բյուզանդիա—12

Բունիա, Հյալեթ—43, 69, 84, 176, 241

Բուդոֆ—116

Բոզչա կղզի, էգեական ծավալ—161, 167, 176

Բուխարա—183, 273, 292

Բուխարեսք (Բուքրեշ)—214, 299

Բոզդան, Մոլդավիա—281, 317

Բոհրան, գավառ Վանի վիլայեթում—394

Բուրչալու, գավառ Վրաստանում—249

Բունաֆ, շրջան Հյուս. Կովկասում—249

Գանդահար—96—126, 132, 166

Դենչե—55, 57, 71, 80, 91, 96, 109, 118, 126, 128, 135, 139, 147, 149, 150, 151, 155, 157, 159, 167—179—198, 209, 236, 249, 266, 285

Դուրի—52, 66, 67, 128, 130, 140, 141

Դիլան—96, 137, 217, 247, 254, 255, 318

Դյոֆ-Մեյդան, վայր Հալեպում—98

Դյոֆ-Քումրեք, վայր Երևանի մոտ—101

Դյոդչի-Բեփեսի, բլուր Երևանի մոտ—102

Դերբոֆ—109, 177

Դուրիջանի դաշտ—167

Դուրիլ (Դուրիա)—80, 85, 100, 191, 121, 122, 218, 249

Դուրչիստան (տե՛ս Վրաստան)

Դումրի, Ալեքսանդրապոլ—249

Դունիա (կամ Քունիա), բնրդաքաղաք Սև ծովի Լզերքում—317

Դուռ էլի, գավառ Վրաստանում—31

Դաղստան—43, 51, 78, 80, 87, 125, 139, 166, 167, 171, 175, 177, 178, 181, 188, 247, 249, 252, 253, 256, 257, 261, 264, 266, 267, 270, 272, 273, 293, 296

Դանան, վայր Ալքր-Բաշի սահմանում—269

Դանոսկա—181

Դաշ-Քոփուրյու, կամուրջ Երևանի մոտ—145

Էստ-ուլ-Սուլթան, Ստամբուլ—53

Դերբենդ (տե՛ս Թիմուր-Կափր և Բար-Ալ Էրվար)—41, 126, 138, 139, 166, 217, 250, 255, 291

Դերեն, վայր Բաղդատի մոտ—168, 173, 211

Դերբենգե, վայր Բաղդադի շրջանում—
110, 211

Դեր-սևաղեթ, Ստամբուլ—163, 184, 295

Դիարբեհի—28, 30, 33, 36, 52, 92,
98, 99, 109, 141, 142, 170, 176, 188,
303, 305, 306

Դիվանե, բերդ Վրաստանում—31

Դունչա, գետ էդիրնեում—118

Դիլեմ—176

Դոն գետ (Թեն գետ)—176

Եգիպտոս—18—115—120, 248, 251, 293

Եդի-Կուլե, բերդ Ստամբուլում—66, 67,
80

Ենի կալա, բերդ Չրվերի շրջանում—35

Երևան—21, 33, 45, 46, 51, 52, 54, 55,
71, 72, 74, 75, 78—80, 96, 100—102,
107—109, 111, 124, 135, 137, 139,
140, 141, 142, 143, 145, 147, 149,
151, 153—156, 166—170, 173, 174,
177, 188, 191, 199, 204, 206, 234,
236, 255, 286, 301

Երզնկա (տե՛ս Էրզնջան)—90, 108

Եմեն—120, 136, 139

Եվրոպա—63, 116, 118, 240, 242

Երուսաղեմ (Կուսսի-Շերիֆ)—176, 177

Երջանիկ Ասիքանե (տե՛ս Ստամբուլ)

Եփրատ գետ—316

Զալիմ-Կալա, վայր Շենքի-Ջորի մոտ—
211

Զանգի ջուր (գետ)—101, 143, 144

Զարնաշե (Զարբալե), Հեզգինեբի բնա-
կավայր—202

Զեֆեմ (Զեյլեմ)—47, 50, 85, 88, 89, 91,
94, 100

Զերդուրեյ, Զումրուտ-Սալա էլ Է Կոչ-
վում, բերդ Բաղդադի շրջանում—110

Զերդուլի, սահմանային կետ Բաղդադի
շրջանում—211

Զիզերդեյլեն, վայր Էրզրումի շրջանում—
119

Զենջիր-Կալա, բերդ Բաղդադի շրջա-
նում—110, 121

Զենջան, վայր Իրանի սահմանում—201

Ձյուղաղբերի, Հյալեթ Մարաշ կենտրո-
նով—28, 31, 113, 176

Ջուր, կամ Շենքի-Ջուր—109, 110, 211

Էդիրնե—31, 118, 162, 176

Էդիրնեի դուռ, Ստամբուլի դռներից—131

Էլբիստան—69—113

Էլ-Շամ (տե՛ս Դամասկոս)

Էնգերուս, Հունգարիա—31, 57, 67

Էշրեղ, բերդ Վրաստանում—31

Էմիր խուր, բերդ—31

Էրզրում—31—33, 36, 43—45, 52, 75—
77, 80, 82, 83, 91—94, 97—101, 106,
107, 118, 119, 128, 132, 142, 176,
178, 185, 188, 189, 191, 202, 205,
208, 215, 216, 233, 234, 238, 249,
268, 270, 271, 289, 303

Էրզինջան (տե՛ս Երզնկա)—30

Էրջիշ (տե՛ս Արճեշ)—32

Էրշ (Արեշ), բերդաքաղաք—40, 41, 43

Էսդերեյլ—57, 70, 81, 90, 96, 252

Էտրուրիա—113

Էջմիածին (տե՛ս Ուշ-Քիլիսե)

Էոզի, բերդաքաղաք—176

Էոզի-սույու, Դենեպր գետ—319

Էսկի Սարայ-պալատ Ստամբուլում—102

Էֆլաֆ, Վալախիա—248, 281, 317

Թավրիզ—27, 29, 39, 48, 53—55, 66,
70—72, 75, 76, 81, 96, 98, 108, 132,
137, 146, 154, 155, 166, 167—170,
172, 174, 203, 205, 208, 254, 288

Թերջան—30

Թեյլիս, դավառ Վրաստանում—31

Թեմուր-Կափու (Դերբենդ)—41, 43, 49,
51, 54, 158, 202, 253, 255, 256

Թեմրեշ, բերդ—49

Թերեֆ, գետ—49, 248, 319

Թերեֆ, բերդ—78

Թերջան—168

Թերազ-Կասրի, վայր Էդիրնեում—118

Թենեղոս, կղզի (տե՛ս Բոզջա)—182

Թեմրեֆ, բերդ—49

Թեմրան—297

Թիֆլիս—37, 43—45, 47, 52—54, 128—

- 131, 135—139, 142, 144, 147, 150, 155, 167, 169, 174, 199, 202, 203, 205, 209, 246, 249, 257, 259—261, 263—269, 271, 272, 283, 293, 298
- Թուրքիա—7, 9, 16, 18, 20—23, 26, 35, 61, 112—116, 123, 124, 127, 138, 158, 161, 163, 165, 173, 178, 181—184, 218, 225, 285, 302, 316
- Թուրքոս—93, 95, 111
- Թուրքում—31, 94
- Թոմսոն, քերդ Վրաստանում—37
- Բուսկանա, Մեծ դքսություն—113
- Բոփրաֆ-Կալա—312—315
- Իզմիր—132
- Իլիսու, վայր Հար. Դաղստանում—242
- Իլիջա, էրզրումի մոտ տաք հանքային աղբյուրներով հայտնի վայր—93, 94
- Ինֆիլի-Սարալ, պալատ Ստամբուլում—167—183
- Իտալիա—113
- Իրան—18, 20, 21, 35, 60, 75, 113, 116, 124, 126, 132, 133, 136—138, 145, 166, 167, 177, 178, 181, 184, 191—198, 200, 201, 204, 205, 210, 215, 225, 227, 247, 251, 260, 264, 266, 285, 286, 290, 292, 296, 299, 307
- Իրաֆ—137, 227, 230
- Իրաֆի-Աջեմ (տե՛ս Պարսկական Իրաք)—318
- Իսպանիա—302, 307
- Լենինգրադ—9
- Լեհաստան—116
- Լեմնոս, կղզի—161
- Լիմնի, կղզի—301
- Լորիստան—167
- Լիսսա—176
- Խաղերի ծրվ (տե՛ս Կոստյից ծով)—180, 181, 250, 317
- Խաչ-Ուլա, վայր Հունգարիայում—67, 112
- Խիզաճ, գաղառ Վանի վիլայեթում—304
- Խուդսվենտիկյառ, սանչակ—141
- Խուրասան—28, 94, 96, 119, 183, 227, 230
- Խուրիս—82
- Խուրեզմ—96
- Խրբեղ (Խերքվիզ). քերդ Գյուրջեստանի վիլայեթում—37, 154
- Կաբուր գետ—39
- Կազան—60
- Կասպից ծով—41, 158, 248, 251
- Կասրի-Շիրին—21
- Կարաման—28, 31, 34, 52, 67, 97, 98, 100, 107, 108, 169, 176
- Կարս—30, 44, 45, 48, 52, 55, 74, 75, 78, 80, 99, 101, 107, 108, 110, 123, 133, 137, 141, 156, 188, 190, 191, 202, 205, 211, 212, 228, 234, 235, 265, 288
- Կարա-Արդահան—52
- Կարա-Հիսարի Շարֆի—83—198
- Կարս-Կալֆան, Վրաստանի շրջաններից—85
- Կազվին—96, 129
- Կաբարդայ—175, 178
- Կախեթ, Կախեթիա—129, 159, 167, 202, 246, 268
- Կազախ, Հիվա Վրաստանում—153
- Կանտիա—162
- Կազվին—178
- Կաբարդայ, Կովկասյան լեռների հյուսիսում երկրամաս—248—249, 288, 289, 317
- Կայնարդա—281
- Կանքի կամ Կրնքի գետ, Խորա գ.—39, 89, 249, 268, 317
- Կիրայ, գետ, վայր—49
- Կեսարիա (Կայսերի)—68
- Կրկի-Քեռյ, վայր Դիարբեքիրում—99
- Կր-Շեհիր, սանչակ—304—305
- Կ. Պոլիս—161
- Կերչ—49—316
- Կերդեն, քաղաք Կազվինի և Թեհրանի միջև—178
- Կերֆոֆ (Քերֆոֆ)—174, 178
- Կիպրոս, կղզի—176

Կիրմանշան (Քերմանշան) — 167
 Կլզվյար (Կրզվյար-Կալասի) — 274, 283, 289, 319
 Կլփշաֆ, դաշտ — 49, 176, 253
 Կոզան, կաթողիկոսանիստ քաղաք Կի-
 լիկիայում — 302
 Կոմուֆների երկիր — 251
 Կուր, գետ (Քուր) — 209
 Կուրան, երկիր, գետ — 49, 176, 253
 Կոքուր — 111, 121
 Կունիյե (կամ Քունիյե), նավահանգիստ
 Սև ծովի եզերքում — 109, 258, 295
 Կոսկուն-Կուրան, լեռ Վանի շրջանում —
 99
 Կովկաս — 15, 139, 175, 176, 178, 248, 249, 251, 290
 Կովկասյան լեռներ — 248—250, 257, 274
 Կոյուն-Ղեշիտի, գետանցք — 39
 Կոնիա — 67, 54, 252, 258
 Կուեան, կղզի — 164, 176

 Հայաստան — 7, 9, 16, 19, 21, 26, 117, 118, 138, 166, 227, 249
 Հալեպ — 27—28, 39, 67, 70, 78, 92, 98, 107, 113, 116, 176, 224
 Համադան — 156, 166, 167
 Հասան-Կալա, բերդ էրզրումի մոտ — 95
 Հարեմեյնի-Շերիֆեյն, նվիրական Մեք-
 քի և Մեդինե քաղաքները — 251
 Հերաք — 132
 Հեֆարի, սանջակ Վանի վիլայեթում —
 304, 310
 Հիսնիֆեֆ, բերդաքաղաք — 222
 Հունաստան — 310
 Հունգարիա (տե՛ս էնգերուս) — 57, 116
 Հեյնաք, դաշտավայր հար. Ռուսաստա-
 նում — 49
 Հնդկաստան — 96, 126, 183, 198
 Հյունսուր-Քեփեսի, բլուր Երևանի մոտ —
 101
 Հոովմ — 116, 238, 241
 Հոողոս (Ռոդոս), կղզի — 301, 317

 Պարաքաղ — 33, 34, 43, 57, 71, 86, 126, 127, 169, 236, 243, 285,

Ղրիմ — 61—62, 69, 161, 175, 176, 189, 191, 193, 251, 257, 283, 285, 311

 Ռազանդարան — 79, 96, 106, 107, 247
 Ռալարիա — 116
 Ռսոյա, կղզի — 115
 Ռանազկերտ (Մաղազբերդ) — 111, 211, 308
 Ռարաչ — 83, 92, 98, 113, 111, 224, 288, 289
 Ռարդին — 98—170
 Ռակու — 211
 Ռատրիտ — 214
 Ռեգրելիա — 223, 246, 249
 Սիջազետ — 18
 Սիջերկրական ծով — 176, 241
 Սեշնեղ, նվիրական քաղաք — 207
 Սիտիլի, գավառ Իրանի սահմանում —
 211
 Սեհրիբան, վայր Իրանի սահմանում —
 211
 Սեֆե (նվիրական) — 176, 317
 Սեղիմե (Հուսավոր) — 175, 177, 317
 Սիջին Ասիա — 183
 Սոսկով (Ռուսաստանի իմաստով է գոր-
 ծածվում) — 130, 158, 177, 199, 202, 204, 207
 Սուշ — 39, 35, 93, 303, 308, 309
 Սուսուլ — 28, 176
 Սուդան — 43, 157, 174, 175, 188

 Տաշ — 276
 Յուրի, բերդ Վրաստանում — 218
 Յուզ-Քեփելի, վայր Գենջեի մոտ — 209

 Նախիջևան — 20, 33, 54, 56, 70—72, 79, 80, 123, 141, 145, 147, 206
 Նեջա, բերդ — 30
 Նիլ ֆրակ, մենզիլ Երևանի մոտ — 33
 Նիկդե, սանջակ — 98
 Նեմչե (Ալսուրիա) — 189
 Նեջեֆ, նվիրական վայր — 337

 Շամ, Դամասկոս — 28, 44, 69, 176, 196, 252

Շամսալի վիլայեթ—49, 78
 Շամախի—40, 43, 50, 51, 74, 126, 127, 139, 147, 157, 158, 167, 171, 204, 256
 Շարարխանե—33
 Շարֆի-Կարահիսար—111
 Շափուրա, քաղաք—50
 Շեֆի, բերդաքաղաք—39, 40, 209, 248
 Շիրվան—40—43, 48, 49, 54, 55, 57—59, 71, 74, 76, 86, 87, 96, 126, 127, 129, 139, 147, 154, 157, 158, 167, 171, 230, 236, 248, 250, 253, 256, 294
 Շիրվանի հանգավայր, Թիֆլիսի վիլայեթի Սղերտ սանջակում—319
 Շեհրի-Ձոր (կամ Ձոր)—133, 176, 289
 Շիրազ—227, 262
 Շուշի, գյուղ Սղնախում—158
 Շուշի, բերդաքաղաք—292
 Շորագյալ—33, 52, 156

 Ուկրաինա—175, 178
 Ուրմիա—172, 205, 206
 Ուլուխանլու, Երևանի մոտ—202
 Ուֆա—316
 Ուլահ, Ռումինիայի մի մասը—316
 Ուրալյան լեռներ—317
 Ուչ-Քիլիսե, էջմիածին—143, 154, 203

 Չանաֆ-Կալե, նեղուց (Դարդանեղ)—161
 Չակո (Չավկա)—259
 Չերքեզիստան—15, 49, 248—250, 275, 285, 290
 Չերկաս—176
 Չրդըր—35, 61, 80, 100, 129, 133, 139, 140, 154, 173, 201, 202, 205, 208, 215, 217, 218, 221, 258, 259, 264—266, 270, 271, 274, 280, 284, 285, 295, 299
 Չիարուրա—223
 Չորում—295

 Պարսկաստան—26, 27, 35, 57, 72, 113, 118, 124, 125, 127,
 Պետերբուրգ—298
 Պոտոլիա—175, 178

Ջանիկ, սանջակ—69, 220
 Ջիդդե—120
 Ջիվանչիր—71, 209
 Ջեսար, վայր Բաղդատի սահմանում—41
 Ջիհուն, գետ—155
 Ջղան, լեռնանցք Շեհրի-Ձորի շրջանում—211

 Թակա (Ուրֆա)—176, 306
 Թիգե, նավահանգիստ Սև ծովի եզերքում—245
 Թուսաստան, Թուսիա—61, 116, 138, 139, 175, 176, 180, 181, 210, 229, 235, 237, 244—247, 257, 261, 263, 267, 274, 280, 283, 284, 289, 290, 292, 293, 296, 298, 299
 Թումեյի—26, 52, 67, 69, 78, 82, 92, 102, 103, 107, 157, 176, 225
 Թում (Փոֆու Թում), Սվազ—28
 Թումի Երկիր—186

 Մամուր—189, 198
 Մարուխան—100
 Մերավի դաշտ—81
 Մելանիկ—127
 Մեհիստան, Իրանի շրջաններից—96
 Մղնախ (Սղնակ)—158, 159
 Մոմլսերի, Թիֆլիսի էյալեթի հայաբնակ նահիյե—188
 Մուրմալու (Սերմեյի), Երևանի գավառ—156
 Մրոֆնոլմ—181
 Միյանջա, բերդ վրաստանում—219
 Մեվիր, բերդ վրաստանում—219—220, 222
 Մեմիլ, սահմանային կետ Բաղդատի շրջանում—211
 Մուրամ—265
 Մեյիդ-Արադ, պալատ Ստամբուլում—131
 Միս—34
 Մոլուչաֆ—282
 Մուխում—296
 Մոլերտ, սանջակ—319
 Մպիտակ ծով (Միջերկրական)—81

Պոլյույար—43, 78, 81, 100, 151, 160, 170

Սպահան (տե՛ս Իսֆահան)—133, 137, 166, 167, 181

Սուլբան-Յայլա, վայր Մարդինում—98

Սուրիա—18, 224

Սունյաց աշխարհ—20

Սկազ (Սիվաս)—31, 52, 82, 83, 93, 95, 98, 109, 111, 139, 141, 176, 215, 216, 238, 289, 307

Ստամբուլ—12, 13, 16, 23, 27, 29, 35, 43, 61, 65, 68, 69, 72, 78, 80—84, 93, 97, 102, 103, 107, 108, 112, 116—118, 120—124, 127, 130, 132, 137, 143, 151, 155, 161, 164—168, 171, 172, 174, 177, 182, 183, 189, 191, 193, 195, 198—200, 208, 215, 224, 227, 236, 241, 243, 247, 248, 259, 298, 300, 301, 307

Սև ծով—49, 95, 100, 160, 176, 249, 256, 295

Սոֆիան—70

Վան—27—31, 51, 76, 80, 88, 89, 98, 99, 110, 190, 191, 211, 218, 238, 249, 299, 300—305

Վենետիկ—116

Վիփլե, բերդ Արդահանի շրջանում—35

Վիեննա—244, 245

Վոլգա—317

Վրաստան—15, 24—30, 35, 37—39, 47, 48, 50—52, 54, 56, 57, 66, 80, 82, 85—89, 91, 92, 94—96, 98—100, 121, 122, 138, 140, 166—168, 217, 221, 223, 248, 249, 254, 257, 273, 274—298, 318

Տաման, թերակղզի—49

Տրապիզոն—55, 90, 95, 100, 122, 234, 295

Տրիեստ—293

Փոքր Արմենիա—238

Փոժարոֆչա (Փասսարաֆչա)—123

Փերսիերի, բերդ Վրաստանում—31

Փրուս, գետ—175

Քարալինա—85, 100, 246

Քարբան-Սարալ, մենզիլ Նրևանի մոտ—142

Քելֆիլ, քաղաք Կրնր գետի եզերքում—89

Քեմնալ, բերդաքաղաք—295

Քերեն, վայր Իրանում—202

Քեֆե, Ֆեոդոսիա—48, 49, 61, 62, 80, 176

Քուրմ (Կրեմ), քաղաք Կասեթիայում—39

Քուրդիստան—28, 95, 143, 145, 191

Քուրախ—220, 221

Քյարե, սրբավայր Մեքքեում—196, 197, 317

Քյոո-Օղլու, բերդ Կարսի մոտ—310

Օգուրգեք, բերդ Վրաստանում—249

Օղեշի, բերդ Վրաստանում—249

Օլբի—61

Օսմանյան պետություն—11, 14, 16, 41, 54, 59, 61, 63, 64, 67, 68, 78, 114—116, 121, 123, 124, 129, 130, 135, 136, 139, 157, 158, 167, 170, 171, 173, 178, 184, 192, 193, 196, 197, 199, 204, 214, 216, 225, 230, 235, 237, 238, 240, 242, 247, 249, 255, 261, 263, 277, 278, 281, 296, 316

Օրդուրադ—71, 141, 147

Օրման-Կալասի, վայր Շեհրի Զորի շրջանում—211

Ֆաշ (Փոքի), բերդաքաղաք—256, 258, 259, 295, 296, 317

Ֆեոդոսիա (Քեֆե)—61

Ֆլորանս—113

Ֆրանսիա—116, 138, 157, 177, 302

Ֆարս—227, 285

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	էջ
Արեւելագիտութեան Սեկտորի կողմից	5
Առաջաբան	7
Փեշեվի - Իբրահիմ	25
1) Թարիխի Փեշեվի	25
2) Ծանոթագրութիւններ	59
Նայիմա	63
1) Թարիխի Նայիմա	63
2) Ծանոթագրութիւններ	111
Ռաշիդ	116
1) Թարիխի Ռաշիդ	116
Իսմայիլ - Ասլմէֆէնդի-Չելեբի-Ջադե	128
1) Թարիխի Չելեբի-Ջադե	128
2) Ծանոթագրութիւններ (Ռաշիդ և Չելեբի-Ջադե)	161
Սուրհի, Սամի և Շաքիր	164
1) Թարիխի Սուրհի, Սամի և Շաքիր	166
2) Ծանոթագրութիւններ	182
Սյուլեյման-Իզզի	186
1) Թարիխի Իզզի	186
2) Ծանոթագրութիւններ	210
Վասըֆ	214
1) Թարիխի Վասըֆ	215
2) Ծանոթագրութիւններ	222
Ջեվդեթ փաշա (Ահմեդ - Ջեվդեթ)	224
1) Թարիխի Ջեվդեթ	227
2) Ծանոթագրութիւններ	316
Резюме на русском языке	320
Резюме на английском языке	333
Հավելված	
1. Օսմանյան սուլթանները և նրանց իշխանութեան աստիճանները	337
2. Հիջրի թվականները և ժողովրդական վերածելու աղյուսակ	339
3. Բաղարան, գրքում գործածված թուրքական տերմիններ	349
Սննդանունների ցանկ	384
Տեղանունների ցանկ	396

ԱՐԱՄ ԽԱՉԱՏՐՈՒՐԻ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ
АРАМ ХАЧАТУРОВИЧ САФРАСҢЯН

**Թուրքական աղբյուրներ. Հայաստանի, հայերի
և Անգրեկականի մյուս ժողովուրդների մասին**

Պատ. խմբագիր՝ Գ. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Խ. ՄԱՆՈՅԱՆ
Նկարչական ձևավորում՝ Լ. Ա. ՍԱԳՈՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Արժագրիչ՝ Զ. Խ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ

ՎՖ 01108, պատվեր 164, հրատ. 1872, խշխ 681, տիրաժ 3000

Հանձնված է արտադրության 10/VIII 1960 թ., ստորագրված է տպագրության
23/XI 1961 թ., տպագրական 25,25 մամ., հրատ. 21,7 մամ., թուղթ 60×92 ¹/₁₆

Գինը կազմում է 1 ո. 50 կ.:

Հայկական ՍՍԻ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24